

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ԱՐՇԱԻՐ ՇԻՐԱԿԵԱՆ

ԿՏՈԿՆ

ԷՐ

ՆԱՅԱՏՈՒԹՅԱՆ ԵՐ

Գ. ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երևան 1991

Այս տպագրությունը հրատարակության Այոն և Նայաստանի Հանրապետության Անկախությունը:

Շիրակյան Ա

Շ 642 Կտակն էր նահատակներուն: - Եր. Ադանա, 1991.

Այս գիրքը հուշեր է: Հուշերը մի մարդու, որի անունը իր ուրույն տեղն ունի Սողոմոն Թեհլերյանի, Միսաք Թորլաքյանի, Արամ Երկանյանի եւ այլոց կողքին:

Մեծ Վրիժառուն պարզ մատչելի լեզվով վերապատմում է իր հոգեկան ապրումները, ընթերցողին ականատես դարձնելով հայոց ցեղասպանությունը հղացած ճիվաղների ահաբեկմանը:

Շ 0503020913

734(01)91

Փ Ո Ք Ր Ի Կ Ն Ե Ր
 Ա Ռ Օ Ո Ր Ն Ճ Ե Ա Ն
 Համազգայինի Ն. Փայանձեամ ձեմարանէ
 Ե Վ
 Ա Ր Օ Գ Ա < Վ Է Ճ Ե Ա Ն
 Հոփսիմեանց վարժարանէ
 ԱՐՇԱԽԻ ՇԻՐԱԿԵԱՆԻ
 «Կ Տ Ա Կ Ն Է Ր Ն Ա < Ա Տ Ա Կ Ն Ե Ր Ո Ր Ն »
 գիրքի Բ. հրատարակութիւնը
 կը ձօնեն
 ՀԱՅ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼՆԵՐՈՐՆ

Ա. ՅԻՐԱԿԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

ԵՒ

ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԸ

ԱՐՁԱԻՐ ԾԻՐԱԿԵԱՆ

ՀԱՄԵՍՏ, ԿԱՐԳԱՊԱՀ ՈՒ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ

Արշաիր Հիրակեանի խիտ կենսագրականը իր տեղը ունի իր իսկ հեղինակութիւնը եղող «Կտակն էր նահատակներուն» գիրքին սկիզբը, հակառակ ընթերցումէն իսկ ի յայտ եկող այն իրողութեան, որ իր եւ ռեւէ մարդու, նոյնիսկ քանի մը մարդերու կեանք լեցնող, իմաստաւորող ու արժեւորող սխրագործութիւնները իրենց բաւականաչափ մանրամասնութիւններով տրուած են նոյնինքն իր կողմէ: Այսուհանդերձ, դէպքերն ու իր ապրումները տալով մէկտեղ, Ա. Հիրակեանի խառնուածքով անձ մը ինքնիրեն պիտի չթոյլատրէր եւ չէ թոյլատրած աւելին ըսել ինքնիր մասին եւ պարտականութիւնը կատարած մարդու խղճի հանգստութեամբ եւ գիտակցութեամբ, գիրքը աւարտած է հոն, ուրկէ կը սկսի անձնական կեանքը: Աւելի եւ աւելորդ ոչինչ՝ ինք իր մասին:

**

Արշաիր Հիրակեան ծնած է Պոլիս, 1900ին: Կամ, հաւանաբար 1899ի վերջին օրը, Կաղանդի օրը, 31 Դեկտեմբերին, որովհետեւ, Սայիտ Հալիմի դէմ վճիռի գործադրութենէն վերջ, իր Հոմէն մեկնումը եւ Վիեննա ժամանումը նկարագրելէ ետք, կը գրէ.— «Ետեւեալ օրը Կաղանդ էր եւ ծընընդեանս տարեդարձը տօնեցինք խնճոյքով: Այնքան երգեցինք, պոռացինք-կանչեցինք եւ աղմկալից ծիծաղեցանք, որ խեղճ վիեննացիք մեզ աղմկարար իտալացիներու տեղ դրին ու իտալացի մկրտեցին»: Մէկ օր առաջ կամ ետք բնականաբար ոչինչ կը փոխէ տարիքէն, հետեւաբար Հիրակեանի ծը-

նընդեան թուականը ընդունուած է 1900ը (ուրեմն, կարելի է ըսել, 1 Յունուար 1900):

Շիրակեանի ծննդեան ու յատկապէս անուանակոչութեան պարագաներու մասին վկայութիւն մը կը բերէ ուրիշ արդարադատ մը՝ Տաճատ Թերլեմէզեան, որ կը գրէ.

«1890ական թուականներուն, հայրս Պոլիս կը գտնուէր: Հոն էր նաեւ Արշաւիրի հայրը, որոնք մօտիկ բարեկամներ են եղած: Երբ Արշաւիրին հայրը կ'ամուսնանայ՝ հայրս կ'ըլլայ գոյգին կնքահայրը:

Քանի մը տարի ետք, լոյս աշխարհ կ'իյնայ Արշաւիրը: Եւ հայրս, իբրեւ կնքահայր, մէկդի կը հրէ աստուածաշնչական երկարատուն Աբրահամ Քրիստոսատուր անունը, զոր կ'ուզէին տալ նորածինին, մի պահ կը նայի երեխային դէմքին, հոն կը նշմարէ կայծակնային ճառագայթ մը եւ փոքրիկը կ'անուանէ Արշաւիր, որ պահլաւերէն կը նշանակէ առիւծասիրտ:

Այդ օրէն արդէն կ'որոշուի Արշաւիրի ապագայի գործունէութիւնը»:

Փոքրիկն Արշաւիրը հասակ կը նետէ Պոլսոյ հայաբոյր միջնավայրին մէջ, ուր կը ստանայ ազգայնաշունչ կրթութիւնը: Հայաշունչ ազգայնականութեամբ կը թրծուի յատկապէս իր պատանի տարիքին, Առաջին աշխարհամարտի տարիներուն, դաշնակցական մտաւորականներու եւ գործիչներու ժամադրավայր դարձած ընտանեկան յարկին տակ: Արդարեւ, պատանի Արշաւիրը իրենց տան միջավայրին շնորհիւ ականջալուր կ'ըլլայ իր տարիքին համար տակաւին կանխահաս խօսակցութիւններու, որոնք կը դրոշմեն իր միտքն ու հոգին եւ զինք ժամանակէն առաջ կը հասունցնեն: Ոչ թէ մակերեսային այլ իւրացուած, մարտուած հասունութիւն մը, որ հետագային մեծապէս պիտի սատարէ իր կեանքի ընթացքին: Որովհետեւ իրենց «տունը ժամադրավայր դարձած էր բարձրագոյն ուսում ստացած դաշնակցական մտաւորականներու եւ շարք մը գործիչներու, որոնք յաճախ կը հաւաքուէին, խօսելու եւ վիճելու համար օրուան դէպքերուն շուրջ, հետեւութիւններ հանելով կամ եզրակացութիւններու յանգելով: Անկիւն մը, բազմոցին վրայ խելօք մը նստած, ժամերով մտիկ կ'ընէի այդ վիճաբանութիւնները, որոնք երբեմն կը տաքնային: Ոմանք

ԱՐՇԱՎԻՐ ՇԻՐԱԿԵԱՆ

յուսակից էին առյագայի մասին, ոմանք ալ յոռետես: Բայց մէկ կէտի վրայ համաձայն եւ համախոհ էին՝ ծառայել մտահոգութեան մատնուած ժողովուրդին, կուսակցական կարգապահութեամբ եւ նուիրումով»:

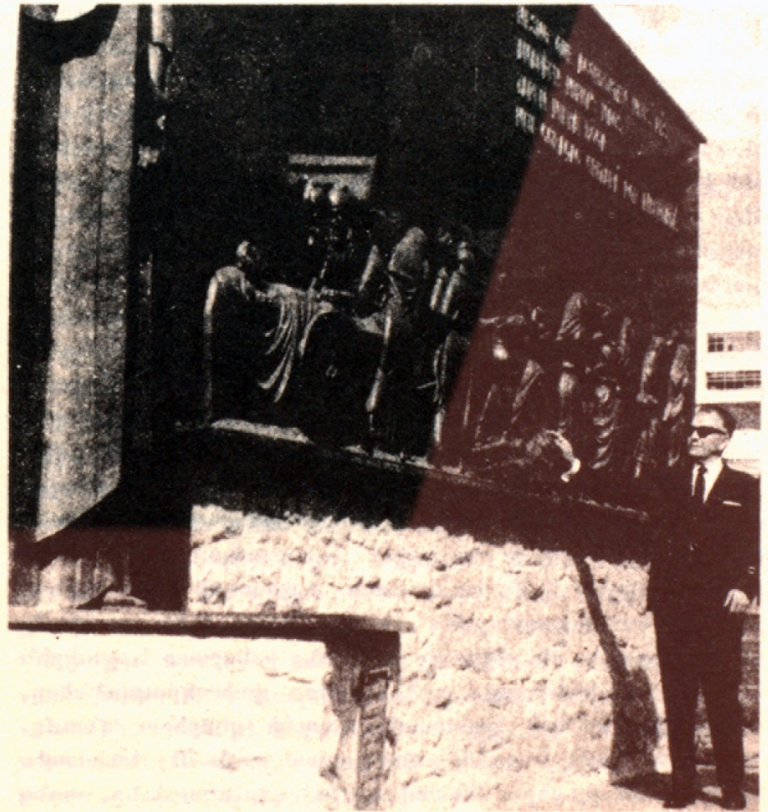
Այսպիսի միջավայրի մէջ ապրող պատանիին կը վստահէին ոչ միայն իրենց տունը թաքնուած փախստականներուն համար լուրեր ու տեղեկութիւններ հաւաքելու գործը, այլ նաեւ, աւելի ետք, զէնքեր փոխադրելու կամ պահելու գործերը:

Ջինադադարէն ետք կ'աշխատի հանրակառքի սպասարկութեան մէջ, ուր, իր ճարպիկութեան շնորհիւ աւելի քան օրապահիկը կը շահի եւ միաժամանակ կը շարունակէ տեղեկութեանց հաւաքման գործը, ինչպէս նաեւ ամէն հաւանականութեանց պատրաստ ըլլալու նախատեսութեամբ շարունակուող զէնքերու տեղափոխութեանց ու մթերման, աւելին՝ թուրք պինուորներէ զէնքերու գնման գործերը, անցընելով վտանգաւոր պարագաներ:

«Հայութեան հանդէպ գործադրուած թալանի, տարագրութեան, բռնագաղթի ու ջարդերու մասին թուրք շրջապատէն լսածներէն իր տպաւորութիւններու մէկ մասը կ'արձանագրէ հետեւեալ ձեւով.—

«Անատոլուցիներէն ոմանք երբեմն ուրիշ բաներ կը պատմէին, ինչ որ մեծապէս կը հետաքրքրէր զիս. ականջ կը կտրէի. մարդիկը կը պատմէին դրուագներ հայերու տարագրութենէն. թէ ինչպէս ոստիկաններն ու ժանտարմները զանոնք հաւաքած ու խումբ խումբ բշտած էին դէպի անծանօթ վայրեր, այրերը կիներէն ու երախաներէն պատելով. եւ թէ ինչպէս իրենք ալ առիթներէն օգտուելով, տիրացած էին այդ կեաւորներու տունին-տեղին, ինչքերուն եւ հարստութեան: Ասոնք կը պատմէին այնպիսի հաճոյքով եւ այնքան բնական բան մը ըրածի պէս... «Հայերու կոտորածի պատմութիւններ եւս պատմեցին, ամենայն բնականութեամբ, կարծես ոչխար մորթելու պարագայ մը պատմած ըլլային: Լսողները նոյն հաճոյքը կ'ունենային»:

Պատերազմի տարիներուն անմարդկային նման արարքներու միայն արձագանգներուն ականջալուր եղած Արշաւիրը՝ երբ նոյնինքն դերակատարներու իսկ բերնէն կը լսէր այս

ԱՐՇԱՒԻՐ ՇԻՐԱԿԵԱՆ ՍԱՆ ՓԱՌԻԼՈՅԻ
ԱԳՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌԻՆԻ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆԻՆ ԱՌՋԵՆԻ (1968)

պատմութիւնները ու մանաւանդ կը հաստատէր պատմողներուն եւ ունկնդիրներուն «բնականոն» ընթացքը, մինչ իր հոգին կը խոռվէր, կ'ընդվզէր, կ'ըմբոստանար, բնականաբար կը սնանէր վրէժխնդրական ոգիով ու ձգտումով: Ընտանեկան ու ընկերային նման դաստիարակիչ միջավայրի մէջ մեծ-

ցած հապի երիտասարդ Արշաիրին համար չէր կրնար ուրիշ կերպ ալ ըլլալ: Զգացական ու մտածողական բնական հակադէցութիւն մը:

Երբ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատասխանատու Մարմինը կ'որոշէ, կը ծրագրէ ու կը սկսի գործադրութեան դնել հայկական ցեղասպանութեան պատասխանատուներն ու դերակատարները պատժելու աշխատանքը, հապի քսանամեայ Արշաիրը կը ներկայանայ Պատասխանատու Մարմինն, որուն անդամներու մեծ մասը իրեն ծանօթ էին իրենց տան միջավայրէն եւ կը խնդրէ իրեն յանձնել մատնիչ Վահէ Իսահանը պատժելու գործը: «Հատ վերապահութեամբ նկատի առած էին առաջարկս: Տարիքս փոքր էր եւ անփորձ կը գտնէին զիս ու կը կասկածին յաջողութեան մասին: Բայց երեւի ուզեցին փորձել եւ շաբաթ մը միայն պայմանաժամ տուին»: Դաւանափոխ Վահէ Իսահանը պատերազմի եւ զինադադարի այդ տարիներուն իր ցուցմունքներով եւ մատնութիւններով եւ Արշաիրենց տան քանի մը խուզարկութիւնները ինք առաջնորդած ըլլալով, աւեր գործած էր Պոլսոյ հայութեան կեանքին մէջ:

Հակառակ արձանագրուած եւ պատճառները բացատրուած վերապահութեան, երբ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատասխանատու Մարմինը այդպիսի պատասխանատուութեամբ պարտականութիւն մը կը վստահի պատանիի արտաքինով քսանամեայ փոքրամարմին Արշաիրին, կը յենու քանի մը տուեալներու եւ դէպքերու վրայ, որոնք ի նպաստ Արշաիրին էին, — ընդհանրապէս զէնքի յաջող փոխադրութիւնները, թուրք զինուորներէ զանազան տեսակի զէնքերու գնումը, նոյնինքն Վահէ Իսահանի բռնագրաւած տան մէջ նախապէս պահ դրուած զէնքերու վերատիրացման գործողութիւնը, որոնց ընթացքին ի յայտ եկած էին Արշաիրին յանդանութիւնը, խիպխութիւնն ու շրջահայեացութիւնը եւ ի վերջոյ ընտանեկան միջավայրէն եկող ծանօթութիւնն ու ապահովութիւնը:

Հետեւողական հետապնդումներէ ետք, 27 Մարտ 1920ին, Արշաիր Հիրակեան կ'ունենայ իր «կրակի մկրտութիւնը» Պոլսոյ Թարլապաշը պողոտային վրայ գետին փռելով մատնիչ դաւաճան Վահէ Իսահանը, որուն «զանկը շախշախուած էր եւ ուղեղէն մաս մը դուրս ցայտած: Այն ուղեղը, որ տարիներ

շարունակ անմեղ հայերու շարչարանքին եւ մահուան պատճառ եղած էր»:

Երիտասարդ ահաբեկիչը իր պարտականութիւնը վերջնապէս կատարելու ապահովութիւնը ունենալու համար, կը վերադառնայ դիտելու. միաժամանակ կը դիտէ շուրջը եւ շրջակայ բնակարանները, ուրկէ բարձրացած աղմուկէն աւելի, ուշադրութիւնը կը կեդրոնանայ տիկնոջ մը վրայ, որ «տրտում-տխուր կը դիտէր Իսահանի սատակը»: Անոր զոհերէն մէկուն կինն է, որ կը դիտէ արձանացած վիճակով: Ու Արշաիր կ'ունենայ ապրում մը, որ երբեք չի կրնար ըլլալ ապրոյ ահաբեկիչի մը ապրումը, այլ միայն ու միայն արդար գործ մը կատարած ըլլալու, պարտականութիւն մը կատարած ըլլալու ապրումը, խղճի պարտքը կատարած ըլլալու հանդարտած խղճի մը հանդարտ գոհունակութեան զգացումը: Արդարեւ, Արշաիր կը գրէ. «Փափաք ունեցայ խօսք մը ըսելու տիկինին, յայտնելու համար, որ մատնիչը վերջապէս գտաւ իր արդար պատիժը, բայց ժամանակ չկար եւ կացութիւնս սկսած էր վտանգալից դառնալ: Հուրջս բազմութիւն մը հաւաքուած էր»: Զգացական այս թմբիւրէն սքափումէն ետք, կը յաջողի վտանգատուր կացութենէն դուրս գալ ու փախչիլ:

Այս նուիրական գործի յաջողութենէն եւ աւելի քան ամիս մը Պոլսոյ մէջ փախստական մնալէ ետք, կ'ուղարկուի Երեւան, ուր կը հասնի Սեւաստափոլի, Կերչի, Պաթումի եւ Թիֆլիսի ճամբով: Երեւանի մէջ յանձնարարականով մը կը ներկայանայ պատերազմական նախարար Ռուբէն Տէր Մինասեանի, որուն թելադրութեամբ ոստիկանապետ Լեւոն Քալանթարեան Արշաիրին պաշտօն կու տայ գաղտնի ոստիկանութեան բաժանմունքին մէջ:

Աւելի ետք, Ռուբէնի կողմէ իրեն կը վստահուի Խալիլ եւ Էնվեր փաշաները մաքրագործելու պարտականութիւնը: Այս առթիւ կ'իմանայ, որ Վահէ Իսահանի ահաբեկման մէջ իրեն գործակից չենկիւրեցի Արշաիր Փափապեան բանակային հետախուզութեան մը ընթացքին մահացած է: Կը կորսնցնէ ընկեր մը, գործակից մը, սակայն կը գտնէ նոր ընկեր մը, նոր գործակից մը՝ յանձինս Արամ Երկանեանի: Այս վերջինին հետ Բագուի ճամբուն վրայ, Թիֆլիսի մէջ կը ձերբակալուին: Գոր-

ծաղրելի ծրագիրը յօդս կը ցնդի: Բանտ, շարչարանք, անարգանք, ապա Մետեխի բանտ փոխադրութիւն՝ վնտան, տանջանք, խոշտանգում, որոնց ենթակայ, երանի կու տայ միւս բանտարկալներուն, հակառակ անոնց ալ աննախանձելի վիճակին: Մահուընէ մազապուրծ փրկուելէ ետք, այլ արգելավայր մը փոխադրութեան միջոցին փախուստ կու տայ ընկերներու օժանդակութեամբ:

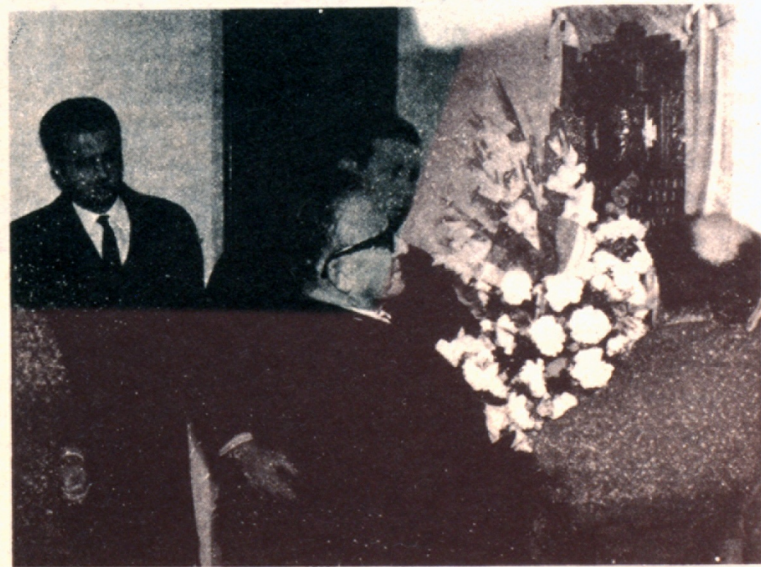
Այս միջադէպէն ետք Արշաիր կը վրադառնայ Պոլիս, ուրկէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատասխանատու Մարմնի կողմէ կը ղրկուի Եւրոպա, որպէսզի նուիրեալ ահաբեկիչի մը ստորոգելիները մարմնատրոզ եւ արթնամտութեան, աշխրջութեան, վճռակամութեան, արագաշարժութեան ու քաջութեան ապացոյցները անսակարկօրէն տուած Արշաիր Հիրակեանը շարունակէ Հայկական Յեղասպանութեան պատասխանատու բորենիներու հետապնդման ու չէզոքացման աշխատանքներուն իր գործօն մասնակցութիւնը բերել:

Պարտականութիւնը զինք կը տանի Հռոմ, ուր երկարատեւ հետապնդումներէ եւ գործին պահանջած դժուար հանգըրուաններէ ետք, աննախընթաց խիզարութեամբ մը 5 Դեկտեմբեր 1921ին Հիրակեան կը գործադրէ Եղեռնի օրերուն թուրքիոյ վարչապետ Սայիտ Հալիմ փաշայի դէմ արձակուած մահուան վճիռը:

Հռոմի մէջ, ի յայտ կու գայ մէկ այլ արժանիք, որ իր պարտականութեան պահանջներուն անպայմանօրէն չ'առընչուիր: Իր հասցէն նոյնիսկ հայ շրջանակէն գաղտնի պահելու նախանձախնդրութեամբ, իբրեւ ուսանող բնակարան վարձելու ատեն կ'իյնայ երիտասարդ, գեղանի, հարուստ եւ ի վերայ ամենայնի այրի կնոջ մը մօտ, որ կը փարի իրեն անշահախնդիր ու ամուր սիրով մը: Ատոր ապացոյցը այն է, որ Մարիան համոզումը ունի, թէ Արշաիրն է Սայիտ Հալիմը սպաննողը, սակայն օրինապանց գտնուելով ոստիկանութեան լուր չի տար: «Եթէ գիտնայի թէ քեզ այստեղ, այս տունիս մէջ պիտի բանտարկեն, անմիջապէս կ'երթայի ոստիկանատուն...» կ'ըսէ Մարիան: Յուշերու ընթերցումէն յայտնի կը դառնայ, որ Արշաիրն ալ որոշ համակրանք մը ունի աղջկան հանդէպ, սակայն, հակառակ ամէն տեսակի խայծերուն, սիրոյ թակար-

ղը չ'իյնար, որովհետեւ ազգային պագցումն ու գիտակցութիւնը այլ հիմնական պարտականութիւն սահմանած էին իրեն: Իր կեանքի այս միջադէպը ի յայտ կը բերէ իր ազգային ուղիղ ու պօրեղ նկարագիրին մէկ այլ երեսը:

Հռոմի մէջ իր պարտականութեան այդ հանգրուանն ալ յաջողութեամբ կատարողի արդար գոհունակութեամբ, Արշաիր Արամի ընկերակցութեամբ կը մեկնի Վիեննա, ապա՝ հակառակ բոլոր վտանգներուն, Պոլիս, ուր նախորդ կայքին հանդիպած էր եւ կապուած հետագայի իր կանքի ընկերոջ՝ Գայեանէին:

ԱՐՇԱԻՐ ԵՐԱՎԱԿԱՆ ԾԱՂԿԵՓՈՒՆՔ ԿԸ ԴՆԷ ՄԻՒՍ ԼԵՐՈՍԻՆ՝ ԱՐԱՄ ԵՐԱՎԱԿԱՆԻ ԱՅԻՆՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ, ՔՈՐՏՈՊԱ (ԱՐՃԱՆԹԻՆ)

Պոլսոյ մէջ Սայիտ Հալիմի թաղման մասնակցութեան փորձութիւնը ունենալէ ետք, կը ղրկուի Պերլին, ուր նախապատրաստական եռուն աշխատանքներէ ետք, 17 Ապրիլ 1922ին, Պերլինի փողոցներուն մէջ ինք ու իրեն գործակից ընկեր Արամ Երկանեան գետին կը փոռն Պեհաէտօին Հաքիրն

ու ձեմալ Ազմին, Կիրենք շրջապատող խումբէն ջոկելով Կա-
նոնք: Այս յաջող գործողութենէն ետք կը յաջողին խոյս տալ
Կիրենք հետապնդող անցորդներէն, ապա անցնիլ Վիեննա:

Ծննդավայր Պոլսը Արշաիրի համար ձգողական ոյժ մը
ունի, մանաւանդ երբ իր սրտին ընտրեալ Գայեանէն ալ հոն
է: Անգամ մը եւս բազմաթիւ վտանգներ անտեսելով կ'անցնի
Պոլիս, ուր պաշտօնապէս կը նշանուի:

Դաշնակիցներու շահադիտական ապիկար քաղաքակա-
նութիւնը, ապա քեմալական շարժումի բանակներուն յաղթա-
նակները փոխած էին Պոլսոյ պատկերը եւ ընդհանրապէս քը-
րիստոնեաները կը լքէին Կայն: Հայ դեկավար դէմքերն ալ կը
մեկնէին Պոլսէն, Արշաիրէն ալ պահանջելով հեռանալ այդ
վտանգաւոր միջավայրէն, որովհետեւ կարգ մը դէպքեր ցոյց
տուած էին արդէն, որ ինք՝ իբրեւ ահաբեկումներու հեղինակ,
հետապնդումի ենթակայ է: Մօտ երկու ամիս Պոլիս մնալէ
ետք, 10 Հոկտեմբեր 1922ին բեռնատար նաւով մը, Սուրէն
Ղապարեան կեղծ անունով կը մեկնի եւ Մարսիլիոյ վրայով
Փարիզ կը հասնի 21 Հոկտեմբեր 1922ին: Կ'ընդունուի հերո-
սի մը արժանի յարգանքով: Հակառակ առաջարկներու եւ պըն-
դումներու, կը մեկնի Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ, ուր
կը գտնուի 1923ի սկիզբը:

**

Արշաիր Հիրակեան, շնորհիւ իր աշխատասիրութեան ու
հնարամտութեան, Միացեալ Նահանգներու մէջ յաջողութիւն
արձանագրեց: Գայեանէի հետ ամուսնութենէն ունեցաւ աղ-
ջիկ Կաւակ մը՝ Սոնա:

Ապրեցան Նիւ Եորքի մէջ: Ատեն մը արեւելեան գորգե-
րու ձեռնարկ մը վարած է, հաստատած է նաւերու մաքրու-
թիւնը ստանձնող ձեռնարկ մը:

Կեանքի մէջ յաջողութիւնը բնականօրէն իրեն ընծայեց
նաեւ նիւթական, աշխարհիկ կարելիութիւններ, որոնք սա-
կայն Կինք երբեք այլ փառասիրութիւններու չառաջնորդեցին:

Իր առաջելութիւնները կատարելէ ետք, քաշուած էր, ապ-
րելով ընտանեկան կեանք մը, առանց իրեն դրամագլուխ դար-

ԱՐՇԱԻՐ ԵՒ ԳԱՅԵԱՆԷ ՇԻՐԱԿԵԱՆ

ձընելու այն հերոսական արարքները, որոնք ոչ միայն իրեն
այլեւ Կանոնք որոշող ու ծրագրող կազմակերպութեան եւ ողջ
հայութեան համար անչափ պատուաբեր եւ հպարտադիք ձեռ-
նարկներ են: Այսուհանդերձ, իր համեստ ու օրինակելի ըն-
թացքը չէին կրնար պատճառ ըլլալ, որ իր անունը հայ ժողո-
վուրդին համար Հայկական Յեղասպանութեան արդարադատ
հատուցման խորհրդանիշը չըլլար ու չմնար, միւս հերոսներու
շարքին, — Սողոմոն Թեիլիրեան, Միսաք Թորլաքեան, Արամ
Երկանեան, Ստեփան Ծաղիկեան եւ բոլոր միւսները:

Այս հերոսն է՝ Արշաիր Հիրակեան, որ անողոք հիւան-
դութեամբ մը քանի մը ամիս տառապելէ ետք, կը մահանար
12 Ապրիլ 1973ին:

**

Հայկական Յեղափոխութեան տարիներուն կամ անկէ
ետք, կեղեքիչներու, բռնացողներու, մատնիչներու եւ դաւա-

ճաններու դէմ յաճախ մահաւճիռը ինքզինք պարտադրած է, իբրեւ ազդարարութիւն անոնց ու այլոց: Պատժամիջոցները գործադրողներու օրինակելի ընթացքը միայն հիացում կ'առթէ ռեւէ մէկուն, որովհետեւ < Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան մէջ ահաբեկիչը ոչ միայն անձնուրաց ու սրբապան ուխտով մը իր կեանքը արդարադատութեան նուիրած բազուկ մըն է, այլեւ այն հերոսական, վեհոգի անձն է, որ դաւադիր միջոցներու հանդէպ գարշանք ունի եւ ուղիղ ճակտէն հարուածելու գործելակերպով կը կնքէ պատժի գործադրութիւնը: Միջոցներն ու հարուածը իրենց կարեւորութիւնը ունին:

Արշալիր Շիրակեան պատուհասող բազուկը, այս իմաստով, բացառիկ տեղ կը գրաւէ < Յ. Դաշնակցութեան արդարադատ ահաբեկիչներու շարքին մէջ: Առաջին գործողութենէն ետք, վեկուցելու համար երբ կը ներկայանայ պատասխանատուներուն, որոնք իր ուշացումին համար մտահոգ են ու կը հարցապնդեն զինք, ինք հանդարտ, բնական ձեւով մը կը պատասխանէ, թէ «ոստիկաններու եւ ժողովուրդին հետ կը փնտռէինք հարուածին հեղինակը»: Այս պաղարին ընթացքը պատասխանատուներուն եզրակացնել կու տայ, որ «ահաբեկիչի իսկական տիպարը զտնուած էր»: Այս դրուագը պատմող Ա. Սասունի, Ա. Շիրակեանի մասին կը հաստատէ.

«Յուցամոլութենէ հեռու, գաղտնապահ, պաղարին ու անտարբեր անցորդ մըն էր բազուկեան մէջ եւ սակայն ամէն բան կը նշմարէր, արարքի մը հնարաւորութիւնը կը չափէր եւ վճռական նախաձեռնութեամբ, գործին մէջ կը նետուէր»:

«Արդարադատ բազուկը իր դերը կը կատարէ շմեցնող հարուածներով ու այդ բոլոր գործերուն մէջ առաւել չափով ի յայտ կու գար քաջ ու հնարամիտ ահաբեկիչի նկարագիրը, նախաձեռնող ու վճռական մարդը, պաղարին ու աշխուրջ պատերազմիկը, որ մինակ էր վտանգներուն դիմաց ու ինք իր նախաձեռնութեամբ պիտի կարենար ազատիլ վտանգէն:

Մինչեւ կեանքին վերջը մնաց այդպէս, ինչպէս նաեւ եռանդով լի, զոհաբերութեան պատրաստակամ միաժամանակ համեստ, այլեւ ներքնապէս տազնապող, փոթորկող, պանապան հարցերու եւ երեւոյթներու դէմ յանդիման:

Ա. Շիրակեանի մահուան առթիւ գրած յօդուածի մը մէջ,

Բ. Փափապեան, որ զինք անձնապէս ճանչնալու եւ հետն ըլլալու առիթը ունեցած է, ի միջի այլոց կը կատարէ հետեւեալ հաստատումները.

«Իր ըսելիքներն ալ փամփուշտի կրակոցներու կը նմանէին իրեն համար եւ իր ամբողջ գործելակերպը արագահարուած հրապէնի մը արձակումին կը նմանէր:

Աղուոր էր տեսնել, թէ այդ բոլորը զինք չէին գինովցուցած ու խորունկ պատկառանք մը ունէր < Յ. Դաշնակցութեան վերաբերմամբ, որուն պաշտամունքը կը կատարէր իր ներքին աշխարհին մէջ, գրեթէ ամէն օր, ամէն առիթով:

< Յ. Դաշնակցութիւնը իրեն համար պարզ կուսակցութիւն մը չէր, պարզ կազմակերպութիւն մը չէր. անիկա ժողովուրդի վճռական կամքն էր, ու այդ կամքին դիմաց պէտք է ծալուէին բոլոր ետերը բոլոր անոնց, որոնք կուսակցութեան ծառայելու երդումը կատարած էին: Իրեն համար տարբեր մօտեցում գոյութիւն չունէր: Անպիտոյ չէր, ըմբռնող էր, ներող էր, սակայն երբ հարցը հասցնելու ըլլային հո'ն, ուր կուսակցութեան դիմաց անձնական ետեր պիտի ցցուէին, Արշալիր Շիրակեան չկար այդ պարագային, նմաններուն հետ չէր կըրնար ըլլալ, կը սարսափէր նման մտածումէ:

< Յ. Դաշնակցութիւնը իրմէ վեր, Սողոմոններէն վեր, բոլորէն վեր սաւառնող բան մըն էր, սրբութիւն մըն էր, որուն մերձենալու համար անհրաժեշտ էր սեփական բոլոր պահանջները մէկդի դնել, եւր ծալել ամբողջովին:

Այդպէս եկաւ ան Դաշնակցութեան գիրկը, գործեց այդ համոզումներէն մեկնելով, դարձաւ Դաշնակցութեան կամքին գործադրողը, որոշ պարագաներու՝ պայն մարմնաւորողը: Ապա վերագտաւ իր պարզ շարքային կուսակցականի նուիրումի ու ամբողջական զոհաբերութեան կարողութիւնը, մնացեալ կեանքը նուիրելով իր կազմակերպութեան, իր ընկերներուն, առանց խնայելու, առանց սակարկելու»:

Այդպէս մեծցաւ, հասունցաւ,

Այսպէս գործեց, հերոսացաւ,

Այսպէս մնաց՝ համեստ, կարգապահ ու զաղափարական:

Ե. Մ.

ԱՐՇԱԽԻՐ ՇԻՐԱԿԵԱՆ

Այս գրքին հեղինակը եւ արտակարգ իրական վեպին հերոսը նոյն մարդն է, — Արշախր Շիրակեան:

Բացառիկ տեղ մը կը գրաւէ պատուհասող այս բազուկը
Հ. Յ. Դաշնակցութեան արդարադատ ահաբեկիչներու շար-
քին մէջ:

Արտակարգ, բայց ամբողջովին իրական եւ վաւերական
եմ այն բոլոր արարքները, որոնք կը տողանցեն Շիրակեանի
այս յուշագրութեան մէջ, վնական ու զգեսնող հարուած-
ներ, որոնք սփոփանքն ու միտքարութիւնը կը մնան մէկ
միլիոն նահատակներու սուգն ապրող Հայ ժողովուրդին:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան մէջ ահաբեկիչը
արդարադատ բազուկ մըն էր, անձնուրաց, եւ իր կեանքը
դրած դատավճիռ նժարին մէջ, սրբազան ուխտով մը:

Արշախր Շիրակեանը այդ նուիրեալներէն մէկն էր,
աչքառու իր արարքներով, ուշագրաւ իր տաղանդով եւ
հնարքներով:

Անոր յուշերու հրատարակութեան առիթով, պարտա-
կանութիւն կը զգամ վկայելու թէ այս բացառիկ ահաբե-
կիչը արտակարգ արթնամտութիւն, քաջութիւն, անընկրկե-
լի վնակամութիւն ունէր իր հարուածողական արարքնե-
րու ընթացքին, ինչ որ ինքնայատուկ նկարագիր մը կուտան
Արշախր Շիրակեանին:

Ու այս վկայութիւնը կ'արձանագրեմ հոս, յայտնելով
միաժամանակ թէ Արշախրի մանկութիւնը մեծցաւ իմ աչ-
քերուս առջեւ, պատանեկութիւնը զարգացաւ Ա. Ընդի.
Պատերազմի դաժան պայմաններուն մէջ:

Մանկուքենէն մինչեւ պատանեկութիւնը, ամէնօրեայ հանդիպումներուն, — որովհետեւ նոյն տունը կը բնակէինք, — լուռ ու խուսափուկ այս տղեկին աչքերուն մէջ մտածում եւ հնարամտութիւն կը տեսնէի: Լուրջ ու պազարիւն երիտասարդի մը տպաւորութիւնը կ'առնէիր այս տասնամեայ աշակերտէն, որ իր փոքրիկ մարմնով աննշմար կը մնար, եւ սակայն թաղի պատանիներուն վարիչն էր, հնարամիտ առաջնորդը եւ արարքին առաջին դերակատարը:

Ա. Համաշխարհային Պատերազմի դաժան տարիներուն կազմաւորուեցաւ Արշալիրի պատանեկութիւնը, ու երբ պատերազմը վերջացաւ, ան արդէն թրծուած երիտասարդ մըն էր իր նկարագրով, միշտ մնալով փոքրիկ պատանի մը, որ ուշադրութենէ կը վրիպէր, բայց ամէն տեղ կը մտնէր ու կ'ելլէր խորհրդաւոր բան մը որոնողի պէս:

Ահա այդ օրերուն փորձուեցաւ այս տղան, որ պատրաստակամ էր կրակի մէջ նետուելու, հայոց անսահման արեան վրէժը լուծելու համար: Ու առաջին արարքին իսկ, այդ գործին իրական նկարագիրը յայտ բերաւ:

Հարուածէն կ'իյնար դաւանանը, ու ամէն կողմ գործի պատասխանատուները Արշալիրը կը փնտռէին, որ չկար: Ու երբ եկաւ զեկուցելու, իրմէ հարցուեցաւ, թէ ա՛ր կը զբռնուէր մինչեւ հիմա: Արշալիրին պազարիւն պատասխանը կ'ըլլար.

— Ոստիկաններու եւ ժողովուրդի հետ կը փնտռէինք հարուածի հեղինակը:

Ահաբեկիչի իսկական տիպարը գտնուած էր:

Յուցամուտքենէ հետու, գաղտնապահ, պազարիւն ու անտարբեր անցորդ մըն էր բազմութեան մէջ եւ սակայն ամէն բան կը նշմարէր, արարքի մը հնարաւորութիւնը կը չափէր եւ վնասկան նախաձեռնութեամբ՝ գործին մէջ կը նետուէր:

Այդպէս մնաց մինչեւ վերջ:

1920-ին օր մը կը մտնէր Ծիրակի ճահանգապետարանը, գարմանքի մատնելով զիս.

— Եկայ Հայաստանը տեսնելու:

Քնկան է, ըմբռնեցի թէ Հայաստան պտտելու համար

եկած չէր Արշալիրը:

Ոչ ոքի ուշադրութիւնը զբաւոյ այս անցորդը երեւանէն Թիֆլիս. Թիֆլիսէն Քազու, նամբորդեց. Ապրիլեան եղեռնի դահիճները փնտռելու համար:

Յեղաշրջումները պատճառ դարձան որ վերադառնայ Պոլիս եւ նետուի այն մեծ արարքներուն մէջ, որոնք տեղի ունեցան Պերլինի եւ Հոմի փողոցներուն մէջ:

Արդարագատ բազուկը իր դերը կը կատարէր շարժման հարուածներով ու այդ բոլոր գործերուն մէջ առաւել չափով ի յայտ կու գար քաջ ու հնարամիտ ահաբեկիչի նկարագիրը, նախաձեռնող ու վնասկան մարդը, պազարիւն եւ աշաւորջ պատերազմիկը. որ միմակն էր վտանգներուն դիմաց ու ինք իր նախաձեռնութեամբ պիտի կրնար ազատի վտանգէն:

Արշալիրի կատարած բոլոր գործերուն մէջ մեր մասնանշած յատկութիւնները աւելի չափով արձանագրուեցան իր հաշուին ու ինք դարձաւ Հայ ժողովուրդի իր տուրքը տուող երախտաւորը ու դասուեցաւ Սողոմոն Թէլիլիբեանի կողքին:

Քառասուն տարիներէ ետք. կրնանք վկայել թէ պարզ կեանքի ասպարէզին մէջ իսկ Արշալիրը եղաւ նախաձեռնող, հնարամիտ եւ իր նախաձեռնութիւնները յաջողութեամբ պսակուեցան:

Այսօր սովորական կեանքի Արշալիրը կողք-կողքի կը քալէ անսովոր ահաբեկիչի հետ, որ քսանամեայ եղբայր մըն է կարծես, իրմէ անբաժան, որուն ներկայութիւնը իր սիրտը կը լեցնէ հպարտութեամբ:

Եւ իրաւունք ունի, խղճի սրբազան պարտք մը կատարողի գահու նախաձեռնութեամբ:

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

Պէյրուս

ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԸ

Հայ ժողովուրդի վերջին դարերու կեանքին մէջ կոտորածներն ու սարսափները յաճախազէպ եղած են. բայց այն մէկը, որ Ա. Ընդհ. պատերազմի օրերուն յղացուեցաւ եւ գործադրութեան դրուեցաւ թրքական կառավարութեան կողմէ, աննախընթաց էր համայն մարդկութեան պատմութեան մէջ: Հին ու հարուստ մշակոյթի տէր ժողովուրդի մը մէկ կարեւոր հատուածը տեղահան եղաւ բաղձադարեան իր հայրենիքէն եւ անլուր դազանութեամբ կոտորուեցաւ Միջուկտքի անապատներուն մէջ: Համաշխարհային կարծիքը սոսկաց ի լուր այս աներեւակայելի բարբարոսութեան, որ կը գործուէր քաղաքակիրթ համարուած քսաներորդ դարուն մէջ. բայց եւ իր մեծ պետութիւններով ու միջազգային ատեաններով անզօր եղաւ ոչ միայն դադրեցնելու գործուող Ոճիրը, այլեւ՝ աւելի ուշ, ի գործ դնել Արդարութիւնը՝ պատժելու համար Ոճրագործները եւ հատուցում ընելու անմեղ պատուհասուածներուն:

Շուրջ յիսուն տարիներ անցած են սարսափի այդ օրերէն ու համայն հայութիւնը կը պատրաստուի պատշաճ շուքով ոգեկոչելու յիշատակը իր աւելի քան մէկ միլիոն նահատակներուն: Այս առթիւ, իւրաքանչիւր հայ մարդու միտքը դարձեալ կը շարժրկուի հետեւեալ հարցումով:— Ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս կատարուեցաւ այդ եղեռնագործութիւնը:

**

ԺԹ. դարու երկրորդ կիսուն հայկական գաւառներու

մէջ հալածանքներու սաստկացումը պատճառ եղած էր որ Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանը աւելի ուշադիր ըլլար թուրք պաշտօնեաներու ապօրինութեանց եւ քիւրտ ցեղերու յարձակումներուն ենթարկուած՝ ներքին գաւառներու Հայոց կեանքին ու ապահովութեան. եւ որովհետեւ օսմանեան նախորդ սուլթաններու կողմէ եղած հանդիսաւոր խոստումները՝ կայսրութեան մէջ ընդհանուր բարեկարգութիւն մտցնելու՝ կամ մեռեալ տառ մնացած էին եւ կամ անոնց գործադրութեան փորձերը՝ ձախողութեան մատնուած առաջին օրերէն իսկ, հայ եւ օտար հանրային կարծիքը յանգած էր այն եզրակացութեան, որ սուլթանական թուրքիան անկարող էր ինքզինք բարեկարգելու եւ քաղաքակիրթ նոր աշխարհին պատշաճելու: Ասկէ ծագած էր հպատակ ժողովուրդներէն ոմանց մօտ անջատողական ձգտում մը, իսկ ուրիշներու մօտ՝ ինչպէս Հայերու՝ այն գաղափարը որ իրենց վիճակին բարւոքումը կարելի պիտի ըլլար ձեռք բերել միայն շնորհիւ եւրոպական մեծ պետութիւններու ճնշումին, որոնց ազդեցութիւնը երկար ատենէ ի վեր արդէն զգալի էր տկարացած օսմանեան կայսրութեան ներքին եւ արտաքին գործերուն մէջ: 1877-78ի ռուս-թրքական պատերազմը լաւագոյն առիթը համարուեցաւ հայկական հարցը ներկայացնելու միջազգային քաղաքական ատենին, ուր Հայերը կը դիմէին վարչական ինքնավարութեան մը համեստ պահանջով, որ իրականութեան մէջ աւելի չէր քան Հայաստանի մէջ թուրքին համահաւասար քաղաքացիական իրաւունքներ ու պարտաւորութիւններ ունենալու պահանջը: Այդ իրաւունքն ալ զլացուեցաւ եւ Պերլինի 61րդ յօդուածով թուրքիա յանձն առաւ բարեկարգութիւններ մը մտցնելու հայկական գաւառներուն մէջ եւ ատենի վեց մեծ պետութիւնները տեղեակ պահել անոնց մասին:

Մինչեւ համաշխարհային առաջին ատերազմը, անլխօսքով ամբողջ այն ժամանակաշրջանը, երբ արեւմտահայութիւնը կը գտնուէր օսմանեան տիրապետութեան ներքեւ, հայկական հարցի տարողութիւնը 61րդ յօդուածի շրջանակին մէջ ամփոփուեցաւ: Այսուհանդերձ, թրքական կառավարութիւնը գործնական ոչ մէկ քայլ առաւ իր յանձնառու-

թիւնները իրագործելու համար: Ընդ հակառակն, Սուլթան Համիտ Բ., որ սկսած էր կայսրութիւնը կառավարել որպէս բիրտ բռնակալ մը, օգտուելով մեծ պետութիւններու հակամարտութիւններէն, Հայերու նկատմամբ որդեգրեց սիւտեմաթիկ հալածանքի եւ կոտորածի քաղաքականութիւն մը: Հայաստանի մէջ քրտութիւնը եւ ընդհանրապէս՝ պահանջողական եւ կրօնամոլ թրքութիւնը իր ձեռքին լաւագոյն գործիքները եղան, որոնց շնորհիւ կրցաւ ամբողջ 33 տարի (1876-1909) ճնշումի տակ պահել թուրքիոյ մէջ ապրող այլազան ազգութիւնները: Սուլթան Համիտի վարած քաղաքականութիւնը թուրքիոյ ալ բարիք չբերաւ. պալքանեան ազգութիւնները զլուխ բարձրացուցին այս անօրինակ բռնակալութեան եւ անոր հետեւանք հանդիսացող անարդարութիւններուն դէմ. խլրտեցաւ նոյնիսկ մահմետական առաք աշխարհը սուլթանական խալիֆայութեան դէմ. իսկ Հայերը, որոնց հլութիւնն ու համբերութիւնը չարաչար գործածուած էին միաժամանակ Սուլթան Համիտի եւ եւրոպական պետութիւններու կողմէ, արթնցաւ իր դարաւոր թմբիրէն հետեւելու համար Խրիմեան Հայրիկի քարոզած Վերականգնողական կուսակցութիւնները, որոնք զինուած ինքնապաշտպանութեան պատրաստեցին հայաբնակ նահանգներու երիտասարդութիւնը: Սուլթան Համիտ եղաւ աւելի անողոք, եւ անգէն ու խաղաղ բնակչութեան վրայ թափեց իր զայրոյթը: Զինեց քրտութիւնը եւ օգտուելով եւրոպական պետութիւններու հակամարտութիւններէն, ինչպէս նաեւ անոնցմէ ոմանց լուռ բարեացակամութենէն, հրահանգեց 1894-ի Սասնոյ ապա, 1895-96-ին, հայկական ընդհանուր կոտորածները, որոնց զոհ զացին ոչ պակաս քան 200.000 Հայեր: Հակառակ անոր որ միջազգային քննիչ յանձնախումբը ամէն տեղ հաստատեց թուրք կառավարութեան մեղսակցութիւնն ու մասնակցութիւնը կատարուած ջարդերուն մէջ, Մեծ Մարդասպանը դարձեալ անպատիժ մնաց:

Քսաներորդ դարու սեմին գործուող այս բարբարոսութիւնները առիթ եղան որ հայկական հարցը միջազգային հանրային կարծիքին առջեւ պարզուի իր ամենէն արիւնակի

երեսներով. բայց եւ այնպէս, եւրոպական դիւանագիտութիւնը անկարող եղաւ բարենորոգումներու լուրջ ծրագրի մը շուրջ համաձայնութիւն գոյացնել եւ զայն պայտադրել Թուրքիոյ: Այս պայմաններուն մէջ, եւ նկատի ունենալով արտաքին միջամտութեանց անզօրութիւնը, Հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնները, եւ գլխաւորաբար Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, առաւել թափով առաջ տարին ժողովուրդի զինումը՝ ինքնապաշտպանութեան գործը ամուր հիմերու վրայ դնելու համար: Յեղափոխական կազմակերպութիւնը շօշափելի արդիւնք ձեռք ձգեց Սասուն—Տարօն—Վասպուրական շրջանին մէջ, ուր Ֆէտայիները իրենց բազմաթիւ սիրազործութիւններով մասամբ զսպեցին քրտական սանձարձակութիւնները եւ կառավարութեան պարտադրեցին աւելի խոհեմ ընթացք:

Թուրք ազատամիտ եւ հայրենասէր մտաւորականութեան համար եւս համիտեան վարչակարգը դարձած էր անտանելի. ընդդիմութիւնը հետզհետէ հող կը գտնէր եւ կը զօրանար աքօրեալ եւ փախստական անձնաւորութիւններու եւրոպայի մէջ համախմբումով: Այս վերջինները, որոնք իրենց համախոհները ունէին թրքական բանակի սպայութեան մէջ, ջանացին համիտեան վարչակարգի այլացեղ ընդդիմադիրներու ուժեղ ճակատ մը կազմել, որուն նպատակը պիտի ըլլար տապալել Սուլթանը եւ ժողովրդավարական իշխանութիւն հաստատել Պոլսոյ մէջ: Երիտասարդ Թուրքերու այս կազմակերպութիւնը, որ «Իթթիհատ վէ Թէրաքըր» անունով էր ծանօթ, լայն տարածում ունեցաւ Սելանիկի թրքական բանակին մէջ: Այս վերջինն էր, որ 1908 յուլիսին քաղց Պոլսոյ վրայ, ուր Սուլթան Համիտ աճապարեց սահմանադրութիւն հռչակել: Ասիկա ազատական գաղափարներու մէկ փայլուն յաղթանակն էր, զոր Թուրքիոյ բոլոր ազգաբնակչութիւնները խանդավառութեամբ ու յոյսով դիմաւորեցին: Բանտերէն արձակուեցան քաղաքական յանցաւորները. տարագրեալները վերադարձան հայրենիք. Ֆէտայիները զէնքը վար դրին ու իջան լեռներէն. Թուրք, Հայ, Յոյն ողջագուրուեցան փողոցներուն մէջ. խօսքի, մամուլի եւ դաւանանքի ազատութիւն, ինչպէս նաեւ ցեղերու իրա-

ւահաւասարութիւն հռչակուեցան: Երիտասարդ Թուրքերու այս յեղափոխութիւնը առաջին ծանր տագնապ մը անցուց 1909ի ապրիլին, երբ Սուլթան Համիտ գործի լծեց մուլեռանդ եւ յետադիմական տարրերը, որոնք ղեգոհ էին մնացած եղած փոփոխութիւններէն. ասոնք՝ բանակի որոշ մէկ մասին կռթնած՝ յաջողեցան նոյնիսկ իշխանութեան տիրանալ. Սելանիկի յեղափոխական բանակը երկրորդ անգամ քաղց Պոլսոյ վրայ ու, գահընկէց ընելով Սուլթան Համիտը, կառավարութիւնը յանձնեց Իթթիհատականներուն: Պետական հարուածներու եւ հակայեղափոխութեան այս խառնակ օրերուն, հայութիւնը անգամ մը եւս ծանր կերպով վճարեց իր արեան տուրքը՝ Ատանայի եւ Կիլիկիոյ մէջ 30.000 զոհեր տալով:

Ինչպէս կը տեսնուի, Սահմանադրութեան շրջանի դիմութիւնը երկար չտեւեց. ոչ միայն թրքական յետադիմութիւնը չյաղթահարուեցաւ, այլեւ իրենք, Երիտասարդ Թուրքերը, չուղեցին կամ չկրցան իսկական արդիականացման ուղիի վրայ դնել նոր վարչակարգը, եւ, առաջին առթիւ, ճանչնալ ազգային միաւորներու ուրոյն իրաւունքները. իրենք եւս վարակուեցան Թուրքը առանձնաշնորհեալ եւ տիրապետող ազգութիւն դաւանելու մտայնութիւնէն, նպատելով այդ ձեւով միւս ցեղերու մօտ անջատողական շարժումներու զարգացման: Մուլեռանդութիւնն ու նեղ ազգայնականութիւնը ծայր աստիճանին հասցնելով, իշխանութեան գլուխ գտնուող Երիտասարդ Թուրքերը ձեռնարկեցին ոչ-Թուրք ազգութիւնները իրենց մէջ ձուլելու կամ թրքացրնելու քաղաքականութեան, բան մը որ սուլթանական վարչակարգը իր հինգ հարիւր տարիներու իշխանութեան ընթացքին չէր կրցած իրագործել: Իրենց նպատակին հասնելու համար անոնք գործադրեցին նաեւ բռնի միջոցներ նոյնիսկ մահմետական ժողովուրդներու վրայ, որոնք Եմէնի, Պաղեստինի եւ Իրաքի մէջ ապստամբութեան դիմեցին: Այս բիրտ քաղաքականութիւնը, ինչպէս նաեւ բարենորոգումներու գործադրութեան ձգձգումը, Պալքաններու մէջ անկախացած պետութիւնները մղեցին զէնքի դիմելու իրենց կրօնակից կամ ցեղակից ժողովուրդները ազատագրելու հա-

մար: Պալքանեան պատերազմէն պարտուած դուրս եկած Թուրքիան փոխանակ զգաստանալու՝ մխրճուեցաւ համաթուրանական ծաւալուն կայսրութիւն մը ստեղծելու արկածախնդրութեան մէջ:

Օսմանեան Թուրքիոյ մէջ ապրող ոչ-թուրք ազգութիւններէն հայութիւնն էր միայն որ ամենէն շատ փարած էր Սահմանադրութեան գաղափարին եւ անկեղծօրէն կը գործակցէր Երիտասարդ Թուրքերուն, նոր եւ արդիական պետութիւն մը կառուցանելու ի խնդիր. եւ ասիկա այն ըմբռնումով ու անկեղծութեամբ, որ այդ պետութեան մէջ ապրող բոլոր ժողովուրդները պիտի ունենային տեղական եւ վարչական բաւարար իրաւասութիւններ կազմակերպելու եւ զարգացնելու համար իրենց ազգային, մշակութային ու տնտեսական կեանքը: Այս յոյսերը եւս ի դերեւ եյան. հայկական նահանգներու մէջ գործադրուելիք բարենորոգումները մնացին մեռեալ կէտի վրայ. Թուրք պաշտօնէութիւնն ու ջրտական ցեղերը շարունակեցին արտօնուած մնալ իրենց ապօրինութիւններուն եւ կեղեքումներուն մէջ: Այս պայմաններուն տակ է որ հայութիւնը, իր արեւելեան ու արեւմտեան հատուածներով, էջմիածնի կաթողիկոսով ու Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանով, ձեռնարկեց կրկին անգամ դիմելու եւրոպական դիւանագիտութեան, որպէս զի այս վերջինը պարտադրէր Թուրքիոյ գործադրել առ նուազն Պերլինի 61րդ յօդուածով խոստացուած բարենորոգումները: Ռուսիա, Անգլիա եւ Ֆրանսա թիկունք կանգնեցան հայկական պահանջներուն ընդդէմ Գերմանիոյ, որուն ազդեցութիւնը վերջին տարիներուն աճիլ սկսած էր Թուրքիոյ վրայ: Երիտասարդ Թուրքերու պաշտպանի իր դերին մէջ, Գերմանիա յաջողեցաւ ներկայացուած բարենորոգումներու նախածրագրին տարողութիւնը մեծ չափով նուազեցնել: Վերջապէս, 1914 Փետրուար 8ին, կարելի եղաւ կնքել ուսթուրք (-գերման) համաձայնութիւնը, որով արեւելեան նախկին եօթը նահանգները, էրզրում եւ Վան կեդրոններով, կը բաժնուէին երկու ընդարձակ շրջաններու: Այս մարզերէն իւրաքանչիւրը օտտուած պիտի ըլլար Եւրոպացի Ընդհանուր Քննիչով մը, որ պիտի հսկէր պաշտօնէութեան, վարչական

գործերու եւ Արդարութեան գործադրութեան. պիտի ստեղծուէին տեղական խորհրդարաններ, պիտի կազմակերպուէր ոստիկանութիւնը եւ ապահովութեան ուժերը, որոնց մէջ Հայերը մահմետականներուն հաւասար կամ իրենց ընդհանուր թիւին համեմատութեամբ տեղ պիտի ունենային: Նշանակուած երկու ընդհ. քննիչները եղան նորվեկիացի Հոֆը եւ հոյանտացի Վեստենենկը, որոնցմէ առաջինը միայն հասած էր իր պաշտօնատեղին՝ Վան, երբ ծագեցաւ Ընդհ. Պատերազմը: Թրքական կառավարութիւնը, որ արդէն ապամայ ենթարկուած էր եղած կարգադրութեան, առիթէն օգտուելով, պաշտօնէ արձակեց ու ճամբեց երկու մարզպանները:

**

1914 Օգոստոսի սկիզբը Եւրոպան բռնկած էր աշխարհամարտով. Գերմանիա եւ Աւստրո-Հունգարիա մէկ կողմէն, Ֆրանսա, Անգլիա, Ռուսիա միւս կողմէն, իրենց փոքր դաշնակիցներով ճակատ յարդարած էին իրարու դէմ: Թուրքիա եւս, որ տակաւին պատերազմի չէր մտած, ընդհանուր զօրակոչ յայտարարեց. Թուրք ղեկավար շրջանակներու մէջ տիրող մթնոլորտը կասկածիլ չէր տար որ Թուրքիա եւս մարտին մէջ պիտի մտնէր եւ կուէր Գերմանիոյ կողքին: 1913ի սկիզբին արդէն զօր. Շնելենտորֆ Թրքական սպայակոյտի պետն էր, իսկ բազմաթիւ ուրիշ սպաներ գերմանական զէնքերու գործածութեան եւ ռազմավարութեան կը վարժեցնէին Թուրք զինուորը: Թուրքերը համոզուած էին գերմանական յաղթանակին եւ պատերազմը, ըստ իրենց, լաւագոյն առիթը պիտի հանդիսանար իրագործելու համար իրենց այնքան սիրելի մէկ երազը. Գերմանիոյ ժառնգակութեամբ եւ զէնքի ուժով վերցնել ուսական արգելքը, որ զիրենք կը բաժնէր Կովկասի եւ Թուրքեստանի իրենց ցեղակից Թաթար, Թուրքմէն, իւզպէկ, խըրխըզ եղբայրներէն. միանալ վերջիններուն եւ ստեղծել Պոլիսէն մինչեւ Կեդր. Ասիա Թուրանական հսկայ կայսրութիւն մը, որուն գաղափարական առանցքը կրօնականէն աւելի ցեղայինը պիտի ըլլար: Այս ուղղութեամբ հարկ եղած բանաւոր

եւ գրաւոր քարոզչութիւնը կատարուած էր արդէն. բանաստեղծներն ու գործիչները երգած ու ջատագոված էին թրքութեան եւ թուրանականութեան դադափարները. այժմ հասած էր գործելու ժամը:

Երիտասարդ թուրքերուն համար, թուրանական ծրագրի իրապործման մէկ ուրիշ արդելքը հայութիւնն էր, որ ցեղային, կրօնական, մշակութային եւ ասոնց նման ուրիշ ոչ մէկ կապ ունէր թրքութեան հետ եւ կրնար լուրջ դժուարութիւններ տալ իրենց: Այս նպատակով է որ պատերազմի առաջին օրերուն, 1914 օգոստոսին, Իթթիհատ կուսակցութեան երկու ղեկավարներ՝ Պէհմետին Շաքիր եւ Նաճիպէյ՝ էրզրում գալով, ուր Լ. Յ. Դաշնակցութիւնը նոր էր աւարտած իր Ը.րդ Ընդհ ժողովի աշխատանքները, հետեւեալ առաջարկները կը ներկայացնեն Դաշնակցութեան ղեկավարներուն.

ա) Հայկական կամաւորական զունդեր կազմել եւ կրօնէի Ռուսերուն դէմ.

բ) Անդրկովկասի մէջ հակառուսական աշխատանք տանիլ եւ ապստամբութիւն առաջացնել ռուսական բանակի թիկունքին.

գ) Արտասահմանի մէջ եւս միացեալ ճակատ կազմել եւ գործակցիլ թուրքերուն:

Իթթիհատի ղեկավարներուն հաւաստիացումով, Անդրկովկասի միւս ժողովուրդները, ինչպէս Վրացիներն ու Թաթարները, համաձայնութիւն յայտնած էին արդէն այս ծրագրին. կը մնային ուրեմն Հայերը, զոր վարձատրել կը խոստանային թուրքերը պատերազմէն ետք, թուրքահայ եւ ռուսահայ որոշ հողամասերէ ինքնավար Հայաստան ստեղծելով: Դաշնակցութիւնը ջանաց համոզել Իթթիհատի ղեկավարները որ թուրքիոյ շահը կը պահանջէր չէզոքութիւն պահել եւ հեռու կենալ պատերազմէն, որ միայն վնաս կըրնար պատճառել երկրին. իսկ եթէ վճռած էին անպայման մտնել պատերազմի, այդ պարագային հայութիւնը լրիւ կերպով պիտի կատարէր իր զինուորական եւ քաղաքացիական պարտականութիւնները, օսմանեան բանակին եւ հայրենիքին բերելով իր ծառայութիւնը. իսկ ինչ կը վերաբե-

րէր կովկասահայութեան, Դաշնակցութիւնը չէր կրնար անոնց անունով պատասխանատուութիւն վերցնել: Իթթիհատի ղեկավարներուն դիտել կը տրուէր նաեւ որ, վերջին հինգ տարիներուն, հայկական հարցին հանդէպ իրենց բռնած բացասական կեցուածքով, կովկասահայութեան համախորհրդէր շահած ըլլալու ո՛չ մէկ իրաւունք ունէին: Այս պատասխանէն շարժեցան անշուշտ Իթթիհատականները. դժգոհ մեկնեցան յայտնելով որ կովկասի ապստամբներուն շմախալը ծանր հետեւանքներ կրնար ունենալ Հայերուն համար:

Այդպէս ալ եղաւ: Պատերազմը շայտարարուած, օգոստոսէն եւ սեպտեմբերէն արդէն Պոլսոյ Պատրիարքարան կը հասնէին հայկական դաւառներու մէջ ի պործ գրուած բռնութիւններուն լուրերը. — բռնադրաւում, կողոպուտ, յարձակում եւ Հայերու մասին թուրքերը զրպոռոզ ամբաստանութիւններ: Գանդատներն ու բողոքները սաստկացան երբ թուրքիան, Հոկտեմբերի վերջերուն, պատերազմի մէջ մըտաւ: Այս բոլորը անապահով վիճակի կը մատնէին դաւառի բնակչութիւնը եւ կասկածիլ կուտային հայութեան զլիտուն պատրաստուող դաւի մը մասին: Եւ սակայն պատահելիքին տարողութիւնը ոչ ոք պիտի կրնար դուշակել:

Օգոստոսի զօրակոչին Հայերը եւս ներկայացած էին զօրանոց. Սահմանադրութենէն առաջ Հայերը, ինչպէս բոլոր ոչ-մահմետականները, բանակի մէջ չէին ընդունուեր. այնպէս որ, բոլոր անոնք որ զինուորական ծառայութեան տարիքը անցուցած էին նոր օրէնքի հրատարակութենէն առաջ, իրաւունք ստացան փրկագին վճարելու եւ դերձ մնալու զինուորադրութենէն. սակայն, շուտով նոր հրահանգով մը կառավարութիւնը 18-50 տարիք ունեցող բոլոր այր մարդիկը, նոյնիսկ անոնք որ նախապէս փրկագին էին տուած եւ կամ ընտանիքի միակ նեցուկն էին, զօրահաւաքի ենթարկեց: Աւելի խստութիւն ցոյց տուաւ կառավարութիւնը բռնադրաւումներու մէջ. դիւղայիներու անասունները, ձմերուան պաշարը, փոխադրական միջոցները, շալակաւորները բռնի տարուեցան ու ծառայեցին զօրքին. ծեծի եւ բռնութեան տակ, հարիւրաւոր եւ հազարաւոր մարդիկ տարուեցան գիւղերէն բանակի թիկունքային աշխա-

տանքները կատարելու համար. քաղաքներու մէջ, Հայոց պատկանող խանութները իրենց ապրանքներէն պարպուեցան. հարուստներէն մեծ գումարներ կորզուեցան: Այս գրաւումները եւ բանակին նպաստ հաւաքելու պատրուակով կորզուած «նուէր»ները յաճախ կողոպուտի հանգամանք ստացան. կողոպուտ՝ որուն մասնակցեցան կառավարութեան պաշտօնեաները, ոստիկանները, աղաները, քիւտ պէկերը եւ նոյնիսկ պարզ զիւղացիներն ու քաղաքացիները: Յայտնի կը դառնար որ այս միջոցներն ու հարկերը, որոնց մեծ մասէն զերծ էին թուրքերը, պարտադրուած էին մասնաւոր կերպով Հայերուն:

Թուրք կառավարութիւնը պատերազմին ուզեց կրօնական հանգամանք տալ. ատոր համար ալ, իթթիհատը սուլթան Բէշատին ստորագրել տուաւ «ճիհատ»ի, սրբազան պատերազմի, յայտարարութիւն մը. որպէս իսլամութեան ընդհանուր խալիֆա, սուլթան Բէշատ մահմետական բոլոր ժողովուրդներուն կոչ կ'ուղղէր մասնակցիլ քրիստոնեայ պետութիւններու դէմ սկսուած կռուին: Մզկիթներու մէջ նման յայտարարութիւններ կատարեցին Շէյխ-իւլ-իսլամը եւ՝ անոր օրինակով՝ բոլոր մուլաններն ու շէյխերը, որոնք Աստուծոյ ու անոր մարգարէին անունով երկնային երջանկութիւն կը խոստանային սրբազան պատերազմի մասնակցողներուն: Ամենէն գրգռիչը սակայն արաբերէն լեզուով հրատարակուած գրքոյկ մըն էր, ուր մանրամասն ցուցմունքներ կատարուած էին սրբազան պատերազմի մասին. նկարագրուած էր թէ ինչպէս Ասիոյ եւ Ափրիկէի մէջ, մահմետական ժողովուրդները կը զանուէին Ալլահին թշնամի քրիստոնեաներու անարգ լուծին տակ, ենթակայ անոնց չարչարանքներուն եւ կեղեքումներուն: «Գիտցէք, գրուած էր Գերմանացիներու կողմէ պատրաստուած այդ գրքոյկին մէջ, որ անհաւատներու արիւնը, բացի դաշնակիցներէն՝ որոնց պաշտպանութիւն խոստացած ենք (ակնարկութիւնը Գերմանացիներուն եւ Աւստրիացիներուն է), կրնայ անպատիժ կերպով թափուի... Իրաքանչիւր մահմետական, աշխարհի որ անկիւնն ալ գտնուի, թող հանդիսաւոր երդում կատարէ իր շրջապատին մէջ գտնուող նուազագոյն երեք կամ չորս քրիստոնեայ

սպաննել... ո՛վ որ հնազանդի այս օրէնքին, կ'ազատի վերջին Դասաստանի ահէն եւ կ'արժանանայ յաւիտեանական յարութեան»: Կառավարութիւնը եւ բանակը իրենց վիճակուած պարտականութիւնները պիտի կատարէին, իսկ ժողովուրդը ատելութիւն պիտի սերմանէր քրիստոնեաներու նկատմամբ եւ չէթէական գունդեր կազմած պիտի երթար կոտորելու զանոնք:

Սրբազան պատերազմի զաղափարը յղացուած եւ ծրագրուած էր Գերմանիոյ կողմէ, որ կը կարծէր թէ զրգուելով իսլամ աշխարհի կրօնական մոլեռանդութիւնը 300 միլիոն մահմետականներ ոտքի պիտի հանէր Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ դէմ: Ի հարկէ այդ ծրագիրը ձախողեցաւ, որովհետեւ Արաբները, ինչպէս նաեւ Ասիոյ եւ Ափրիկէի միւս ժողովուրդները չհետեւեցան թուրք խալիֆայի կոչին: Բայց փոթորիկը պայթեցաւ Հայութեան գլխուն...

Իսկ ի՞նչ կը բանէին այս վերջինին առաջնորդները:

Թուրք կառավարութեան եւ ժողովուրդի տրամադրութիւնները, հոս ու հոն սպրդող շշուկները, ինչպէս նաեւ շրջաններէն տեղացող լուրերը դուշակել կուտային մօտալուտ վտանգի մասին. բայց անոր բնոյթը եւ զայն կանխելու միջոցները դեռ անյայտ կը մնային: Այս պայմաններուն մէջ, Պատրիարքարանի եւ միւս կազմակերպութիւններու կեդրոնական մարմինները երկար խորհրդակցութիւններ ունեցան եւ, նկատի ունենալով պատերազմի պատճառով ստեղծուած փափուկ կացութիւնը, հրահանդեցին շրջաններուն ղգոյշ ու համբերատար ըլլալ ու տեղի չտալ գրգռութեան. խորհուրդ տրուեցաւ խաղաղութեամբ փակել միջադէպերը եւ նոյնիսկ աչք դոցել դործուած կարգ մը գրգռութիւններու եւ անիրաւութիւններու վրայ: Հաշտուած էին վատին հետ՝ խուսափելու համար վատագոյնէն...: Պատրիարքարանը հեռագիր եւ շրջաբերական զրկեց բոլոր առաջնորդարաններուն, յորդորելով որ տեղական կառավարութիւններուն ամբողջական ջնակցութիւն ցոյց տան. հայութիւնը «իբրեւ անբաժան մէկ մասը օսմանեան Հայրենիքին», ինչպէս որ դարերէ ի վեր ապացուցած է պետութեան իր հաւատարմութիւնը, այս անգամ եւս լրիւ կերպով պիտի

կատարել իր գինուորական եւ քաղաքացիական պարտականութիւնները: Զաւե՛ն Պատրիարքին այս հրահանգները այնքան պնակատուած էին, որ Ահմէտ Սըտպի պէյ «ժէօն Թուրք» թերթին մէջ գրած էր որ «յարգելի Հովիւին խօսքերը կր կայմեն կանոնները ճշմարիտ օսմանցիութեան»: Ազգ-իշխանութիւնները կարգ մը ուրիշ ձեռնարկներով եւս փութացին իրենց անկեղծ օգնութիւնը հասցնել կառավարութեան եւ բանակին: Աղզ. Ս. Փրկիչ հիւանդանոցը տրամագրրուեցաւ: Տարտանելի ճակատէն բերուած վիրաւորներուն, Պոլսոյ «Հայ Բժշկական Երկրութիւն»ը մայրաքաղաքի զանազան թաղերուն մէջ հիւանդապահութեան դասընթացքներ հաստատեց, որոնց պիտուոր դասախօսները եղան Տոքթ. Թորգոմեանը եւ Ռուբէն Սեւակը: Գաւառներու մէջ եւս, բանակին օգնելու համար, Հայերը հիւանդանոցներ կը բանային, Ազգատարեան Ընկերութիւններ կը հիմնէին, դրամ եւ նպաստ կը նախքէին:

Այս բոլորը սակայն չէին բաւած կիրքերը հանդարտեցրնելու: Կառավարութիւնը կը շարունակէր անբարեացակամ մնալ, իսկ գաւառներէն կը շանտէին առաւել սաստկացող տարատարութիւններու եւ միջեւ իսկ սպանութիւններու լուրերը: Երգեկայի առաջնորդ Նշանակուած Սաւակ Վրզ. Օտապաշահան ճամբորդութեան բնթացքին սպաննուած էր կառավարութեան նրահանգով լուրեր չըջան կ'ընէին նաեւ գաւառի նայութեան տեղանիւնութեան մասին: Կառավարութիւնը պատերազմական շրջանի գրաքննութիւն հաստատած էր, որ նեպչեակ խտտացաւ եւ տարածուեցաւ նաեւ մարտոց տեղափոխութիւններու վրայ: Բզթակցութիւն եւ զորքակցութիւն փորուեցան Պոլսոյ եւ շրջաններուն միջեւ: այսուանպէս, ստոյգ ազրիւրէ իմացած ըլլալով Հայոց տեղանիւնութեան մասին, Ֆրիկիոյ Սաւակ Բ. Կաթողիկոսը կրքած էր 1913 Մարտի փետրուան լուրը Պատրիարքարան նայնել: Կառավարութիւնը կը խուսափէր իրեն ուզողուած նորոմներուն լուսարանութիւն տալ, կառավարները փորտակէլ, իսկ Ֆերմանիոյ գեպանը՝ Վանկէնույս, որ 1913ի նոր տարուան նորոմներու ցացող Հայոց պատրիարքական փոխանորդը փաստացեալ չէր ըստիւր տանք որ

Գերմանիա Թուրքիոյ դաշնակից է, ոչ մէկ քրիստոնեայ պէտք չէ վախճալու իրաւունք ունենայ: Ապահով եղէք բալտովիմ, ոչ մէկ Հայու քիթը պիտի արիւմի, ոչ հոս եւ ոչ գաւառներու մէջ», այժմ կ'օրօրցնէր Հայերը գաւառներու մէջ հակառուս քարոզչութեան համար խառն յանձնախումբեր կազմելու ծրագիրներով, երբ միւս կողմէ շատ լաւ գիտէր որ կարգ մը գաւառներու մէջ կոտորածն ու տեղահանութիւնը սկսած էին արդէն: Երբ այս վերջին դէպքերը տեղի կ'ունենան, երբ քսան Հնչակեաններ կախաղան կը հանուէին Պոլսոյ մէջ, երբ Հայերու տունները զէնք փնտռելու պատրուակով խուզարկութեան կ'ենթարկուէին, երբ կառավարութեան հայ պաշտօնեանները, ոստիկանները գործէ կ'արձակուէին, երբ հայ զինուորները, հակառակ պատերազմական նախարար էնվէր փաշայի իսկ նպաստաւոր վկայութեան (*), դաւաճանութեամբ կ'ամբաստանուէին եւ զինաթափ կ'ըլլային, երբ հայկական նահանգներէն աւելի ծանրակշիռ դէպքերու լուրերը կը հասնէին, եւ երբ վերջապէս, Պատրիարքը, Աղզ. Իշխանութիւնները եւ պետական հայ երեսփոխանները ասոնց մասին բացատրութիւններ կը պահանջէին թուրք կառավարութեանէն, մեծ Եպարզոս Սայիտ Հայիմ փաշա, պատերազմական նախարար էնվէր փաշա, ներքին գործոց նախարար Թալէաթ պէյ շնական ան-

(*) 1913ի Փետրուարին, էնվէր փաշա կովկասեան ճակատի վրայ կատարած իր ճախող արշաւանքէն վերադարձաւ Պոլիս. Զաւե՛ն Պատրիարքին, որ բարի գալուստ մաղթելու էր գացած իրեն, կը յայտնէ իւր հայ զինուորները օրինակելի արիւրեամբ ու հաւատարմութեամբ կը կռուէին, եւ թէ Յովհաննէս չաւուշ անուանով Հայու մը եւ անոր ընկերներուն կը պարտին իրենց փրկութիւնը, թէ իմք եւ թէ իր սպայակոյտի անգամները: Պատրիարքին կ'արտօմէ նաեւ քերթերուն մէջ հրատարակութեան տալ Գանիայի առաջնորդին գրած իր մամակը, որուն մէջ ի միջի այլոց բոււած է... օսմանեան բանակի հայ զինուորները կռուի ճակատին վրայ խզմտաբար կը կատարեն իրենց պարտականութիւնները. բան մը որուն մասին կրճամ վկայել՝ անձամբ տեսած ըլլալուս համար: Կը խնդրեմ ձեզմէ որ հայ ազգին, որուն գոհաբերութիւնը կայսերական կառավարութեան համդէպ ծամօք է, ներկայացմէք իմ գոհումակութեանս եւ կրօնապահութեանս զգացումները:

տարբերութեամբ մը կ'ուրանային վերոյիշեալ բոլոր եղև-
լութիւնները:

**

Ասկէ ետք, Հայերու կոտորածն ու տեղահանութիւնը,
իր ընդհանուր պիծերուն մէջ, գործադրուեցաւ այնպէս՝
ինչպէս՝ իր Յուշերուն մէջ կը պատմէ Իթթիհատ վէ թէրաք-
քը կուսակցութեան Կեդր. Կոմիտէի անդամ Մեվլանդադէ
Րիֆաթ, որ մասնակցած էր 1915ի սկիզբները գումարուած
ժողովին, ուր նախապէս արդէն կայացուած Հայերը բնա-
ջնջելու որոշման գործադրութիւնը կը մշակուի. այս գոր-
ծը կը յանձնուի գործադիր յանձնախումբի, որ բաղկացած
էր Տոքթ. Նազմէ, Տոքթ. Պէհաւտտին Շաքիրէ եւ կրթա-
կան նախարար Շիւքրիէ: Անհրատեշտ է մէջբերել գործա-
դիր յանձնախումբի մշակած ծրագրի հիմնական մասը, ո-
րուն գլխաւոր հեղինակը եղած է Պէհաւտտին Շաքիր.—

«Ո՛ր քաղաքի եւ գիւղաքաղաքներու մէջ որ Հայ կայ եւ
ասոնցմէ ո՛ր մէկուն անաջին անգամ բնաջնջուիլը հարկ է,
այդ քաղաքները ներքին նախարարին հետ կ'որոշենք եւ իւ-
րաքանչիւր շրջանակին պէտք եղածին չափ այս ուժերէն կը
զրկենք (ակնարկութիւնը բանտերէն արձակուելիք ոճրա-
գործներուն եւ աւազակներուն մասին է, որոնցմէ կը յու-
սային 10-20 հազարնոց ոյժ մը գոյացնել, Ե. Փ.). ասոնք
մեր նշանակելիք յարմար վայրերուն վրայ հասնելիք հայ
կարաւաններուն կը սպասեն. ներքին նախարար թալէաթն
ալ այդ քաղաքներու վարչական պաշտօնեաներուն կը հրա-
հանգէ, որ հոն գտնուող բոլոր Հայերը, պատերազմական
շրջանակէն դուրս գտնուելու հարկը պատճառաբանելով,
խուսի խուսի եւ ամէն օր երկու անգամ, ոստիկան գինուոր-
ներու հսկողութեան տակ այսինչ մամբէն այնինչ տեղ զըր-
կուին: Ոստիկանները այս հրամանին վրայ բոլոր Հայերը
հաւաքելով, հսկողութեան տակ, խուսիքերով որոշուած
մամբաներէն զրկել կը սկսին, մամբան ասոնց գալուն սպա-
սող յատուկ կազմակերպութեան՝ չէթէներուն կեցած վայրը
հասնելուն, խուսիքը մեր չէթէներուն կը յանձնեն եւ կը
վերադառնան. չէթէներն ալ այս Հայերը մինչեւ վերջին ան-

հատը անմիջապէս կը սպաննեն եւ, որպէս զի հանրային ա-
ռողջութիւնը չվնասուի, դիակները նախապէս պատրաս-
տուած փոսերուն մէջ կը ձգեն ու կը թաղեն: Եւ այս կեր-
պով յաջորդաբար բնաջնջման գործողութիւնը կը լրացնեն:
Այս Հայերուն քով գտնուող գոյք, դրամ, գոհարեղէններն
ալ իբրեւ աւար՝ չէթէներուն կը բաժնուի»:

Այն ինչ որ կը պատրաստուէր գործադրուելու համար
պատերազմի ընձեռած բացառիկ պատեհութիւններէն օգ-
տուելով, բոլորովին տարբեր էր համիտեան շրջանի ջար-
դերէն, որոնք հայկական հարցը մարելու կամ ժողովուր-
դին վրայ սարսափ տարածելու բնոյթը ունէին: Այս մէկը կը
ձգտէր հայկական հարցը միանգամընդմիջ թաղելու բնա-
ջնջ ընելով ամբողջ հայութիւնը: Յեղասպանութեան այս
հրէշային ծրագիրը կանխօրօք ենթարկուած էր բազմակող-
մանի ուսումնասիրութեան, ճշդուած էին գործադրութեան
բոլոր կարելիութիւններն ու միջոցները իրենց ամենայն-
տին մանրամասնութիւններուն մէջ. Իթթիհատի Կեդր. Կո-
միտէն եւ շրջանային բոլոր կոմիտէները զօրավիզ պիտի ըլ-
լային կառավարութեան, որ ամբողջովին իւրացուցած էր
կուսակցութեան ոճրային ծրագիրը. նկատի առնուած էին
մոլլաները որ Իթթիհատի հետ պիտի գործակցէին թուրք
ամբոխը գրգռելու համար հայութեան դէմ՝ ժողովուրդն ալ
մասնակից դարձնելով ջարդին ու կողոպուտին. կառավա-
րութիւնը բանտերէն պիտի արձակէր տասնեակ հազար մը
աւազակներ եւ ոճրագործներ ու զէնք պիտի բաժնէր անոնց,
իսկ Իթթիհատի տեղական կոմիտէները պիտի կազմակեր-
պէին ու ղեկավարէին զանոնք չէթէական խումբեր կազմե-
լով. ասոնց պիտի վստահուէր ճամբայ հանուած կարաւան-
ները կոտորելու գործը: Կառավարական պաշտօնեաները
«վստահելի» մարդիկ պէտք է ըլլային, որպէս զի կէտ առ
կէտ գործադրէին կեդրոնէն եկած հրահանգները. ասոր հա-
մար ուշադրութիւն դարձուեցաւ հայատեաց եւ վայրագ
բնաւորութեան տէր վայրերով ու գայմազամներով փոխա-
րինելու անոնք՝ որ կասկածելի կը համարուէին Իթթիհա-
տէն: Այս բոլորը, ինչպէս նաեւ ներքին գործոց նախարար
Թալէաթի ջրկած բազմաթիւ հեռագիրները շրջանային կա-

Իթթի-ՀԱՏԻ ԳԱՀՃԱՔՊԵՏՆԵՐԸ

1, 2, 3 եւ 4 թիւերը կրողներն են Թավաթ, Էնվեր, Սալեհ
Հալիլ եւ ձեռնակ փաշաները

ուսման թիւներուն, անվիճելի ապացոյցը կուտան հայկական կոտորածներու կանխօրօք որոշուած եւ ծրագրուած ըլլալուն. ծրագիր՝ որ սերտօրէն կապուած է համաքուրք եւ համաքուրանական վարդապետութիւններու կենսագործման հետ: *Ներքին նախարարութենէն Հալէպի կուսակալութեան յղուած հետեւեալ հեռագիրը աւելի քան պերճախօս է այս տեսակէտով. ան կ'ըսէ.—*

«Թէեւ ժամանակին որոշում առնուած էր բնաջնջել հայ տարրը, որ դարերէ ի վեր կը ջանայ խախտել պետութեան ամուր հիմերը եւ որ կառավարութեան համար լուրջ չարիքի մը երեւոյթները առած էր, բայց ժամանակի պահանջները չէին թոյլատրեր բնա այս սրբազան նպատակին իրագործումը: Հիմա բոլոր խոչընդոտները վերցուած ըլլալով եւ հայրենիքը այս վտանգաւոր տարրէն ազատելու ժամանակը հասած ըլլալով, ձեզի մասնաւոր կերպով կը յանձնարարուի գութի գագառումներէ չտարուիլ ամեն ինչի վիճակին առջեւ. իրենց գոյութեան վերջ տալով, աշխատիք ամբողջ հոգիով հայ անուան ջնջումին թուրքիայէն: Ուշադրութիւն ըրէք, որ այս նպատակի իրագործման համար նշանակուած պաշտօնեաները ըլլան հայրենասէր եւ վստահելի մարդիկ»:

Ասիկա ծրագրուած Յեղասպանութեան աննախընթաց արարք մը պիտի ըլլար, նմանը չունեցող ամբողջ պատմութեան մէջ, որուն գլխաւոր պատասխանատուները եթէ թրքական կառավարութիւնը եւ իթթի-Հատն էին, բայց որուն գործադրութեան մէջ ամբողջ թուրք զգալը, իր բոլոր դասակարգերով եւ իր ամբողջ ցեղային ոճրալի բնագոյներով, գործնական մասնակցութիւն պիտի ունենար:

**

Դէպքերը սկիզբ առին 1915ի Յունուարին, կովկասեան ճակատի վրայ թուրք բանակի յարձակողական արշաւանքի ընթացքին. Արդուինի, Արտանուշի եւ չրջակայ գիւղերու Հայերը յարձակման ենթարկուեցան ջրտական համառիչ գունդերու եւ չէթէներու կողմէ. Հոս տեղի ունեցան առա-

ըին բռնութիւնները: Ապա, արշաւանքի ճախորդութենէն ետք, փախստական թուրք զօրքը, համիտիէ Գիւրտերը եւ չէթէները համախմբուեցան Ալաշկերտի դաշտին մէջ, ուր սկսաւ աւելի մեծ ծաւալի կոտորած մը, որ տարածուեցաւ մինչեւ Վան նահանգի եւ Ուրմիոյ լճի սահմանները: Էնվէրի փեսան՝ արիւնարբու ձէվտէթ եւ աղլական Խալիլ՝ թրքական բանակի գլուխն անցած ասպատակեցին հիւսիսային Գարսկաստան, ուր հայկական եւ ասորական զիւղերը իրենց յարձակումներուն թիրախ հանդիսացան: Գիւրտիչներէ հալածական թռչուններու նման Հայերը փախուստ կուտային ամէն ուղղութեամբ՝ ասպատան գտնելու համար: շատեր անցան ուռսական սահմանը եւ աղատուեցան. ուրիշներ ուռսական բանակի հակալարձակողականէն ետք փրկուեցան. այսպէս սկսաւ դաղթականներու հալածական կարաւանը դէպի էջմիածին: Վանի դաշնակցական երեսփոխան Վուսթեան Յունուար 16ին արդէն բողոքած էր ձէվտէթի եւ էրզրումի վալի Թահսին պէյի՝ կատարուող այս ծանրակշիռ դէպքերու առիթով. յաջորդ դիմումներն ու բողոքներն ալ ապարդիւն պիտի անցնէին մինչեւ որ Վանի հայութիւնը ինքը բնաջնջման սպառնալիքին տակ առնուէր:

Կառավարութեան ուշադրութիւնը կեդրոնացած էր արեւելեան նահանգներու հոծ հայութեան, ինչպէս նաեւ Կիլիկիոյ մէջ իր քաջութեամբ եւ աղատասիրութեամբ հանրածանօթ Ձէյթունի վրայ: Առաջին եւ ուժեղագոյն հարուածը ասոնց պէտք էր հասցնել: Պատերազմի սկզբնաւորութենէն Ձէյթունցիները զբոսելու բոլոր փորձերը ապարդիւն էին անցած. զօրահաւաք, զինահաւաք, խուղարկութիւններ, բռնազբաւումներ, ծեծ ու խոշտանգում չէին կրցած քապրատարեցնել Ձէյթունը. կառավարութիւնը պատրուակ չունէր այս արժուերոյնը ընկճելու համար: Բայց քանի մը անպատասխանատու եւ դասալիք երիտասարդներու ընդդիմութիւնը պատճառ եղաւ որ Հայէպէն մեծ զօրաբաժին մը բերուի. Ձէյթունցիները ճերմակ դրօշակներով դիմաւորեցին եկող բանակը եւ իրենց օժանդակութիւնը առաջարկեցին բռնելու համար մօտակայ վանքի մը մէջ ասպատանած երիտասարդները. բանակը չկրցաւ այդ ըմբոստները ձեռք

ձգել. կրակի տուաւ վանքը եւ 300 Ձէյթունցի երեւելիներ հաւաքելով քարոքեց. այսպէս, Ապրիլ 8ին, սկսաւ Ձէյթունի հայութեան տեղահանութիւնը. բնակչութեան մէկ մասը, շուրջ 8·000 հոգի, ծեծի եւ խոշտանգումի տակ քշուեցաւ դէպի Գարաբունար, Գոնիայի վիլայէթին մէջ. միւս մասը, 16·000 հոգի, առաջնորդուեցաւ դէպի Տէր Զօր, ուր տարագրուողներու ջարդուած խլեակները միայն հասան:

Արեւելեան Հայաստանի՝ մանաւանդ Վանի եւ Պիթլիսի վիլայէթներուն մէջ, կառավարութիւնը տարբեր քաղաքականութեան հետեւեցաւ: Վասպուրականի, Մշոյ եւ Սասունի հոծ հայութեան տեղահանութիւնը դիւրին իրագործելի չէր համարուեր. խարէութեան եւ խորամանկ միջոցներուն պէտք է հոս յաջորդէր բիրտ ոյժը: Պարսկաստանէն վերադարձին, Փետրուարի կէսերուն, ձէվտէթ պէյ հաշտարար ընթացք ցոյց տուաւ Վանի մէջ, ուր կը գտնուէին Վուսթեան, Արամ եւ Իշխան. ասոնց հետ պիտի գործակցէր խոռվութիւն յարուցանող տարբեր ձեռքակալելու եւ պատժելու համար, պայմանաւ որ Հայերը իրեն 3·000 զինուոր տային: Յանձնախումբեր ալ կազմուեցան շրջանները մեկնելու համար. Եատախի մէջ ընդհարում տեղի ունեցած էր Հայերու եւ Գիւրտերու միջեւ. ձէվտէթ պէյ կը խնդրէ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներէն երթալ եւ խաղաղեցնել շրջանը. կ'որոշուի Իշխանը երեք ընկերներով դրկել. Ապրիլ 16ի գիշերը, իրենց իջեւանած զիւղին մէջ, ձէվտէթի հրահանգով, չորսն ալ կը սպաննուին: Յաջորդ առաւօտ ձէվտէթ իր մօտ կը կանչէ Վուսթեանն ու Արամը. առաջինը միայն կը ներկայանայ ու հազիւ կառավարական շէնքէն ներս մտած՝ կը ձերբակալուի եւ կ'ուղարկուի Պիթլիս, ապա դէպի Տիարպէլիք, բայց ճամբան կը սպաննուի: Էրզրումէն պահանջուած զօրքերը հասած ըլլալով, ձէվտէթ կը հրահանգէ Արճէշի եւ Հայոց Զօրի կոտորածը, իսկ ինք կը պատրաստուի յարձակելու Վանի հայկական թաղամասերուն վրայ. կը սպառնար Թոլանթի քոնեւ գանձը եթէ իր պահանջներուն գոհացում չարուէր. Հայերը հստակցած էին վերջապէս ձէվտէթի նպատակը. սկսան դիրքերով ամրացնել Այգեւոտանը: Գաիւր սկսաւ Ապրիլ 20ին, երբ թուրք զինուորները քաղաք

մանող Հայ կին մը բռնել ու բռնաբարել կ'ուզէին. Հայ երկ-
տասարդներ վրայ կը հասնին եւ կը պահանջեն ազատ ձգել
կինը. զինուորները կրակ բանալով կը սպաննեն Հայերը:
Վանի Հայութեան Հերոսական զիմադրութիւնը տեսց ամիս
մը, մինչև Մայիս 16, երբ Թուրքերը զօրքով եւ բնակչու-
թեամբ հեռացան քաղաքէն. Մայիս 18ին Հայ կամաւորական
զուգերու յառաջապահները մտան Վան, իսկ յաջորդ օր
կամաւորներն ու ուսական զօրքերը հասան:

Յետագային Թրքական կառավարութիւնը պիտի շահա-
գործէր Վանի դէպքը, զայն ներկայացնելով որպէս ծրա-
գրուած Հայկական ընդհանուր ապստամբութեան փորձ մը՝
որուն նպատակն էր Թիկուիզէն հարուածել Թուրք բանակը:
Վանի Հերոսամարտի նկարագրութիւնը, զոր մանրամասն
կերպով կատարած են Վան գտնուող Ամերիկացի միտինար-
ները, ցոյց կուտան որ Հայերը, տեսնելէ ետք թէ ինչեր կը
կատարուին շրջաններու մէջ, լոկ իմքնապաշտպանութեան
էին գիմած: Արգէն պատերազմական ճակատի, սահմանային
շրջաններու կոտորածները, ինչպէս նաեւ Ձէյթունի տեղա-
հանութիւնը անկի կանուխ տեղի ունեցած էին. շատ անկի
կանուխ քան Վանի Հայութեան կարծեցեալ ապստամբու-
թիւնը, որ իբր թէ պատճառ եղած է Հայութեան ընդհանուր
տեղահանութեան ու ջարդին:

Մշոյ գաշտը անկի արիւնալի գէպքերու թաար հանգի-
տացաւ: Հոս նաեւ պատերազմի սկիզբէն, կառավարութիւնը
նոյն միջոցներուն գիմեց, սակայն առակի խտուութեամբ —
բռնաբարուով, կոզոպուտ, սպանութիւն. այր մարդիկը
զւեցին գէպի ճակատ կամ որպէս շարիւղուր եւ կամ ամէլէ
քաղաւրիներու մէջ աշխատցնելու համար. շրջանի Գիւր-
անը անկի գործած մասնակցութիւն ունեցան թալանի եւ
սպանութիւններու մէջ: Հայերը համբերեցին, զոհանալով
Առաջնորդին եւ պետական երեսփոխան Վահան Փափազեանի
(Գոմ) բողոքներով կառավարութեան: Բանաբը լեցուեցան
անմեղ Հայերով. քանի մը հոգի նոյնիսկ կախազան հանուե-
ցան Մուշի մէջ: Մայիսի վերջերուն, հարստահարութիւն-
ները պահ մը զարդեցան. կառավարութիւնը նոյնիսկ սփռու
զիրայի վերաբերմունք ունենալ Հայերու նկատմամբ, ո-

րոնք զրեթէ լքուած վիճակի մէջ յուսահատութեան էին
մատնուած: Քաղաքականութիւն փոխելու պատճառը ուս-
սական բանակի յառաջխաղացումն էր, որ Յլաթ էր հասած
եւ Պիթլիսի կը մօտենար: Թուսերու մօտալուտ գալուստէն
յուսադրուած՝ Տարօնի Հայութիւնը շունչ մը քաշեց. բայց
Թուսերը չեկան, ոչ իսկ Պիթլիս մտան, որուն Հայ ազգա-
բնակչութիւնը քիչ ետք ամբողջութեամբ կոտորուեցաւ
Թուրքերու եւ Գիւրտերու կողմէ: Թուսական բանակը, ա-
ռանց ազգավարական լուրջ պատճառի, քաշուեցաւ իր գը-
րուած շրջաններէն. Վանի եւ Վասպուրականի Հայութիւնը,
որ քառասուն օրուն ինքնավար գոյութիւն մը ունեցած էր,
յանկարծ ստիպուեցաւ քաշուիլ ուսական բանակին հետ.
Շրջապատուած թշնամի զօրքերէ, որոնք կը դժուարացնէին
նահանջը, Հայ կամաւորներու քաջարի պաշտպանութեան
տակ Վասպուրական գրեթէ ամբողջ Հայութիւնը, շուրջ
180.000 հոգի, գաղթեց դէպի էջմիածին եւ Երեւան: Թու-
սական բանակները քանի մը անգամ եւս կրկնեցին իրենց
ետ-առաջ գործողութիւնները եւ չմտան Տարօն: Հայ ժողո-
վուրդի ամենէն ճգնաժամային օրերուն, ուսական կառա-
վարութիւնը դիւային ծրագիրներ կ'որոնար հայ ժողովուր-
դի գլխուն, որուն հայրենիքը կ'ուզէր գրաւել բայց Լոպա-
նոփեան քաղաքականութեան համաձայն՝ իր բնիկ ժողո-
վուրդէն պարպելէ ետք միայն...: Թուսերու քաշուելէն
ետք, Յուլիսի սկիզբը, Թուրքերը Վանի իրենց ձախողու-
թեան վրէժը առնել ուզեցին Տարօնէն. Մուշի Հայկական
Թաղամասերը թնդանօթի բռնուեցան. Հայերու համար
սկսաւ յուսահատական պայքար. քանդուող տուններէն կա-
տաղօրէն կը դիմադրէին, բայց ի զուր. աներակոյտի վե-
րածուած Թաղերէն կ'անցնէին մէկ ուրիշը. շատեր իրենց
հարազատները Թուրքերուն ձեռքը չձգելու համար՝ կրակի
կուտային պապենական տունը եւ կը նահատակուէին բոցե-
րուն մէջ: Թմբակոժժան երկրորդ օրը քաղաքի Հայ բնակ-
չութեանէն մնացած էր 10-12.000 հոգի, որ վճռեց գիշերը
դուրս գալ հրդեհէն լափլիզուող քաղաքէն. նահանջի ժամա-
նակ նշմարուած ըլլալով թշնամիէն, կրակի բռնուեցաւ ու
փախչողներուն հազիւ կէսը կրցաւ ապաստանիլ մօտակայ

լեռները: Յաջորդ օրը, Քիւրտերը հաւաքեցին վիրաւորեալները ու քաղաքին մէջ մնացողները ու խարոյկներու մէջ նետեցին զանոնք:

Կարգը եկած էր Սասունի: Դաշտի գիւղերը արդէն ենթարկուած էին Մուշ քաղաքի ճակատագրին. շատ մը գիւղեր ու ճամբաներ, ուր հարիւրներով եւ հազարներով կիներ ու մանուկներ համախմբուած էին կրակի տրուեցան. ով որ կրցած էր փախչիլ՝ ապաստանած էր ւնանոյ բարձունքներուն վրայ, ուր տեղացի 20.000 Հայերուն վրայ աւելցած էին 30.000 ուրիշներ՝ ջարդերէն ճողոպրածներ: Մինչ այդ, կառավարութիւնը չէր կրցած ընկճել այս լեռնաստանը. Սասունցիները, իմացած ըլլալով որ բանակ մեկնողները զինաթափ եղած եւ կոտորուած էին, որոշեցին այլեւս մերժել իրենց զէնքերը յանձնել եւ նոր շալակաւորներ տալ. ապարդիւն անցան կառավարութեան գործածած թէ սպանալիքները եւ թէ խաբէական միջոցները. հարիւրաւոր Սասունցիներ տարուեցան բանտ. իրենց կիներն ու աղջիկները բռնաբարուեցան իրենց աչքերուն առջեւ. բայց եւ այնպէս Սասունը տեղի չտուաւ. ետ մղեց նաեւ քրտական յարձակումները: Այժմ, Մշոյ եւ դաշտի հայութեան կոտորածէն ետք, կառավարութիւնը հսկայ զօրք եւ շրջակայ քիւրտ ցեղերը, ընդամէնը 30.000 կոռուղ, համախմբած էր Սասունի եւ մօտակայ լեռներուն շուրջ: Յարձակումները սկսան այս վերջիններու ուղղութեամբ եւ շարունակուեցան դէպի բարձունքները: Թշնամի բազմապատիկ զօրքին դիմաց, Սասունցիները իրենց նախնական զէնքերով եւ հաշուած փամփուշտներով հերոսական դիմադրութիւն ցոյց տուին, բայց եւ ստիպուեցան նահանջել դէպի Անտոքի բարձունքները. հոս եւս, կոիւները, թէեւ կատաղի, երկար չէին կրնար տեսել. 50.000 ժողովուրդ, մեծ մասամբ կիներ, մանուկներ եւ ծերունիներ՝ կերակրելու պաշար չէր մնացած. կոռուղներէն շատերու ռազմաթերքը սպառած էր. հրացանները կը կոտրէին ու գաշոյններով կը մարտնչէին գոռոզ թշնամիին գէժ. կիները եւս կը մասնակցէին օրհասական կոռուի եւ ի վերջոյ, թշնամիին ձեռքը չիյնալու համար, կը նետուէին ժարեքէն վար: Օգոստոս 5ին Անտոքն ալ գրաւուեցաւ:

Սասունոյ լեռները կարմիր արեամբ էին ներկուած...: Ողջ մնացողները, որոնց մէջ Ռուբէնն ու Կոմսը, որոշեցին խումբերու բաժնուած՝ ճամբայ բանալ եւ ուսսական դօտի անցնիլ. քիչեր յաջողեցան. մեծ մասը զոհ գնաց հետապնդող Քիւրտերուն եւ զօրքին. փոքր թիւով կրցան ծուարիլ անմատչելի վայրերու եւ քարայրներու մէջ, սպասելով ուսական բանակներուն, որոնց թնդանօթներուն գոռոցը կը լսուէր հետուէն եւ որ կը յամառէր Տարօն չմտնել արիւն լացող ժողովուրդի մը փրկութիւն բերելու համար:

**

1915ի վարնան եւ ամրան սկիզբը հայաշխարհի մէջ տեղի ունեցող այս արիւնալի դէպքերուն Պոյսահայութիւնը՝ հազորդակցութիւններու խզման պատճառով՝ անտեղեակ կը մնար. մինչեւ զր կարող իրեն հասաւ: Ապրիլ 24ի գիշերը թուրք ոստիկանութիւնը իրենց տուներէն կը հանէր շուրջ 225 աչքի դարնող Հայեր. յետապային ասոնց թիւը 600ի բարձրացաւ. բոլորն ալ յայտնի անձնաւորութիւններ. ազգային եւ կուսակցական գործիչներ, մտաւորականներ, պրոդներ, հոգեւորականներ եւ ազատ ասպարէզի մարդիկ: Ամբողջ ղեկավարութիւնն էր, հայ ժողովուրդի ընտրանին, պիւլիս, որուն հասած հարուածը պիտի ջլատէր մարմին միւս անդամները: Գիշերով ձերբակալուած այդ մարդիկը, ոստիկան զինուորներու հսկողութեան տակ, Հայտար փաշայի կայարանէն շոգեկառքով ճամբայ հանուեցան դէպի Անգարա:

Այսքան լայն ծաւալի վրայ կատարուած ձերբակալութիւններէն երկու օր ետք, Այդ. իշխանութիւնները Պատրիարքարանի մէջ ժողով մը գումարելով որոշեցին կառավարութեան դիմել, Հայերու հանդէպ ցոյց տրուած այս անվստահութեան համար բացատրութիւն խնդրելու. պատուիրակութիւն մը՝ բաղկացած Զաւէն Պատրիարքէ, Դուրեան Սրբազանէ, Գրիգոր Զօհրապէ եւ Տոքթ. Դաւիթեանէ՝ նոյն օրն իսկ դիմեց Եպարքոս Սայիտ Հայիմ փաշայի. այս վերջինը կը պատասխանէ որ Վանի եւ այլ վայրերու մէջ Հայե-

բու մօտ մեծաքանակ զէնքեր դնուած ըլլալով՝ զին. իշխանութիւններու թելադրութեամբ եղած են ձերբակալութիւնները. ասոնք պարզապէս ներքին ապահովութեան համար ձեռք առնուած միջոցներ են. արդէն միայն կուսակցութիւններու ղեկավարները ձերբակալուած են. նկատի առնելով պատուիրակութեան առարկութիւնները, աշխատանք պիտի տարուի որ Գլխաւոր ճակատին անոնք: Նոյնիմաստ պատասխան կը ստանայ պատուիրակութիւնը նաեւ ներքին գործոց նախարար Թալէաթ պէյէն, որ խոստովանելով հանդերձ որ պետութեան հանդէպ որեւէ լուրջ շարժման մը ապացոյցները չունին, կ'աւելցնէ. «Այն բոլոր Հայերը որ Հայաստան մը շինելու համար խօսքով, գրիչով կամ գործով աշխատած են կամ կրնան աշխատիլ, տէրութեան քշմամի կը մկատուին եւ այսպիսի ժամանակի մը մէջ պէտք է մեկուսացուին»:

Դիմումները արդիւնք մը չէին տուած: Գանի մը օր ետք, Ապրիլ 29ին, Պոլսոյ Հայերէն պահանջուեցաւ իրենց մօտ գտնուող զէնքերը կառավարութեան յանձնել. զէնքերը բերուեցան, բայց ասոնք չէին կրնար ապացոյց ծառայել ապստամբութեան վերադրումներ կատարելու Հայերուն: Պոլսոյ մէջ ազատ կը մնային տակաւին Վարդգէսն ու Զօհրապը, որոնք կը կարծէին թէ ծանօթութիւններու եւ բարեկամներու միջոցաւ կարելի էր տակաւին համոզել իթթի-հատը, որ կասկածներ չունենայ Հայերու հաւատարմութեան մասին եւ աքտորեալները ետ բերել տայ: Մայիս 12ին, Թալէաթի տան մէջ ունեցած իր մէկ խօսակցութեան ընթացքին, Վարդգէս՝ հայկական կոտորածներու զլխաւոր պատասխանատու ներքին գործոց նախարարի իսկ բերնէն կ'իմանայ իթթի-հատի բուն նպատակը. Թալէաթ կ'ըսէ. «Մեր տկարութեան օրերուն. Էտիրմէի վերագրաւուումէն ետք (ակնարկութիւնը պալլեանեան պատերազմին է. Ե. Փ.), մեր կեղտոգին ցատկեցիք եւ հայկական բարեմտագումներու հարցը արծարծեցիք. ահա թէ ինչու մենք կ'օգտուինք մեր մպաստաւոր կացութենէն ձեր ժողովուրդը ցրուելու այնպէս, որ յիսուն տարուան համար ձեր մտքէն ելնէք բարեմտագումներու ամէն գաղափար».

Թէ չուրեմն շարունակե՞լ մտադրած էք Ապտիւլ Համիտի գործը», «Այո՛» կը պատասխանէ Թալէաթ: Աւելի ուշ, երբ ամէն ինչ զրեթէ վերջացած էր, նոյն Թալէաթը՝ մերժելով Միացեալ Նահանգներու դեսպան Մորիլընթաուի միջամտութիւնը ի նպաստ Հայերու, յոխորտալով կ'ըսէր. «Հայկական հարցը լուծելու համար, երեք ամսուան մէջ ես աւելի ըրի քան Ապտիւլ Համիտ՝ երեսուն տարիներու ընթացքին»: Տասը օր չանցած Վարդգէսի տեսակցութենէն, ինք եւ Զօհրապ եւ ձերբակալուեցան եւ ուղարկուեցան Գոնիա:

Անդարա ուղարկուած 225 հոգինոց առաջին խումբէն 75 հոգի, որոնց մէջ կը գտնուէին Ռուբէն Զարդարեան, Ռատակ, Շահրիկեան, Սիամանթօ, Մելքոն Կիւրճեան, Տիգրան Զէօկիւրեան, Համբարձում Պոյաճեան (Մուրատ), տարուեցան Այաշ ու Զարդուեցան. խումբին մնացեալ մասը, 150 հոգի, տարուեցաւ Չանկըրը, ուր անոնց մեծագոյն մասը բարբարոսաբար խողխողուեցաւ. ասոնց մէջ կը գտնուէին Հանճարեղ Գանիէլ Վարուժան եւ Ռուբէն Սեւակ: Մնացեալներուն մեծ մասը իրենց ընկերներու ճակատագրին ենթարկուեցաւ, Անդարայէն Տէր Զօր ճամբուն վրայ նահատակուելով: Վարդգէսն ու Զօհրապը Տիարպէքիի մէջ կողմըւած պատերազմական ատենին տարուեցան դատուելու. նախապէս հոն ուղարկուելու համար ճամբայ հանուած էր նաեւ Ակնունին, բայց երեքն ալ Ուրֆա-Տիարպէքի ճամբուն վրայ սպաննուեցան չէթէներու կողմէ: որոնց յատկապէս հրահանդուած էր ողջ չանցնել զանոնք:

Այս դէպքերէն ետք, կառավարութիւնը Թուրքիոյ մէջ ապրող Հայերու ընդհանուր տեղահանութեան ձեռնարկեց: Բացի յիշուած Այաշկերտի, Վասպուրականի, Տարօնի, Զէյթունի եւ Կիլիկիոյ կարգ մը ուրիշ շրջաններու իրադարձութիւններէն, Արեւելեան նահանգներու եւ Անատոլի հայութեան տարագրութիւնը տեղի ունեցաւ զրեթէ նոյն ժամանակամիջոցին, Յունիս-Յուլիս-Օգոստոս ամիսներուն: Մինչդեռ Վասպուրականի եւ Տարօնի մէջ կառավարութեան քաղաքականութիւնը ջարդի միջոցաւ բնաջնջել էր ժողովուրդը, միւս շրջաններուն համար իթթի-հատը ծրագրած էր մասնակի եւ դանդաղ մահացումով անհետացնել հայութիւնը:

նը: Հայերու կողմէ ցոյց տրուած լուրջ դիմադրութիւն մը կրնար ամբողջովին ճախողեցնել ծրագիրը. ատոր համար պատերազմի սկզբնաւորութենէն կառավարութիւնը հայութեան նկատմամբ այնպիսի միջոցառումներու դիմեց, որ ընդհանուր ապստամբութիւն մը, եւ նոյնիսկ մասնակի ապստամբութիւն մը, անկարելի դառնան: Ըսուեցաւ արդէն, որ պատերազմի յայտարարութեան օրերէն, զինակոչի հետեւանքով հայ երիտասարդութիւնը, 18-50 տարեկան, զինուորադրուած էր: Հակառակ անոր որ թէ կովկասեան ճակատի վրայ եւ թէ Տարտանէլի ճակատամարտին հայ զինուորները քաջութեամբ եւ հաւատարմութեամբ մասնակցած էին կռիւններուն, յանկարծ պատերազմական նախարարութեան հրահանգով զինաթափ եղան բոլոր հայ զինուորները. անոնք պիտի աշխատէին կամ որպէս բռնակիր եւ կամ «ամէլէ թապուրի»ներու մէջ ճամբաներու եւ երկաթուղիի շինութեան համար: Այս ալ երկար չտեւեց. յետագային յայտնի եղաւ որ շատ մը զօրանոցներու մէջ թուրք զինուորները կը շրջապատեն անդէն Հայերը ու հրացանազարկ կ'ընեն դանոնք. ուրիշ տեղեր, կապելով զանոնք գունդերով կը հեռացնեն ամայի վայրեր ու կը կոտորեն. յաճախ զինաթափ եղած հայ զինուորներուն փորել տուած են իրենց գերեզմանները դառնալու սահմանուած փոսերը:

Քաղաքներու եւ դիւղերու մէջ մնացած էին մեծ մասամբ տարիքաւոր այր մարդիկը, կիները եւ երեխաները: Ասոնցմէ պահանջուեցաւ, որ իրենց մօտ գտնուող բոլոր տեսակի զէնքերը կառավարութեան յանձնեն: Իթթիհատը 1909ի եւ 1912ի հակայեղափոխական շարժումներէն ետք, կարգ մը վայրերու մէջ Հայերուն եւս որոշ թիւով զէնքեր բաժնած էր, որպէս զի նման դէպքերու կրկնումի պարագային՝ իրենց հետ պաշտպանեն սահմանադրական կարգերը: Հայերը այդ զէնքերը ինչպէս նաեւ իրենց ունեցած նախնական զէնքերը կառավարութեան յանձնեցին, որ անոնցմով զինեց թուրքերը: Բայց եւ այնպէս հանգիստ չձգեցին Հայերը, որոնցմէ կը պահանջէին պահուած զէնքերու պահեստներ ցոյց տալ. ոստիկան զինուորները կը մտնէ-

Ախտրակի Հայ բնակիչ մը, անպայտիմ մէջ, 1915ին,
լուսանկարուած՝ գերման զինուորականներու կողմէ

ին գիւղերը եւ կը ճշդէին թէ քանի հարիւր գէնք պէտք է յանձնուի. գիւղացիները այդքան չունէին որպէս զի կարե- նային տալ. եւ ահա կը սկսէր մահուան տանջանքը. կը հա- ւաքէին այր մարդիկը եւ անմարդկային շարշարանքներու կենթարկէին զանոնք, — եղունգներն ու մազերը քաշել. շի- կացած երկաթով այրել. Փալախկայի տակ մինչեւ մահ ծե- ծել: Շատ մը տեղեր, խուսափելու համար այս տանջանքե- րէն, Հայերը դրացի Բիւրտերէն կամ Թուրքերէն կը գնէին ու կուտային. այս անգամ կառավարական պաշտօնեան այս գէնքերու գոյութիւնը որպէս ապստամութեան մը պատրաս- տութեան փաստ կ'արձանագրէր իր կազմած տեղեկագրին մէջ:

Յաջորդ արարը տեղի ունեցաւ Ապրիլ 21էն Մայիս 19ի միջեւ. քաղաքներու մէջ ծայր տուաւ հարիւրաւոր հայ ե- րեւելիներու ձերբակալութիւնը. քանի մը օր բանտի չար- չարանքները ճաշակելէ ետք, առանց որեւէ դատաւարու- թեան ենթարկուելու, ասոնք կը տարուէին ու կը կոտորուէ- ին ամայի վայրերու մէջ. այսպէս էրզրումի մէջ ձերբա- կալուեցան 600 հոգի, Սեբաստիոյ մէջ՝ 500, Տիարպէթի մէջ՝ 800, Կեսարիոյ մէջ՝ 200. աւելի փոքր քաղաքներու մէջ՝ 20էն մինչեւ 100 հոգի: Այս ձերբակալութիւններուն նպատակը բնականաբար իւրաքանչիւր շրջանի ընտրանիին անճիտումն էր, որպէս զի զանգուածը անոնց մնալով չկա- րենայ պաշտպանուիլ: Մէկ տեղէ ուրիշ տեղ հաղորդակցու- թեան կապերը կտրուած էին. ճամբորդութիւնը արգիլուած էր. ոչ միայն կարելի չէր քաղաքէ քաղաք տեղափոխուիլ, այլ նոյնիսկ գիւղէ գիւղ. արգիլուեցաւ նոյնպէս գրաւոր հաղորդակցութիւնը, այնպէս որ մէկ վայրի մէջ զանուող Հայերը չէին գիտեր թէ ինչ կ'անցնի կը դառնայ ուրիշ վայ- րերու մէջ:

Յունիսին սկսու արգէն բուն տեղահանութիւնը: Ետ- քաթ մը կամ առաւելագոյն երկու շաբաթ առաջ, մունեստիկ մը, երբեմն նաեւ ոստիկան զինուորներ, փողոցներուն մէջ կը պոռային որ 15-70 տարեքը ունեցող բոլոր այր մարդիկը պէտք է ներկայանան կառավարութեան չէնքին առջեւ. ո- րոշուած օրը հաւաքուած բազմութիւնը կը նետէին բաժա- րու մէջ, քանի մը օր ետք ճամբայ հանելու համար: Իրենց կ'ըսուէր որ ճամբորդութիւնը երկար պիտի տեւէ, բայց Ժա- մանակ չէր տրուեր պատրաստութիւն տեսնելու. հարուստ- ներն ու բարեկեցիկները միայն կը յաջողէին փոխադրական միջոցներ ճարել, որուն համար կառավարութիւնը շրջաննե- րէն բերել տուած կ'ըլլար մեծ թիւով սայլեր եւ կառապան- ներ: Սեւ ծովեան շրջաններուն մէջ՝ Տրապիզոն, Կիրասոն, Ռիզէ, Օրտու, եւայլն, տարբեր ձեւ մը կիրարկուեցաւ. այր մարդիկը հարիւրներով եւ հազարներով նաւերու վրայ հան- ուեցան եւ ուղղակի բացերը տարուելով ծով թափուեցան:

Բանի մը օր կամ շաբաթ ետք կարգը հասաւ կիներուն եւ երեխաներուն, որոնց նոյն ձեւով կ'ըսուէր, թէ պատե- րագմի պատճառաւ կառավարութիւնը որոշած է զիրենք ա- պահով վայրեր փոխադրել, շատ յաճախ իրենց ամուսիննե- րուն մօտ: Երբեմն նոյնիսկ կ'արտօնէին անշարժ գոյքերը վաճառել, բայց զին տուող չկար. ոստիկանները կ'արձա- նագրէին իրենց ունեցածը, կը կնքէին տունները եւ կուտային ստացագիրը, ապահովցնելով որ իրենց վերադարձին ամէն ինչ պիտի վերագտնէին իր տեղը. բայց յաճախ, նախ քան իրենց մեկնիլը, դրացի կամ այլ վայրերէ եկած Թուրքերը կը կողոպտէին տան կարասիները: Երիտասարդ կիներն ու աղջիկները կրնային մնալ իրենց տեղը պայմանաւ որ մահ- մետական ըլլային եւ իրենց համար անմիջապէս ամուսին գտնէին. այդ պարագային պէտք է զատուէին նաեւ իրենց փոքրիկ զաւակներէն, որոնք կը հաւաքուէին կառավարական յատուկ որբանոցներու մէջ մահմետական դաստիարակու- թիւն ստանալու համար: Ամէն տեղ այսպէս չեղաւ. շատ մը քաղաքներու մէջ կառավարութիւնը չթոյլատրեց կրօնափո- խութիւնը եւ տեղահանութիւնը ընդհանուր եղաւ:

Իւրաքանչիւր կարաւան կազմուած կ'ըլլար 200էն սկսեալ մինչեւ 4.000 եւ աւելի մարդոցմէ, որոնց կ'ընկերանար ոս- տիկան զինուորներու ջոկատ մը, կարիքին համաձայն. ա- սոնք իբր թէ ճամբաներու վրայ շրջող աւազակներէն ու ոճ- բաղործներէն պաշտպանելու համար տրուած էին: Այր մարդոց կարաւանները իրենց մեկնակէտէն բաւական հեռա- նալէ ետք, սայլապաններն ու կառապանները կանգ կ'առ-

նէին ու կը մերժէին աւելի հեռու երթալ. կը սկսէր սակարկութիւնը. ոստիկան զինուորներու «բարեխօսութեան» վրայ յաւելեալ վարձքով մը կը հաճէին ճամբան շարունակել, քիչ ետք սակայն կրկին կանգ առնելու եւ բռններն ու մարդիկը գետին թափելով ետ դառնալու: Այր մարդոցմէ կազմուած կարաւանները շատ հեռուները չէին երթար. շուտով իրենք զիրենք շրջապատուած կը գտնէին զինուած ու ձիաւոր չէթէներէն, որոնք հայկական ներքին դաւառներու Քիւրտերուն դերը պիտի կատարէին հոս: Իթթիհատի տեղական կոմիտէներուն կողմէ կազմակերպուած այս ոճրապորժներու մօտենալուն ի տես, ոստիկան զինուորները քաշուելով կը հեռանային: Զէթէները բոլորակաձեւ շրջապատելով կը սկսէին կրակել անպաշտպան ու յաճախ կապկպուած մարդոց վրայ. հրացանաձուլութիւնը կանգ կ'առնէր երբ այլեւս ոչ մէկ կենդանի չայ մնար. այն ատեն կը սկսէր կողոպուտը, որուն կը մասնակցէր նաեւ շրջակայ գիւղերէն հասնող ամբոխը: Ոչինչ կը ձգուէր դիակներուն վրայ. կը պատռէին նոյնիսկ փորտախոր կլլուած ոսկի գտնելու յոյսով: Այս գործը եւս աւարտելէ ետք, դիակները կամ գետի մը մէջ կը նետէին եւ կամ հսկայ տարածութեամբ փոսեր փորելով դանոնք հոն կը թափէին ու հողով կը ծածկէին: Յաճախ այս աշխատանքը աւելորդ կը համարէին ու դիակները բաց օդին կը ձգուէին, մինչեւ որ Պոլսոյ կառավարութեան խիստ հրահանգ եկաւ կանխաւ ճշդուած ցուցմունքներուն հետեւելու: Կիներէ կազմուած կարաւաններու պարագային, սպանութիւն տեղի չէր ունենար, բայց կողոպուտին աւելի յաճախ կը մասնակցէր ամբոխը: Այս տեսակի առիթներով, ինչպէս նաեւ քաղաքներէն անցքի ժամանակ, Թուրքերը եւ Քիւրտերը աղատ էին գալու եւ ընտրելու իրենց հաւնած կիներն ու աղջիկները. ճշդուած գիները շնչին էին, աւելի յաճախ՝ բոլորովին ձրի: Անոնց մէջէն գեղեցիկները, ամէն կայանի մէջ, կ'ենթարկուէին բռնաբարումի, որուն կը մասնակցէին նաեւ իրենց «պահապան» ոստիկանները:

Ճամբու ընթացքին, կարաւանները հետզհետէ կը փոքրանային: Ամիսներ տեւող տաժանելի ճամբորդութիւն մըն էր, որուն ամենէն ամրակազմ մարդն իսկ դժուար թէ տո-

կար, իսկ կիներու, երեխաներու եւ հիւանդ ծերունիներու այս բաղմութիւնը, ամբան կիզիչ արեւուն տակ, առանց պաշտպանութեան եւ հանգստեան կայանի, անօթի ու ծարաւ՝ դատապարտուած էր անվերջ քայելու: Երբ աղբիւրի մը կամ գետի մը հանդիպէին, ոստիկանները հրացաններու սպանալիքին տակ կը հեռացնէին զիրենք, արգելելով այսպէս անոնց քանի մը օրուան ծարաւին յաղեցումը: Յատկապէս դժուար էր յղի կիներու պարագան, որոնցմէ շատ քիչերուն ճամբան երկար եղաւ: Պատահեցան ծննդաբերութիւններ, բայց պահակ ոստիկանները ոչ իսկ ժամի մը համար կ'ուզէին կանգնեցնել կարաւանին ընթացքը. գաղանային վայրապութեամբ կը բռնէին ու հեռուն կը նետէին նորածինները, կամ կը ջախջախէին ճամբու քարերուն վրայ: Եարքերը հետզհետէ կը նօսրանային ոչ միայն առեւանդումներու եւ վաճառումներու հետեւանքով, այլ մանաւանդ՝ Փիղիքական եւ հոգեկան հիւժումի: Ով որ չէր կրնար հետեւիլ կարաւանին, կը կէջր ու կ'իյնար, իսկ գլխուն հասնող հրացանի կոթին հարուածը վերջին շունչը փչել կուտար: Մարդկային երեւակայութեամբ, կարելի չէ նկարագրել օրերու եւ շաբաթներու անօթութեանն ու ծարաւէն կմախքացած այս արարածներու իսկական վիճակը: Գրեթէ դադրած էին այլեւս առեւանդումներն ու կողոպուտը, որովհետեւ առնելիք ոչինչ մնացած էր. յաճախ ոչ իսկ ցրնցոտիներ: Քաղաքներու մէջ, ուրկէ կ'անցնէին անոնք, ոչ ոք կանգ կ'առնէր ուրուականներու նմանող այս էակներու անցքին ի տես. սովորական դարձած էր տեսարանը. շատեր արդէն խելագարած էին վերջնական կայան հասնելէ առաջ. ոմանք կորսնցուցած էին իրենց տեսողութիւնը, լսողութիւնը, նոյնիսկ ուտելու բնազդը...

***

Տարագրութեան կարաւանները ամէն կողմէ կը բռնէին Սուրիոյ եւ Միջագետքի անապատներուն ուղղութիւնը, որ ըստ կառավարութեան հայութեան համար սահմանուած «ժամանակաւոր» բնակութեան վայր էր որոշուած: Բայց

տարագրութեան ընթացքը ցոյց տուաւ որ ամէն միջոց նախատեսուած էր, որպէս զի նուազագոյն թիւով Հայեր հոն հասնին: Բոլոր կարաւանները կոտորակուած հասան իրենց համար սահմանուած վայրերը. լաւագոյն պարագային, կէսը կը հասնէր, բայց յաճախ ճամբու ընթացքին կոտորուողներու եւ մահացածներու համեմատութիւնը սարսափելի էր. այսպէս, Պարբերդէն ճամբայ հանուած 5.000 հոգինոց կարաւան մը մինչեւ Հալէպ հասնիլը 213 հոգիի վերածուած էր. Պարբերդէն 2.500 հոգինոց ուրիշ կարաւան մը 600 հոգիով Հալէպ հասաւ, իսկ Պարբերդի եւ Սերաստիոյ տարագրեալներէն կազմուած հսկայ կարաւանի մը 18.000 հոգիէն միայն 150 վերապրողներ հասան Հալէպ: Իսկ Հալէպը տարագրեալներուն համար տակաւին փրկութեան քաղաքը չէր, այլ պարզապէս ընդհանուր կեդրոնացման վայր մը, ուր կը համախմբուէին Հայկական նահանգներէն, Կիլիկիայէն եւ Անատոլուէն եկող կարաւանները եւ անկէ դարձեալ կ'ուղարկուէին վերջնական ջարդի համար ճշգուծ անպատի կեդրոնները:

Մինչեւ 1916ի առաջին ամիսներուն, Թուրքիոյ Հայութիւնը, բացի ուսական բանակի մտած շրջաններէն, Պոլիսէն եւ Եւրոպական Թուրքիայէն, գրեթէ ամբողջութեամբ տեղահանուած կամ բոլորովին կոտորուած էր: Կարգ մը վայրերու Հայերը, ինչպէս Վասպուրականի, Տարօնի, Սասունի, Շապին Գարահիսարի, Ուրֆայի եւ Սուէտիոյ (Մուսա լեռ), գուշակելով թրքական կառավարութեան ոճրային նպատակները եւ ականատես կամ ականջալուր ըլլալով իրենց հայրենակիցներու վիճակուած ողբերգական վախճանին, յուսահատ ինքնապաշտպանութեան դիմեցին իրենց կեանքը սուղ ծախելու եւ ապա պատուով մեռնելու համար: Ասոնցմէ ոմանք, ինչպէս Վասպուրականի եւ Սուէտիոյ Հայերը, նոյնիսկ փրկուեցան սպանդէն: Բայց արեւմտահայութեան մեծագոյն մասը չկրցաւ, չգիտցաւ կամ չուզեց դիմադրել, որովհետեւ ոչ միայն պատրաստուած չէր ընդհանուր ապստամբութեան մը, ինչպէս արտաքին աշխարհին ուզեց հաւատացնել թրքական կառավարութիւնը, այլեւ չէր իսկ մտածած այդպիսի ծրագրի մը մասին: Համիտեան շըր-

Անպատի մէջ մեռած հայ մայր Լույս Գուրգուր (1916):

Ղանի յեղափոխական գործունէութիւնը այժմ, Սահմանադրութեան շրջանին, տեղի տուած էր հայ եւ թուրք գործակցութեան: Անտեսուած էր ժողովուրդի դիմաճ կործը եւ հայ քաղաքական կազմակերպութիւնները՝ գործակցութեամբ, խաղաղ միջոցներով, բանակցութիւններու ճամբով կը յուսային Երիտասարդ Թուրքերուն հետ երկուստեք ընդունելի հասկացողութեան մը զալ հայկական բարենորոգումներու հարցին շուրջ: Իսկ պատերազմը եւ անոր հետեւանքով ստեղծուած կացութիւնը տեսնուեցաւ որ բոլորովին ջլատեցին հայութեան դիմադրական ուժերը, նախ զրկելով զայն իր երիտասարդութենէն, ապա՝ ղեկավարութենէն:

Հայ ժողովուրդի ողբերգութեան վերջին արարուածը կատարուեցաւ Սուրիոյ եւ Միջագետքի անպատեններուն մէջ, ուր համախմբուեցան տարադրեալներու բեկորները, հիւժած, ոսկրացած, կմախքներու վերածուած խլեակներու նման: Վրայ հասնող ձմեռը եւ թիֆլուսը Տէր Զօրի, Բաղդադի, Բաս-իւլ-Այնի, Իսլահիէի, Մէսքէնէի մէջ խռնուած հարիւր հազարաւոր բազմութիւններուն մէջ շարդ գործել սկսան: Թափառաշրջիկ ցեղերէ եւ թուրք վայրադ պաշտօնեաներէ հալածական այս խեղճ արարածները մասամբ պաշտպանութիւն կամ կարեկցութիւն գտան արաբ ազնիւ ժողովուրդի կողմէ, որ մէկէ աւելի անդամներ օչնութեան հասաւ պատուհասեալ Հայերուն: Արաբ պաշտօնեաները իրենց կարելիութեան սահմաններուն մէջ ջանացին մեղմութեամբ գործադրել կեդրոնէն եկող խիստ հրահանգները. գտնուեցան նոյնիսկ այնպիսիներ, որ կտրուկ կերպով մերժեցին գործադրել զանոնք, վտանգելով իրենց դիրքն ու պաշտօնը: Հալէպի նախկին վալի Ճէլալ պէյը, որ Թալէաթի հեռագիրներուն պատասխանած էր «Ծո այս օտախնդրի վալիսն եմ. չեմ կրնար ամոր դառնիքը ըլլալ», պաշտօնանկ եղաւ. տեղը նշանակուեցաւ Պէքիր Սամի պէյ, որուն գործունէութիւնն ալ Պոլիսէն բաւարար չնկատուելով փոխարինուեցաւ Մուսթաֆա Ապտիւլհալիք պէյով: Ուրիշ մը, Տէր Զօրի կառավարիչ Ալի Սուատ պէյը իր շրջանին մէջ խռնուած բազմահազար տարագրեալները իր մասնաւոր հոգածութեան առարկան դարձուցած էր. վրաններ էր տրամադրած անոնց

ու արտօնած նոյնիսկ որ պզտիկ առեւտուր մը եւ իրենց արհեստները ի գործ դնեն, օրապահիկ մը վաստակելու համար. շուտով կազմուած էր վրանաւան մը, որ կառավարիչին անունով Սուատիէ կը կոչուէր: Սուատ պէյ Բաս-իւլ-Այնի գայմագամ Եուսուֆ Զիա պէյին ալ հրահանգած էր նոյն ձեւի բարեացակամ վերաբերում ունենալ գաղթականներու նկատմամբ: Այս ազնիւ մարդն ալ երկար շահուեցաւ իր պաշտօնին վրայ. 1915ի վերջերուն, Հալէպի նոր վալիսն՝ Մուսթաֆա Ապտիւլհալիքը հրահանգեց Սուատ պէյի անպատին մէջ աւելի խորերը քել Բաս-իւլ-Այնի մէջ հաւաքուած գաղթականութիւնը, որուն այդքան մեծ թիւով հոն պահուելը «կառավարութեան սրբազան նպատակին հակառակ է» կ'աւելցնէր: Սուատ պէյ հետեւեալ հեռագրով պատասխանեց. «Ժողովուրդը տեղահանելու համար փոխադրական միջոցներ կը պակսին. եթէ հետապնդուած նպատակը զանոնք սպաննել է. ես ատիկա ոչ կրնամ ընել եւ ոչ ալ ընել տալ»: Իր այս ընթացքին մասին տեղեկագրուած ըլլալով Թալէաթին, կառավարութիւնը պաշտօնանկ ընելով տեղը նշանակեց արիւնարբու Չէքի պէյը, որ գործադրեց Տէր Զօրի սարսուզեցիկ սպանդը:

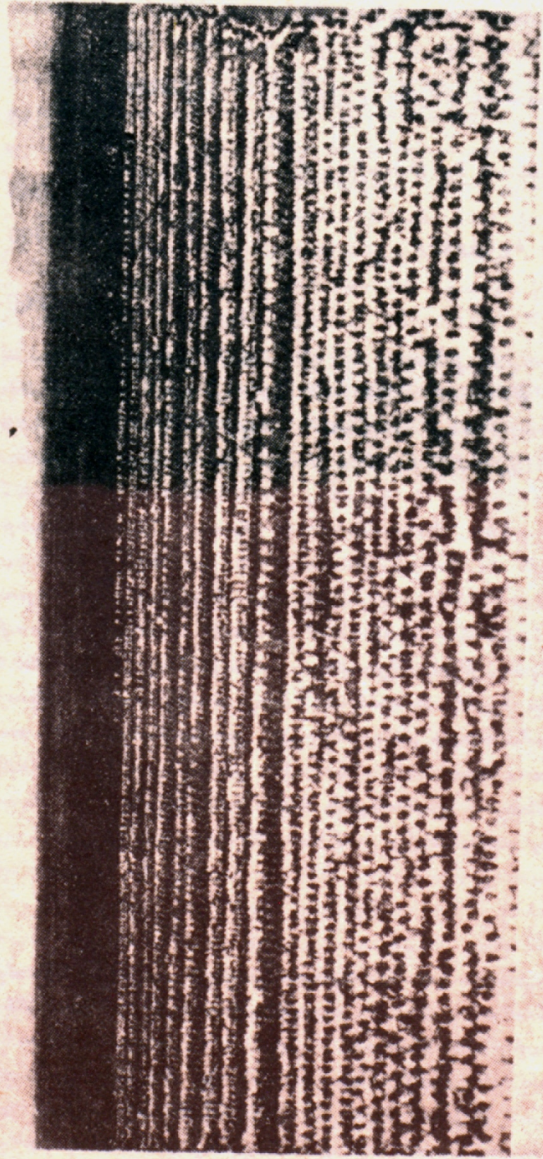
Բաս-իւլ-Այնի գաղթականներն մահուան ժամը հնչեց երբ Պիթիսի շարդարար, «Ալաշկերտի նալպանտ» (այդպէս կը կոչէին զինք հայ մարդոց ոտքերը պայտած ըլլալուն համար) ձէվտէթ պէյ Ատանայի վալի նշանակուած ըլլալով 1916ի Փետրուարին հոն այցելեց. անմիջապէս տեղական պաշտօնէութեան մէջ փոփոխութիւններ մտցուց ու կարգադրեց որ մօտակայ վայրերէն Բիւրսոնը եւ Չէչեններ բերուին: Ապա, Մարտի վերջերէն մինչեւ Յունիս տեղահանեցին Բաս-իւլ-Այնի 50-000 Հայերը, խումբ խումբ հեռացնելով զանոնք դէպի Եփեսոս տանող ճամբան եւ բարբարոսաբար կոտորելով:

Երբ տեղի կ'ունենար Բաս-իւլ-Այնի կոտորածը, կառավարութիւնը միաժամանակ Հալէպի եւ Սուրիոյ միւս շրջաններուն մէջ գտնուող եւ կէս միլիոնի հասնող գաղթական Հայերը քել սկսաւ դէպի Մէսքէնէ, անկէ ալ կեդրոնացնելու համար Տէր Զօր: 1916ի Յունիսին աւելի քան

200.000 մարդ բռնած էր քաղաքին շրջակայքը. Ձէքի պէյ խուսրերով զանոնք ճամբայ հանեց զէպի Մուսուլ, բայց Շէտտատէ չհասած արդէն ողջ մարդ չէր մնացած. անապատին մէջ ճամբու յողնութիւնը եւ սնունդի բացարձակ չզոյութիւնը ոչնչացուցած էին քանի մը օրուան մէջ բազմութեան մեծագոյն մասը, իսկ մնացեալը ամբողջացուցին թափառաւոր շրջիկ ցեղերն ու վայրենաբարոյ Ձէչէնները: Նոյն եւ յաջորդող ամիսներուն, նման կոտորածներ սարքուեցան անապատի այլազան կէտերուն վրայ, որ դժբախտ ու լքուած ժողովուրդի մը գերեզմանը դարձաւ:

Ի՞նչ կը մնար արեւմտահայութենէն:

Առանց հաշուելու նրութեան, քաղաքակրթական եւ մշակութային անգնահատելի հարստութիւններու կորուստը, 1915-16 թուականներու եղեռնին հայութիւնը տուաւ շատ աւելի քան մէկ միլիոն մարդկային զոհ: Այդպէս կը հաշուէ գերմանացի հայասէր Լէփսիուս, որուն համաձայն տեղահանութեան եւ կոտորածներու հետեւանքով մէկ միլիոն հայ նահատակուած է, 200.000 մնացած իր բնակավայրին մէջ, 250.000 Կովկաս ապաստանած, 200.000 Միջագետքի մէջ ողջ մնացած եւ 200.000 կին ու երեխայ կրօնափոխ եղած կամ մահմետականներու մօտ պահուած: Իրողութիւնը այն է որ նախկին Օսմանեան Թուրքիոյ տարածութեան վրայ գտնուող աւելի քան երկու միլիոն հայ բնակչութիւնը, բացի Պոլսոյ եւ եւրոպական Թուրքիոյ հայութենէն, տարազըրուեցաւ. այս վերջինին հետ եթէ նկատի ունենանք նաեւ կոտորածներու ընթացքին Կովկաս ապաստանած 250.000 Հայերը, կ'ունենանք Մեծ եղեռնէն 425.000 ստոյղ աղատուածներու թիւ մը. մնացեալ 1.600.000ը իրենց դարաւոր հայրենիքէն կամ բնակավայրերէն սպանդանոց առաջնորդուածներն են. բայց թէ այս վերջիններուն որ տոկոսը վերապրեցաւ՝ դժուար է ճշգրիտ կամ նոյնիսկ մօտաւոր գնահատական մը ընել: Չոհերու թիւին մասին մօտաւոր գաղափար մը կազմելու համար, աւելի տրամաբանական պիտի ըլլար հաւանաբար բաղդատական տախտակ մը կազմել հայութեան ընդհանուր թիւին, պատերազմէն առաջ եւ վերջ: 1914ի վիճակադրութեանց եւ գնահատումներու արդիւնքով

Պատերազմէն վերջ, Ալեքսանդրապոլի (այժմու Լեւինակաթ) գորտանցներուն մէջ պատասխանուած էին շուրջ 35.000 որոնք կը ներկայացնէ որքանու մեկ մասը:

Հայուժեան ընդհանուր պատկերը հետեւեալ ձեւով կը ներկայանար .

Արեւմտեան Հայաստան եւ Թուրքիոյ միւս շրջանները 2.026.000

Արեւելեան Հայաստան եւ Ռուսիոյ միւս շրջանները 2.054.000

Արտասահմանեան երկիրներ 390.000

Գումար . 4.470.000

1926ի վիճակագրութեամբ եւ գնահատումներով Հայուժեան ընդհանուր թիւն էր 2.900.000, ինչ որ կը նշանակէ թէ Եղեռնէն տասը տարի ետք տակաւին շուրջ 1.600.000 հոգիի կորուստ մը կայ : Այս թիւին մէկ մասը, առաւելագոյն պարագային 400.000, հարկ է կարծել որ զոհուած են Ընդհ. պատերազմի տարրեր ճակատներուն վրայ, Հայաստանի Հանրապետութեան եւ խորհրդայնացման շրջանին, ինչպէս նաեւ համաճարակ հիւանդութիւններու հետեւանքով . այնպէս որ Մեծ Եղեռնի եւ անոր անմիջական հետեւանքներով նահատակուածներու թիւը կը մնայ դարձեալ 1.200.000 : Այս գնահատումը իրականութեան հետ բաղդատած կրնայ նուազեցուած համարուիլ բայց երբեք՝ չափազանցուած, որովհետեւ անիկա տակաւին նկատի չ'առնելով 1915-1926 տասնամեակ տարիներու ընթացքին Հայ ժողովուրդի ընդհանուր թիւին վրայ աւելնալիք տոկոսային աճի բաժինը :

**

Ճեղատպանութեան այս ահաւոր արարքը յաջողութեամբ գլուխ բերելու համար, առանց արտաքին արգելքի կամ միջամտութեան վախը ունենալու, համաշխարհային պատերազմը յարմարագոյն առիթը նկատուած էր Թուրքիոյ կողմէ : Խաբեպատիւ յայտարարութիւններով եւ երկրէն ներս ու դուրս կատարուող երթեւեկութեան վրայ դրուած խստագոյն արգելքներով, կառավարութիւնը կը կարծէր քնացնել օտար հանրային կարծիքը : Շուտով սակայն գաղտնիքը երե-

ւան ելաւ : 24 Մայիս 1915ին, Յրանսա, Անգլիա եւ Ռուսիա հաւաքական ազդարարութիւն մը կատարեցին պահանջելով դադրեցնել կոտորածները, այլապէս թրքական կառավարութեան բոլոր անդամները անձնապէս պատասխանատու պիտի համարուէին : Այս եւ նման ուրիշ ազդարարութիւններու եւ քննադատութիւններու Թուրքիա պատասխանեց ուրանալով նախ տեղահանութեան կամ կոտորածի վերաբերեալ եղած մեղադրանքները, որոնք «բացարձակապէս սուտ» հռչակուեցան, «հնարուած դաշնակիցներու կողմէ» : «Էյրզումի, Դերջանի, Ակնայ, Սասունի, Պիթլիսի եւ Մուշի ինչպէս եւ Կիլիկիոյ Հայերը, կ'ըսէր թրքական յայտարարութիւնը, երբեք Կայսերական կառավարութեան մասնաւոր կարգադրութիւններու առարկայ չեն դարձեր, որովհետեւ անոնք չեն գործած որեւէ արարք որ կարգն ու հասարակաց հանգիստը խանգարելու բնոյթն ունենար» : Ինքնադատապարտութեան այս խօսքերը կ'ըսուին ճիշդ այն օրերուն երբ յիշեալ շրջանները կամ տարապրուած եւ կամ տեղահանութեան հրահանգը ստացած էին . . . : Երբ այլեւս կարելի չեղաւ բացայայտ ճշմարտութիւնը եւ ազդակող փաստերը ծածկել, թրքական կառավարութիւնը սկսաւ մեղադրել դաշնակից պետութիւնները, որ իբր թէ Հայերը Թուրքիոյ դէմ ապստամբութեան կը մղէին, թէ կամաւորական գունդեր կազմակերպած են եւ թէ ընդհանուր ապստամբութեան ծրագիր մը գոյութիւն ունէր, որուն ապացոյցը տուած էին Վանի եւ Զէյթունի Հայերը : Այս բոլոր պատճառներով, եւ երկրի ապահովութեան մասին հոգալով, կառավարութիւնը որոշած է աքսորել Հայ կուսակցական ղեկավարները, որ ապա կը վերածուի պատերազմական շրջաններու մէջ գրտնուող Հայերու տեղահանութեան դէպի ապահով վայրեր : Եթէ այդպէս է, հարց կը տրուի թէ ինչո՞ւ արդեօք Պոլիսէն մինչեւ Սեւ Մով, Անատոլու եւ Կիլիկիա, ու տակաւին ռազմաճակատներէն հեռու եւ սակաւաթիւ Հայ բնակչութիւն ունեցող շրջաններ տեղահանութեան կ'ենթարկուին : Փաստօրէն, Թուրքիոյ համար Սուրիոյ եւ Միջագետքի անապատները միայն պատերազմական գօտի չէին համարուեր : Գաւով կամաւորական դուռներուն, որոնք կազմուած էին պա-

ԱՐԳԱՆԻՐ ԾԻՐԱԿԵԱՆ

“ԿՏԱԿՆ ԷՐ

ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ”

1965

ՊԷՍՐՈՒԹ

վարութիւնը, իրենց հիւպատոսներու, զինուորականներու եւ միսիոնարներու ուղարկած բազմաթիւ ու մանրամասնեալ տեղեկագիրներով ամենէն ստոյգ տեղեկութիւնները կը քաղէին համատարած կոտորածներու, բռնի կրօնափոխութեան եւ տարազրութեան ընթացքին կտասրուած մայրազուիթիւններու մասին: Այս բոլորով հանդերձ, զերման պատասխանատուները արգիլեցին այլ լուրերու հրատարակութիւնը Գերմանիոյ մէջ, հերքեցին ու անհիմն հռչակեցին զանոնք եւ

Տօֆ. Լեփօւնա

վերջապէս աղաւաղելով ճշմարտութիւնները իրենց կարօյին անհիմն ու գրգռիչ վերազրումներ ըրին Հայոց հասցէին, զանոնք դատապարտելով որպէս խռովարար, ապստամբ եւ դաւաճան: Թուրքիոյ գաւառներուն մէջ զտնուեցան նոյնիսկ գերման զինուորականներ եւ գործակալներ, որ բացայայտ կերպով մասնակցեցան հալածանքներուն եւ հայ կիներու ու

ազնիկներու վաճառումին:

Հարկ է անշուշտ հոս երախտագիտութեամբ յիշել այն բոլոր պաշտօնատարներն ու միսինարները, եւ յատկապէս Գերման-Հայկական Ընկերութեան նախագահ սքանչելի Տքթ. Լեփսիուսը, որ մարդասիրական ազնիւ զգացումէ վարակուած՝ իրենց ամբողջ կարելին ըրին, հայ ժողովուրդի այդ սեւ օրերուն, մեղմելու համար անտէր տարազրեալներու տատապանքները եւ հրապարակելու համար ճշմարտու-

Ալեքսանդրապոլի սրբէրը, մարզանէի պատուէն, իսպի կշանը կը կազմեն

թիւնը: Բողոքները այս ազնիւ մարդոց, որոնք չէին ուզեր իրենց երկրին անուրը պրաստարութեամբ տեսնել բարբարոսներու մեղաւորութեամբ, շրտանցան գերմանական կառավարութեան կողմէ, որ պատերազմի այդ օրերուն, ամենա-

գօր զինակիցի իր հանգամանքով, աշխարհի պետութիւններէն միակն էր որ կրնար որեւէ ատեն չարագործին «քաթը բռնել»:

Չարագործին թաթը չուզեց բռնել նաեւ Ռուսիան, որ պատերազմի սկիզբը ոտքի հանած էր կովկասահայութիւնը թուրքերէն զրաւուելիք հողամասերուն վրայ Հայերուն ինքնավարութիւն տալու խոստումով, յանկարծ փոխեց իր քաղաքականութիւնը եւ, ինչպէս տեսանք, իր բանակները ետ-առաջ տանելով թոյլ տուաւ որ թուրքերը ոչնչացնեն հայկական նահանգներու բնակչութիւնը: Ռուսերը կը ծրագրէին այդ վայրերուն մէջ Տոնի եւ Գուպանի շրջաններէն ուսս դաղթականութիւն բերել ու բնակեցնել. մինչ այդ, Ռուսիոյ համար շատ ալ շահաւէտ չէր արագ ընթացքով գինուորական զրաւման ենթարկել այնպիսի շրջաններ, ուր հոծ հայութիւն կար եւ ուր տակաւին կրնային համախըմբել փախստական եւ տարազրեալ ուրիշ Հայեր: Միւս կողմէ, նոյն Ռուսիան՝ դաշնակից Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի հետ բանակցութեան կը մտնէր թուրքիայէն զրաւուելիք հողամասերը բաժանման ենթարկելու համար: Ֆրանսա եւ Ռուսիա իրենց միջեւ կը բաժնէին, այլ խօսքով՝ կ'իրարացնէին հայկական եւ քրտական նահանգները: Պատերազմի վախճանին եւ մինչեւ իսկ խաղաղութեան դաշնագրի կնքումէն ետք, յայտնի դարձաւ որ դաշնակիցները պիտի չյարգէին ոչ միայն հայութեան, այլ «փոքր դաշնակցին», տրուած խոստումները, այլ նաեւ պիտի չզործադրէին այն սպառնալիքը զոր ուղղած էին առանձնապէս հայկական կոտորածները կազմակերպող ու ղեկավարող թուրք կառավարութեան անդամներուն: Զինադադարէն ետք, Պոլսոյ մէջ Իթթիհատականները դատելու համար կազմուած դաշնակից պատերազմական ատեանին որոշումները պարզապէս հայութեան եւ ընդհանուր մարդկութեան աչքին նետուած փոշի էր. իսկ ցեղասպան ոճրագործներու Մալթա կղզին փոխադրուելը, սպա ազատ արձակուելը՝ զանոնք հայ վրիժառու բազուկէն պաշտպանելու նպատակը միայն ունեցաւ:

Այսպէս, Պատմութեան մեծագոյն Ոճիրին ենթարկուելէ ետք, հայ ժողովուրդը ենթարկուեցաւ անոր մեծագոյն Ան-

արդարութեան. Չարագործը չպատժուեցաւ. իսկ միլիոնաւոր նահատակներու անմեղ արիւնը մնաց, եւ մինչեւ այսօր կը մնայ տակաւին առանց արդար հատուցումի:

ԵՐ. ՓԱՄՊՈՒԲԵԱՆ

Պէյրուս, Գեկտ. 1964

ՀԱՄԱՌՕՏ ՑԱՆԿ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ
ԱՂԲԻՒՐՆԵՐՈՒ

- ԿԱՐԱՊԵՏ ԳԱՐԻԿԵԱՆ — Եղեռնապատում, Պոսթըն 1924:
ՋԱԻԷՆ ԱՐԲ. ԵՂԻԱՅԵԱՆ — Պատրիարքական Յուշերս,
Գահիրէ, 1947:
- ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱԵՈՐԵԱՆ — 1915 թուականը, Արեւիքի Օրեր
Վեներիկ—Ս. Ղազար 1949:
- ՐԻՏԱՓ ՄԵՆԻԱՆՋԱԿԷ — Թրքական Յեղափոխութեան
Մուք Ծալերը, Պէյրուս, 1938:
- ԳՐ. Ծ. ՎՐԻ. ՊԱԼԱԲԵԱՆ — Հայ Գողգոթան, Ա. Ե. Բ.
Հատորներ:
- Հ. Յ. ՏԱՇԵԱՆ — Հայ Ազգի Տարագրութիւնը Գերմանա-
կան Վաւերաբնութիւնի Համեմատ, Մասն Ա.
Վիեննա, 1921:
- Պ. ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ — Չայն Տառապիլոց, Փարիզ, 1922:
- ARAM ANDONIAN — Documents Officiels concernant
les Massacres Arméniens, Paris 1920. Անդ.ը The
Memoirs of Naim Bey— London 1920, Բ. տիպ. 1964.
- J. V. BRYCE — The Treatment of the Armenians in the
Ottoman Empire— London 1916. Ֆրանս.ը Le Trai-
tement des Arméniens dans l'Empire Ottoman
(1915-1916). Laval.
- R. DONIKIAN, J. NAZARIAN, V. SOLAKIAN — Le
Deuil National Arménien. Paris 1964.

- H. A. GIBBONS — The Blackest page of Modern History.
New York 1916. Ֆրանս.ը La page la plus noire de
l'Histoire Moderne des derniers Massacres d'Armé-
nie. Paris 1917.
- JOHANNES LEPSIUS — Le Rapport Secret sur les Mas-
sacres d'Arménie, Paris 1919.
- JOHANNES LEPSIUS — Deutschland Und Armenian
1914-1918, Sammlung Diplomatischer Aktenstücke.
Potsdam 1919.
- HENRI MORGENTHAU — Mémoires de l'Ambassadeur
Morgenthau. Paris 1919.
- A. - J. TOYNBEE — Armenian Atrocities. The Murder of
a Nation. London. Ֆրանս.ը Les Massacres Armé-
niens. Lausanne, Paris 1916.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԻԻՐԷՆԲԵՐԳԸ

1914 թ. Յուլիսին պայթեցաւ առաջին համաշխարհային պատերազմը, մասնակցութեամբ՝ մէկ կողմէն Անգլիոյ. Ֆրանսայի եւ Ռուսաստանի *Դաշնակցութեան* եւ միւս կողմէն՝ Գերմանիոյ եւ Աւստրո-Հունգարիոյ *Զինակցութեան*: Օսմանեան կայսրութիւնը կը մնար չէզոք: Կը մնար չէզոք, բայց Իթքիհատական կառավարութիւնը հեւ ի հեւ կը պատրաստուէր մասնակցելու պատերազմին:

Նայն տարուայ Յունիս-Յուլիսին, Կարնոյ մէջ, տեղի կ'ունենար Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Տրդ Ընդհանուր ժողովը որու օրակարգի գլխաւոր կէտերէն էր Հայաստանի բարեկարգումներու հարցը: Խանդավառ էր Թուրքիոյ Հայութիւնը բարեկարգումներու ծրագրի գործադրութեամբ, մինչ թուրք կառավարութիւնը եւ վարիչ կուսակցութիւնը՝ Իթքիհատ, կը պայքարէին այդ ծրագրին դէմ: Պատերազմի պատճառով Ընդհանուր ժողովը ստիպուած եղաւ հասկնալով վերջացնելու իր աշխատանքները: Պատգամաւորներէն շատեր հեռացած էին արդէն իրենց տեղերը, երբ, Օգոստոսին Կարին եկան Իթքիհատի կեդրոնական դէմքերէն Պեհաւտտին Շաֆիր եւ Նանի Պէյ՝ բանակցելու Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան հետ: Անոնք հետեւեալ առաջարկները ներկայացուցին Իթքիհատի կողմէ.

1.— Թուրքիան պիտի մասնակցի պատերազմին, իբրեւ Գերմանիոյ զինակից:

2.— Հայերը, Կովկասի մէջ, Կովկասեան միւս ազգերուն հետ, կամաւորական խումբերով եւ այլ միջոցներով, պէտք է կազմաւորուեն Ռուս բանակի թիկունքը:

3.— Ի հատուցումն հայերու մտան գործունէութեամ՝ Թուրքիա կ'երաշխարտէ որ պատերազմէն վերջ, ստեղծուի Ռուսահայաստանէն եւ որոշ հոգերու կցումով Թուրքիայէն, ինքնավար Հայաստան՝ Թուրքիոյ հովանաւորութեամ մեր-
քել:

2. Յ. Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները ամէն միզ քափեցին համոզելու Իթթիհատի բանագնացները որ Թուր-
քիան դուրս մնայ պատերազմէն, որովհետեւ պարտութեան պարագային Թուրքիան կարող էր կորսնցնել կայսրութիւնը եւ անկախութիւնը: Որ կովկասահայութիւնը կամաւորա-
կան խումբերով ելլէ Ռուսաստանի դէմ ի նպաստ Թուրքիոյ, հոգեբանօրէն անհմար է՝ ի նկատի ունենալով Իթթիհատի կառավարութեան վերջին տարիներու հակահայ քաղաքա-
կանութիւնը: Եթէ Թուրքիոյ մասնակցութիւնը պատերազ-
մին դառնայ անխուսափելի, հայերը, իբրեւ Օսմանեան քա-
ղաքացիներ, լրիւ կերպով կը կատարեն իրենց քաղաքացիա-
կան պարտականութիւնը:

Սակայն թուրքերու ուզածը այդ չէր: Անոնք կ'ակնկա-
լէին, որ հայութիւնը ազգովին ամէն տեղ միանար Թուր-
քիոյ՝ Ռուսներու դէմ:

Մինչ մէկ կողմէն տեղի կ'ունենային բանակցութիւն-
ներ, միւս կողմէն Իթթիհատը, Պէհաւտտին Շաֆիի ղե-
կավարութեամբ, գաղտնի կերպով կը կազմակերպէր հայա-
բնակ շրջաններու ապահայացման միջոցները:

1914 թ. Հոկտեմբերի վերջերը Թուրքիա յարեցաւ Գեր-
մանիոյ՝ իբրեւ զինակից Ռուսաստանի դէմ: Ռուս-թրքա-
կան պատերազմը նակատագրական հետեւանքներ ունեցաւ
Թուրքիոյ հայերուն համար: Անդին, Ե. Փամպուխանի գը-
րութեան մէջ հանգամանօրէն ցոյց տրուած է թէ ինչ պայ-
մաններու մէջ ծրագրուեցաւ եւ թուրքերու ձեռքով գործա-
դրուեցաւ Մեծ Եղեռնը:

«Հաւաս» ֆրանսական հեռագրական գործակալութիւնը
Մայիս 24, 1915ին կը հազորդէր հետեւեալը.—

«Շուրջ մէկ ամիսէ ի վեր, Հայաստանի թուրք եւ քիւրտ
ազդարհակցութիւնները, թոյլատուութեամբը եւ յաճախ օ-
ժանդակութեամբը Օսմանեան իշխանութիւններուն, Հայե-

րու մէջ կոտորած կը սարքեն: Այդպիսի կոտորածները Ապ-
րիլի կէսերուն տեղի ունեցան Էրզրումի, Դերջանի, Ակնի,
Պիթլիսի, Մուշի, Սասունի, Ջէյթունի եւ ամբողջ Կիլիկիոյ
մէջ: Վանի շրջաններէն շուրջ 100 գիւղերու բնակիչները
ամբողջութեամբ սպանուեցան եւ Վանի Հայկական Թաղա-
մասը պաշարուեցաւ քիւրտերէն:

Միեւնոյն ժամանակ Օսմանեան կառավարութիւնը կը
հարստահարէ Կ. Պոլսոյ անպաշտպան Հայութիւնը: Մարդ-
կութեան եւ քաղաքակրթութեան դէմ Թուրքիոյ կողմէ գոր-
ծուած այս նոր ոճիրին դիմաց, դաշնակից կառավարու-
թիւնները պաշտօնապէս Բարձր Դրան կ'իմացնեն, որ անձ-
նապէս պատասխանատու պիտի համարեն թրքական կառա-
վարութեան բոլոր անդամները, ինչպէս նաեւ պաշտօնեա-
ներէն անոնք, որ կը մասնակցին այդ գործողութիւններուն:

Հազորագրութեան իմաստը պարզ էր եւ որոշ. դաշ-
նակից պետութիւնները ուրեմն տեղեակ էին Թուրքիոյ մէջ
հայերու վերաբերմամբ գործուող ոճիրներու մասին եւ
կ'ազդարարէին Թուրք կառավարութեան եւ անոր գործակից
ներագործներուն, որ անոնք ԱՆՁԱՄԲ պատասխանատու
պիտի նկատուէին հայերու դէմ գործուած չարիքներուն հա-
մար: Հետեւաբար, պէտք էր ենթադրել, որ պատերազմէն
վերջ, դաշնակից պետութիւնները առնուազմ պիտի դա-
տէին եւ պատժէին Թուրք ցեղասպանները, ինչպէս դատ-
ուեցան եւ պատժուեցան նացիներագործները Նիւրեմբերգի
մէջ, Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմին վերջը:

**

Առաջին համաշխարհային պատերազմը վերջացաւ 1918
թ. Նոյեմբեր 11ի զինադադարով: Դրանից առաջ ծուկի ե-
կել էր արդէն Թուրքիան: Իթթիհատական կառավարու-
թեան անդամները փախել էին Գերմանիա: Պոլիսը գրաւուե-
ր դաշնակից զորքերով: Անգլիական նաւատորմի զորքեր
կան էր Նեղուցներուն եւ Միջերկրական ու Սեւ Մովերու
մէջ: Յաղթական դաշնակիցների հակակշռին տակ էր ամ-
բողջ Օսմանեան կայսրութիւնը: Ռուսաստանը մեկուսացած

էր, յեզափոխական մոլուցքով բռնուած: Ռուսաստանի տեղը, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի կողքին, գրաւեր էին Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները: Ուրախ էր եւ, «փոքր դաշնակիցք»՝ հայութիւնը, որ ինքզինքը նոյնպէս յազօրոզ կը նկատէր. քէն ֆիզիքապէս եւ նիւքապէս առեւի կորուստներու էր մատնուած: Հարիւր հազարաւոր որբեր եւ այրիներ ցան ու ցիր անգլիական եւ ամերիկեան նստատեմատոյց կազմակերպութիւններու որբանոցներուն եւ կայաններուն մէջ: Արեւմտեան Հայաստանը աւերակ. ամայացած եւ խապան...:

Բայց եւ այնպէս. հայութիւնը յուսալից էր. մեծ դաշնակիցներէն «փոքր դաշնակցին» շոյլուած խոստումները իրականանալու վրայ էին: Եւ ամէնից առաջ պիտի պատժուէին Դաշնակիցների արգելափակած եւ դուրսը մնացած ռեքազորները:

Հայերը հաւատացեալ ժողովուրդ են. ի՞նչպէս չհաւատային Անգլիոյ կամ Ֆրանսայի նման քաղաքակիրթ ազգերու տուած խոստումներուն: Սիրազեղ եւ հոգեթով խօսքեր էին բռնուած հայերուն պատերազմի օրերուն:

Ռեքազորները պէտք է դատուէին: Եւ. յիրաւի. Պուտում սկսաւ դատաւարութիւն՝ թուրք ռեքազորների դէմ: Բայց հազիւ երկրորդական ջարդարարներէն մէկը դատուած եւ կախաղանի դատաւարտուած էր. թուրքերու մէջ փրքաւ վիճուել եւ, Դաշնակիցները. վախճալով բարդութիւններէ՝ բահտերուն մէջ արգելափակուած եւ դատաւարութեան ենթակայ յանցաւորները փոխադրեցին Մալթա կղզին: Ընդհանուր համագումար այն էր. որ Մալթայի աւելի ապահով պայմաններուն մէջ տեղի պիտի ունենար դատաւարութիւն՝ եւ ռեքազորները արժանի պատիժի պիտի ենթարկուէին: Այլ եւ. տիրոզ էր այն վստահութիւնը. որ Գերմանիա եւ այլուր ազատաւեամ իրօքիատական պարագլուխները պիտի ձերբակալուէին եւ նոյնպէս. յանձնուէին դատարանի:

Բայց հայերը շուտով հատկցան. որ ռեքազորները Մալթա փոխադրելով Դաշնակիցները նպատակ չունէին գաճակ պատժել. այլ բնդհառակը. պաշտպանել գանձի հայերու վրէժխնդրութենէն: Ուշ յայտնի եղաւ, որ Անգլիան

Մալթայի ռեքազորները կը պահէր, փոխանակելու համար թուրքիոյ մէջ մնացած Անգլիացի զերիներու հետ: Վերջը, Պերլինի Տէոյչէ պանքի մէջ իրօքիատական պարագլուխներու ի պահ դրած մի քանի միլիոն ոսկին, որ յափշտակուած էր հայերէն, փոխանակ հայերուն վերադարձնելու, Անգլիական իշխանութիւնները գրաւեցին եւ բաժնեցին «թուրքերէն վնասուած» Անգլիահպատակներու միջեւ: Այսպէս՝ «ի վերայ հայոց պատմուճանի վիճակս արկանէին»: Հրեաները Քրիստոսը խաչելէ ետք խաչեցեալի պատմուճանը բաժնելու համար վիճակ ձգեցին: Քաղաքակիրթ Եւրոպացիները, առոր ալ պէտք չունեցան. պարզապէս յափշտակեցին ինչ որ արիւնարբու թուրքը յափշտակած էր հայերէն:

Հայերը տեսան եւ համոզուեցան որ յոխորտանով թուրքերուն սպառնացող Եւրոպացին ոչ միայն մտադիր չէ պատժել թուրք ռեքազորը. այլ պաշտպանութեան տակ առած՝ սկսած է Ալիւ-Վէրիւ ընել հետը: Հիմա ալ նոյնը չէ՞. ամենէն ազատամիտ եւ քաղաքակիրթ համարուած ազգերը Լոնտոնի եւ Ուաշինկթընի մէջ կեանքի նոյն փիլիսոփայութեան չե՞ն հետեւիր. Ալիւ-Վէրիւ երէկ ռեքազորը համարուած թուրքի հետ: Հայերը տեսան եւ հասկցան քաղաքակիրթ կոչուած մեծ ազգերի խօսքի արժէքը եւ դրանից հանցին տրամաբանական եզրակացութիւն.

*Մուրճ կամ զնդան պէտք է լինիս
Ճշմարտութիւն չկայ ուրիշ...*

**

1919ի աշնան տեղի ունեցաւ Լ. Յ. Դաշնակցութեան 9րդ Ընդհանուր ժողովը, Երեւանի մէջ: Ու...:

... Ու, 1921 թ. Մարտ 16ին, երբ Մոսկուայում ստորագրուած էր «բարեկամութեան» դաշնագիրը հարիւր. Ռուսաստանի եւ թուրքիայի միջեւ, Բերլինում, մի անձնուէր երիտասարդի՝ Սողոմոն Թէլիլիբեանի յանդուգն գնդակից շանստակ ընկաւ Մեծ Եզեռնի գլխաւոր պատասխանատու՝ Թալէաք փաշան:

Հազի մի քանի ամիս անցած, Յուլիս 19ին Պոլսում, մի ուրիշ երիտասարդի՝ Միսաք Թուրքիայի վրիժառու գրեթե անվ սպանեց Բագրի հայերի ջարդարար Ջիւանշիրը:

Դեկտ. 6ին, Հոսովում, գրեթե պատանի մի երիտասարդի՝ Արշաիր Շիրահեանի ձեռքով մահապատիժ ստացաւ Թուրքիայի վարչապետ Սալիկ Հալիմ փաշան, որի օրով տեղի էր ունեցել հայերի բնաջնջումը:

1922 թ. Ապրիլ 17ին, Բերլինում, նոյն Արշաիրի եւ Արամ Սրկանեանի ձեռքով իրենց արժանի պատիժը կրեցին հայկական տեղահանութիւնների եւ ջարդերի կազմակերպիչ Իթթիհատական բորենիներ՝ Բէհաէդդին Շաֆիրը եւ Ջէմալ Ազիմ:

Նրեք ամիս վերջը, Թիֆլիսում, Ստեփան Ծաղիկեանի եւ իր ընկերներում՝ Պետրոս Տէր Պօզոսեանի եւ Արսաշէս Գեորգեանի ձեռքով, Չեկայի շէնֆին առջեւ, բացառիկ յանդգնութեամբ տեսակցեց Իթթիհատական եռապետութեան անդամ՝ Ջէմալ փաշան, որ գործակցում էր բոլշեւիկներին Ռուսաստանում: Գիշ վերջը հայ երիտասարդի ձեռքով նոյն պատիժին պիտի արժանանար եւ Թալէաթի ու Ջէմալի եղբայրակից Էմվէր փաշան՝ ամենէն արկածախնդիրը Իթթիհատականներից:

Թալէաթի եւ Ջիւանշիրի տեսակցիչները ձերբակալուելով՝ գերման եւ անգլիական ռեքադատ դատարաններին յանձնեցան Բերլինում ու Պոլսում: Հրապարակային դատավարութիւնը, գրաւեց ամբողջ աշխարհի ուշադրութիւնը: Սոգումն Թեհլիրեանն ու Միսաք Թուրքիանը պնդարտ արձակեցին՝ բարոյական մեծ գոհացում պատճառելով հայ ժողովուրդին:

Ջէմալ փաշայի սպանութեան առթիւ բազմահարիւր ձերբակալութիւններ տեղի ունեցան Ռուսաստանում. Դաշնակցական երիտասարդութիւնը լեցեց բանտերն ու Չեկայի միւզիկները եւ շատերը, առանց դատ ու դատաստանի, ախտուեցին Սիբիրի սառուցեալ վայրերը:

Քառորդ դար անցած, Սրկարդ Համաշխարհային Պատերազմից յետոյ, համամամ պայմաններում, նացի ջարդարանների համար միջազգային դատ կազմակերպեց Նիւ-

րեմբերգում, նացի պարագլուխները մահապատիժի ենթարկեցան եւ գերման ժողովրդի վրայ սուգանք դրեց, իբրեւ հատուցում երէաներին, հանցատացնելու համար «ֆազաֆակիրք մարդկութեան» վրդոված խիզը: Տարբեր եղաւ նոյն այդ «ֆազաֆակիրք մարդկութեան» վերաբերումը հայերի հանդէպ: Թուրքիայի հայութեան կէտը կտորուցեց ամենատարրի միջոցներով, միւս կէտը հոգւացրիւ եղաւ: Հայերի ստացածքը յափշտակեց: Գիւղեր ու ֆազաֆներ ամայացան: Սե երբ հասաւ հատուցման ժամը, «ֆազաֆակիրք մարդկութիւն»ն մնաց անտարբեր: Հայ ժողովուրդը ինքը, իր «ֆաջ որդուց սուրբ արիւնով»... կազմակերպեց հայկական Նիւրեմբերգ՝ Թուրք դահիճների համար:

Ս. Վ.

Պէտրոս, Դեկտեմբեր 1964

ԱՐՇԱԿԻՐ ՇԻՐԱԿԵԱՆ

“ԿՏԱԿՆ ԷՐ

ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ”

1965

ՊԷՇԵՐՈՒԹ

«ԿՏԱԿՆ ԷՐ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ»

Գիրքի Ա. հրատարակութեան կողքը

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

“ՀԱՄԱԶԳԱՑԻՆ” ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

20Ն՝ Ա. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

Հեղինակը եւ Համազգային Հայ Մշակութային Ընկերակցութիւնը այս հատորը կը ձօնեն, Ապրիլեան Եղեռնի յիսնամեակին առթիւ, մեր բիւրաւոր նահատակներու անմոռանալի յիշատակին:

Պէյրուս, 1965

Մեր կողքի խորհրդակարը գործն է տաղանդաւոր գծանկարիչ Մ. Քեպապնեանի եւ կը ներկայացնէ երկու եղբրամայրեր՝ հայրենի երկրի ամայութեան մէջ (1915):

Ա. Մ Ա Ս

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ԶԻՆԱՏԱՐ ԵՒ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ — ԽՈՒԶԱՐԿՈՒԹԻՒՆ
ՄԵՐ ԹԱԳՍՏՈՑ-ՏԱՆ ՄԷՁ—ԿՐԱԿԷ ՄԿՐՏՈՒԹԻՒՆ

Պատանի էի երբ Համաշխարհային Ա. Պատերազմը պայթեցաւ: Զուտ հայարնակ մեր թաղը մտահոգութեան մատնուեցաւ. առաջին օրերուն իսկ: Տխուր եւ անախորժ էին զօրակոչի թմբուկներուն ձայնը եւ զիշերապահներուն ճոկանի հարուածները, որոնք վախով ու անձկութեամբ կը կր լեցնէին մեր սիրտերը: Ամէն ոք պատուհանը կէս մը բացած ահանջ կը կտրէր, իմանալու համար թէ մունետիկը կամ զիշերապահը ինչ ազդարարութիւն պիտի ուղղէր բռնակշութեան, իրենց խոպոտ կոչ ու կանչերով:

Այդ շրջանին երբ գնդակն ու մարդախաղերը այնքան լայն տեղ կը գրաւեն պատանիի մը կեանքին մէջ, ի՞նչ առիթով ինձ նման դպրոցական մը պիտի հետաքրքուէր աշխարհի կամ Թուրքիոյ անցուղարձերով, զազափար պիտի ունենար ներկայ կացութեան կամ գալիքի մասին եւ կամ պիտի բաժնէր ազգակիցներուն մտահոգութիւնը: Պարզապէս մեր տան միջավայրին շնորհիւ, ուր բաւական բաներ հետաքրքրութեամբ լսած եւ սորված էի եւ մտքիս մէջ արդէն տեղ գրաւած էին:

Մեր տունը ժամադրավայր դարձած էր բարձրագոյն ուսում ստացած դաշնակցական մտաւորականներու եւ շարք մը զործիչներու, որոնք յաճախ կը հաւաքուէին, խօսելու եւ վիճելու համար օրուան դէպքերուն շուրջ, հետեւութիւններ հանելով կամ եղբակացութիւններու յանգելով: Անկիւն մը, բազմոցին վրայ խելօք մը նստած, ժամերով մտիկ կ'ընէի այդ վիճարանութիւնները, որոնք երբեմն կը տաքնային: Ոմանք յուսալից էին ապագայի մասին, ոմանք ալ յուսահատ: Բայց մէկ կէտի վրայ համաձայն եւ համախոհ էին ծառայել՝ մտահոգութեան մատնուած ժողովուրդին, կուսակցական կարդապահութեամբ եւ նուիրումով: Վերէն եկած հրահանգներու խօսքեր կ'ըլլային բայց այդ Վերը տակաւին ինծի համար խորհուրդ էր:

Կարճ ատենէն, կամայ ակամայ զիս առին իրենց շրջանակին մէջ եւ յանձնեցին աշխատանք մը, որուն համար կարծես նախապատրաստուած ըլլայի: Ամէն ինչ նպաստաւոր էր. տարիքս, կազմս, արագաշարժութիւնս եւ արթնամտութիւնս հաշուի առած էին, երբ զէնքի փոխադրութեան վրտանդաւոր զործը ինծի յանձնեցին:

Զօրակոչի առաջին օրերուն իսկ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կեդրոնը, հաւանական վտանգի մը նախատեսութեամբ, ինքնապաշտպանութեան նպատակով, տենդագին խուլ աշխատանքի մը ձեռնարկած էր, — զէնք հայթայթել, հաւաքել, ապահով վայրեր փոխադրել եւ տեղաւորել, ինչպէս կը պատմէին մեր տունը հաւաքուող գործիչները, Խոսրով Գապայեան, Մանուկ Արսլանեան, Տիգրան Պօղոս, Սամուէլ Մովսէսեան, Արմենակ Եալճեան, Լեւոն Ղարիպեան եւ ուրիշներ: Վերջերը, այլեւս անոնց հաւաքոյթներուն գլխաւոր նիւթն էր զէնքի զործի կազմակերպութիւնը:

Առաջին օրէն իսկ զէնքերը փոխադրելու, կամ տեղաւորելու, դուրսէն լուրեր ու տեղեկութիւններ հաւաքելու գործը վստահեցան ինծի, երբ ուրիշ ճար ալ չունէին: Բոլորն ալ գինուորական տարիքի մէջն էին, բայց զօրակոչին չէին պատասխանած, եւ կը զգուշանային փողոցները շատ երեւնալէ:

Իրաւունք ալ ունէին. երկիւղալի շարք շարք լուրեր ար-

զէն շրջան կ'ընէին, եւ դէպքեր, պարագաներ, անուններով ու տեղերով, լուրերուն ճշտութիւնը կը հաստատէին: Քըրիստոնեայ տարրին դէմ, մասնաւորաբար Հայերուն դէմ, հալածանքը ծայր տուած էր նախ ծածուկ, ապա բացայայտ կերպով եւ Հայ թաղերը ամենածանր մտատանջութեան մէջն էին: Հակառակ անոր որ հաղարաւոր հայ երիտասարդներ պատասխանած էին Զօրակոչի հրաւերին, թուրք ոստիկանութիւնը, փախտական փնտտելու պատրուակին տակ տունները կը խուզարկէր շարունակ, ահաբեկելով կիներն ու երախտները: Հայ տուններէն ձեռքը անցած զիրքերն ու մանր մունր զէնքերն ալ կը զրաւէր, մանաւանդ աղգայնաշունչ կամ յեղափոխական զիրքեր, երզարաններ եւ նոյնիսկ պատկերադարձ կրօնազիրքեր. յաճախ անոնց տէրերն ալ կը ձերբակալէին եւ պահականոցները կը լեցնէին: Այս պատճառով ալ, շատեր իրենց ունեցած «վտանգաւոր» կամ «վրնասակար» զիրքերը կրակը կը նետէին կամ կը փճացնէին, պարզ անմեղ հատորներուն հետ, որպէսզի ոստիկանութիւնը ամենափոքր պատրուակ մը չունենայ խուզարկութեան:

Թուրքը որեւէ ատեն օրէնք կանոն չէ ճանչցած, անհատին ազատութիւնը, բնակարանի անրոնաբարելիութիւնը չէ յարգած. ասանկ բաներ չէ զիտցած, չէ սորված եւ չէ ալ ուզած սորվիլ կամ զիտնալ: Դուռը կը դարնէ. բանալուդ պէս ներս կը խուժէ, կը նեղէ, կը շարչարէ ու կը յափըշտակէ: Եթէ չբանաս, կը խորտակէ այդ դուռը եւ նոյն վայրադութեամբ ներս կը նետուի. նեղելու, շարչարելու եւ կողպտելու անյադուրդ կիրքով: Այսպէս է Թուրքը եւ խեղճ ժողովուրդը ահաբեկումի մթնոլորտի մը մէջ կը շնչէր դիշեր ցերեկ: Մեր թաղին մէջ մեծ էր իրարանցումը. գնումի դացող կիներ ու տարիքոտներ, վերադարձին, դուռ-դրացիի փսփսայով լուր կու տային այսինչին տղուն կամ այնինչին ամուսնին ձերբակալութեան մասին:

ՓՈԼԻՍ ՄԵՃՄՈՒԱՄԻՆ — ոստիկանութեան պաշտօնաթերթը — իր հրատարակութիւններով կրակի վրայ իւր կը թափէր: Իր հրատարակած մեծադիր պատկերներու մէջ կ'երեւային Թուրք ժանտարմաներ մեծաքանակ զէնքերու կոյտերուն առջեւ, որոնք իբրեւ թէ բռնուած ու հաւաքուած

էին պատուի Հարց տունը: Եղէս ու մորեանց ամբողջ, այս պարագայում թիւններով եւ անխնայ ամբաստանութիւններով ասելի եւս թունաւորուած, լարուած էր Հայ աարքին գէճ տախ Հաւաքարք վասնզատար յեղափոխական նկատելով եւ առիթի կը սարսէր իր Զարգարարի բնագոյնը ու զուարթում տարու Համար:

Համանա յաւան Պետութեանց գէճ Թուրքիոյ պատերազմ Հաշմեհ լուծ յաջորդող օրերուն իսկ, Թուրք խուժանք ցուցներու սկսաւ զրիստոնէայ աարքին գէճ եւ յարձակումներ յինչով զրիստոնէայ Հաստատութեանց վրայ: Թողաթ լեանի մեծ ցուցափնդկերուն Զարգուիչուր ըլլալուն ախանտունս եղած եւ: Ամբողջ գայլերու վոճակի նման Թափած էր ԲԵՆՊԱ զրիստոնէայ Թաղը եւ ՇԻՏԱԿ Համբալէն էլլելով առջին անգին կը խուժէր, կոտորէր-թափէրու Համար: Բնականաբար ուստիկամութիւնը Հանդիսատես կը մնար, բաջափոխով խուժանք իր Հէպը կեցուածքով: Ամբողջ գոտուցոյտումներով Հարձակումներ կ'արձակէր զրիստոնէայ եւրոպայի եւ առհասարակ զրիստոնէաներու գէճ: Գազանի ուստիկամներ գունդերով ինկած էին փողոցներն ու Թաղերը, Հաստատութեանի եւ Հարածանքի նպատակով, սարսափը աւելը շրջներով: Բազմաթիւ զրիստոնէաներ, խոճեմութեան Համար, յանախ իրենց տուները փակուած կը մնային:

Չիմտորակման Պետելի — փրկագին — օրէնքը սկիզբները ի սրբութե կը, եւ շատեր, ասէն ինչ ծախելով, իրենց գաւազներուն փրկագինը վճարած էին: ԻՓՊԻ ՀԱՏԻ Հարաշուք իշխանութիւնը նախապէս աչք փրկագինները Հաւաքեց, ապա, որ մըն ալ, իր իսկ Հաստատած օրէնքը ստանկոխելով, փրկագին տուողներն ալ զիմտոր առաւ ու զրկեց ռազմաձեւակատ փամ ամբալէն գունդերը: Վերագարծած էր Ենի-Չիրիններու դարը: Ուստիկամները ազատ կողոպուտի ձեռնարկած էին- զրիստոնէայ խանութիւնը մտնելով իրենց ուրազ սպարանքները կ'առնէին կը տանէին, առանց փոխարժէքը վճարելու, փոխառութեան ձեւին տակ գումարներ կը կոտորէին բնակարանաբար բնաւ չվերագարծելու պայմանով, իսկ ամենափոքր աւարկութիւն մը ընողներուն սպառնալիքներ տնջալցներով:

Այս սարսափի ուժիմին տակ կ'ապրէր Պոլսահայութիւնը: Օր նոր, լուր նոր: Զրոյց ելաւ թէ կառավարութիւնը պահականոցներուն զրկած էր զոց պահարաններ. մեկնութիւնները այլազան էին: Ոմանք կ'ըսէին թէ Զարդի հրամաններ կը սարունակէին, ուրիշներու կարծիքով ալ, տարազրութեան հրամաններ:

Ատեն մըն ալ կառավարութիւնը Անատոլու փոխադրելու զրոյցներ ելան: Այդ օրերուն Համաձայնական նաւատորմը սաստկօրէն կը ուժակոծէր Տարտանէլը եւ տեղ տեղ ալ զինուոր ցամաք հանած էր: Քիչ մը երեսնիս ինդաց այդ օրերուն, մտալուտ ազատութեան աւետիս մըն էր կարծես: Աւա՛ղ սակայն...

Ի՛նչ օրեր էին. երբ տեղ մը ամպ մը դոռար, մեր սիրտերը ուրախութեանէ թունդ կ'ելլէին, այն Հաւատքով որ Համաձայնական նաւատորմը արդէն իսկ Պոլիս մտնելու վրայ է: Քիչ վերջ անձրեւը կու դար եւ մեզ կը դնէր դա՛ն իրականութեան առջեւ. եւ հեղեղը կը ըչէր կը տանէր մեր ազնկալութիւններն ու յոյսերը: Խեղճ անպաշտպան ժողովուրդ, ինչեր չբաշեց այդ ահաւոր օրերուն. հոգեկան եւ Ֆիզիքական ինչ չարչարանքներ չտարաւ Համակերպութեամբ, յուսադրումի եւ յուսախարութեան անվերջանալի տաղնապներու մէջտեղ:

Տակաւին կայ: Զինուորական իշխանութիւնները բռնագրաւումի ձեռնարկած էին ԹԵՔԱԼԻԻԻԾԻ ՀԱՐՊԻԷ անունին տակ. Հայերը հեզնանքով ԹԵՔԱԼԻԻԻԾԻ բառախաղութեամբ Թեքալիւմի վերածած էին, ինչ որ կը նշանակէր առաւ-իսխաւութիւն: Արդարեւ եղածը պաշտօնականացուած առաւ-իսխաւութիւն մըն էր կամ տեսակ մը պետականացած աւազակութիւն ու կողոպուտ, քանի որ զինուորականները, կը մտնէին վաճառատունները եւ մթերանոցները, ու յանուն բանակին կը գրաւէին հազուստ, ճերմակեղէն, արմտիք եւ դեղօրայք ու ներկեր, բահ, բրիչէն սկսեալ մինչեւ կառք ու սալակ, ի փոխարէն յանձնելով պարզ ստացադիր մը, որով կը խոստանային պատերազմէն վերջ փոխարժէքները վճարել կամ հատուցում ընել: Իսկ պատերազմէն վերջ, բնականաբար Թուրքիոյ Համար, որեւէ մէկուն

ոչ վճարում եղաւ, ոչ ալ հատուցում: Այս բռնագրաւումներու հետեւանքով, աւելորդ է ըսել, ապրուստը տարապայման սղեց, եւ հացն անդամ բաժնեչափի վերածուեցաւ: Իսկ ժողովուրդը փորձեց իր գլխուն ճարը նայիլ, պարէն հաւաքելով կրցածին չափ, դալիք զրկանքներն ու սովը նախատեսելով:

Մինչ այդ մեր ստորերկրեայ աշխատանքը առաջ կը տանէինք: Ընկերներս մութին մէջ էին, իսկ ես, օր ցերեկով, բայց յաճախ իրիկունները նախընտրելով, զէնքերը կը շարունակէի փոխադրել: Մասնաւորաբար Մկրտիչ Ֆրէնկեան վաճառատունէն, երբ տակաւին չէր բռնագրաւուած. ու կը ցրուէի ապահով վայրեր: Թուրք պատանի բեռնակիրներու նման հագուած, խոշոր կողովի մը մէջ կը զետեղէի զէնքերը, բանջարեղէնի կամ մսի ծրարներու պէս եւ կը փոխադրէի նախ մեր տունը, անկէ ալ Լեւոն Ղարիպեանին կամ ուրիշ ընկերներու տուները: Բաւական ատեն այս գործը անխափան շարունակեցի. ո՞վ ուշադրութիւն պիտի դարձնէր լակոտի մը երթեւեկին:

Դեկտեմբերի ցուրտ ու խոնաւ օր մըն էր, երբ առաջին անգամ ըլլալով վախ մը անցուցի: Պայուսակի մը մէջ դրած ատրճանակները կը պատրաստուէի փոխադրել Բանկալթիի մեր գերեզմանատան դիմացը որոշեալ վայր մը, երբ մեր փողոցին անկիւնը ինքզինքս գտայ 20-30 ոստիկաններու վտճմակի մը մէջտեղ: Արդէն կը մսէի, իսկ անոնց տեսքը արիւնս սառեցուց կարծես: Վտանգը մեծ էր. հա՞պա եթէ ոստիկանները կասկածի վրայ զիս հարցուփորձէին կամ բռնէին: Կնձացուկ մը պայուսակը վար դրի անկիւնի կօշկակարին խանութին առջեւ եւ անշարժացած հետեւեցայ առնոց շարժումներուն: Ներքին դողս ու յուզումս աւելցան, երբ նկատեցի որ մեր տան պատուհաններէն մերիկները զիս կը դիտեն: Ով գիտէ անոնք ալ ինչ դողերու մատնուած էին այդ պահուն: Եթէ զիս բռնէին, բնականաբար անմիջապէս մեր տունը պիտի մտնէին եւ որովհետեւ այդ շրջանին, տակաւին Թագստոց չունէինք, մեր ընկեր գործիները Թաղարդի մէջ ինկած պիտի ըլլային:

Բարեբախտաբար ինձմով չհետաքրքրուեցան. տարիքով

ու հասակով փոքր էի եւ անոնք, անընդհատ երթեւեկելով եւ առջեւէս անընդհատ անցնելով ու դառնալով հանդերձ, բընաւ ուշադրութիւն չըրին վրաս ու յայտնի էր որ խիստ կարեւոր դործով մը զրաղած էին: Եւ անոնցմէ մէկ քանին մը տան մեր փողոցին միւս անկիւնի տունը. վերջը տեղեկացանք որ այդ տունէն դուրս հանած տարած են հայ փաստաբան մը, հայանուն «խաֆիէ»ի մը ցուցմունքին վրայ: Այդ վոհմակին մէջն էին հետապային շարաշուք համբաւի տիրացած հայ մեծ «խաֆիէ»ները, նախկին կաթոլիկ կրօնաւոր իսլամացած Հիտայէթը, Վահէ Կսայեանը կամ Իհսանը եւ Պէշիքթաշի մուխթար Յարութիւն Մկրտիչեանը. այն ատեն դեռ զանոնք անձամբ չէի ճանչնար, հետագային ստուգեցի, երբ յաճախ մեր տունն ալ խուզարկելու կու դային:

Ոստիկաններուն զբաղուած ըլլալէն օգտուելով, պահ մը փորձեցի պայուսակս վերցնել. տակաւին ձեռքերս կը դողային: Վերջապէս ճիւղ մը ըրի եւ պայուսակս այս անգամ թեւիս տակ առնելով եւ ծանրութիւնը յայտնի չընելու համար ջիղերս պրկելով, յաջողեցայ քայլ առնել, քիչ մը եւս առաջացայ ու մտայ Թալիմհանէի հրապարակը. գետինը ցեխ էր ու տեղ տեղ ջրակոյտեր կաղմուած էին. դժուարութեամբ կտրեցի անցայ եւ վերջապէս հասայ որոշեալ վայրը. այնտեղ հասարակաց երրորդ նստարանին վրայ պիտի սպասէի ընկերոջ մը, որ պիտի դար, օրուան կարգախօսը պիտի տար, այսինքն ճՕԼՕԼ բառը, եւ զէնքերը առնելով պիտի տանէր: Նստայ, զէնքերը նստարանին տակ դրի եւ լայն չունչ մը առի: Թէեւ արիւն-քրտինքի մէջ էի եւ մարմինս դեռ կը դողար: Մութը կոխած էր եւ ինքզինքս ապահովութեան մէջ զղացի:

Պահ մը վերջ ընկերը եկաւ եւ կարգախօսը տուաւ. զէնքերը յանձնեցի: Եթէ չեմ սխալիր Հայ մարզիկ մըն էր: Բայց ընկերը, ըստ հրահանգի, փոխանակ անձամբ զէնքերը առնել տանելու, ծրարով միասին զիս առջեւը ձգեց եւ Խրենց տունը տարաւ: Այնտեղ նեղուեցան իրեն, թէ ինչու զիս հետը բերած էր. Թագստոցին տեղը պէտք չէ գիտնայի. մարզիկը ինքզինքը արդարացնելու վրայ էր, երբ ես առանց բառ մը ըսելու, հեռացայ եւ տուն վերադարձայ:

Տնեցիք անհամբերութեամբ կը սպասէին. զիս տեսնելով չափազանց ուրախացան: Եւ յայտնեցին թէ դող ու սարսափով դիտած էին զիս, երբ ոստիկանները անընդհատ երթեւեկելով, մէկ վայրկեանէն միւսը կրնային ուշադրութիւն դարձնել վրաս ու բռնել: Մանաւանդ մեծ վախով լեցուած էին տեսնելով որ ձեռքս ու ոտքս կը զողային պայուսակին ծանրութեան տակ: Անհետանալէս վերջ լայն շունչ առած էին. առաջին եւ վերջին անգամ ըլլալով այս մասին խօսք եղաւ: Մեր գործերը կը կատարուէին ծայրայեղ զաղտնապահութեամբ. ամէն ոք իր պարտականութիւնը կը կատարէր եւ բնաւ խօսք չէր ըլլար, որպէսզի ամէն ինչ մոռցուէր:

Պատերազմին ընտելացած էի զանազան զէնքերու եւ մասնաւորաբար ատրճանակներու հետ. առօրեայ զբաղումս էր զանոնք քակել, մաքրել-իւղոտել ու պահել: Նշանառութեան մասնաւոր փորձեր չէի ըրած. այս պատճառով ալ դաւաճան վահէ Իհսանը հարուածած ատեն, հարուածիս ճըշտութեան վստահ չէի եւ քովը դառնալով ստիպուեցայ քանի մը գնդակ եւս պարպել: Իսկ Հայաստան այցելելէս վերջ, փորձի եւ վարժութեան լայն պատեհութիւն ունեցայ. այնպէս որ հարուածներս անվրիպելի կը նկատէի այլեւս:

1915 Ապրիլ 24ին, Պոլսահայ ընտրանի մտաւորականներուն եւ յեղափոխականներուն ձեռքակալութեան եւ Անատոլիի խորերը քշուելուն լուրերը սարսափելի խուճապ եւ բարոյալքում առաջ բերած էին. նորահաս մտաւորականներ եւ ուսանողներ ապաստանարան կը փնտռէին, վախնալով որ կարգը իրենց պիտի գայ: Ապաստան կը փնտռէին զինուորութենէ փախչող երիտասարդներ, լսած ըլլալով որ թուրք իշխանութիւնները, զէնքի տակ գտնուող Հայ սպաններն ու զինուորները զինաթափ ընելով, անյայտ ուղղութեամբ կը քշէին, իսկ ամբաշէն զինուորներն ալ խրամներու մէջ կոտորած էին:

Պոլսոյ Հայաչատ բոլոր թաղերուն մէջ, տուներու ձեղնայարկերը, նկուղներն ու նոյնիսկ տախտակորմերը վերածուած էին ապաստանարանի կամ թագստոցի, տեսակ մը ըստորերկրեայ աշխարհ, ուր հազարաւորներ կեանքի եւ մահուան ահաւոր պայքարը կը մղէին, մինչ թուրք ոստիկանու-

թիւնը, հայանուն սեւհողի «խաֆիկ»ներու առաջնորդութեամբ, անողոք կերպով կը հետապնդէր ու կը հալածէր այդ գծրախտները: Բռնուողները կը չարչարէին, կը տանջէին, կը բանտարկէին, կամ խուճբով կը քշէին երկրին ներսերը, ուր ստոյգ մահը կը սպասէր իրենց:

Մեր բնակած տունն ալ ապաստանարան դարձած էր. առյաճով էր. ատիկա կախում ունէր մեր հսկողութենէն, արթնամտութենէն եւ փախստականներուն ալ ճարպիկութենէն. 10 երիտասարդներ էին, բոլորն ալ մտաւորական կամ յեղափոխական: Մեր հիւրերուն թիւը երբեմն պակեցաւ ու երբեմն ալ աւելցաւ. մեր թաղստոցը բնաւ թափուր չմնաց: Գուրսի հետ կապը յաջողեցայ միշտ ալ պահել եւ լուրերը բերել: Իսկ դուռ-դրացի, կամ այցելու ծանօթ կիներ անվերջանալի պատմութիւններ կը բերէին այսինչին ձերբակալութեան, այնինչին ծպտումին, անակնկալ խուզարկութեան մը ընթացքին մէկու մը յաջող փախուստի, կամ բռնուելուն եւ կամ ուրիշ տուն մը ապաստանելու մասին: Հնարամտութեան եւ ճարպիկութեան հարիւրաւոր գեղեցիկ զրուակներու վէպ մը պիտի ունենայինք, եթէ դրացի մը յաջողէր այդ հալածականներուն կեանքը ուսումնասիրել եւ ամփոփէր անոնց հանճարեղ «յիւտ»երը:

Հայ մտաւորականութեան ձեռքակալութենէն եւ տարագրութենէն վերջ, Պոլիս կը հասնէին Արեւմտահայութեան խմբական տարադրութեան եւ կոտորածներու զարհուրելի լուրերը, անսահման սուգ ու վիշտով եւ նաեւ կատաղութեամբ լեցնելով մեր, ապրողներու սիրտերը: Ամէն փախըստական նուիրական անձ էր, հերոս մըն էր եւ բնիկ Պոլսեցի Հայ ազգայինը գերագոյն պարտականութիւն կը նկատէր անոնց փրկութիւնը, աչք առնելով ամէն տեսակ նեղութիւն, զրկանք ու վտանգ:

Փախստական ընկերներու փոխադրութեան եւ տեղաւորման դրժով զբաղող կամաւոր մըն ալ ես էի. տարիքս եւ մանրուք կազմս նպաստաւոր էին: Գաղտնի ոստիկաններն ու լրտեսները պահ մը սաստկացուցին հետապնդումը մասնաւորաբար Պոլսեբնակ ամուրի Հայ դաւաճացիներուն դէմ, առանց խնայելու նոյնիսկ զպրոցական պատանին-

րուն: Որքան ալ տունէ տուն կամ թաղէ թաղ փոխադրու-
թիւնը դժուար ըլլար, պարտականութիւնս կը կատարէի
ընկերներուս զնահատանքին արժանանալով, ինչ որ ճարպի-
կութիւնս եւ յաջողութիւնս կ'աւելցնէր: Այդ պայմաններու
տակ օր մը Թարլապաչիի իր թագստոցէն Այազ փաշա Ուն-
ճեան Աբարթըմանը փոխադրեցի Կեդրոնական Վարժարանի
Տնօրէն, Հայպէտ-բանասէր Բրօֆ. Աստուածատուր Պաշա-
տուրեանը: Քանի մը անդամ տեղէ-տեղ փոխադրած եմ նաև
Մանուկ Ասլանեանը, Տիգրան Պօղոսն ու Արմենակ Շալ-
ճեանը:

Զաւէն Պատրիարքի, Մշոյ Գեղամի, Բրօֆ. Պաշա-
տուրեանի եւ Պոստով Պապայեանի միջեւ կապը կը պահէի
նամակներ տանիլ բերելով: Միաժամանակ ուստեստեղէն կը
Հայթայթէի Բրօֆ. Պաշատուրեանին եւ ուրիշ փախստա-
կան ընկերներու: Դժուար դործ էր: Արսէն Թերլեմէզեանին
հետ, որ պարսկական անցադիր ունենալուն շնորհիւ, զերծ
էր զինուորութենէ եւ տարադրուելէ, պարտականութիւնս
ունէիք գտնել բաժնեչափի թուղթեր — վեսիթա — մեռած
անձեր կը կենդանացնէինք ու մասնաւորաբար պարապ անձ-
նագիրներ կը լեցնէիք կիներու անուններով իբրև ծննդա-
վայր նշանակելով տարադրութեան ենթարկուած դաւառնե-
րը: Իսկ ընկերներու տեղափոխութեան ապահով միջոցնե-
րէն մէկն էր անձնագիրները պղտիկցնել եւ կամ 60էն վեր
ցոյց տալ տարիքները:

Ատեն մը փախստականներու շրջանակին մէջ այնքան
համբաւ հանեցինք, որ հարուստ մարդիկ ալ, զինուորութե-
նէ փրկուելու համար սկսան մեզի դիմել: Կը յիշեմ, օր մը
անհրաժեշտ թուղթը յանձնեցինք կեսարացի ապուխտի վա-
ճառականի մը. սակայն ոստիկանութիւնը կասկածի վրայ կը
ձերբակալէ զայն, կը նեղէ ու կը խոչտանգէ, յետոյ կը խոս-
տանայ գինքը աղատ ձգել, եթէ թուղթ պատրաստողներուն
թագստոցը ցոյց տայ: Իսկ մեզ ապահով կերպով բռնելու
նպատակով թակարդ մըն ալ կը լարէ. այսինքն կը դտնէ
մարդ մը որ իբրև խնդրարկու, կեսարացիին հետ մեզի ե-
կաւ Ղալթիա, յոյնի մը անշուք տնակը, ուր այդ շրջանին
կ'աշխատէինք եւ ուր մտերիմ ընկերներէս չենկիւրեցի Ար-

շաւիրն ալ սենեակի պէս բան մը ունէր:

Անհրաժեշտ թուղթը կամ զինուորութենէ զերծ մնալու
վեսիթան յանձնեցինք կեսարացիին բերած մարդուն. դուրս
ելան. մենք ալ անոնց ետեւէն. Հազիւ դուռը դոցած էինք,
երբ անդրադարձանք որ գաղտնի ոստիկաններով պաշար-
ուած ենք: Փախուստի մէկ ճամբայ կար. ետ դարձանք. զոց
դուռը ուսերով խորտակեցինք եւ սանդուխներէն վեր խո-
յացանք. ելանք տանիք եւ տանիքէ տանիք, կղմիտրները
կոտրտելով, իջանք ետեւի փողոց մը ու յաջողեցանք մեր
հետքը կորսնցնել:

Ինչպէս ըսի, Զաւէն Պատրիարք, տարադրուելէ առաջ
կը թղթակցէր կամ կապ կը պահէր կարգ մը մտաւորական-
ներու հետ: Անդամ մը երբ Բրօֆ. Պաշատուրեանին մէկ նա-
մակը Սրբազանին յանձնելէ վերջ կը պատրաստուէի մեկնիլ,
Սրբազանը մտահոգութեամբ ինձ ըսաւ. —

— Արշաւիր, տղաս, եթէ բռնուիս շատ ծանր կացու-
թեան կը մատնուիք, ամէնքս ալ...

— Անհոգ եղէք Սրբազան Հայր, պատասխանեցի, դուրս
ելլելէս վերջ այնքան արագ կը վազեմ, որ թոշուեն անդամ
ետեւէս չի հասնիր. իսկ եթէ տեսնեմ որ կը հետապնդեն,
նամակը փսոր փսոր կ'ընեմ ու կը կլլեմ:

Սրբազանը խնդաց եւ մաղթանքով մը արտօնեց որ մեկ-
նիմ:

Բրօֆ. Պաշատուրեանին ձերբակալութեան սկանառես
եղայ: Օր մը երբ նպարավաճառի աշկերտի զոգնոց մը դրած
Ունճեան Աբարթըմանը կ'երթայի, տանելով ուսելիք եւ Մը-
շոյ Գեղամի մէկ նամակը, յանկարծ տեսայ որ փողոցը ոս-
տիկաններով լեցուած է: Ի՞նչ կար արդեօք: Քիչ վերջ եղե-
լութիւնը պարզուեցաւ: Քանի մը ոստիկան եւ գաղտնի ոս-
տիկան շէնքէն դուրս ելան, շրջապատած Բրօֆ. Պաշա-
տուրեանն ու Մամուկ Մովսէսեանն ու ուրիշ ընկեր մը: Այս
դէպքին լուրը շուտով տարածուեցաւ եւ փախստականներու
աշխարհը կրկին իրար անցաւ ու տեղափոխութիւնները դար-
ձեալ անհրաժեշտ դարձան:

Փախստականներու այդ աշխարհը արդէն անուն մը ու-
նէր: Մահուան երկիւղին մէջ իսկ իրենց զուարթամտութիւնը

չկորսնցուցած այդ բաղմութիւնները հեղնական բառ մը գտած էին. — ԹԱՎԱՆ ԹԱՊՈՒՐԸ: Ձեզնայարկերու Բանակը, դետնայարկերու, նկուղներու եւ փայտաչէն յոյժ պատերու կամ տախտակորմերու պինդուորներն էին անոնք: Այդպէս կ'ըսէին եւ կը խնդային իրենք իրենց վրայ եւ ոստիկաններու ու լրտեսներու բանակին վրայ: Անոնց ուտելիք գտնելու խնդիրը դժուար էր ըսի ու նաեւ բարդ. մեկի պէս տղաք կը հայթայթէին. եւ մանաւանդ կիներ, ամէն տարիքի եւ առանց դասակարգի խտրութեան: Այս մասին քիչ վերջ պիտի խօսիմ. փտանլն ալ մեծ էր. ծանր պատիժներ նախատեսուած էին փախստականներու օլնողներուն:

Պատիկ դրուալ մը միայն:

Օր մը ընկերով Չենկիլերցի Արշաւիրին հետ գացինք Քրքական թաղ մը Ծահղեակ Պաշը, փոսպանի մը մեր տարած կարգ մը անձնագիրներով հաց առնելու: Փոսպանը, կարծահասակ ու խոժոռաղէմ, առաւ անձնագիր վեւիքան, եւ փոխանակ անմիջապէս մեր բաժինները տալու, թուղթիքը սեղանի վրայ դրաւ եւ աչկերտի ականջին բաներ մը փրփրաց: Առաջին անգամ ըլլալով մեզ կը տեսնէր ու երեւի կասկածանքի գացած էր: Կոահեցինք որ ոստիկան կանչելու կ'երթար աչկերտը: Փոսպանը մինակ մնաց, ղյալով որ փտանգը անխուսափելի է, բայց առանց հացի ալ կարելի չէր վերադառնալ, երբ անդին բանակ մը փախստական մեզի կը սպասէր, սեղանին տակը դրուած դէզ մը հացերէն քանի մը հատը արագօրէն տոպրակս տեղաւորեցի եւ փոսպանին ըսի. — Ինձի նայէ, մենք այսօր եօթը հացի իրաւունք ունինք. ընկերս թող տանի ճաշարան... յաճախորդները թող չսպասեն...

Արշաւիրը տոպրակը յափշտակեց դրեթէ ու թռաւ: Փոսպանը իրար անցաւ ու բաներ մը պիտի պոռար, երբ յանկարծ լռեց եւ երկիւզած դիրք մը առաւ: Մօտիկ մղկիթին մինարէին վրայէն «Ալլահ ու էքպէր, Ալլահ ու էքպէր» ազաղակը լսուեցաւ: Նամաղի կանչն էր եւ մոլեռանդ միւսիւման փոսպանը, «Մուէղղին»ի ձայնէն կարծես կախարդուած էր: Ես ալ լռեցի, քանի մը վայրկեան եւս սպասեցի, մէյ մը ընկերովս ետեւէն նայելով, մէյ մըն ալ աչկերտին

զալիք ճամբուն: Եւ հետուէն ոստիկանին դալը նշմարելու պէս, «Օ՛, շատ ուշ մնացի, շատ ուշ» ըսելով կծիկը դրի:

Ա. Համաշխարհային Պատերազմի ահաւոր տարիներուն, պոլսահայութիւնը արի եւ ասպետական կեցուածք մը ունեցաւ իր փտանգուած փախստական արեւակիցներուն հանդէպ: Պոլսահայը, տարադրութեան եւ բնաջնջումի պատուհասէն փրկուած, արհաւիրքի այդ տարիներուն միակ մտասեւեռում ու նպատակ ունեցաւ. — հալածանքէ եւ մահէ փրկել փախստականները, յեղափոխական ըլլային կամ ոչ, եւ ամուրի գաւառացիներ, որոնք տարագրուելու վճիռին ենթարկուած էին: Հերոսական ճիգեր ըրաւ իր տունը ապաստանարանի վերածելով եւ բերնին հացը բաժնելով դրժբախտներուն եւ հալածականներուն հետ. եւ անտրտունջ ինքզինքը ենթարկեց նիւթական ամէն կարգի նեղութեան եւ հոգեկան անվերջանալի տաղնապններու: Ի պատիւ իրեն, ըսենք թէ թուրք կառավարութեան գործակից հայանուն մատնիչներուն մէջ մէկ հատիկ պոլսահայ չկար:

Ատեն մը Պոլսոյ հայ, յոյն եւ հրեայ փախստականներուն թիւը կը հասնէր մինչեւ 15 հազարի: Պոլսահայը, առանց դասակարգի եւ դիրքի խտրութեան, նախախնամութիւն մը եղաւ իր արեւակից փախստականներուն, որոնք մեծամասնութիւն կը կազմէին: Եւ անոնք նախընտրած էին պահուիլ քան թէ երթալ ռազմաճակատ կամ Անատոլու, ուր ստոյգ մահը կը սպասէր իրենց: Արդարեւ սկիզբները կը զրկէին Չանագալէի ճակատը. եւ հոն ողջ մնացողները կը փոխադրէին ամրաչէն վաշտերուն մէջ կամ ճամբաներու շինութեան, — ԱՄԵԼԷ ԹԱՊՈՒՐԻ — եւ զանոնք կը ջարդէին խումբ խումբ:

Անատոլուի զանազան շրջանները զրկուած հայ գինուորներուն բնաջնջման այս գործողութիւնները տեղի ունեցած էին վերին հրամաններով: Այսպէս, միայն Սեբաստիոյ կուսակալ Մուամէր իր շրջանին մէջ կտորբել տուած էր 20 հազար հայ գինուոր:

Յետոյ, հետապնդումներու եւ խուզարկութեանց ընթացքին, երբ ոստիկանութիւնը հայանուն «խափէլ»ներուն գործակցութեամբ կը փնտռէր մտաւորականներ ու յեղա-

փոխականներ, բաղձաթիւ անտեղեակ եւ անշուք մարդիկ զո՛հ գացած էին պարզապէս անունի նմանութեան պատճառով: Այսպէս, երբ ոստիկանութիւնը կը փնտռէր Շաւարշ կամ Ռոստով յեղափոխականները, պահականոցներ կամ ոստիկանութեան կեդրոն կը տանի ու նկուղներ կը նետէ բաղձաթիւ հայեր, որոնց միակ յանցանքն էր կրել Շաւարշ ու Ռոստով անունները:

Ամէն պոլսահայ տուն, տեղեակ էր թրքական այդ վայրագութիւններուն եւ անմարդկային մեթոտներուն, հետեւաբար յանձնառու եղած էր ամէն զոհողութեան, փրկելու համար իր արենակիցները լուռ եւ սրտատուչ դործակցութեամբ: Կար աղնուկան դասը, մեծատունը կամ պահպանողականը, որ տարիներով զրուշացած էր մօտենայէ ազգային շարժումներու, եւ կը սարսափէր յեղափոխական բառէն, ապաստան տուած էր փախստականին: Ընդհանուր ճիղին կը մասնակցէին նոյնիսկ տարիներով հանրային կեանքի հանդէպ անտարբեր մնացած մարդիկ, տեսակ մը Հայ-Լրվանթէններ: Իսկ միջակորեարը կամ էսնաֆը, որ ազգային կեանքի բոլոր մարդերուն զլխաւոր ջիղը եղած էր, անսովոր շահերու հասցուցած էր իր դործունէութիւնը: Եւ ամէն տեղ կը գտնէիր խոնարհ: Արհաւիրքի այդ օրերուն, առաջինի դարձած էր արհամարհուածը, կռուական ու խման տարրը «քիւլհանպէյին», պահականոցներու սովորական յաճախորդը, որ ամէն տեղ կը հասնէր հաց ու պարէն գտնելով ու փոխադրելով կամ տեղափոխութիւններուն օգնելով, միշտ ալ գաղտնապահ ու հաւատարիմ: Ու մանաւանդ ինչպէ՞ս կարելի է մոռնալ յուզիչ ընթացքը հայ մամիկներուն, երիտասարդ կամ պառաւ օրիորդներուն, Սրբուհի Տուտուններու եւ Մայրիկ Հանրմներու, որոնք հիանալի նուիրումով կը խնամէին փախստականները, անոնց հետ բաժնելով օրական 250 կրամի հացաբաժինը եւ անոնց տրամադրելով մաքուր անկողիններ ու ճերմակեղէններ: Ոստիկանական ազդարարութիւններն ու սպառնալիքները անզօր էին տկարացնելու այդ փրկարար Կրաւորական Դիմադրութիւնը: Բոլորն ալ կարծես երզում ըրած էին փրկել, որքան հնարաւոր է:

Այսպէս կ'ապրէր ԹԱՎԱՆ ԹԱՊՈՒՐԻՆ:

Պոլսահայութիւնը այս հրաշագործ ողին երեւան բերաւ նաեւ Զինազաղարին, էրբ անապատներէն Պոլիս խուժող հաղարաւոր վերապրող ազգակիցներուն եւ որբերուն տէր կանգնեցաւ, անմիջապէս հաստատելով Ալլային Ոնամատարութիւնը, հիմնելով որբանոցներ ու օժանդակ շարք մը մարմիններ եւ միութիւններ, յանձնառու ըլլալով նիւթական հսկայ զոհողութիւններու եւ տքնութիւններու:

ՀԱՆՐԱԿԱՌՔԻ ՏՈՄԱԿԱՎԱՃԱՌ

Պատերազմի առաջին շրջաններուն, շատ նեղութիւններ քաշեցինք. ուտեստեղէնի եւ հագուստեղէնի սակաւութիւն կամ չգոյութիւն: Կար անշուշտ սեւ սակարան մը, որ մեզի նման համեստ ընտանիքներուն անմատչելի էր. օրուան հացը բաժնեշափով էր եւ ան ալ առնելու համար մեծ դժուարութիւններ կը կրէինք. յաճախ հացը հատած կ'ըլլար մինչեւ որ փուռը հասնէինք կամ հացարաչի նոր հաստատուած կեդրոնները: Անոնք ալ առիթը չարաչար կը շահագործէին. գաղտնի կը ծախէին սուղ գիներով կամ փռապան ու պաշտօնեայ առատօրէն կը պարենաւորէին բարեկամ ու ազգականներ: Ձայն չէինք կրնար հանել. բողոք կամ տրտունջ թշնամութիւն կը հրաւիրէին մեր վրայ. առնուազն «հացը հատած է» կ'ըսէին ու կը ճամբէին մեզ. ժամերով պիտի սպասէինք, որ նոր հաց պատրաստեն: Շաքարը անհետացած էր եւ բանջարեղէններն ալ տարապայման սուղ:

Նուրճեան անուն հեռաւոր ազգակիսն մը մեր կացութիւնը փրկեց: Յանձնարարական նամակով մը զիս զրկեց հանրակառքի ընկերութեան տնօրէն Պ. Կրիւնպերկին, որ զիս իր պաշտպանութեան տակ առաւ եւ տոմսակալաճառի պաշտօն մը յանձնեց ինծի: Ամսական մը ապահոված էի, բայց ատիկա բան մը չէր այն շահուն քով զոր բոլոր տոմսակալաճառներուն նման յաջողեցայ շուտով գրպանել: Այդ շրջանին ընկերութիւնը շատ անկազմակերպ վիճակ մը ունէր, ինչ որ

պաշտօնեաններուն հացին առատ իւղ քսած էր: Մեծ մասով հայ էինք, յոյն եւ մասամբ ալ թուրք երխասարդներ, առաւելապէս «Պէյզատէճներ, որոնք «կոնակ» ունենալով, տեղաւորուած էին պարզապէս զինուորութենէ փրկուելու համար: Հարցնող-փնտրող չկար եւ տոմսակալաճառները, զիրենք հակակշռող աստիճանաւոր պաշտօնեաններու կամ, «քոնթրոլէօր»ներու հետ համաձայնած, դրամ կը դիզէին, ճամբորդներէն գանձած տոմսակի-փոխարժէքը գրպանելով եւ կամ առանց տոմսակ իսկ կտրելու փոխարժէքը իւրացնելով: Առաջին օրերուն զարմացայ եւ անճրկած մնացի: Բայց տեսնելով որ բոլորն ալ իրենց հաշույն կ'աշխատէին, չուզեցի բացառութիւն կազմել եւ խոստովանիմ որ երկարատեան հանրակառքին երեք անիւները իմ հաշուոյս կը դառնային: Ձէնքի ընկերս Չենկիւրցի Արչաւի ֓ափաղեանն ալ, չեմ յիշեր, ինչպէ՛ս յաջողած էր նոյնպէս տոմսակալաճառ դառնալ եւ ան ալ մեզի հետ մրցումի ելած էր: Երկուքս անբաժան ըլլալով, ուր որ մտնէինք մեծ պատիւներով կ'ընդունուէինք, իբրեւ առատաձեռն ծախսող: «Անաֆօրճըւար կելիյոր» բառերով կը դիմաւորէին մեզ:

Ատեն մը ինձի դէմ երեւի այնքան բողոքներ եղան հանրակառքի սպասարկութեան գրասենեակներէն, որ տնօրէն Կրիւնպերկ իբրեւ թէ ինձմէ ազատելու եւ բողոքներուն ալ վերջ տալու համար, պաշտօնէս հանց եւ աւելի բարձր դիրք մը տուաւ ինձի. այսինքն «քոնթրոլէօր»: Աւելի աղէկ. ալ առաջուան չափ չէի յոգներ եւ արդէն բաժնեկից էի իմ շրջանակին տոմսակալաճառներուն: Հանգիստ էի եւ զուարճանալու կամ թատրոն երթալու պատեհութիւններն ալ շատցան. օրերէթ կը սիրէի եւ յաճախ, Կալաթա Սարայի կողմերը փախուստ կու տայի մտնելու համար Օտէոն թատրոնը, ուր ամէն օր Պենլեան հռչակաւոր Լեպլեպիճի Հօր Հօր Աղան կը խաղար: Աւելի վերջ զինուորական տարիքս մտայ, բայց ոչ ոք մտքէն կրնար անցընել որ այս մանրուք տղան զինուորացու է. մնաց որ ճարը կար եւ ես տեսակ մը պետական պաշտօնեայ էի:

Պ. Կրիւնպերկ ասով ալ չբաւականացաւ. ատեն մը ինձի յանձնեց նաեւ պաշտօնեաններու ուտեստեղէնի եւ հացի բաշ-

խումը: Պէտք է ըսել որ բաժնեկափերը գոհացուցիչ էին: Եւ որովհետեւ լիազօր էի, ու շտեմարաններու բանալիներն ալ քովս էին, մեր փախստականներն ու այլ կարօտ ընտանիքներ ուրախութեան մէջ էին: Չմոռնամ ըսել որ համադրեստ կը հազնէինք. փախստականներու տեղափոխութիւններու ատեն շատ օլտակար եղաւ: Մանաւանդ որ միշտ մաքուր եւ շիք կը հագուէի, ինչ որ աւելի վարկ կու տար ինձի:

Պէտք կը զգայի փոխադարձը Պ. Կրիւնպերկին բարիքները. բայց ի՞նչպէս. նուէր չէր ընդուներ: Գիտէինք: Այս պատճառով ուրիշ բան մը խորհեցայ, ինչ որ շատ յարդի կ'անցնէր: Երբեմն առաջնակարգ ձուկեր կը դնէի, թարմ ու համեղ լիւֆէր, կամ լեւրէկ կամ արքայաձուկ — պարպունիան, եւ կը տանէի իրեն, ըսելով թէ հօրեղբայրս ձկնորս է եւ կը խնդրէ որ այս պղտիկ նուէրը ընդունիք: Իսկ ձեռքի տակէ դրամական կամ այլ նուէրներ սիրով կ'ընդունէր ինքնէթէ որ Տիրիբուչչի եւ պաշտօնեաններու դատերը նայող ձենանի Պէյ: Այս վերջինը ամէն անգամ որ զիս կը տեսնէր կը դռչէր. — «Անաֆօրճի, կել պաղալըմ...» Իսկ ես իրեն երթալու բազմաթիւ առիթներ ունէի. քանի որ ամէն օր տոմսակալաճառ մը կամ երկուք երեքը ընկերութեան դատարանը կը յանձնուէին իբրեւ զեղծարար եւ իմ բարեխօսութեանց շնորհիւ շատեր կ'ազատէին, զեղծարարները պատժելու պաշտօնը ունեցող ձենանի Պէյին կ'ընդունէր մը կաշառք տալէ վերջ: Դժուար էր ինձի դպիլ. Պ. Կրիւնպերկի տան ծառայութիւններն ալ կը կատարէի, գնումները կ'ընէի եւ երբեմն կ'ընկերանայի նաեւ Տիկին Կրիւնպերկին, որ հայ դեղեցիկ կին մըն էր: Յետոյ իմ աղգականս Պ. Նուրճեան, ընկերութեան գլխաւոր ճարտարագէտ, Պ. տնօրէնին, «քիւլպա»ի ընկերն էր. հետեւաբար անխոցելի էի:

Այդ շրջանին շատ մը զուարճալի դէպքերու ակնանտես կ'ըլլայի: Թուրք տոմսակալաճառները ուղեցոյց եւ շահակից էին Պոլսոյ անուանի քաղաքատներուն, որոնք օրն ի բուն կառքէ կառք կ'երթեւեկէին, «որս» փնտրելով, եւ աչքունքով կը հասկցնէին հարուստ կամ պարարտ քաղ. ունեցող ուղեւորները: Մէկ քանին յանցանքի վրայ բռնուեցան, բայց կրցան խոյս տալ տոմսակալաճառին միջամտութեամբ:

«Օ տըր, օ տէյիլ, եօզ, պուտըր... եօզ օ տէյիլ...» վիճաբանութիւններու ընթացքին, քսակահատը կծիկը դրած կ'ըլլար: «Փոլիս, փոլիս» աղաղակները իրարանցում յառաջ բերելով հանդերձ, մինչեւ որ փոլիսը հասնէր, ամէն ինչ լրացած կ'ըլլար. դո՛ւր ի դուր ողբ ու կոծ կ'արձակէր. մէջտեղը յանցաւոր չկար:

Օր մը Պայադիտի կողմերը կը շրջէի. հրապարակին մօտակայքը հանրակառքերը շարան շարան կեցած, երթեւեկը դժուարացուցած էին: Ներսէն աղմուկ եւ պոռչուուք: Ի պաշտօնէ կառքը ցատկեցի. ինչ տեսնեմ: Բարձրաստիճան գինւորական մը տոմսակալաճառին քթին բերնին ապտակներ կ'իջեցնէր, կիցեր կու տար եւ կը հայճոյէր: Ոոհեմաբար դիտողի դիրքը բռնեցի. այդ շրջանին մանաւանդ զինուորականներուն մօտենալ ամէն կտրիճի գործ չէր. պատճառն ալ չէի զիտեր եւ ճամբորդներն ալ սմբած էին: Ի՞նչ կար արդեօք: Ինչպէս Արեւելահայերը կ'ըսեն, բանից դուրս եկաւ որ ելեկտրական հոսանքը կտրուած ըլլալով — ինչ որ յաճախ կը պատահէր — զինուորականը տոմսակալաճառը պատասխանատու բռնած էր, հաշիւ կը պահանջէր, առանց ահանջ տալու խեղճ տղուն սա խիստ բանաւոր արդարացուծին:

— Բայց, փաշաս, կը կրկնէր խեղճ տղան, հանրակառքերը կեցած են, որովհետեւ ելեկտրական հոսանքը կտրած է... ասոր մէջ ես ինչ յանցանք ունիմ... խնայէ ինծի...

Փաշան խօսք չէր հասկնար եւ անընդհատ կը պոռար.

— Ինչո՞ւ կեցած էք... ինչո՞ւ. ելեկտրականութիւն մեկեկտրականութիւն չեմ հասկնար... ձեզի թող դաս ըլլայ... անգամ մըն ալ չպատահի...

Եւ հայճոյանք մըն ալ արձակելով, իջաւ ու անապարանքով հեռացաւ. ժամադրութի՞ւն ունէր թէ ոչ պարզապէս իր ուժը ցոյց տալու առիթ մը գտած էր... ատ ալ մենք չհասկցանք: Ինչ որ է, մօտեցանք տոմսակալաճառին, մխիթարեցինք «անցած ըլլայ» ըսելով հանգարտեցուցինք:

Յաճախ կը պատահէր որ հանրակառքերը յանկարծ փողոցին մէջտեղ անշարժանան. այս անգամ սակայն տարբեր պատճառով: Ոստիկանութիւնն էր որ կառքերը կը կեցնէր,

ներսի ճամբորդներուն մէջ փախստական փնտոելու համար: «Վեսիքա» կը պահանջէին բնականաբար երիտասարդներէն: Վեսիքա կամ պաշտօնական արտօնութիւն չունեցողները անմիջապէս կ'իջեցնէին ու կը տանէին: Բարակներու պէս երբեմն կարծես հոտ կ'առնէին եւ ձեռքը դրածի պէս փախրտականը կը դտնէին: Վերջապէս ոմանք վտանդը աչք առնելով ստիպուած կ'ըլլային դուրս ելլել, դորժի մը կամ գնումի մը համար եւ կամ աւելի սպահով վայր մը պահուելու նպատակով:

Մեր կառքը քանի մը անգամ պաշարման այդ օղակը մտած էր: Երբեմն անմեղ դուրս եկած էինք. բայց անգամ մը մէկը առին տարին: Վեսիքա հարցուցած ատեն մարդուն դէմքը պատի գոյն առաւ. առարկութիւններ կմկմաց. ոստիկանը բիրտ ու վայրապ, օձիքը թօթուելով ու հայճոյելով զայն կը խոշտանգէր: Սաստիկ մեղքեցայ խեղճ տղուն, բայց անգոր էի բան մը ընելու: Ներքնապէս զայրացած էի եւ ինքզինքս կ'ոտէի: Կառքէն ներս ալ մեռելային լուսութիւն: Ուրիշ օր մը մեր կառքը կրկին ինկաւ պաշարման օղակին մէջ. մեր առջեւի կառքը կը խուզարկէին եւ կարգը մեզի պիտի գար: Այդ միջոցին ճամբորդ մը, որ Հայ էր ինծի մօտեցաւ ու փսփաց. — Թուղթս տունը մոռցած եմ... սա տեղէն ազատելու ճար մը չկա՞յ: Անոր ետեւէն երկու երիտասարդներ եւս մօտեցան ինծի, երբ տեսան որ ես մըտմըտալու սկսած եմ: Անոնք ալ յոյն էին եւ գրեթէ նոյն խնդրանքը ըրին: Յունարէնով պատասխանեցի թէ պիտի ջանամ բան մը ընել: Անմիջապէս կառուղիդին հրամայեցի կառքը ճամբայ հանել: Հաղիւ քանի մը մեղր յառաջացած էինք, երբ միւս կառքէն վար իջնող ոստիկաններէն մին մեզի հրամայեց կենալ: Առանց վարանելու երկու թեւերս բացի ու շարժեցի, ոստիկանին պոռալով. — «Թամամ, թամամ»: Այսինքն հոս խուզարկութիւնը արդէն եղած լմնցած է: Ոստիկանը կլլեց եւ երեք քրիստոնեայ տղաքը ազատեցան:

Թիւ 20 քոնթրոլէօրս, գիշերները ուրիշ գործով կը դրադէի. հանգիստ չունէի. մեր տան փախստականներուն հոգը վրաս էր եւ օրուան աշխատանքէն վերջ, պէտք է անոնց կաքիքներուն հասնէի: Ոմանք երբեմն կը տեղափոխուէին, իսկ

տարիներով մնացողներ ալ եղան: Պարբերական խուզարկութիւններուն պատճառով, մէկ քանին կը նախընտրէին ուրիշ տեղ ապաստանիլ, գոնէ «ատենուայ մը համար» ինչպէս կ'ըսէին այդ օրերուն. ուրիշներ ալ իրենց թագստոցը անպահով դրոշմով մեղի կու դային: Կամ նուազ կասկածելի կամ տակաւին չխուզարկուած տուներ:

Համազդեաստ պէտք է ըսեմ շատ օդտակար եղաւ ինծի այս տեսակէտով, ընկերներու սպասարկութիւնը դիւրացընելով: Գիշերները դադտնի գործակալ մըն էի ի նպաստ մեր հաշածական եւ տառապող եղբայրներուն, որոնց հետաքրքրական կարեւոր կամ անկարեւոր լուրեր ալ կու տայի արտաքին աշխարհէն: Իրբեւ հանրակառքի կարեւոր պաշտօնեայ, աղատ մուտք ունէի այն սրճարանները, ուր պետական պաշտօնեաներու հետ կը յաճախէին գաղտնի եւ համազգեստաւոր ոստիկաններ եւ Անատոլուէն Հասնող առեւտրականներ, կամ դուարձութեան համար Պոլիս վազող հասուն տարիքի մարդիկ, հրոսակի դաժան եւ անխնամ դէմքերով, «գալիֆազ» դրած եւ զինուորականի մոյկեղով: Բնականաբար բոլորին խօսակցութիւնը կը դառնար պատերազմական դրուազներու շուրջ եւ կը փառաբանէին քաջագործութիւնները այս կամ այն թուրք գունդին կամ այս ու այն «չավուշ»ին, «Կեալուր Մոսգովի» բանակներուն դէմ Կովկասի ճակատին վրայ կամ այն միւս «Կեալուր»ներուն, անգլիացիներուն, աստրալիացիներուն, Ֆրանսացիներուն դէմ, Չանազալէի մէջ ու հարաւի ճակատին վրայ:

Անատոլուցիներէն ոմանք երբեմն ուրիշ բաներ կը պատմէին, ինչ որ մեծապէս կը հետաքրքրէր զիս. սկանջ կը կտրէի. մարդիկը, կը պատմէին դրուազներ Հայերու տարագրութենէն. թէ ինչպէս, ոստիկաններն ու ժանտարմաները, զանոնք հաւաքած ու խումբ խումբ քշած էին դէպի անձանօթ վայրեր, այրերը կիներէն ու երախաներէն զատելով. եւ թէ ինչպէս իրենք ալ առիթներէն օգտուելով, տիրացած էին այդ Կեալուրներու տունին տեղին, ինչքերուն եւ հարստութեան: Ատոնք կը պատմէին այնպիսի հաճոյքով եւ այնքան բնական բան մը ըրածի պէս, որ կարծես Իթթի-հատի կառավարութիւնը երկրին եւ ազգին մեծապէս օգտա-

կար ձեռնարկ մը գլուխ հանած էր եւ իրենք ալ անկէ օգտուած էին, օրինաւոր, մարդկային եւ արդար աշխատանքի եւ ջրտինքի դիմով: Ունկնդիրները ոչ միայն հաճոյքով մտիկ կ'ընէին, այլեւ նախանձելով անոնց երանի կու տային եւ բախտաւոր կը նկատէին: Ոչ միայն պարծանքով կը պատմէին իրենց սխրագործութիւնները, այլ եւ ունկնդիրներուն կը ցուցնէին կեալուր Հայերէն յափշտակած ոսկեայ ժամացոյց մը, ոսկեայ շղթաներ, օղեր կամ ապարանջաններ, մանեակներ, կամ նոյն իսկ մետաքսեայ հագուստներ. մեծ մասը ծախելու բերած էին, անոնց փոխարժէք դրամը մըսխելու համար զինտուներու եւ հանրատուներու մէջ: «Կեալուրըն մալը հելալ տըր» կ'ըսէին միշտ շուրջիները: Քաղաքաբնակ այդ ոստիկաններն ու պաշտօնեաները, որոնք, ամսականէ աւելի, լաւ կ'ապրէին կաշառակերութեամբ, զեղծարարութեամբ կամ «անաֆօր»էն, հազար երանի կու տային այդ անատոլուցիներուն եւ շատ ու շատ կը ցաւէին որ ատանկ առիթներ իրենք չեն ունեցած: Մէկ երկու անգամ Հայերու կոտորածի պատմութիւններ եւս պատմեցին, ամենայն բնականութեամբ, կարծես ոչխար մորթելու պարագայ մը պատմած ըլլային: Լսողները նոյն հաճոյքը կ'ունենային եւ անոնցմէ մին օր մը սա անմարդկային խօսքը ըսաւ — «Էջօքլէրի թիւզէնմէզ քի...» Արմատնին չի չորնար որ...

Այս պատմութիւնները, գիշերը տուն հասնելէս վերջ, երբ վստահ ըլլայինք որ խուզարկութիւն մը պիտի չըլլայ, կը պատմէի մեր փախստական ընկերներուն եւ անոնց կարգին՝ ասդիէն անդիէն լուրեր: Ամէն անգամ որ թագստոցէն դուրս գային, կրկին տան ամէն կողմը աչքէ կ'անցնէի, յետոյ քնանալու կ'երթայի:

Այդ սրճարաններէն մէկուն մէջն է որ հանդիպեցայ Էլքիֆին հետ. այն գաղտնի ոստիկանին որ մեր տունը յաճախ խուզարկած էր եւ որ հետագային, Վահէ Իհսանի եւ Սայիտ Հալիմ Փաշայի դէպքերէն վերջ, զիս անձնապէս ճանչցող միակ ոստիկանն էր ու յամառօրէն զիս պիտի հետապնդէր, առանց յաջողութեան: Էլքիֆ մեր տան խուզարկութիւններուն մասնակցած էր, մէկ քանի անգամ զիս հարցուփորձած էր եւ ես իրեն հաւատացուցած էի թէ անմեղ եմ, թէ բնաւ

լուր չունիմ ատանկ բաներէ եւ նոյնիսկ խոստացած էի իրեն լուր տալ, եթէ մեր տունը փախստականներ գան: Հիմա որ պաշտօնեայ էի, տեսակ մը պետական պաշտօնեայ, էջրէֆ բոլորովին կը հաւատար ըսածներու: Մեր գործին կու գար իրեն հետ անուշ երթալ եւ նոյնիսկ կաշառել, ոչ թէ դրամով, ինչ որ կասկածներու պիտի տանէր խորամանկ կամ մանաւանդ նենգամիտ ոստիկանը, այլ «իբրամ»ով մը: Գունատ միջահասակ մէկն էր էջրէֆ. մտազբաղ վիճակ մը ունէր միշտ, անհանդարտ, բայց ոչ դաժան, ինչպէս էին Ալի Բիգան կամ անոր մէկ երկու ընկերները, որոնց անունները չեմ յիշեր հիմա: Մէկ քանի անգամ սուրճ եւ թէյ հրամցուցի. ան ալ «անաֆորճի» կ'ըսէր ինձի ինդալով: Անգամ մըն ալ բաւական համոզելէ վերջ զինքը տարի Օտէոն թատրոնը, ուր սակայն հազիւ կէս ժամ կեցաւ եւ առաւ-քալեց, ըսելով թէ շատ զբաղուած է. յայտնի է որ գիշերներն ալ քուն չունէր էջրէֆ, փախստականները հետապնդելու հոգը կարծես իրեն միայն տրուած ըլլար, ինչպէս կ'ըսէին սրճարանի իր ընկերները կամ գործակիցները: Ամէն պարագայի, եթէ ինք ինձի հետ անուշ լեզու դառնալով կը յուսար ինձմէ դադարներ և կորզել, ես, առաջին վայրկեանէն հասկցած էի իր միտքը եւ ըստ այնմ կը շարժէի. նոյն անուշ լեզուով պատասխանելով իրեն եւ կրկին ու կրկին հաւաստելով թէ մեր տան մէջ եթէ փախստական գայ, ես ձեռքովս իրեն պիտի յանձնէի. — «աֆերիմ օղլում Արչաւիր... աֆերիմ...»: Ինչո՞ւ այդքան յամառութեամբ կը հետաքրքրուէր մեր տունով. համոզուած էի որ Վահէ Իհսանի մատը կար, անոր դրդումովն էր: Դէպքերը ինձի իրաւունք պիտի տային: Վահէն տեսական հսկողութեան տակ առած էր մեր տունը:

ՀԱՅ ՏՈՒԱՄԱԹԻԿԻ ԱՆԴԱՄԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

1918ի Ձինադադարը նոր դարազուլի մը պէս եկաւ մեզի: Անշափելի էր մեր, Հայ ազգին կորուստը. մէկ միլիոն զոհ. մասնաւորաբար Արեւելեան վեց նահանգներու հայ բնակչութիւնը բնաջնջուած էր թուրք բարբարոս կառավարութեան եւ խուժանին ձեռքով: Իսկ Միջին Անատոլի, Կիլիկիոյ եւ Արեւմտեան նահանգներու Հայութիւնը, հարիւրին տաս կամ քսան համեմատութեամբ միայն ազատած էր անապատներէն, ան ալ թշուառ վիճակի մէջ: Մեր մեծադոյն միլիթարութիւններէն մէկն էր Չարդարար թուրքերուն գերութիւնը, զոր տեսական կը նկատէինք: Համաձայնական յաղթական բանակները Պոլիս կը գտնուէին եւ Անատոլիի զանազան կողմերը ու կը հաւատային որ թուրքերը ալիւս շլթայի զարնուած շպիտի կարենային վնասակար ու փտանդաւոր դատնալ:

Անգին, Կովկասի մէջ հիմնուած էր Ազատ եւ Անկախ Հայաստանը: Ինչ որ անսահման յոյսերով եւ փայլուն ապագայի հեռապատկերով կը լեցնէր մեր սիրտերը եւ քաջութիւն ու նոր կորով կու տար տառապողներու բաղձութեան: Ասոցին, հազարաւոր վերապրողներ կը վերադառնային իրենց ծննդավայրերը կամ կը խուժէին Պոլիս, ուր մերիները բարերախտարար գերծ մնացած տարազրութենէ, նախաինամութիւն եղան իրենց դժբախտ ազգակիցներուն համար: Տարազրութենէ վերադարձողներուն խառնուած էին թազրտողները լոյս աշխարհ եկողները, զտնելով աղատութեան եւ վերապրելու թանկագին բարիքը:

Ազգային կեանքը արագօրէն վերակազմուեցաւ, անսահման եռանդով ու խանդավառութեամբ, ինչ որ Հայ ժողովուրդին նկարագրին գլխաւոր գիծը եղած է միշտ, ամէն աղէտէ վերջ: Տարագիր Պատրիարքը, Տ. Զաւէն Արքեպ. Տ. Եղիայեան իր արտոբավայր Մուսուլէն կը վերադառնար ու արտակարգ պատիւներով կ'ընդունուէր: Միութիւնները կը վերակազմուէին. կը հիմնուէր Հայ Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութիւնը, բազմաթիւ մասնաճիւղերով թէ Պոլիս

եւ թէ չըջակայ գաւառներու մէջ: Կոմիտասի չորս աշակերտները, Բարսեղ Կանաչեան, Վարդան Սարգիսեան, Թումաճեան եւ Սրուանձտեանց կը կազմէին Միացեալ Երգչախումբը, աւելի քան 300 երկսեռ անդամներով: Իսկ Չափրաստ, Մկրտիչ Զանան, Տիգրան Պօղոս, Տրդատ Նշանեան, եւ Կավուռ կը չիմնէին Հայ Տաւաթիկ թատերախումբը, որուն միանալու կու գային դերուսոյց Աշոտ Մատաթեանց, տարադրութեան վերադարձին, Կառավարեանց, եւ Հայ Թատրոնի մեծազոյն ղէմքերը Վահրամ Փափագեան, Սեւումեան, Աբէլեան, Զարիֆեան, Եաւհաթունի, Հրաչեայ Ներսիսեան, Տիկին Էլիզ Գովան Պիննէմէճեան եւ ուրիշներ:

Առաջին օրերէն իսկ անդամ էի Տաւաթիկին, մանր մունր դերերով կամ վարչական թեթեւ գործեր կատարելով: Տեսակ մը պատուակալ անդամ, որուն բուն զբաղումն էր թազատոցներէն ղէմքեր հանել եւ Վերի Մարմնին ցուցմունքներուն համաձայն, յարմար վայրեր փոխադրել: Ինչպէս նաեւ հետապնդումներ կատարել, մասնաւորաբար Վահէ Իհասնը աչքէ չհեռացնել ու անոր երթեւեկները ուսումնասիրել: Ասդին անդին տեղաւորուած ղէմքերը մասամբ աւրբուած կամ ժանգոտած էին. փտածները մէկդի կը նետէինք եւ միւսները կը մաքրէինք ու կը տեղաւորէինք. այս գործին տեսակ մը մասնագէտը դարձած էի: Ինչպէս կը տեղեկանայի մեր շրջանակներէն, Կուսակցութիւնը մեծ կարեւորութիւն կու տար ղէմքերը հաւաքելու եւ պահելու խնդրին: Թուրքերուն վստահիլ կարելի չէր: Թէեւ Պոլսոյ մէջ ընկճուած վիճակ մը ունէին, գլուխնին կախ սարուկի նման եւ ենթակայ Համաձայնական զինուոր եւ սպաններու ամէն տեսակ անարգանքին, սակայն 1919ի ամրան արդէն լուր կու դար թէ Անատոլիոյ մէջ սկսած էին գլուխ բարձրացնել: Միլի կոչուած շարժումը ծայր տուած էր: Ապագայի կանխահոգութեամբ պէտք էր պահեստներ ունենալ. բայց շատ զգոյշ եւ խոհեմ շարժելու էինք, եթէ մեր մօտ ղէմքի պահեստ մը երեւան հանուէր, թուրք թերթերը պատրուակ պիտի գտնէին աղմուկ փրցնելու եւ Հայերը յանցաւոր հանելու: Փոխադրութիւնները տեղի կ'ունենային ընկերներու պաշտպանութեան տակ:

Ահարեկումներու Պատասխանատու Մարմինը կազմուած էր «Ճակատամարտ» շէնքին մէջ: Իր առաջին յաջողութիւնները կ'արձանագրէր արդէն: Իրարու ետեւէ կը պատուհասուէին հայանուն լրտես-մատնիչները.— Պէշիք-Թաշի Մուխթար Յարութիւն Մկրտիչեանը, Ս. Թ. ի ձեռքով: Այս սեւեռոյի խաֆիէն, Հայ Մտաւորականութեան անուանացանկը հասցէներով միասին պատրաստած եւ յանձնած էր տխրահոշակ ԳՐՍՄԸ ՍԻԱՍԻԻ տնօրէն Բէշատ Պէյին, որ հայու մը չափ սահուն հայերէն կը խօսէր, եւ մէկ դիւերուայ մէջ, Հայ մտաւորականները բռնել ու քշել տուած էր Չանդրըրը եւ Այաշ: Կը պատուհասուէր Կէտիք Փաշայի վարժարանին տնօրէն, Հնչակեան գործիչ եւ գրող Հմ. Արամեանցը, որ բազմաթիւ հայ ընտանիքներու կորստեան պատճառ եղած էր, եւ Եւաւարչ Միսաքեանը թուրք ոստիկանութեան յանձնող պուլկար լրտես Վլատիմիրը: Ահարեկիչները, Ս. Թ., Եզիտ Արչակ եւ Ե. չէին բռնուած եւ ազատ կը շրջէին: Խանդավառուած էի ընկերներու քաջութեամբն ու յաջողութիւններով եւ երբեմն ալ մտքէս բաներ մը կ'անցնէր: Բայց պէտք էր Պատասխանատու Մարմնին վստահութիւնը շահիլ եւ կամ զանոնք համոզել թէ ես ալ կրնամ վտանգաւոր գործի մը մէջ նետուիլ: Անդամները ընտանեկան բարեկամներ էին, սակայն զիս շատ փոքր ու անփորձ կը գտնէին: Կը խորհիմ որ քանի մը ղէպք կարելոր դեր ունեցան, անոնց աչքին վստահելի գործիչ մը դառնալու տեսակէտով:

Այդ թուականին դեռ կը բնակէինք ԵՅՐԻ փողոց — Թազսիմ. իր անունին տրժանի փողոց մը, ուր տաս մեղրի վրայ շիտակ քայլ չէիր կրնար առնել: Պատկից շէնքին մէջ, որ քովի փողոցը կը նայէր, կը բնակէր Վահէ Իհասն, ճիշտ այն տունը ուր ատենօք բնակած էր մեր ընկերներէն Լեւոն Ղարիպեանը, որ պատերազմի ընթացքին բռնուած ու շարչաբանքի ենթարկուած էր: Անոր բնակութեան շրջանին մեծ քանակութեամբ ղէմք տարած եւ տան գետնայարկը փոսեր քանալով պահած էի: Երբ այս ուզուութեամբ գործի վերջուհրասնք, հրահանգներ կը ստանայինք Կ. Կ. ի գործավար Հրաչ Փափագեանէն եւ Գալուստ Էյնաթեանէն: Որոշուեցաւ ուրեմն Վահէ Իհասնի տան ղէմքերը վերցնել ու ապահով

ԳԱԼՈՒՍՏ ԷՅՆԱԹԵԱՆ

վայր մը փոխադրել: Դժուար էր: Վահէն գեռ պաշտօնի վը-
րայ էր եւ կապ հաստատած էր նաեւ Միլլի իշխանութիւն-
ներուն հետ, ինչպէս կ'ըսէին մեր ընկերները, կասկածա-
միտ էր եւ կրնար մեր գլխուն փորձանք բանալ: Բայց հրա-
հանդը հրահանգ էր եւ պէտք էր գործադրել:

Մրադիրը կազմեցինք: Գալուստ անձամբ կ'առաջնորդէր
մեզ, Արշակը, զիս ու ուրիշ երկու ընկերներ: Իրիկուն մը
երբ Վահէն տակաւին տուն վերադարձած չէր — պաշտօնի
երթալու եւ տուն վերադառնալու ժամերը ստուգած էի —
նպարալաճառի աշկերտի մը պէս, ձեռքս քանի մը ծրար
բռնած, զացի եւ տան դուռը վարկի. կինը եկաւ ու դուռը
բացաւ. անմիջապէս ընկերներս ներս խուժեցին եւ կինը լը-
ռեցուցին, հաւաստելով որ որեւէ վտանգ չէր սպառնար ի-
րեն. դուռը երկու պահակ կեցուցին եւ ցուցմունքներուս հա-
մաձայն, անմիջապէս տեղերը դտանք ու արագօրէն սկսանք
զէնքերը հանել. ես ալ գանոնք մեր տունը կը փոխադրէի:
Մութը կոխած էր երբ Վահէն ներս մտաւ: Ատրճանակի փո-
ղերը ճակտին ուղղուեցան: Լրտես-մատնիչը պատի գոյն

առաւ. շորս կողմը աչք մը պտտցուց եւ պահ մը ինծի նայե-
ցաւ: Պատերազմի ընթացքին մեր տան խուզարկութիւննե-
րուն անձամբ հսկած էր. ճանչցաւ, բայց բան մը չըսաւ.
դարձաւ Գալուստին եւ ըսաւ. —

— Եղբայր, ասանկ բաներու ինչ պէտք կար ... Ինծի
ըսէիր, անձամբ կը հանէի եւ ձեզի կը յանձնէի:

Երկրորդ զէպքը, որուն շնորհիւ աւելի մտահոլութիւն
չահեցայ, Բանկայթիի զէպքն է երբ Չենկիլերցի Արշաիրին
հետ զէնքի փոխադրութեան ընթացքին, ծանր ընդհարում
մը ունեցայ թուրք ստաիկանութեան հետ: Այս մասին պրած
եմ կրակի Մկրտումիւն գլուխին տակ: Միայն բոսմ թէ բն-
կերս արտակարգ կերպով անլախ ու յանդուզն էր. պարզ
հողիով կտրիճ մը, որ կը խնդար աւելորդապաշտութիւննե-
րու եւ նախապաշարութեանը վրայ. զէնքերը շալկած կը յա-
ռաջանար այնպիսի պաղարիւնով, որ կարծես կողով մը
խաղող կը տանէր տուն. մինչ, կը յիշեմ, զող մը բռնած էր
զիս եւ պաղարիւնս գտայ այն պահուն, երբ ստաիկանները
կրակ բացին մեր վրայ: Արշաիրը ճինի պէս անյայտացած
էր, մինչ ես կոխը կը շարունակէի:

Երրորդ նկատելի պարագան մեր ընտանեկան-ընկերա-
կան շրջանակին տուած մտահոլութիւնն էր. մեր տունը այս
անգամ բաց օճախ մըն էր յեղափոխականներու եւ հին փա-
խըստականներու. շատերուն ծառայած էի եւ բոլորն ալ զի-
տէին թէ արթուն եմ, ի հարկին խոհեմ, զիւրաւ չեմ խաբ-
ուիր եւ վտանգները արհամարհել զիտեմ:

Տակաւին կայ թուրք զինուորներէն զէնք գնելու պարա-
գան, որ օր մը մասնաւորարար շատ հետաքրքրական ձեւ
մը առաւ: Չեմ յիշեր ինչպէս եւ որու միջոցաւ կամ շնորհիւ,
մեր զինահաւաք խումբը կապ հաստատած էր Պասդիւղ
գտնուող թուրք զինուորներու հետ. անոնք հաւանած էին
երբեմն մեզի զէնք ծախել, պէտք է ըսել, շատ աժան զի-
ներով: Իրե՞նցն էր թէ մթերանոցներէն զողնալով կը բե-
րէին. մեզ հետաքրքրող պարագան աս էր որ բերէին: Գիշեր
մը 12 հողիով ճամբայ ելանք ձալկատամարտի շէնքէն, Գա-
լուստին առաջնորդութեամբ: Թեւին տակ պայուսակ մը, որ
թղթադրամներով լեցուն էր: Ժամադրալայրը թրքական

գերեզմանատունն էր: Երբ հոն հասանք լուսինը լուսաւորած էր ամէն կողմ. մութը պիտի նախընտրէինք, բայց ալ չէինք կրնար ետ դառնալ: Գործը վտանգաւոր կը դտնէինք, նկատելով որ զինուորները կրնան մեզի խաղի բերել. մեր բնկերներէն երկուքը, ամենէն պոռոտախօսները, վախով բռնուած, սկսան բաներ մը փսփսալ ու տրտալ. քովերնին գացի եւ հասկցայ կացութիւնը. Գալուստին ըսի, արտօնեց որ վերադառնան: Արդէն մէջերնիս կար շենկիւրեցի Արշաւիրը, որ վտանդի պահուն կրնար բանակ մը կեցնել: Մէկ քանին պակաս բան մը չէր նշանակեր:

Գերեզմանատունէն քանի մը քայլ ասդին տղաքը կանդ առին. յառաջացայ եւ արագ արագ ամէն կողմ սկսայ խուլարկել եւ ապահովուել վերջ վերադարձայ ու տղաքը մահիկի ձեռով տեղաւորուեցան գերեզմանաքարերու ետին: Գալուստին հետ յառաջացանք. քիչ վերջ 10—12 զինուոր հասան եւ զէնքերը թափեցին մեր առջեւ. նոփնոր զէնքեր, տուփերով փամփուռներ. այդ պահուն մեր տղաքը երբեմն զլուխնին վեր կը հանէին, հասկցնելու համար որ մինակ չենք ու թուրքերուն ալ հաւատացուցած էինք թէ յիտուն հողիով եկած ենք. գրեթէ սակարկութիւն չկար. կանխաւ համաձայնած էինք, բայց երբեմն զինուոր մը առարկութիւն մը կ'ընէր, աւելի բան մը փրցնելու դիտումով: Դրամը յանձնելու վրայ էինք, երբ անդրադարձանք որ քիչ անգին հնդիկ պահակ ջոկատ մը կ'անցնի, պիշերային հսկողութիւնը կատարելով: Ամէնքս ալ, Հայերս եւ թուրք զինուորները անմիջապէս գտաին նետուեցանք, գերեզմանաքարերու մէջտեղ. թէ պահակազօրքը մեզ տեսնէր, աւելորդ է ըսել, ահագին խնդիր պիտի ունենայինք. վերջապէս գետինը 100—120 հատ մեծ ու փոքր զէնքեր փռուած էին. ու տառնեակ մը քաղաքացի եւ տասնեակ մը զինուոր, ինչ գործ ունէին այդ ամայի վայրը, բնականաբար մեզ ձերբակալելու եւ տանելու փորձ պիտի քնէին. պիտի փախչէինք թէ դիմադրելով կռոււք աչք պիտի օտնէինք. այս պարագան չէր նախատեսուած, սակայն կը յիշեմ որ այդ միջոցին երկար քարակ չէինք մարտնչել, հետեւաբար լայն շունչ մը առինք, երբ Հնդիկները ա-

ռանց մեզ տեսնելու անհետացան: Տեսնալու ատենը չէր. Գալուստ փոխարժէքը վճարեց եւ ձեռք ձեռքի տուած, զէնքերը արագօրէն փոխադրեցինք զիւր, մեր վտտահելի ընկերներէն համեստ Հայու մը տունը, ուրկէ ալ աւելի վերջ բաժնեցինք վերի Մարմնին մատնանշած վայրերը:

ԿՐԱԿԻ ՄԿՐՏՈՒԹԻՒՆ

ԴԱՒԱՅԱՆ ՎԱՀԷ ԻՉՍԱՆԻ ԱՀԱՐԵԿՈՒՄԸ

Այսքան տարի վերջ, քանի յիշեմ, կարծես թարմ թարմ կ'ապրիմ այն սարսափը որ սպանիչ հիւանդութեան մը պէս ծաւալած էր Պոլսոյ մէջ, պատերազմի առաջին երկու տարիներուն մասնաւորաբար: Հաղարաւոր Հայեր բանտերը նետուած էին, պարզ կասկածի վրայ եւ կամ մատնիչներու ցուցմունքով. եւ հոն կը մնային ամիսներով եւ ոմանք նոյնիսկ տարիներով, առանց որ թրքական դատարան մը զանոնք հրաւիրէ դատի, անմեղները արձակէր կամ պատժէր յանցաւորները, եթէ կային: Բոլորն ալ խեղճ զոհերը մոլեռանդ եւ ցեղասպան թուրք իշխանութիւններուն եւ ժողովուրդին կամ անձնական հաշիւներ ունեցող հայանուն լըրտես մատնիչներուն:

Հետապնդում օր ու գիշեր, աքսոր կամ տարագրութիւն: Առած տարած էին մեր սիրելի ուսուցիչները եւ Բարձրագոյն Ուսման հետեւող դաւառացի սքանչելի երիտասարդները, որոնց մեծագոյն ու միակ մեղքն էր դաւառացի ըլլալը: Պատահած էր, աւելի կանուխ, պոլսահայութիւնը խորապէս ցնցող զէպքը: Պայագիտի հրապարակին վրայ կախաղան կը հանուէին Հնչակեան քսան յեղափոխական եւ մտաւորական լաւագոյն գործիչներ: Ամէն տուն կու լար ու կ'ողբար. եւ վրէժը կը փոթորկէր մեր պատանիի հոգիները: Այս ահարկու, ծանր ու անչնչելի մթնոլորտին մէջ ապրեցաւ պոլսահայութիւնը: Մտաւորական եւ յեղափոխական ընտրանիին գլխատումէն վերջ, սպանդէն հաղիւ ազատած էին քանի մը զէմքեր, որոնք հիւանալի քաջութեամբ, իրենց թագստոց-

ներէն իսկ կը ղեկավարէին մեկնողներուն գործը կամ փախուստներ կը կազմակերպէին:

Այս պարագան անծանօթ չէր թուրք ոստիկանութեան, որ աչալըլութեամբ կը հետեւէր Հայերու ամէն մէկ քայլափոխին, իրեն սօսանդակ ունենալով հայանուն գործակիցներու բանակ մը, Սուլթան Համիտի օրերէն մնացած ստոր մատնիչներ, նորելուկ զաւաճաններ, աւելի քան երեք հարիւր, որոնք իրրեւ փտահանելի գործակալ, եւ ուրիշներու մահուամբ իրենց կեանքը միայն փրկելու վրայ խորհող զարշնի արարածներ, օր ցերեկով եւ բացէ ի բաց, կը կատարէին ամօթալի եւ յաւատ անիծեալ պաշտօն մը:

Պոլսահայութիւնը ազատած էր տարազրուծեանէն, սակայն ոչ ոք փտահան էր թէ յաջորդ օրը պիտի ապրի: Արդէն երբեմն երբեմն մեր ալ տարազրուծեան լուրերը շրջան կ'ընէին եւ ոմանք նոյնիսկ պատրաստութիւններ կը տեսնէին, ահուսարսափի մէջ: Կարգը մեզի՞ ալ պիտի գար. այդքան բարբարոսութիւններէ վերջ իթթիհատի զազան ղեկավարները, Քալաթը, Էնֆէրը պիտի խնայէ՞ն պոլսահայութեան: Անատոլուէն եկած փախստականներ, արձակուրդով հասնող բժիշկ-սպաներ, շարաշուք եւ սարսափելի լուրեր եւ տեղեկութիւններ կը բերէին.— Այսինչ զաւառի Հայութիւնը այսինչ ամսուն քշած են զէպի Արարիոյ անապատները. շարաթ մը վերջ, զբացի զաւառին Հայութիւնը քշած են, այլ մարդիկը համախումբ ջարդած են, նոյնիսկ չխնայելով ծերունիներուն ու մանուկներուն, եւ կիներու կարաւանները, ժանտարմաներու սուիներուն տակ, անօթի ծարաւ ու թրշուառ մեծ մասով կը մահանան ու ողջ մնացողները կը քաշկըտուին զէպի հարաւի նահանդները:

Պոլսոյ կարգ մը թաղեր, յուսահատութեանէ մղուած որոշած էին սուղ ծախել իրենց կեանքը եւ զազտնապէս զէնք կը հայթայթէին, ղեկավարութեամբ պահուրտած յեղափոխականներու: Տեւական փոխադրութիւն մը տունէ տուն, որ աւելի փտանգաւոր կը դառնար ամէն կողմ վխտացող հայանուն լրտեսներուն պատճառով:

Ձէնքերու փոխադրութեան այդ գործին մէջ է որ առաջին անգամ սորվեցայ զիմագրաւել փտանգը եւ ապրիլ հա-

լածական ու վրէժխնդիր հայ պատանիի տաղնապններ: Հինէն ի վեր մեր տունը հռչակուած ըլլալով որպէս յեղափոխականներու հաւաքամաս, այդ շրջանին կ'ենթարկուէր յաճախակի խուզարկութեանց, զրեթէ միշտ ցուցմունքովը սեւհոյի հայու մը, որ նորանոր փատուութիւններով պիտի մեծցնէր իր տխուր համբաւը: Ծախտապիտի ախպէս ուղեց որ պատանի տարիքէս սկսեալ դէմ դիմաց գտնուիմ այդ հայանուն հրէշին, որ կը կոչուէր Վահէ Իհսան, հայկական մականունով Եսայեան:

Բարձրահասակ, քիչ մը փորեղ, թեթեւ կարմիր այտերով, սեւ ոլորուն պեխերով մարդ մըն էր, սեւ աղուոր աչքերով, որոնք սակայն թուրք դաղտնի կամ պաշտօնական ոստիկանի յատուկ նենդ ու կասկածոտ նայուածքով կը յառէին քեզի: Պատերազմի ամբողջ տեւողութեան դաղար չունեցաւ, փողոցները շրջելէն եւ տուներ խուլարկելէն, յաճախ խումբ մը ոստիկաններու ընկերակցութեամբ կամ առանձին: Կամ ոստիկանապետի աստիճան ունէր եւ կամ աւելի բարձր պաշտօն մը, քանի որ միշտ ան կը հրամայէր, հրահանդ կու տար, խստութեամբ կը խօսէր հետեւորդներուն կամ ընկերացողներուն, սաստելով զանոնք եւ անգամ մը փողոցին մէջ իսկ ապտակեց ոստիկան մը, որ իր պաշտօնը լաւ չէր կատարած:

Մեր եռայարկ տան դիմացի անկիւնը յոյնի մը տան մէջ կը բնակէր նորաւարտ հայ բժիշկ մը, որ զինուորութեան կանչուած էր: Երիտասարդ բժիշկը նախընտրած էր ձեղնաշարի բնակիչ դառնալ, ամէն վտանգ աչք առնելով քան թէ ծառայել կառավարութեան մը, որ իր ազգակիցները համախումբ կը ջարդէր կամ կը տարագրէր Արարիոյ անապատները, ուր ստոյգ մահը կը սպասէր իրենց: Յետոյ ուրիշ տեսակ սարսափ ազդող լուրեր հասած էին.— թէ թուրք զինուորական իշխանութիւնները, Իթթիհատի ղեկավարներուն հրահանգով Հայ զինուորներն ու սպաները, ատեն մը պարզ ամբաշէն զինուորի պէս կամ ճամբաներու վրայ շարաշար աշխատցնելէ վերջ, խումբ խումբ կը գնդակահարէին: Այս պարագան պատերազմէ վերջ անուններով եւ տեղերով ստուգուեցաւ ոչ միայն հայ զբազէտներու կամ թերթերու

կողմէ, այլ եւ օտար թղթակիցներու, հիւպատոսներու, ամերիկեան, գերման, ֆրանսական կրթական հաստատութեանց տնօրէններու, Գթութեան Գոյրերու եւ միսիոնարներու կողմէ, ակնատեսի վկայութեամբ:

Արդ, ոստիկանները քանիցս խուզարկած էին այդ տունը Վահէի ցուցմունքին վրայ, բայց բան մը չէին գտած: Այդ օրն ալ պաշարեցին տունը. դարձեալ բան մը չգտան. խորամանկ Վահէն յանկարծ ոստիկաններուն հարցուց. — Տանիքը նայեցա՞ք ... շուտ տանիքը ելէ՛ք, փախստականը հոն պիտի ըլլայ: Իրաւ ալ ոստիկանները տանիքը ելան եւ հոն գտան խեղճ բժիշկը ու վար բերին: Վահէն զո՞հ մնալով հանդերձ, բարկացաւ ու ապտակ մը իջեցուց ոստիկանի երեսին ու պոռաց. — Ամէն տեղ ձեզի հե՞տ պիտի ըլլանք:

Երբ այդ խուզարկութիւնները կը վերջիչեմ, մտքիս առջեւ իր ամբողջ յստակութեամբ կը դժուի պատկերը սարսափի գիշերուայ մը: Մեր տան մէջ ապաստան գտած յեղափոխականները հաւաքոյթ ունէին. խորհրդակցութիւններ օրուան կացութեան եւ վաղուան ընելիքներու մասին: Այդ օրը անոնց եկած միացած էր նաեւ իտալական բանակի սպայ մը, որ դադտնօրէն յաջողած էր Պոլիս մտնել, անթեւ հեռագրով դիւրացնելու համար իտալական եւ անգլիական ընդժովեաններուն պարենաւորումը: Անունը Լինարտոյ էր:

Կէս գիշեր էր. ամբողջ թաղամասը խոր քունի մէջ. բոլոր լոյսերը մարած էին, ի բաց առեալ փողոցի պլպլացող լապտերները: Կաթոլիկ դպրոցին ժամացոյցը կէս գիշեր հնչեցուցած էր. անկողնիս մէջ կէս քուն, կէս արթուն, կը հետեւէի տան շուկներուն: Պարզօրէն կը յիշեմ ամէն բան, նոյնիսկ ձայնը դրացի Մարիամ տուտուին թոռան, որ կապոյտ հագէ կը տառապէր եւ մերթ ընդ մերթ կու լար կամ կը հազար:

Մեր տան դուռը բախեցին նախ թեթեւօրէն: Ցատկեցի անկողնէս եւ պատուհան վազեցի, տեսնելու համար թէ ով է: Կեանքիս առաջին մեծ սարսափը ունեցայ, տեսնելով ոստիկաններու ամբողջ խումբ մը, կիսամութին մէջ, մեր դրան առջեւ:

Շուարումի կարճ պահէ մը վերջ ուշքի եկայ եւ կայծա-

կի արագութեամբ վազեցի վեր, երրորդ յարկը, փախստականներու սենեակը ու իրողութիւնը երկու բառով պարզեցի: Սարսափելի օր մը ապրած էինք արզէն, լարուած պրկուած ու ջգայնստ. ոստիկանները զուեղերով պարբերական մեծ խուզարկութիւններէն մէկն ալ կատարած էին, մինչեւ Բանկայթի մազելով տուները. անապահով նկատուած վայրերէն

ԱՐՇԱԿԻՐ ԾԻՐԱԿԵԱՆ 1921ին, Պոլիս

շատեր խոյս տուած էին եւ ոմանք քունուած էին. երկու ջնկեր կրկին մեր տունը ապաստանած էին, խուճապը աւելցրնելով, ատ չբաւէր կարծես, մութը կոխելուն հետ, գիշերապահներու հետ թմբկահարներ փողոցէ փողոց շրջելով ոչ

միայն զօրակոչի հրաւեր կ'ուզղէին, այլ բարձրաձայն կը սպառնային փախստականներուն եւ գանձոր պատսպարողներուն. — սպառնալիքը որոշ էր. փախստականները եթէ անձնատուր չըլլային, մահուամբ պիտի պատժուէին: Մահուամբ պիտի պատժուէին նաեւ անոնց ապաստան տուողները: Կորեյի է երեւակայել հայ բնտանիքներու անձկութիւնը, տաղնապներն ու վախ ու դողը: Ժամը տասնին տունները մեծ հրդեհ մըն այ ծագած էր մօտակայ թաղամասը եւ զիջեապահներուն խոպոտ ազդակները անգամ մը եւս սիրտերը թունդ կը հանէին. «Երանկըն վար, Եանկըն վար». անոնց կը խառնուէին թափառական շուներու հաջոցն ու կաղկանձը, եւ փողոցներէն զկպի հրդեհի վայրը վազվզող մարդոց ժխորն ու վայնասունը: Այդ բոլորը տարած էինք քաջութեամբ ու համակերպութեամբ եւ հայիւ հանդարտած էինք քիչ մը ու ահա մեր տան դուռը կը գարնուէր...

Մեր փախստականները խուճապի մատնուեցան: Ոտանաչփոթութիւնը ծայր տուաւ եւ աղմուկը մեծցաւ սենեակին մէջ: Մէկը իրարանցումի մէջ սեղանի մը զարնուեցաւ, առարկաները վար թափելով: Ուրիշ մը անդուշութեամբ թևիս դպաւ ու ձեռքիս լամբը վար ձգեց: Տիրոջ մթութիւնը սակայն, տարօրինակ երեւոյթ, փոխանակ խառնակութիւնը աւելցնելու կարծես զգաստութեան ազդարարութիւն մը եղաւ եւ իւրաքանչիւրին յիշեցուց իր ընելիքը. բացարձակ լռութիւն տիրեց:

Գուրսէն կը շարունակէին ծեծել դուռը. այս անգամ արագ-արագ եւ ուժգին հարուածներով: Կը սպառնային կոտորել դուռը եթէ չբանայինք անմիջապէս: Սպասեցի որ տղաքը թաղստոցը մտնեն. բոլորովին ապահով ըլլալէ վերջ, որ ամէնքն ալ իրենց տեղերը դրաւած են, վար իջայ դուռը բանալու, երբ սանդուխին վրայ, վարը յանկարծ դէմս ելաւ Լինարտօն: Իտալացին դարձացած կը հարցնէր թէ տղաքը ո՞ւր անհետացած են եւ պաղատապին կը խնդրէր յայտնել անոնց տեղը: Լինարտօն միայն երկու օրուայ համար հիւր եկած էր մեկի եւ այդ պատճառով ալ թաղստոցին գոյութիւնը իրմէ կտղանի պահած էինք, խուսափելու համար աւելորդ անպաղտնապահութենէ մը: Սակայն այդ անակըն-

կային առջեւ, չէինք կրնար զինք լքել:

Իտալացիին հեւասալառ խօսքերէն յայտնի եղաւ որ փախուստ տալու փորձ մը բրած էր, բայց չէր յաջողած: Փորձած էր տան ետեւի պատուհանէն անցնել Պօղոս Աղայեանց պարտէզը, սակայն լրտես Վահէին ատրճանակի սպաննալիքին տակ ստիպուած էր ներս մտնել:

— Տղաքը ո՞ւր են, տղաքը ո՞ւր են, կը կրկնէր յուսահատօրէն:

Մայրս դրան կը մօտենար բանայու համար: Պոսացի որ չբանայ ու սարսէ: Գուրսը ոստիկաններուն աղմուկը ժխոր դարձած էր եւ հայհոյանքներ կը տեղային մեր վրայ: Իտալացիին բսի որ հետեւի ինձի ու զինքը տարի եւ թաղստոցը մտցուցի: Ծիշտ այդ պահուն երբ տակաւին չէի յաջողած ամբողջովին գոցել թաղստոցը, փողոցին դուռը սարսափելի զղրղիւնով մը խորտակուեցաւ եւ համազպետաւոր ու զաղտնի ոստիկաններ ներս խուժեցին: Անոնց մէջ ճանչցայ Ալի Ռիդան եւ էշրէֆը եւ Հիտայէթ անուն լրտես մը, որ նախկին հայ կաթողիկ կրօնաւոր մըն էր, կրօնափոխ դարձած:

Ժպիտով զիմաւորեցի էշրէֆը, որուն երեսէն ժահր կը վազէր: Ո՞րտ հրամաններ կու տար ոստիկաններուն, տունը տակն ու վրայ ընելու համար: Ալի Ռիդան եւ էշրէֆը քանի մը անգամ մեր տունը խուզարկելու եկած էին եւ նոյնիսկ անգամ մը ոստիկանատուն հրաւիրելով հաց տուած էին ինձի, այն յոյսով որ իրենց մարդը պիտի դառնամ եւ մեր տունը եկող զացողի մասին իրենց լուր պիտի տամ:

Ոստիկանները աջ ձախ նետուելով եւ սանդուխներէն վեր խուժելով, խուզարկութեան սկսած էին, երբ միտք մը յղացայ ու սկսայ պոռալ.

— Կամաց, կամաց, զոյշ, սանդուխները խախտու են (էշրէթի տրը):

Պոռչտուքս եւ մտահոգ կերպարանքս պահ մը զսպեցին անոնց եռանդը. աւելի կամաց եւ խոհեմութեամբ շարժեցան:

Քանի մը ոստիկան կը փորձէին մտնել թաղստոցը տանոց սենեակը, բայց քոյրս էլիզը ամբողջ ուժով ներսէն կը

հրէք դուռը պոռալով.

— Մի մանէք, մերկ եմ:

Եւ որպէսզի հաւատան իր խօսքին, դրան բացուածքէն յայտնի կ'ընէր զիշերապղիստով ըլլալը: Իսկ ես կը ջանայի մասնաւոր զիրք մը բռնել, խոստովանողի Երեւոյթ առնել: Երկու ձեռքերս իրար բերած, զոյգ ցուցամատով դէպի վեր շարժումներ կ'ընէի, ըսել ուղեւով թէ փնտռուածները վերն են:

Ոստիկաններուն ամբողջ փոհմակը առիթէն օգտուելով վեր նետուեցաւ: Առանց ժամանակ կորնցնելու նետուեցայ թաղստոցին սենեակիւր եւ կիսարաց մնացած դռնակը գոցեցի: Տղաքը յուսահատական ճիւղեր թափած էին, բայց չէին յաջողած, որովհետեւ միայն դուրսէն կը գոցուէր: Եարժանիս դուռ մըն էր, ասխտակամածին վրայ, որ մասնաւոր սխալմով կը դետեղէի եւ միշտ ալ մոխիր կը ցանէի վրան, հայիւ նշմարելի ճեղքերը անհետացնելու համար: Քոյրս քանի մը անգամ փորձած էր ու չէր յաջողած: Դռնակը գոցած միջոցիս, ներսէն «օՓ, օՓ», երկար բացառանջութիւններ լսեցի. տղաքը լալան շունչ կ'առնէին:

Դուրս ելայ եւ պաղարիւն դիմաւորեցի յուսախար ոստիկանները: ԷջրէՖ, ապարդիւն խուզարկութենէն դժգոհ, տանիքը ելած կը սպասէր Վահէի ցուցմունքներուն: Քիչ անդին, Ալի Րիզան մամտութի մէջ ինկած էր:

— Ուլան Արչակ, գոչեց վերջապէս Ալի Րիզան կեղծ փաղաքշական շեշտով մը, ճիշտն ըսէ, ուրկէ՞ փախան:

Այդ միջոցին Պօղոս Աղայի պարտէզին վրայ նայող պատուհանին առջեւն էինք. առանց Ալի Րիզային պատասխանելու դարձայ էջրէՖին ու ըսի.

— ԷջրէՖ էՖէնտի, հաւատաւ որ մինչեւ քիչ առաջ կը քնանայի... դուն զխոսն որ ձեզի խոստացած էի յայտնել, եթէ այդ քոմիթէճիները հոս հաւաքուին...

— Սուտ կը խօսի, գոչեց պարտէզէն մատնիչ Արչակն, էջրէՖ, սաւ կը խօսի, քիչ առաջ տեսայ անոնցմէ մէկուն պատուհանէն կտրուելը, կը փորձէր փախչիլ. ասորճանապատէ ներս քշեցի. ո՞ր է այդ մէկը...

— Ոչ էջրէՖ, ընդմիջեցի, կը սխալի, պատուհանէն

կախուողը ես էի: Եւ անմիջապէս դարձայ Վահէին ու նոյն իմաստով բացատրութիւններ տուի իրեն:

Բայց հայանուն խաֆիէն թերահաւատ էր եւ քթին տակէն կը մըմուր կարծես ըսելով. — «Ես ձեզի ցոյց կու տամ»...:

Ուղեւով զբաղեցնել Ալի Րիզան եւս, որ ինծի հարցումներ կ'ընէր մեր տան հաւանական թաղստոցներու մասին, խորհրդաւոր շեշտով մը ըսի.

— Պէյ էՖէնտի, լաւ չ'ըլլա՞ր, որ աչք մըն ալ նետէք վարի հորին մէջ:

Ոստիկանապետը, որուն ուղեղին մէջ հաւանաբար տեղ գրաւած էր արդէն իմ յայտնած միտքս, զլուխը շարժեց եւ խումբը առաջնորդեց գետնայարկը, ուր կը գտնուէր մեր խոհանոցն ու հորը:

— Արչակ, այս հորին մէջ մարդ կրնա՞յ իջնել:

— Ինչ կ'ըսէք, Րիզա Պէյ, անգամ մը քեռայրիս դրամապանակը հոն ինկաւ, եղբայրս Ջարեհը իջաւ հանեց:

Այդպէս բան մը պատահած էր իրապէս, բայց զիտէի թէ ինչ դժուար ու տաժանելի բան էր այդ հորը իջնելը, մանաւանդ գիշեր ատեն: Կարելի էր գործողութիւնը վտանգաւոր ցոյց տալ. բայց իմ նպատակս էր դիւրին ցոյց տալ եւ հորին մէջ իջեցնել մասնաւորաբար այն ոստիկանը, որ դուռը խորտակելէ վերջ ներս խուժած միջոցին մայրս ապտակած էր. եւ խօսքս ուղղելով Ալի Րիզային, եւ ոստիկանը մատնանշելով ըսի.

— Պէյ էՖէնտի, այս ոստիկանը ձեր մէջէն ամենէն թեթեւն ու աշխոյժը կ'երեւայ. շատ դիւրին կրնայ իջնել:

Ոստիկանը, որ Մեհմէտ կը կոչուէր, զսպուած կատաղութեամբ կը նայէր ինծի, բայց չհամարձակեցաւ որեւէ առարկութիւն ընել իր մեծաւորին:

— Հայտե՛ օղլում Մեհմէտ, քեզ տեսնեմ, հրամայեց ոստիկանապետը:

Ոստիկանը մէջքին չուան մը կապեց, ընկերները բռնեցին չուանը եւ ինք սահեցաւ հորէն ներս: Բոլորն ալ ուրիշ ձեւով կը նայէին ինծի. արդէն զիս իրենց «մարդը» կը նկատէին. չէ՞ որ բազմաթիւ անգամներ էջրէՖին հաւատաւած էի

թէ իրենց լուր պիտի տամ, եթէ քոմիթէճի մը տեսնեմ...

— Մարդ չկայ... մարդ չկայ... լսուեցաւ Մեհմէտին ձայնը վարէն:

— Ոչ չՖլէնտի, միջամտեցի, ձայնիս տալով ամենալուրջ թոն մը, հորը շատ խորունկ է, ասանկ երկու չուան հագիւ կրնան Մեհմէտը յատակը հասցնել:

Ոստիկանապետները կը մտմտային, մինչ Մեհմէտին ձայնը աւելի բորձր կու դար եւ աւելի աղաչական...

— Մարդ չկայ... Վալլահի չկայ... ալ շունչ չեմ կրնար առնել... մոմն ալ մարեցաւ:

Կանչերը այնքան սրտաճմլիկ դարձան, որ ի վերջոյ Ալի Րիզան հրամայեց չուանը քաշել: Մեհմէտ, հաղիւ ոտքը հորի եղբրքին դրած, ատելապառ աչքերով դիս կը փնտռէր եւ անորոշ հայհոյանքներ կը մըթմըթար քթին տակէն: Իսկ ես կը զիտէի մասնաւորաբար Ալի Րիզային եւ էշրէֆին ղէմքերը, որոնք այդ միջոցին խոր մտածումներու մէջ թաղուած կ'երեւային:

Նախագագուցում մը ինծի կ'ըսէր որ անոնց լուսթեան տակ խորհրդաւոր բան մը կը պատրաստուի: Բաներ մը կը փրսփրսային իրարու եւ ոստիկաններուն հրամայեցին որ մեկնին: Հարկ եղածէն աւելի փութկոտութեամբ հրամանը կատարուեցաւ: Անոնց ետեւէն դուռը կղպելէ վերջ վեր բարձրացած էի, երբ վարէն լսեցի մօրս ու քրոջս ճիչերն ու պոռչտուքը: Վար խոյացայ: Յայտնի եղաւ որ մարդիկը մեկնելէ առաջ դադտնօրէն երկու ոստիկան պահած են մեր ածխանոցին մէջ, որպէսզի մեր քնանալէն վերջ զործի անցնին: Մայրիկս, կասկածելով խուզարկած էր տան բոլոր մասերը ու երեւան հանած էր ոստիկանները:

Որքան ալ բիրտ ու անպատկառ ըլլային, չէին կրնար ծածկել յանցանքի վրայ եւ զողի պէս բռնուած ըլլալու իրողութիւնը: Երեւոյթները փրկելու համար ոստիկաններէն մին պոռաց ինծի.—

— Ո՞վ էր վերէն իջնողը:

— Չտեսա՞ր, ես էի, պատասխանեցի նոյնքան խիստ:

Գիչ մը եւս կեցան, տնտնացին եւ անհասկնալի բաներ մը մըմուտով դացին:

Այդ գիշեր այլեւս չխանդարուեցանք: Բայց քանի մը օր ետք, 1916ի Կաղանդի գիշերը, երբ մեր փախստականները բոլորուած էին ընտանեկան սեղանին շուրջ, մեր դուռը մեղմօրէն բախեցին: Անմիջապէս ելայ վերնայարկը եւ պատուհանէն վար նայեցայ: Ֆէսաւոր մարդ մը, անութին տակ խոշոր տետրակներով: Կասկածելի բան մը չունէր, սակայն վարժուած էինք զդոյշ ըլլալ: Դուռը բանալէ առաջ տղոց պատուիրեցի թալստոցը մտնել: Այս անգամ զործողութիւնը կատարուեցաւ առանց իրարանցումի: Եւ մինչ մայրիկս սեղանը կարդի կը ղնէր, աւելորդ պնակներն ու դաւաթները վերցնելով, իջայ եւ դուռը բացի:

Ֆէսաւոր մարդը դեռ ներս չմտած, մուտին մէջէն յանկարծ ուրիշ մը մէջտեղ ելաւ, ապա ուրիշ մը եւ վերջապէս էշրէֆ իր խումբով, ոստիկաններով:

Ըսին թէ վերջնական խուզարկութիւն մը պիտի կատարեն, որմէ վերջ թուղթ մը պիտի ստորագրենք թէ մեր տունը փախստական չկայ եւ այլն, եւ այլն...

Արտակարգ զործունէութեան մէջ էր էշրէֆ այդ օրը: Բացի ոստիկաններէն, հետը բերած էր նաեւ որմնադիր մը, որ քննէր մեր տան պատերը, մուրճի հարուածներով եւ ականջ տալով եւ ականջ փակցնելով պատերուն եւ տախտակամածին: Ոստիկանները մէկ կողմէն, որմնադիրը միւս կողմէն տակնուվրայ բրին մեր տունը, բայց տունը ընդարձակ ըլլալով, չէին կրնար հարկ եղած բծախնդրութեամբ առաջ տանիլ զործը: Իսկ, ես, շարունակ շատախօսելով կը ջանայի զրաղեցնել որմնադիրը, թէեւ ուշադրութիւնս կեդրոնացուցած ըլլայի էշրէֆին վրայ:

Յանկարծ նկատեցի որ էշրէֆ կը մտնէ թաղստոցին սենեակը: Հետեւեցայ իրեն: Սենեակին մէջտեղը կեցած, աչքերը պատերուն, կը մտմտար եւ կը նայէր ճիշդ այն պատին, որու ետեւն էր տղոց թաղստոցը: Սիրտս արագօրէն կը տրոփէր: Լաւ որ էշրէֆ այդ պահուն ինծի չէր նայեր. որքան ալ պաղարիւն ըլլայի, այդ միջոցին այլայլած էի եւ կրնար կասկածիլ: Որսին հոտը առած բարակի պէս, բնագորարար կը զգար թէ այդ սենեակին մէջ բան մը կար:

Իր ուշադրութիւնը ցրուելու համար ուրիշ հնարք

չգտայ, Լթէ ոչ վերցնել սենեակին մէկ անկիւնը մնացող խոշոր սնտուկը եւ դետին ձգել: Յաջողեցայ նպատակիս մէջ: Կէս մը սարսափած պայթիւնի նմանող աղմուկէն, Էշրէֆ դարձաւ ինծի եւ բացատրութիւն պահանջեց:

— Այս սա անպիտան սնտուկը. հազար անգամ ըսեր եմ որ վերցնեն այստեղէն, որու կ'ըսես... երկրորդ անգամն է սա ... քիչ մնաց ոտքս կոտրէր...

Կաղալու պէս րրի եւ տտելութեամբ սնտուկին կը նայէի: Չեմ դիտեր Էշրէֆ ինչ շահով կը հետաքրքրուէր ոտքիս ցաւով, հեռացաւ պատէն, եկաւ քովս, սնտուկին նայեցաւ եւ սենեակէն դուրս ելաւ: Կաղն ի կաղ հետեւեցայ իրեն, ցաւի արտայայտութիւններով:

Ճիշտ այդ պահուն, վարը մայրիկս կը ստորապրէր Ալի Րիզային պատրաստած թուղթը, որով կ'ընդունէինք թէ մեր տան մէջ փախստական չկայ, բայց ըլլալու պարագային պարտաւոր ենք անմիջապէս իմացնել ոստիկանութեան: Հակառակ պարագային, եթէ որեւէ փախստական բռնուէր մեր տանը մէջ, ամբողջ ընտանիքով պիտի աքսորուէինք Չանկլըրի: Այսպէս վերջացաւ մեր տան խուզարկութիւններուն շարքը:

Այդ օր, վահէ իհսանը մէջտեղ չկար: Բայց զարմանալի բան, անկողնիս մէջ երկար ատեն կը մտածէի իր մասին եւ մատնիչին դէմքը աչքերէս չէր հեռանար...

ԿՐԱԿԻ ՄԿՐՏՈՒԹԻՒՆ

Ընդհանուր Պատերազմը երբ վերջացաւ, իր ետին թողուց շարք մը լրտեսներ, որոնց սեւ գործունէութիւնը քանդեց բազմաթիւ հայ ընտանեկան բոյներ, պատերազմի ամբողջ տեւողութեան: Պոլիս տակնուվրայ էր. երէկուան հալածուած, զրկանքներու, մահուան արհաւիրքին, եւ չարչարանքի ենթարկուած քրիստոնեան՝ մանաւանդ Հայը, ազատութեան գինովութիւնը կ'ապրէր, իսկ զինքը չարչարող թուրքը նկուն, ստրկացած տարր մը դարձած էր: Իթքիհա-

տի տիրահռչակ դազանատիպ պետերը փախուստ տուած էին. միայն խումբ մը ձերբակալուելով անդլիացիներու կողմէ, Մալթա աքսորուած էր: Համաձայնական Բանակը քաղաքը բաժնած էր հսկողութեան դատիներու, առանց զպելու թուրք բաղաքային իշխանութեան եւ ոստիկանութեան իրաւասութեան: Իերայի կողմը ստանձնած էին անգլիացիք, ասիական կողմը, մանաւանդ Սկիւպար՝ իտալացիները, իսկ կամուրջէն անդին, Պոլսոյ կողմը, ինչպէս կ'ըսեն, Փրանսացիք: Հնուաւոր թաղեր, ինչպէս Մաքրիդիլ հելլէն զինուորական իշխանութեան հսկողութեան յանձնուած էր:

Անատոլուի քեմալական շարժումը օրէ օր կը մեծնար, Պոլսոյ ստրուկ թուրքերը զաղտնօրէն կ'օժանդակէին անոր, զէնք, պարէն եւ դրամ հասցնելով: Օրուան Մուլթանին կառավարութիւնը, անուանական էր զրեթէ, բայց ճիգ կը թափէր խեղդելու համար Մուսթաֆա Բեմալի շարժումը, անոր դէմ զրկելով զինուորներ՝ Անդաուր Փաշայի եւ Չէրքէզ Էտհեմի հրամանատարութեամբ, որոնք պահ մը թեթեւ յաջողութիւններ ունենալէ վերջ, սկսած էին նահանջել: Անդաուր փաշան սպաննուեցաւ իր զինուորներուն կողմէ, իսկ բանակին մէկ մասը դասալիք եղաւ, միւսն ալ միացաւ Մուսթաֆա Բեմալի ուժերուն:

Այս յաջողութիւնները հետզհետէ քաջութիւն տուին Պոլսոյ թուրքերուն, որոնք հակառակ միջազգային բանակներու կրունկին տակ ըլլալնուն, կամաց կամաց գլուխ բարձրացուցին եւ հին յիսով ու ատելութեամբ կը նայէին մեզի, ոչ-թուրք տարրին: Ալ համոզուած էին թէ օր մը պիտի ազատին, «կեալուր» Փրէնկ զինուորներու ձեռքէն — թուրքերը հինէն ի վեր բոլոր եւրոպացիները Փրէնկ բառով կ'որակեն — եւ այն ատեն զիտեն ընելիքնին: Սկսած էին ըստպառնալ եւ լուր կը հանէին թէ Մուսթաֆա Բեմալ պիտի արշաւէ Պոլսոյ վրայ ու ծովը պիտի թափէ անգլիական, Փրանսական եւ իտալական ուժերը, ինչպէս նաեւ Ամերիկացի ծովայինները, որոնք եւս կը շրջէին քաղաքին մէջ:

Մեր ղեկավար Մարմինները, ինչպէս կը տեղեկանայի շրջանակէս, լրջութեամբ եւ նոյնիսկ մտահոգութեամբ կը հետեւէին դէպքերուն եւ անգամ մը եւս անհրաժեշտ նկա-

տած էին պատրաստ գտնուիլ ու խորհիլ ինքնապաշտպանութեան վրայ, ամէն անակնկալի դէմ:

Պոլսահայութեան թիւը բաղձապատկուած էր գաղթականներու եւ հաղարաւոր որբերու շնորհիւ եւ պէտք էր պաշտպանութեան տակ առնել գաղթականներն ու որբանոցները: Ղէնքի փոխադրութեան գործը վերսկսու. պատանական տարիքիս ասպարէզը, որ կարճ պահ մը ընդհատուած էր, կրկին բացուեցաւ:

Մինչ այդ մէկ քանի անգամ Պոլսոյ շրջակայ քաղաքներն ու գիւղերը ընկերացած էի անձնադուհ Քաջ հայուհիի մը, որ թրքուհիի պէս ծպտուած, Ֆերահէտով եւ քողով, թուրքերուն տուները մնացած հայ փոքրիկ որբեր հաւաքելու առաքելութիւնը ունէր, Պատրիարքարանի հաւանուլու առաքելութիւնը ունէր, Պատրիարքարանի հաւանութեամբ: Իրեն կ'ընկերանայի թուրք լակոտի մը պէս, «փիւսկիւլարը» Ֆէս մը գլխուս: Այդ պատուական հայուհին կը կոչուէր Սրբուհի եւ քոյրն էր Գարեղին Չափուչին — Մարգարեան —, որ Ատանայի մէջ մէկ քանի ընկերներով դիշեր մը փախցուց Հնչակեան քան յեղափոխական-մտաւորականներու կախաղան հանուելուն պատճառ եղող հրէշատիպ Արշաւիր Եսսեանը եւ ուրիշ մատնիչ մը դէյթունցի Կարապետը, եւ դանոնք ամենասանարդ մահուան դոպր զրկեց, արդարութիւնը տեղը բերելով:

Պանտրմայէն վերջին անգամ վերադարձած օրս իսկ կանչուեցայ, քանի մը ղէնքերու փոխադրութեան հսկելու համար: Յիշողութեանս մէջ անջնջելի կը մնայ օրը. 1920 Մարտ 3. այդ օրուան ղէսլին է որ կաղմեց Կրակի Մկրտութիւնս. մինչև այդ օր ղէնք չէի գործածած, ոչ ինքնապաշտպանութեան ոչ ալ յարձակման համար: Պարտականութիւնս էր հետեւիլ եւ հսկել ընկերով մը վրայ: Եստ քաջ ու յանդուգն եւ վերին աստիճանի վստահելի տղայ մըն էր. տխուր եւ լաւ օրերու հին ընկերս, Արշաւիր Փափաղեան կամ չենկիլերցի Արշաւիր: Ձէնքերը վերարկուին տակ առած կը յառաջանար Թալիմհանէէն վար, Տոլապտերէի ամայի փողոցներէն Բանկալթի ելլելու համար: Տասը քայլ հեռուէն կը հետեւէի իրեն: Երբեմն արագ եւ երբեմն ալ դանդաղ կը յառաջանայինք, փողոցները խորտուրորդ, տեղ տեղ քարերը

ելած ու սաղին անդին փոսերով եւ աղբի ու ապտեպութեանց կոյտերով: Սաւարին մէջէն աշտեղերէն անցնելն ալ դժուար գործ էր. նախընտրած էինք այդ փողոցները, դիտաւրով հանդերձ թէ ինչ վտանգաւոր են ու կասկածելի. «Քիւլհանպէյի»ներու ամբողջ ղունդեր կ'աղբէին ու կը դուարձանային այդ վատահամբաւ ձորին սրճարաններուն, եւ զինտուններուն մէջ, եւ քովընտի ղոհներու եւ վատահամբաւ տնակներու մէջ: Ամէն օր հոն գէպք կը պատահէր եւ զխտէինք թէ յաճախ ոստիկանութիւնն անգամ կը վարանի այդ վայրերը այցելել. բայց մենք զիտամբ նախընտրած էինք այդ ձամբան. կը բաւէր որ համաձայնական կամ թուրք ոստիկանի չհանդիպինք: Ստահակներու, գոյ ու սճրայործներու խօսք հասկցնելը աւելի զիտին էր. նոյնիսկ խօսք չհասկցոյ գինովի: Քանի մը հատի հանդիպեցանք, մարդիկը չհետաքրքրուեցան նոյնիսկ. մէկ երկուքը պահ մը սանկ երկար մը շափեցին ընկերս, բայց չզոյան անոր:

Բանկալթիի գոտիներին ծայրը կ'երևար արդէն, երբ Արշաւիր, երեւի ամէն վտանգ անցած նկատելով, ղէնքերը հանեց վերարկուին տակէն եւ սուր նետեց: Այդ պահուն, յանկարծ ստուեր մը անցիկն ձայն տուաւ ընկերովս հրամայելով որ կանց առնէ: Ոստիկան մը միայն կրնար այդ ձևով հրամայել. մենք ղեռ մուծն չինք եւ տեսանք երեք ոստիկաններ չորրորդի մը ետին կ'անցնած: Արշաւիր առանց ականջ կախելու կը հեռանար. այդ չորրորդը, որ երեւի ոստիկանապետ էր, այս անգամ սպառնաց ղէնք գործածել, եթէ չկենայ. Արշաւիր շուարեցաւ ու ինձի ալ ձայն տուաւ եւ ընկիւրը հարցուց: — Նետէ ղէնքերդ ու փախիր, գոչեցի:

Բայց Արշաւիր փախչելու ժամանակ չունէր այլևս ոստիկանները մօտեցած էին եւ եթէ բռնէին ղայն մեր ամբողջ գործն ու ծրագիրները ջուրը պիտի իյնային: Այդ օրերուն եթէ Հայ մը ղէնքերով բռնուէր, թուրքերը ահաղին վրովուկ պիտի փրցնէին արգարացնելով նաեւ իրենց կաղմակերպած ջարդերը: Աս էր համոզումս եւ անմիջապէս որոշումս տուի: Պէտք էր աղատել ընկերս եւ ծագելիք անպատահութիւններուն առաջը առնել: Իսկ թէ ընկիւրէս ինչ անպատահութիւններ կամ վտանգներ պիտի ծագէին, չիտա-

կր ատիկա չխորհնցայ եւ ատեն ալ չունէի: Քաշեցի տորճա- նակս եւ ոստիկաններուն ուղղութեամբ կրակ բացի, ի հար- կէ վախցնելու քան թէ սպաննելու նպատակով: Բայց խըն- դիրը մեծցաւ: Անոնք ալ սկսան կրակել իմ ուղղութեամբ: Ընկերս արդէն յաջողած էր փախչել ղէնքերն ալ հետը: Մենք կռիւը շարունակեցինք: Թէեւ փողոցը մութ էր, եւ դիս չէին կրնար տեսնել, բայց դիրքս խախտու էր, որեթէ փողոցին մէջտեղուանքն էի, զնդակները շուրջս կը սուլէին. պաշտպանուելու ձեւով ծոկեցայ, անցայ տան մը ներս քաշ- ուած դրան կամարին տակ ու յաջորդաբար հինգ-վեց զնդակ եւս պարպեցի: Երկուքը զետին ինկան, մէկը ոտքի ելաւ, բայց միւսը տեղը մնաց. ոտքի ելլողը շարունակ կը կրակէր: Իմ դիրքս լաւ էր եւ կրնայի երկար ատեն ինքզինքս պաշտ- պանել:

Յանկարծ ոստիկանները լռեցին. ես ալ դադարեցուցի կրակը եւ առիթէն օդտուելով պարպուած ատրճանակս լե- ցուցի: Երկու կողմէն լուծիւնը կը շարունակուէր. ալ զի- բենք չէի տեսներ. կամ փախած էին կամ զարնուած եւ կամ յարմար պահուն կը սպասէին կրկին յարձակումի անցնելու համար: Կամաց կամաց սկսայ նահանջել, խուզարկելով շր- ջապատս. ղէմս մարդ չէլաւ, արողացուցի քայլերս եւ հե- ոացայ ապահովութեամբ: Չենկիւերցի Արշաւիրը դտայ, զէնքերը ապահով տեղը հասցուցած էր:

Կը հետապնդէինք պատերազմի սեւ ղէմքերը, լրտես- մատնիչները, որոնց ղլխաւորները մաքրագործուած էին ար- դէն. — Յարութիւն Մկրտիչեան, Հմայեակ Արամեանց, պուլկար Վլատիմիր: Բայց դեռ կ'ապրէր ղլխաւոր մատնիչ- ներէն մէկը, որ տակաւին իր շարաշուք ստուերը կը պտրտ- ցընէր ճոխ կեանքի մը վայելքներուն մէջ, լիովին վարձա- տրուած թուրք իշխանութեանց կողմէ, յանդուգն ու մերթ ամբարտաւան, ամէն տեղ կրկնելով. «Ձիս սպաննողը դեռ մօրմէն չէ ծնած»:

Վահէ Իհսանն էր, ճիւղաշային հոգիով մատնիչը, որ ոչ միայն պատերազմի ընթացքին տնաքանդ սխրագործութիւն- ներով անուանի էր, այլ եւ Ձինադադարի այդ օրերուն ալ կը շարունակէր իր ամօթալի գործը, քեմալականներուն

գործակալը դառնալով եւ Հայ յեղափոխականներու ու մը- տաւորականներու անուանացանկ մը կազմած ու յանձնած էր քեմալականներուն, որպէսզի Պոլիս մտած ատեննին ձեռ- բակալեն զանոնք:

Ի վարձ իր ծառայութիւններուն, Վահէն առնուած էր թուրք դրաքննիչներուն շարքին մէջ: Համաձայնակամ գրաւ- ման ուժերն ալ դրաքննութիւն հաստատած էին: Հայ Տոա- մաքիկի կողմէ երբեմն բիէս մը կը տանէի թուրք դրաքն- նիչներու. Վահէն ալ կը քննէր. բոլորովին կերպարանա- փոխուած էր հիմա, պատերազմի շրջանի փարատող գազա- նը խնդումներս զառնուկ մը դարձած էր: Ինչպէս կ'ըսէր միշտ, պատրաստ էր միշտ Տոամաքիկին ծառայելու, եւ միշտ ալ մեր որպիսութիւնը կը հարցնէր հոգածութեամբ:

Գիտէի արդէն որ Վահէն անցած է Դանիակցութեան Սեւ Յանկին վրայ. հետապնդողներէն մէկն ալ ես էի. բայց չի- տակը տակաւին մտքէս չէր անցներ թէ օր մը ինձի պիտի վիճակուի տապալել այդ խնդումներս մարդը, որուն հաս- ցէին ամէն օր նոր անէծքներ կ'իմանայինք: Իրաւ ալ Ձինա- դադարին լեզունները բացուած էին եւ ամէն օր անոր շարա- դործութիւններուն նոր մէկ դրուագին կը տեղեկանայինք: Կարելի չէր որ մեր սիրտերը չլեցուէին ղայրոյթով եւ ար- դար վրէժի բուն զգացումներով:

Շատ ճարպիկ էր եւ հնարամիտ: Միշտ շրջապատուած կ'ըլլար ոստիկաններով եւ առանձին ալ կը տեսնուէր, հե- տապնդողները խաղի կը բերէր:

Այդ օրերուն, Վահէին ցուցմունքով, 5 ոստիկաններ սպաննեցին մեր լաւ ընկերներէն Տաճատը, պուլկար բանա- կի սպաններէն, որ նոր եկած էր Պոլիս: Հէք Տաճատ, ծերու- նի հօրը եւ մօրը ընկերակցութեամբ կը պատրաստուէր ախ- ցելութեան մը երթալ, երբ զնդակներու տարափի մը տակ անշնչացաւ, խոր սուգի եւ շուարումի մատնելով բոլորս: Քանի մը օր վերջ Անգլիացիներու կողմէ բռնուեցաւ ոստի- կանին մէկը եւ երեւան եկաւ որ Վահէին մէկ թիկնապահն է, անհերքելի կերպով ապացուցուեցաւ որ մատնիչին մատը կայ այդ ոճիրին մէջ:

Ինձմէ առաջ Վահէի հետապնդումը կը կատարէին եր-

կու երիտասարդներ, որոնք կոմկոսի ճակատի վրայ կոուած էին եւ գէնքի մարտուած: Սորամանկ յրտես-գրաքննիչը «Գող սիրտը դու», հասկցած էր որ գինքը հանդիստ չլիտի ձկն, խիստ գզուշութեամբ կը շարժէր, տեսական կասկածանքի մէջ: Կոահած էր հետապնդումը եւ ճաշարանի մէջ բլլայ կամ սրճարանը, խուզարկու շան պէս շուրջը կը գիտէր: Յաճախ գաղտնի ոստիկան մը, առանց յայտնի ընելու կրն-կերանար իրեն: Այդպէս կը պատմէին մեր երկու ընկերն-բը, որոնց «խնամք»ին յանձնուած էր վահէն: Բայց այդ հե-տապնդումը երկար տեսած էր, առանց արդիւնքի. կամա-ւորներէն մէկն ալ ձերբակալուած էր անոր ցուցմունքին վր-բայ. խորամանկը սրճարանի մը մէջ սուրճ խմած միջոցին, սիկարէթին ծայրովը ձեռքի թերթը ծակած եւ անկէ շուր-ջինները գննած էր. մեր կամաւոր ընկերը այդ միջոցին գին-քը կը դիտէ եղեր. կամացուկ մը կ'ելլէ ոստիկան մը կը բե-րէ եւ զայն բռնել կու տայ. թէեւ մեր ընկերը շուտով ա-ղատեցաւ, բայց հետապնդումի դործը իրմէ առնուեցաւ ու ինծի յանձնուեցաւ:

Ամէն առտու կանուխ կը հետեւէի շարագործ-յրտեսին, տունէն մինչեւ պաշտօնատունը կամ ոստիկանութեան կեդ-րոնը, որ Պապը Ալիի մեծ շէնքին կոնակը կ'իյնար: Բնակա-նարար հանրակառուցիչ կը ճամբորդէինք եւ նոյն ձեւով կը վերադառնայինք մեր տուները, որոնք ինչպէս յայտնի է, պատկից էին: Պէտք էր ուսումնասիրել ամէն փոքր կամ իր յաճախած վայրերը եւ յարմարագոյնը մատնանշել կամ յանձնարարել, մեր ընկերներուն, որոնք ահարեկումը պիտի կատարէին Վերի Մարմնի որոշումով: Այնպէս որ ամբողջ օրը դադար չունէի եւ կը ջանայի բնաւ հետքը չկորսնցնել: Կանոնաւոր ճաշ մը իսկ ընելէ զրկուած, սիմիթ մը կը կր-ծէի կամ աճապարանքով «բիազ» մը կը լափէի կամ, «աա-լէպ» մը կը պարպէի փոքրոցին բերանը, աչքս «խաֆիէ»ի ճամբան:

Օր մըն ալ վահէն զնաց կամուրջ եւ մտաւ Կղզիներու շոգենաւը, ճիշդ այդ միջոցին, երբ արդէն գինքը կը հետա-պնդէի, տունէն դուրս ելլելէն ի վեր: Ես ալ տոմսակ մը առի ու նաւ մտայ: Չէի գիտեր թէ որ Կղզին պիտի ելլէ.

ամէն պարագայի, որոշած էի հետքը չկորսնցնել, իր բոլոր տեղափոխութիւնները հսկողութեան տակ առած բլլալով:

Մտ մէկուէն ժամ վերջ, շոգենաւը հանդիպելէ յետոյ Գրնալը, Պուրկաղ եւ Հէյպելի, կանգ առաւ Մեծ Կղզի: Ծամբորդները դուրս ելան ու ցրուեցան: Հետուէն կը հե-տապնդէի վահէն Իհասնը, որ ծանր ծանր կը յառաջանար. մօտեցաւ նաւամատոյցի զիմացի սրճարանին, ուրկէ մարդ մը դուրս ելաւ ու զայն զիմաւորեց փութկոտութեամբ եւ մտերմութեամբ: Զարմանքս եւ ուրախութիւնս մեծ եղաւ: Այդ մարդը ուրիշ մէկը չէր, եթէ ոչ տիրահաշակ Հիտայէ-թը, կաթոլիկ նախկին կրօնաւոր մը, որ իսլամացած էր եւ պատերազմի ընթացքին իր սաղայէլական հողին ամբողջ մաղձն ու վայրագութիւնը դուրս տուած էր, իր ուրացած սողին ընտիր դաւակնելուն, մտաւորականներուն ձերբա-կալութեանց անձամբ հսկելով, եւ ոստիկանատունէ ոստի-կանատուն անոնց ընկերանալով: Քանի քանի ուսանողներ իրբեւ դաւառացի, անձամբ ձերբակալած ու տարագրել տուած էր:

Երկուքն ալ կրկին սրճարան մտան եւ բաւական մը մտա-լէ վերջ դուրս ելան եւ բռնեցին Սփլանտիտի ճամբան: Անա-կընկալ կերպով գտած էի մեծ «խաֆիէ» մըն ալ եւ ուրա-խութենէս անմիջապէս վերադարձայ նաւամատոյց, վայր-կեան առաջ հասնելու «Ճակատամարտ», լուրը հաղորդելու համար էյնաթեանին եւ Հրաչին, քանի որ Հիտայէթն ալ ա-հարկման ցանկին առաջին անուններուն շարքին վրան էր:

Կղզիներու շոգենաւը, վերադարձի ճամբուն վրայ, սո-վորականին պէս, հանդիպեցաւ Հէյպելի եւ Պուրկաղ, ուր նոր ճամբորդներ առնելէ վերջ, երբ կը բացուէին, իրա-բանցում մը ծայր տուաւ յանկարծ եւ ժողովուրդը ձախա-կողմը սկսաւ խուժել: Հետաքրքրութենէս մղուած ես ալ այդ կողմ փութացի:

Ահաւոր տեսարան մը պարզուեցաւ: Հարիւրաւոր շու-նեբու գիւղեր կը ծփային շուրին երեսը եւ տակաւին ողջ մնացած ուրիշ շուներ, տկար կը կաղկանձէին: Այդ անսո-վոր տեսարանը հին պատմութիւն մը ունէր:

Քափառական եւ անտէր շուներ հաւաքելու եւ չէզո-

քացնելու օրէնքի մը համաձայն, կամ այդ օրէնքը դործադրելու նպատակով, թուրք թաղապետական պաշտօնեաներ, ոստիկաններ եւ նոյնիսկ թուրք քաղաքացիներ, պարբերաբար այդ շուները կը հաւաքէին, եւ փոխանակ զանոնք մէկ անգամէն փծացնելու, կը փոխադրէին Իշխանաց Կղզիներու կոնակը զտնուող Ինսրգ Ատաճ, ուր խեղճ անասունները կը լքուէին իրենց բախտին, այսինքն ստոյգ եւ տանջալից մահուան:

Իրաւ ալ այդ հաղարաւոր շուները, այդ ամայի ու չոփ չոր կղզեակին վրայ անօթի ծարաւ մնալով, զազանացած իրար կը փարատէին, զիշեր ցերեկ վազվտտելով, ոռնալով ու կաղկանձելով: Խեղճ անասուններուն ողբն ու կաղկանձը գիշերները մանաւանդ կը հասնէր մինչեւ Գընալը: Ոմանք ալ անօթութեան ու ծարաւին չդիմանալով, եւ փախչելով իրենց կատղած ընկերներուն հալածանքէն, ծով կը նետուէին լողալով մարդարնակ տեղ մը հասնելու բնազդով, բայց ուշաթափ՝ ալիքներէն կը քուլէին: Թուրք բարբարոսութեան մէկ ուրիշ օրինակի մը վկաններն էինք ամէնքս ալ:

Այդ ահաւոր տեսարանին առջեւ, միտքս զնաց մեր փողոցին անտէր շուներուն որոնց ես դպրոցակախի սակառէս ուտելիք ու հաց կը բաժնէի ամէն երեկոյ, դպրոցէ վերադարձիս: Այդ իմ շուներս ամէն երեկոյ ճամբաս կը սպասէին եւ ձեռքս լիզելով կ'ընկերանային մինչեւ մեր դուռը: Ուրեմըն խորհեցայ, իմ խեղճ շուներս ալ անոնց մէջն են եւ սիրտըս լեցուեցաւ տխրութեամբ ու վիշտով:

Յաջորդ օրը Գալուստին հետ Մեծ Կղզի գացինք, Հիտայէթը գտնելու յոյսով. բայց յուսախար վերադարձանք եւ անգամ մըն ալ որեւէ լուր չկրցանք առնել անոր մասին: Վահէին հետ հանդիպումներուս ընթացքին, փորձած էի բերնէն խօսք առնել, բայց խորամանկ «խաֆիէ»ն կը խուսափէր: Ինքզինք քաջասիրտ ցոյց կու տար, բայց գիտէի որ կը վախնար մեր Կաղմակերպութենէն: Անգամ մը յայտնեցի թէ ինք ամէն վտանգէ զերծ պիտի մնայ եթէ Հիտայէթին տեղը ցոյց տայ: — Կ'ուզե՞ս ազգին օգուտ մը ունենալ, հարցուցի: — Ոոստացաւ, բայց երեւան եկաւ որ մեզ կը խաբէր...

Այս զբաղումներովս քանի մը օր եւս անցուցի եւ վերջապէս ընկերներուս միտքս յայտնեցի: Ըսի թէ տունէն մինչեւ պաշտօնատունը, երթեւեկի ատեն, Վահէն հարուածելը եթէ ոչ անկարելի, գէթ խիստ դժուար պիտի ըլլար: Յարմարագոյն վայրերն էին Աղա ճամբին քովէն կամ Սազըզ Աղաճի փողոցէն մինչեւ Թաղսիմ, Թարլա Պաշրի պողոտան կամ մինչեւ մեր տուներուն մերձակայքը: Միայն այդ քառակուսիին մէջ կարելի էր հարուածել: Իրաւ ալ հետապընդումներուս ընթացքին, դիտած էի, որ Վահէն, Ոստիկանատան Կեդրոնէն հանրակառքով տուն դարձած միջոցներուն, իրիկունները երբեմն կ'իջնէր Աղա ճամբի առջեւ ու Սազըզ Աղաճէն իջնելով կը հանդիպէր Թարլա Պաշրի պահականոցը: Ուրեմն, այդ շրջանակին մէջ կարելի էր յաջողութեամբ ահաբեկել անիծեալ «խաֆիէ»ն: Վերջական այս համոզումըս հաղորդեցի ընկերներուս եւ սպասեցի անոնց որոշումին կամ գործին:

Բայց օրերը կ'անցնէին եւ անոնք կը ձգձգէին ու կը ձգձգէին: Սաստիկ սրտնեղած, որոշեցի այդ «Գործ»ը վրաս առնել: Բանկալթիի Կրակի Մկրտութիւնս ինքնապատահութիւնս աւելցուցած էր. եւ մեր ընկերներէն Տաճատի սպանուութիւնը, ատելութիւնս խորացուցած էր հանդէպ այդ անպատիժ մնացած չարադործին եւ առհասարակ բոլոր դաւաճանները: Անպատիժ չձգելու համաժողովրդական ցանկութիւնը, որ ամէն տուն ու հեղ կը յայտնուէր եւ այդ ձրգձրգումները անհամբերութեամբ լեցուցած էին զիս: Հոգեկան այդ վիճակի մէջ էի երբ Պատասխանատու Մարմինի դիմեցի, անձամբ ահաբեկելու հայանուն մատնիչ-լրտեսը: Այդքան չարիքներէ վերջ, այդ հրէշին ողջ մնալը նախատինք մըն էր մեր կազմակերպութեան եւ քիչ մը արժանապատուութիւն ունեցող սեւէ հայ երիտասարդի համար:

Վահէ Իհսան կը սոսկար Դաշնակցութենէն. բայց միշտ ալ կը ճգնէր անվախ երեւոյթ մը ցոյց տալ: Եւ վարպետօրէն կ'ուզէր այն տպաւորութիւնը տալ իր շրջապատին թէ ինք բանէ մը վախցող չէ:

Որոշեցի մօտենալ իրեն եւ բարեկամանալ: Շատ դժուար չեղաւ. որովհետեւ Վահէն ինքն ալ կը փնտռէր մեզմէ մէ-

կը, որուն կարենար արտայայտուիլ եւ անուղղակի կերպով իր խօսքերը տեղ հասցնել: Կարճ ատենէն «մտերիմներ» դարձած էինք. միասին կ'երթայինք սրճարան կամ այլ վայրեր: Վստահ էի որ ինչն ալ կը կեղծէր ու չէր հաւատար անկեղծութեանս, բայց կամաց կամաց սկսաւ աւելի փնտոել զիս, երբեմն իր «տէրտ»ը բանալու համար: Երբեմն երբ զլուխը քիչ մը աւելի տաքցած ըլլար օդիէն, կը բացադանչէր.

— Ծօ, այդ քու Դաշնակցականներդ ինչ կ'ուզեն ինձմէ ... առտուրնէ մինչեւ իրիկուն տանս առջեւ մարդ կը պտտի ... ըսէ իրենց թող խելօք կենան... միայն Դաշնակցութիւնը մարդ չունի... Մենք ալ ունինք:

— Անկի համար «յող սիրտը զող» կ'ըսեն, Պարոն Վահէ: Ես միշտ մէջերնին եմ. ձեր մասին բնաւ խօսող չկայ...

Վահէն պահ մը կը հանդարտէր, բայց իր մտահոգութիւնները չէին փարատեր: Աւելի տխուր ու մոռալ դէմք մը կը ստանար. իսկ ես կը շարունակէի:

— Անկի դէմ ինչ կրնան ունենալ. բնաւ իրենց չեմ բռած թէ պատերազմի տունն թուրք ստիկաններով քանի անգամ մեր տունը խուզարկելու եկած էք: Եւ ինչո՞ւ բռեմ. դիտեմ թէ ուզելով չէիք բներ, այլ ստիպման տակ...

— ԱՖերիմ Արշաւիր... իշտէ քեզի պէս մտածող քիչ կայ... ըսէ իրենց որ հետս չիյնան... ետքը գէշ կ'ըլլայ:

Այսպէս խօսելով դաւաթը կը պարպէր եւ ինծի ալ կը հրամցնէր, ջանալով աւելի խմցնել ինծի, բերնէս խօսք մը առնելու համար: Բնաւ չէի մերժեր. եւ զարմանալին հոն է որ երբեք չէի զինովնար: Ստիպուած էի այդ զգուշի արարածին հետ օդի կամ դարեջուր խմել, կարեւորը ան էր որ մեր բարեկամութիւնը երթալով կ'ամբասնար:

Երկու անձեր նշանակուած էին Վահէի հաշիւը մաքրելու համար. դիտէի ու կը ջղայնանայի որ դեռ գործը զրլուխ չէ հանուած: Մինչդեռ հասկցայ որ մատնիչը կը պատրաստուէր Պոլսէն հեռանալ, միանգամ ընդմիշտ իր հետքը կորսնցնելու համար. ինչպէս ըրած է դժոխադէմ Հիտայթթը, որ արդէն Անատոլու անցած էր, փրկուելով Հայուն արդարադատ զնդակէն:

Ներկայացած էի Պատասխանատու Մարմինն եւ խնդրած

էի մատնիչը պատժելու գործը ինծի յանձնել: Շատ վերապահութեամբ նկատի առած էին առաջարկս: Տարիքս փոքր էր եւ անփորձ կը զտնէին զիս ու կը կասկածէին յաջողութեան մասին: Բայց երեւի ուղեցին փորձել եւ չարաժ մը միայն պայմանաժամ տուին. անկէ վերջ Մարմինը որոշած էր ծայրայեղ միջոցներու դիմել, նկատի ունենալով Իհսանի մօտալուտ մեկնումը:

1920 Մարտ 27ի առաւօտն էր:

Արշալոյսին դուրս ելայ Բերա Բարսիի զիմացի շնչքէն, ուր անցուցած էի դիշերը: Վճռած էի այդ օրն իսկ «լործ»ը վերջացնել ամէն գնով:

Պտոյտի քայլուածքով առաջացայ զէպի մատնիչին փողոցը. դեռ ամայութիւն էր. շատ կանուխ էր. Իհսանի բնակարանին պատուհանները զոց էին եւ վարպոյրները քաշուած՝ հաղիւ ժամը 7: Ժամանակ անցընելու համար ուղուեցայ Թարլա Պաշլի պողոտան, ձեռքս բռնած թուղթէ տոպրակ մը, շունչով ուռեցուցած: Կասկած չհրաւիրելու համար գնում կատարող մէկու մը երեւոյթը կ'ուղէի տալ ես ինծի:

Ընկերս Արշակ, որ շատ վստահելի եւ փորձառու մէկն էր, իբրեւ ահարեկիչը Հմայեակ Արամեանցի, եկած էր յանձնարարութեամբ, դիտելու համար զէպիքն ելքը եւ նեղը մնալուս պարագային, օղնելու ինծի:

Մինչեւ ժամը 8 ճեմեցի պողոտային վրայ մէկ վեր մէկ վար: Անցուղարձը շատցաւ. շրջուն վաճառորդները մէջտեղ ելած էին արդէն եւ պոռչուածներով օդը կը թնդացնէին: Տիրապետող կանչը սակայն հին հազուատ զնոյներուն կանչըն էր «էսքիլէր ալայըմ»: Խումբ խումբ երախաներ, ձեռք ձեռք բռնած, մանկապարտէզ կ'երթային: Դիմացի փերեզակ յոյն կինը, արագօրէն փեղկերը կը բանար, երախաներու շաքար, կուտ կամ պիստակ ծախելու համար. իսկ քովըս, յոյն մսավաճառի խանութին մէջ, մեծղի ալպանացի երիտասարդ մը, հսկայ դանակով մը միս կը ջարդէր: Անցորդներ, աճապարանքով կ'երթեւեկէին:

Թարլապաշլի պողոտայէն վեր սկսայ յառաջանալ հանդարտ քայլերով: Տեսայ որ մատնիչը դէմէն կու գայ, ձեռ-

քերը զրպանը, ուր միշտ ատրճանակ մը պատրաստ կը պահէր, ինչ որ զանազան առիթներով ստուգած էր: Ոստիկանական ատրճանակ մըն էր:

Տեսնելով Իհսանին արագ յառաջանալը դէպի իմ կողմս, եւ դիտելով փողոցին բազմութիւնը, սարսուռ մը ունեցայ, բայց իսկոյն ինքզինքս զսպեցի: Իհսան մօտեցած էր ինծի, քայլերը դանդաղեցնելով: Իէմքէն կարելի էր գուշակել որ կասկածներ կ'անցնէին մտքէն: 10—15 քայլ հեռուէն թիկնապահ թուրք ոստիկանը ետեւէն կուգար: Պաղարիւնս պահելով եւ բնական երեւոյթ մը տալու համար ինքզինքիս, փորձեցի ժպտիլ, ինչպէս վայել է երբ ծանօթ բարեկամի մը կը հանդիպինք: Ձեռքս հանեցի զրպանիս ատրճանակին վերայէն եւ բարեւ տալու ձեւ մը ըրի: Իհսան ոստիկանեցաւ ժեսթս կրկնել եւ իր կարգին ձեռքը զրպանէն հանեց:

Ճիշդ այդ միջոցին կը սպասէի արդէն: Վայրկեանապէս հանեցի ատրճանակս եւ կրակեցի: Գնդակը վրիպեցաւ ճակատէն եւ հանդիպեցաւ կոկորդին: Մատնիչը մէկ կողմէ կը փորձէր ատրճանակը հանել զրպանէն եւ միւս կողմէ շուրջի անցորդներէն օգնութիւն կը խնդրէր: Թիկնապահ ոստիկանը զէնքի ձայնը առնելուն պէս անհետացած էր:

Երկրորդ գնդակ մը եւս ստացաւ Իհսան իր թեւէն. տեսնելով որ չպիտի կարենայ ատրճանակը գործածել, սկսաւ փախչիլ: Ետեւէն երկու գնդակ եւս պարպեցի, նոյն ատեն հալածելով զինք: Իրարանցումը սկսած էր փողոցին մէջ: Տուներու պատուհաններէն թաղարներ եւ զանազան առարկաներ կը նետէին վրաս, արգիլելու համար հետապնդումս, բայց անցորդներէն ոչ ոք կը համարձակէր միջամտել:

Գիշ մը վազելէ ետք Իհսան ինկաւ գետին եւ գլուխը քարի մը զարնուեցաւ: Վերջին երկու գնդակներս ալ հանդիպած էին իրեն, բայց մահացու ըլլալու չէին, քանի որ մատնիչը փորձեց ոտքի ելլել ինկած տեղէն, թէեւ չյաջողեցաւ: Դեռ կարկուտի պէս ամէն տեսակ առարկաներ կը տեղային վրաս, մեծապէս արգիլելով առաջացումս: Իհսան իրարանցումէն օգտուելով, յաջողած էր զրպանէն հանել ատրճանակը եւ նշան առնել ինծի: Ժամանակ չտուի իրեն. վրան նետուեցայ ու ատրճանակիս բոլոր փամփուշտները պարպե-

ցի զանկին մէջ:

Երկու քայլ հեռանալէ վերջ վերադարձայ, ապահով ըլլալու համար որ հրէջը դադարած էր ապրելէ: Գանկը ջախջախուած էր եւ ուղեղէն մաս մը դուրս ցայտած: Այն ուղեղը, որ տարիներ շարունակ անմեղ Հայերու շարժարանքին եւ մահուան պատճառ եղած էր:

Պահ մը բնազդաբար վեր նայեցայ, դիտելով պատուհաններուն մէջ խոնուած բազմութիւնը եւ դող մը անցաւ մարմնէս: Թշնամական խօսքեր ընող եւ պողոտայներ արձակող կիներն ու մարդիկը չէին ուշադրութիւնս գրաւողը: Պատուհանի մը մէջ ամբողջ հասակով կեցած էր կին մը եւ տրտում-տխուր կը դիտէր Իհսանին սատակը:

Ճիշդ այդ փողոցին վրան էր մատնիչին անթիւ զոհերէն տղթ. Պեննէի բնակարանը եւ պատուհանէն դիտող հայուհին տղթ. Պեննէի այրին էր: Նոյն փողոցին մէջն էր նաեւ տղթ. Տաղաւարեանի տունը. դարձեալ Իհսանի զոհերէն:

Փափաք ունեցայ խօսք մը ըսել Տիկինին, յայտնելու համար որ մատնիչը վերջապէս գտաւ իր արդար պատիժը, բայց ժամանակ չկար եւ կացութիւնս սկսած էր վտանգալից դառնալ: Շուրջս բազմութիւն մը հաւաքուած էր: Կռքեր եւ շալկաւոր մարդիկ կանգ առած էին ատրճանակի ձայներէն: Դեռ որեւէ մէկը չէր համարձակած միջամտել, բայց կը զգայի որ վայրկեանէ վայրկեան կրնայ շարժիլ եւ այն ատեն բանս բուրդ էր: Հաւանական յարձակումի մը առաջը առնելու համար, բոլորէն տեսանելի ձեւով մը ատրճանակս լեցուցի, որպէսզի գիտնան թէ անզէն չեմ եւ չհամարձակին մօտենալ ինծի:

Չէնքը միշտ ափիս մէջ կը պատրաստուէի հեռանալ, երբ յանկարծ տեսայ որ թուրք հսկայ «պէքչի» մը կը մօտենայ զիս բռնելու համար: Զպլաքեան դեղարանին առջեւն էր: Հազիւ մօտեցած էր թուրքը եւ կը փորձէր ձեռք բարձրացնել ժամանակ չտուի իրեն: Ամբողջ ուժովս եւ կայծակի արագութեամբ, ատրճանակի փողով գլխուն զարկի. մարդը թաւալելու ինկաւ զարնուելով դեղարանի ցուցափեղկին: Ապակիները փշրուեցան բազմաթիւ շիշերու հետ: Այս տեսարանը սարսափեցուց դիտողները, որոնք ետ ետ քաշուեցան:

Ուրիշ թուրք պահապան մը, որ միւսին ևտեւէն կու գար, նոյնպէս զիս բռնելու դիտումով, ընկերոջ վիճակը տեսնելով միտքը փոխեց եւ եղած տեղը մնաց:

Կացու թեւէն օգտուելով՝ ատրճանակս թափ տուի ժողովուրդին վրայ, հրամայելով որ ճամբայ բանան: Բազմութիւնը երկուքի բաժնուեցաւ: Փողոցին տէրն էի այլեւս: Սկսայ հանդարտօրէն քալել եւ հեռանալ: Հետապնդող չեղաւ: Բայց անմիջապէս որ դարձայ մտայ քովստի Մաճառ փողոցը, քայլերս արաւացուցի, երկրորդ կողմնակի փողոց մը մտնելու պէս, սկսայ վաղել, միշտ նախընտրելով դարձադարձիկ եւ իրար կտրող նեղ փողոցներ, մինչեւ որ ապահով զգացի թէ յաջողած եմ հետքս կորսնցնել եւ հետապնդող չունիմ:

Դէպքէն վերջ Գ. Մ. ին տունը երթալէ առաջ հանդիպեցայ Կառավարենցի ընակարանը: Ջղային վիճակի մէջ էի եւ ցնցուած: Հոն ինքզինքս գտայ, յետոյ գացի Տիղրան Պօղոսին տունը, ուր գտայ Արշակը, որ զիս տարաւ Գ. Մ. ին տունը: Անիկա տունը չէր եւ այդ օրերուն կ'աշխատէր Գեւորտեանին խանութի: Արշակին հետ գացինք Ճակատամարտի խմբադաստունը, քրտնած էի եւ երբ բաճկոնս հանեցի, Գուրգէն Մխիթարեան արեան հետքեր նշմարեց աջ կողմս. պատճառը հարցուց. պատմեցի թուրք պահապանին դէպքը. ատրճանակիս փողով քթին բերնին զարկած էի եւ անոր արիւնն էր որ հետք ձգած էր շապիկիս վրան, երբ ատրճանակը մէջքս կը խրէի: Գուրգէն՝ յարկը զրկեց ու նոր շապիկ մը բերաւ եւ հոն ալ փոխուեցայ: Ապա Արշակը զիս տարաւ Գեւորտեանին խանութի. ժամը 12ին մօտ էր: Հոն էր որ Մ. տեղեկացաւ դէպքին, խանդավառութեամբ զիս համբուրեց եւ Արշակին պատուիրեց զիս տանիլ իր տունը, ուր ամիս մը մնացի:

Կը կարծէի թէ դէպքին ականատեսներուն մէջ զիս ճանչցող չկար. հետեւաբար ինքզինքս ազատ կը զգայի. բայց շուտով լուր բերին թէ թուրք ոստիկանութիւնը, Համաձայնական ղինձորական ոստիկաններու հետ խուզարկած են մեր տունը եւ զիս փնտրած: Պարզուեցաւ որ զիս ճանչցող եւ ինքնութիւնս յայտնողը Իհսանին թիկնապահ ոստի-

կանն է: Անիկա իր փախուստը արդարացուցած էր սա պատճառարանութեամբ, թէ փողոցի բազմութեան մէջ հաւանորէն ընկերներս կային եւ թէ իր միջամտութեան պարազային կրնային տեղն ու տեղը սպաննել զինք, առանց որ ինք կարենար փրկել Իհսանը:

Սխալ չէր ոստիկանին տրամարանութիւնը: Բայց թէ ինչ աստիճան իրաւունք ունէր ձեռք վախճելու, այդ ալ իր պետերուն գիտնալիք բանն է: Յամենայն դէպս, մէկ բան որոշ էր ինձի համար: Զերբակալութեան հրամանագիր մը կար ինձի դէմ եւ ևս պարտաւոր էի դադարի մնալ:

Ամիս մը մնացի Գ. Մ. ին ընակարանը, ուր վայելեցի ամէն ինամբ ու հոգածութիւն, փոխադրուեցայ Սկիւտար, հոն ամիս մը մնալէ յետոյ գուեցեքիական անցադրով մը ասպրանքատար շոյեհաւ մը մտայ: Անունս՝ Թորգոմ: Կ'երթայի Սեւաստափոլ:

Այդ շրջանին պոլսեցի առևտրականներ մաքոք կը բանէին Պոլսոյ եւ Սեւաստափոլի, Նոյսրոսիսքի եւ Կերէի միջեւ, ուտեստեղէն, հաղուստ կապուստ եւ այլ անհրաժեշտ իրեղէններ տանելով ձերմակ ուս բանակին ու բնակչութեան եւ փոխարէն թանկագին զորդեր, գոհարեղէն եւ այլ արժէքաւոր նիւթեր բերելով: Շատերուն բերնին համ տուած էր եւ քանի մը հազար ոսկի ունեցողը շունչը կ'առնէր Թրիմի թերակողին եւ նոյնիսկ Օտեսա: Ոմանք, խոհեմները, ահազին հարստութիւն գիղեցին, իսկ ուրիշներ վերջին պահուն իրենց ամբողջ ունեցածը վրայ տուին: Վրանկէլի բանակը քաղաքացիական կռիւին վերջին դրուազը կ'արձանագրէր: Կարմիրները վրայ հասնելով մեր առևտրականներուն ամբողջ ունեցածը զրաւած էին եւ մարդիկը հազիւ հազ յաջողած էին կեանքերնին փրկել:

ՔԵՐՉԷՆ ՊԱԹՈՒՍ

Ճամբորդութեանս ծրագիրը որոշակի գծուած էր: Սեւաստափոլէն պիտի անցնէի Գերջ, անկէ ալ Պաթում, ուրկէ երկաթուղիով պիտի երթայի Թիֆլիս, յետոյ Հայաստան: Երկու Հայ վաճառականներ, որոնցմէ մին հռչակա-

ւոր փաստարանի մը եղբայրն էր, սիրով զիս հիւրընկալեցին իրենց վարձած շոգենաւին վրայ, որ մեծաքանակ ապրանքներու բեռը պիտի պարպէր նախ Սեւաստափող, յետոյ Քերչ, ապա պիտի անցնէր Պաթում, ուր ցամաք պիտի ելլէի:

Մեր ճամբորդութիւնը շատ հաճելի անցաւ. ամէն օր զոնեաք ու շամբանիա կը խմէինք. ուտելիքը առատ: Վաճառականները մեծ հողածուծիւն ցոյց տուին ինձի: Սեւաստափող ելանք. ապրանքին մէկ մասը պարպեցին. զիչերները շոգենաւին վրայ կը պառկէի: Երկու օր մնալէ վերջ անցանք Քերչ:

Երբ ցամաք ելայ, այն ատեն միայն հասկցայ որ անձրեւէն փախչելով կարկուտի բռնուած էի: Քաղաքը տակնուվերայ էր. ցամաքէն ու օդէն ուժարկոծում. փողոցներու մէջ մեռեալներ: Պուշեւիկեան ուժերուն եւ ճերմակ բանակին միջեւ կռիւր կը շարունակուէր սաստկութեամբ: Դժբախտութիւնը մինակ չի դար, ինչպէս կ'ըսեն. մեր շոգենաւն ալ սրաւուցեալ վրանկէլի բանակին կողմէ. ոստիկանները եւ զինուորականներ ներս մտած ատեն յաջողեցայ դուրս ելլել եւ անկէ վերջ բնականաբար միտք չըրի վեր ելլելու. ճամբու ընկերներս ալ կորսնցուցի. դանոնք հարցաքննելու տարած էին: Բառ մը ուսերէն չէի դիտեր տակաւին. պէտք էր սակայն գլխուս ճարը նայիլ:

Այդ ընդհանուր խուճապին մէջ մեծ դժուարութեամբ եւ հարցուփորձերով գտայ խան մը, որ Հայու մը կը պատկանէր: Սենեակ մը վարձեցի. հետեւեալ օրը այդ Հայուն միջոցաւ ծանօթացայ թուրք նաւաւարներու, որոնք առաքաստանաւ մը ունէին. բանակցութեան մտայ հետերնին, Պաթում երթալու համար:

Այդ օրը քաղաքը կրկին ուժարկոծուեցաւ. փողոցներու մէջ մարդիկ կը սպաննուէին. էջնահատակ չղառնալու համար որոշեցի սենեակս մնալ: Նստած կը կարդայի, երբ սենեակիս դուռը յանկարծ զարկին: 12ի չափ ոստիկան ներս խուժեցին եւ հարցուցին անունս, ուրտեղէն գալս եւայն: Անցազիրս անվաւեր ու առարկելի գտան: Հակառակ բազմալեզու հատուկտոր բացատրութիւններուս, քաշեցին տարին

զիս: Հայ պանդոկապետը ոչ միայն չմիջամտեց, այլ չմտեցաւ անդամ, գոնէ ըսածներս թարգմանելու համար:

Բանտ տարին եւ զրպաններս խուզարկեցին. մօտս զըտնուող բոլոր թղթադրամներս առին: Բարեբախտաբար ոսկեղրամներ ունէի, զոր կոճակի ձեւով զետեղած էի հագուստներուս վրայ. մտքերնուն բան մը չանցաւ ու չկասկածեցան: Տ օր մնացի Քերչի բանտը, բոլորովին անպաշտպան եւ վատ վիճակի մէջ: Բանտին մէջ ծանօթացայ տրապիղոնցի յոյնի մը եւ ուս բանտարկեալի մը հետ: Այս վերջինին քոյրը բանտապետին ծանօթ էր. կ'աշխատէր աղատել իր եղբայրը եւ ինձի ալ օգտակար եղաւ: Յոյն բանտարկեալին հետ կանչուեցայ բանտապետին մօտ. յոյնը թարգմանի պաշտօն կը կատարէր. խնդիրս շատ բարդ չէր. քանի մը հազար բուլղարի կաշառքով յաջողեցայ օձիքս աղատել. մարդը ինձմէ զբաւած դրամները վերադարձուց ինձի:

Բանտէն ելլելէ վերջ քանի մը անգամ այցելութեան գացի յոյն բանտարկեալին, որ օղնած էր ինձի, երբ իմացաւ Պաթում երթալու մտադրութիւնս, զգուշացուց, ըսելով.

— Ուշադրութիւն ըրէ, ամէն առադաստանաւ մի մըտներ. այդ լազերը եթէ հասկնան որ քովդ դրամ կայ, կը կողոպտեն քեզ, կը սպաննեն ու ծովը կը նետեն...

Թուրք նաւաւարներուն ալ հետքը կորսնցուցած էի, բանտ երթալուս պատճառով. յարմար առիթը կը փնտռէի եւ սենեակ մը վարձեցի Մուրքա Փլիչիթա անունով ուս կնոջ մը տան մէջ: Հոն մնացի, ամէն օր փնտռելով Պաթում երթալու միջոցը:

Մէկ երկու օր վերջ նաւահանգիստը կը շրջէի. ծանօթացայ թուրք լազ նաւաստիի մը. նպատակս յայտնեցի: Մատովը ցոյց տալով հեռուն կեցած նաւ մը, ըսաւ.

— Այսօր պիտի մեկնի ... գնա նաւապետը տես:

Իրար կպած մակոյկներուն եւ առաքաստանաւերուն վերայէն ցատկոտելով, հեւ ի հեւ հասայ մատնանշուած առաքաստանաւը: Նաւապետը հոն չէր. քիչ վերջ եկաւ, հրակայ նիհար անինամ մօրուքով մէկը, պարկ մը շալակին: Վերէն վար չափեց զիս եւ հասկնալէ վերջ Պաթում երթալու մտադրութիւնս, հարցուց.

— Դրամ ունի՞ս :

— Այո, ճանապարհածախս կրնամ վճարել: Եւ անմիջապէս յիշելով յոյն բանտակիցիս պատուէրը, աւելցուցի:

— Չորս հազար բուպլի միայն ունիմ:

— Այդ դրամը ուտելիքիդ չի բաւեր: Յիսուն ոսկի կ'առնեմ քեզ Պաթում տանելու համար:

— Շատ լաւ. դիւ Պաթում տար. այնտեղ մեր մաղազային մասնաճիւղը կը վճարէ քեզի:

— Ի՞նչ է ձեր մաղազային անունը:

Պատմութիւն մը շինեցի ծայրէ ծայր: Ես, Իբրանոսեանի քրոջ թոռն էի, քանի մը բնկերներով Քերշ դացած էինք պտոյտի. բնկերներս Պոլիս վերադարձած էին, իսկ ես կ'ուզէի մեծ հայրիկիս Պաթումի վաճառատունը տեսնել: Սակայն ամէն կողմ տիրող խառնակութեան պատճառով, ամիսէ մը ի վեր նաւ չէի կրցած դտնել. դրամս ոչ հատած է եւ շուարած վիճակ մը ունիմ:

Մինչ ես պատմութիւնս կը պատմէի, նաւապետը, քանի մը անգամ կարծեմ ինքնիրեն կը խօսէր, ցած ձայնով կըրկնեց:

— Իբրանոսեան Հաճի Աղային թոռն ես, հը՞... .

Պարզուեցաւ որ մարդը քանի մը անգամ ապրանք տարած է Սոչի եւ Սոխումի կողմերը Իբրանոսեանի հաշուոյն եւ շատ լաւ վարձատրուած: Սկսաւ լաւ աչքով ինձի նայիլ: Քաջակերուած ըսի.

— Է, աղա՛, ինչ կ'ըսես, դիւ Պաթում պիտի տանիս:

— Պաթում ալ կը տանիմ, Պոլիս ալ:

Եւ յանձնարարեց որ քովս եղող դրամով երթամ հաց եւ չոր միս տոնեմ, իբրեւ պաշար:

Յունիսի տաք օր մըն էր: Պայուսակս եւ 8—10 օրուայ պաշար առած, նաւ մտայ: Նաւապետը յայտնեց թէ նաւը դեռ մէկ երկու օր պիտի սպասէ, բայց կրնամ նաւուն վրայ մնալ: Չեմ գիտեր ինչու պիտի սպասէինք. կամ նպաստաւոր հովերու եւ կամ երեւի տակաւին իրենց գործերը չէին վերջացուցած. անընդհատ երթեւեկ մը կար, նաւաստիները ծրարներ կը բերէին շարունակ եւ բաներ մըն ալ դուրս կը տանէին:

Թղթադրամներս աջ ոտքիս կապած էի, տարատիս տակ իսկ ձախ սրունքիս նակամ ատրճանակս դոր դնած էի Մուրթա Փելիշիթա անուն կնոջմէ մը, Քերշի մէջ, որ կը պատկանէր իր սպաննուած ամուսնոյն: Նաւուն ծակուծուկը սորվելէս վերջ, ատրճանակս ապահով անկիւն մը պահեցի, որպէսզի վտանդի մը պահուն աւելի դիւրին կարենամ դործածել: Երկու օրը անցաւ, բայց նաւը դեռ չէր շարժեր տեղէն: Երրորդ օրը նաւապետէն յիսուն բուպլի փոխ ուղեցի, պապիրոս դնելու պատրուակով: Այդ կերպով կ'ուզէի ցոյց տալ թէ իրապէս անկուտի եմ:

Ի վերջոյ յայտնի եղաւ, որ նաւը կը սպասէր ամպոտ եւ անձրեւոտ օդերուն, որպէսզի ցամաքէն դադտնորէն հեռանայ: Հասկցայ որ կը գտնուիմ մաքսանենյ նաւու մը վրայ, ինչ որ շատ վտանգաւոր էր, բայց ուրիշ ճար չունէի: Մովը ինկողը օձին կը փաթթուի կ'ըսեն: Ու ես փաթթուած էի մաքսանենյներուն:

Երեքշաբթի օր մը, փոթորիկ, անձրեւ, աշխարհ կործանող քնութեան տակնույրայութիւն մը: Ճիշտ մեր սպասած օրը: Բայց եկուր տես որ անիծեալ առադաստանաւը դարձեալ տեղէն չի շարժիր: Յայտնի եղաւ, որ նաւապետը ահելիօրէն նախապաշարեալ մարդ մըն է եւ Երեքշաբթին կը համարէ չարագուշակ օր ու կը մերժէ այդ օրը ճամբայ ելլել:

— Ուղորսուգ... ուղորսուգ... կը կրկնէր անվերջ: Կը լսէի իրենց խորհրդակցութիւնը եւ ամէն բան գիտէի: Արդէն կարեւորութիւն չէին տար ինձի, իբրեւ անվնաս մէկը եւ իմ ներկայութեանս կը խօսէին գաղտնի տարուելիք ապրանքներու մասին — աղամանդ, ոսկեղէն եւայլն:

Կէս դիշերը հազիւ անց նաւը շարժեցաւ: Այլեւս Չորեքշաբթի կը համարուէր եւ «ուղորսուգ» չէր: Առանց առադաստները բանալու, նաւը դժուարութեամբ սկսաւ շարժիլ եւ հեռանալ ցամաքէն: Եօթը մարդ կար նաւուն մէջ. բոլորն ալ թուրք լազեր: Օրերէ ի վեր դիտէի այդ պարագան, բայց վերջին պահուն ներսս վախ մը մտաւ ու գրեթէ զղջացի: Այլեւս ուշ էր եւ զղջալը օդուտ մը չունէր. վարի խցիկը միակ էի եւ կը տեսնէի անոնց դատան ու կոպիտ

դէմքերը, աղօտ լամբի մը լոյսին տակ: Ինծի յատկացուած այդ խցիկին մէկ անկիւնը շուտով համակերպեցայ կացութեանս եւ հանգիստ մը քնացայ տրամաբանելէ վերջ որ եթէ ուզեն ինծի շարիք մըն ալ հասցնել, առաջին դիշերը պիտի չպատահի ատիկա:

Առտուն կանուխ վեր կ'ելլեմ: Արդէն առադաստները պարզուած են: Սաստիկ քամին ուռեցուցած է կտուները եւ նաւը կը ճեղքէ հսկայ ալիքները: Սեւ ծովը սոյգով է, ձմեռ ամառ չունի եւ փոթորիկները անպակաս են: Բոլորն ալ կը քնանան, բացի Լորիտասորդ նաւատիկ մը, որ կը կենայ դեկին գլուխը ու թրքերէն երգ մը կ'երգէ: Ցամաքը տակաւին կը նշմարուի, բայց փտանդը անցած կը նկատուի: Փոթորիկը երթալով սաստկացաւ: Հովերը ահուկի թափով կը դարձնուէին նաւուն, տաշեղի պէս շարժելով դայն: Նաւատիկները կ'ամբացնէին կամ առադաստներուն մէկ մասը կրկին կը կապէին: Այդ եօթը հոյին հարիւր մարդու աղմուկն ու տակնուվրայութիւնը կը ստեղծէր:

Սեւ ծովու վրայ մեր առադաստանաւը լուցկիի տուփի մը պէս էր:

Հովը մէկ ուղղութեամբ չէր փչեր: Ետեւէն, սողեւէն, կողերէն: Յանկարծ կայմը կոտրեցաւ եւ առադաստները թափեցան տախտակամածին վրայ, ահուկի խուճապ առաջ բերելով: Ծիւղ նոյն պահուն հեռաւոր ցամաքին հասան թրնդանօթի ձայներ: Հաւանօրէն նաւը հասած էր պոլսնէիկեան դօտի մը. այս պարպան աւելի սաստկացուց իրենց վախը: Մաքսաննկուած ապրանքները տոպրակներով դուրս հանեցին, ամէն բոպէ դանոնք ծով թափելու համար: Նաւն ու նաւուն մէջ գտնուողները ազատուած չունէին, եթէ յանցանքի վրայ բռնուէին:

Գիշեր մըն ալ այսպէս անցուցինք: Առտուն ծովը դեռ չէր հանդարտած, այլ աւելի դէչ: Նաւուն մէկ կողմէն ջուրը կը խուժէր կը ծածկէր կամրջակը եւ միւս կողմէն կը թափէր: Պառկած տեղս ալ ջուրերու մէջ էր. բոլորը կ'աշխատէին եւ մէկ մասը ջրհանով մը ներքնայարկի ջուրերը կը պարպէր: Լրջօրէն մտահոգուեցայ, երբ, հակառակ այդ ծանր կացութեան, բոլորն ալ իրենց գործը լքեցին եւ սկը-

սան «նամազ»ի: Աղօթքի այս արարողութիւնները կը կըրկնրէին եւ նաւը ատկէ կը տուժէր: Անկիւն մը կանգնած աղօթողները կը դիտէի: Անգամ մը նաւապետը նեղսրտած շեշտով մը ըսաւ ինծի.

— Սանըն Ալլահըն եօ՞ք մը պէ... սէն հիչ տուա էթմէ՞մըսըն...

Կը կարծէր որ Աստուած չունիմ, քանի որ չեմ աղօթեր: Ու ամէն անգամ որ նեղը մնար, այդ մոլեռանդ մարդը ինծի ակնարկելով կ'ըսէր.

— Իչերիմիդտէ, պիր ուղուբսուզ վար... «Մէջերնիս անբախտութիւն բերող մը կայ»:

Ես չէի պատասխաներ, բայց կը մտածէի Նախան տրճանակիս, որ երկու քայլ անդին տեղ մըն էր: Անգամ մը նաւապետին ըսի.

— Ինչպէ՞ս թէ Աստուած չունիմ: Նաւ մտած վայրկեանէս ի վեր կ'աղօթեմ որ ողջ-առողջ Պաթում հասնինք...

— Աճայիպ, մրմոաց քթին տակէն զարմանք յայտնելով. բայց դէմքը խոժոռ էր:

Այդ դիշեր ատրճանակս հանեցի ծածուկ տեղէն եւ ծոցս առի: Ան էր միակ պաշտպանս այդ կիսավայրենի անասուններուն մէջ:

Յաջորդ առաւօտ, փոթորիկը մեղմացած էր: Չորրորդ կամ հինգերորդ օրն էր. ստիպուած էինք թիավարելով յառաջանալ, քանի որ առադաստները չկային: Երկար ու տաժանելի ճամբորդութիւն մը, որ չեմ յիշեր քանի օր-տեւեց: Նկատելի դէպք մը այլեւս չպատահեցաւ. ընտելացած էի միջավայրին եւ կ'աշխատէի իրենց հետ կամ ձուկ կ'որսայի: Քանի ծովը կը հանդարտէր, այդ դաժան մարդիկն ալ կը մեղմանային: Մեծ վտանգէ մը ազատած էին եւ սկսան զուարթանալ՝ կատակել իրարու հետ եւ լաղերու ինքնայատուկ երգերը մրմոալ կամ բարձրաձայն երգել: Հետս ալ անուշ կը վարուէին եւ ինծի ալ երգեր կը սորվեցնէին:

Իրենց ազգային երգերուն մէկ քանի պատասխանները չեմ մոռցած.

«Արմուտ տալտա սալլանուր, սալլանուր...»

«Սալլանուրֆնա պալլանուր, պալլանուր...»

եւ կամ՝

«Խամսու գոյտում թավայա,
Պաշլատու օյնամայա...»

Երբ Պաթում հասանք, հոն եւս սպասեցինք զիշերուան եւ կրցանք ցամաք ելլել աննկատելի կերպով: Գացի շիտակ Աւլանի պանդոկը, որուն հասցէն Պոլսէն ունէի: Առաջին հանդիպած անձերէս մէկը եղաւ Տիգրան Պոյեանը, որ Վահան Զերազին եւ Օննիկին պէս Հայաստան կը մեկնէր, ըսկառուտներու գործը կաղմակերպելու նպատակով:

Նաւապետս հետս եկաւ պանդոկ. կ'ուղէր ապահով գիտնալ թէ ուր պիտի գիշերեմ:

— Առտուն կու գամ քեզ կը տանիմ մեծ հայրիկիդ մաղաղան, ըսաւ հոգածու շեշտով մը, բայց իր միտքը անշուշտ դրամին շուրջ կը դառնար:

— Գէտք չկայ վաղուան սպասելու, ըսի եւ ձեռքս նետեցի գուլպայիս մէջ, հանեցի ամբողջ դրամս, 300 թղթադրամ ոսկի, եւ յիսունը հանելով տուի իրեն:

Մարդուն աչքերը բաց մնացին. պաղած մնաց զիմացս, առանց ձեռքը բարձրացնելու ներկայացուցած դրամիս:

— Նէ շաշըրտըն, եահու, ըսի իրեն, չհասկնալու զարնելով իր զարմանքին բուն պատճառը:

— Գիմետում քի պու գատար փարա վար եանրնտա — չէի գիտեր թէ այսքան դրամ կայ քովդ — ըսաւ, անշուշտ ափսոսալով իր փախցուցած առիթին վրայ:

— Աւելի լաւ քեզի համար որ չէիր գիտեր, թերեւս փորձութեան մատնուէիր եւ զլխուդ ալ փորձանք մը բանայիր, որովհետեւ դրամին քով աս ալ կար: Եւ ցոյց տուի տորճանակս:

Տուի դրամը շնորհակալութիւն յայտնեցի ու ճամբու գրի:

Բ. Մ Ա Ս

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

ԴԵՊԻ ՊԱՔՈՒ ԽԱԼԻԼ ԵՒ ԷՆՎԷՐ ՓԱՇԱՆԵՐԸ
ԳՏՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ. — ԹԻՖԼԻՍԻ ՄԷՋ ԱՐԱՄ ԵՐԿԱՆԵԱՆՆԻՆ
ԵՒ ԻՄ ԶԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՆԸ. — ՄԵՏՏԵՒ ՄԷՋ
ԶԱՐԶԱՐԱՆՔ ԵՒ ՄԵՐ ՓԱՆՈՒՍՏԸ

1920 Յունիսի, Ամատունիի յանձնարարագրով հասայ Հայաստան: Մայրաքաղաք Երեւանը վերականգնումի տենդոտ գործունէութեան մէջն էր: Սովի եւ հիւանդութեանց առաջըր առնուած էր. մասնաւորաբար կարճ ատենուայ մէջ կերպարանափոխուած էին երէկուան գունատ, նիհար եւ խեղճուկ որբերը, կը կաղմէին խանդոտ մարդիկներու բանակ մը, շնորհիւ թրքահայ սքանչելի մարդիկ-մարդիչներու, մասնաւորաբար Եղիշէ Քաջունիի, որուն միանալու կ'երթային պոլսահայ երեք մարդիկներ, Վահան Զերազը, Տիգրան Պոյեանն ու Օննիկ Եաղմանեանը: Պաթումէն միասին ճամբորդած էինք Երեւան. ճամբու ամբողջ տեւողութեան անսահման խանդավառութեամբ կը խօսէին իրենց ծրագիրներու մասին: Վահանը մեծ համբաւ ունէր Պոլսոյ մէջ, իրբեւ առաջնակարգ մարդիկ ու վարիչ, քաջ լոգորդ եւ ասպետական հոգիով երիտասարդ մը, որ ամբողջական նուիրումով նետուած էր մեր մարդական շարժումին մէջ եւ անսովոր սէր ու համակրանք կը վայելէր բոլոր շրջանակներու մէջ:

Հակառակ Մայիսեան զսպուած ըմբոստութեան խուլ արձագանդներուն, երկրին մէջ հանդարտութիւն կար: Երեւան հասնելուս պէս, ներկայացայ ընկեր Ռուբէն Տէր Մինասեանին, որ այդ միջոցին Պատերազմական Նախարարի պաշտօնը կը վարէր: Դեռ կը յիշեմ այդ օրը: Երբ տիկին Տէր Մինասեան դուռը բացաւ, կարծես մշուշ մը զարկաւ դէմքիս: Սննեակը ծուխով լեցուած էր. զարմացած էի, երբ գորգով ծածկուած բազմոցի մը վրայէն ձայն մը առի: Գլուխս ծռեցի եւ «ամպ»ի տակէն դտայ ընկեր Ռուբէնը: Անընդհատ կը ծխէր, ինծի ալ սիկարէթ մը հրամցուց. առի եւ ծխեցի: Յանձնարարադիրս յանձնեցի: Կարդաց, խնդաց, ելաւ զիս համբուրեց, յետոյ ուզեց հասկնալ մտադրութիւններս:

— Լաւ կ'երեւաս, Արշաւիր:

— Այո, շատ լաւ եմ եւ Հայաստանն ալ շատ սիրեցի: Եւրոպա երթալէս վերջ կը վերադառնամ եւ կը հաստատուիմ:

Հայաստան զրկուած էի, առժամաբար զերծ մնալու համար թուրք ոստիկանական հետապնդումներէ եւ հաւանական վտանգներէ: Ատեն մը հոն մնալէ վերջ, պիտի անցնէի Եւրոպա ուր ապաստանած էին Իթքիաւտի վարիչ փաշաներն ու պէյերը: Այնտեղ շատ կարեւոր «գործեր» կային. կը սպասէինք Պոլսէն դալիք ստոյգ եւ որոշ հրահանգներու:

Ընկեր Ռուբէն զիս յանձնարարեց ոստիկանապետ Լեւոն Գալանթարեանին, որ ինծի պաշտօն տուաւ քաղաքային Գաղտնի Ոստիկանութեան Բաժնին մէջ: Հազիւ քանի մը օր մնացած էի, երբ քանի մը ընկերներով զիս զրկեցին Կարս, ուր, ինչպէս ստուգուած էր, թուրք լրտեսներ հասած էին արջառ գնելու պատրուակին տակ: Յաջողեցանք զիրենք դիմակազերծ ընել, դաղտնիքներն ալ կորզելով: Տեւական կերպով չփման մէջ էինք Ռուբէնին հետ: Անոր հրամանով անցայ էլմիածին, ուր կարգ մը աշխատանքներ տարի: Մօտաւորապէս 3-4 ամիս շրջեցայ Հայաստանի զանազան կողմերը եւ օր մըն ալ Երեւան կանչուեցայ: Փութացի Նախարարատուն: Ընկեր Ռուբէն զիս տուն հրաւիրեց, ուր գիշերը երկարօրէն խօսեցանք:

— Արշաւիր, ըսաւ, քեզի կարեւոր դործ մը պիտի յանձնեմ... Պաքու պիտի երթաս...

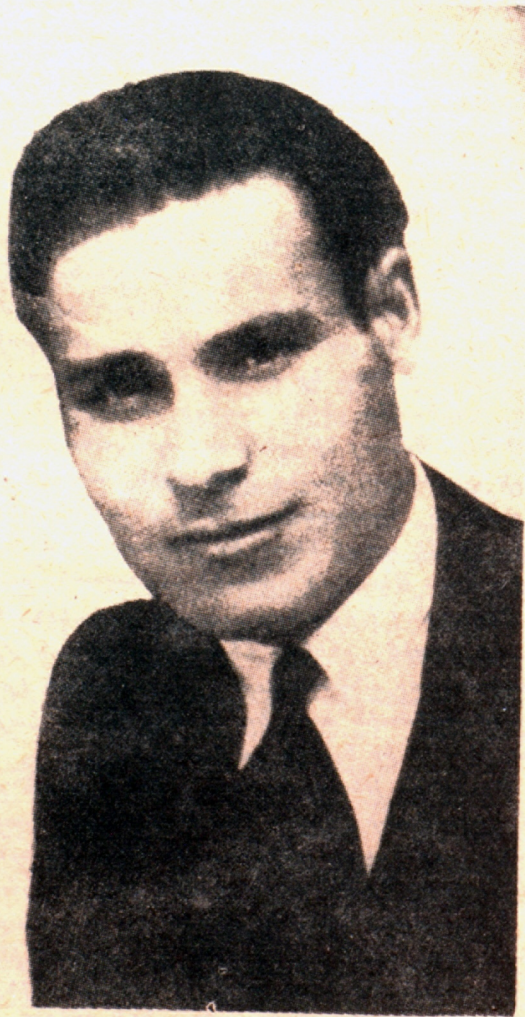
Իր բուն միտքը յայտնելէ առաջ, պարզեց երկրին կացութիւնը: Ներքին վտանգին առաջը առնուած էր, բայց արտաքին վտանգը միշտ կար: Իր քաղած տեղեկութիւններուն համաձայն, ազրպէյճանցիք, թուրք սպաններու ղեկավարութեամբ, ստուարաթիւ բանակ մը կը համախմբէին մեր ճակատին վրայ: Հաւանական յարձակումի մը վախը կար: Իսկ այդ շարժումն ու համախմբումը կը ղեկավարէին Պալիլ եւ Էնվեր փաշաները:

Այդ վտանգաւոր շարժումին առաջը պէտք է առնուէր, ուղղակի հարուածելով ղեկավարութիւնը: Այսինքն «չեղոքացնելով» Պալիլ եւ Էնվեր փաշաները: Այդ դժուարին «գործ»ըն էր որ կը յանձնուէր ինծի եւ ընկերոջ մը, որուն ընտրութիւնը ինծի կը ձգուէր: Բնականաբար ընդունեցի եւ իբրեւ գործակից ընկեր ուզեցի չենկիլերցի Արշաւիր Փափազեանը, Պոլսոյ հին ընկերս, որ, զանազան առիթներով եւ զէնքի փոխադրութեանց ընթացքին, ապացոյցը տուած էր քաջութեան, հաւատարմութեան եւ անձնուիրութեան: Արշաւիր ինձմէ առաջ եկած էր Հայաստան եւ արդէն կը ծառայէր Զօր. Սեպուհի բանակի հետազօտիչ բաժնի մէջ:

Հեռագրով Արշաւիրը ուզեցին բանակէն: Պատասխան եկաւ որ կտրիճ ընկերս հետախուզութեան մը ընթացքին, դժբախտաբար անհետացած է. սպաննուած էր: Հայ զինուորի համազգեստին տակ կը մեռնէր Ազատ Հայաստանին համար, ինչ որ իր երազն էր եղած:

Ռուբէնին թելադրութեամբ ինծի պիտի ընկերանար Արամ Երկանեանը, որուն հետ ծանօթացայ Նախարարին տանը մէջ, ուր երկար խորհրդակցութիւն մը ունեցանք, Թիֆլիսի ճամբով Պաքու մեկնելէ մէկ երկու օր առաջ:

Հայաստանի վիճակը սկսած էր վատթարանալ: Սահմանին վրայ ամէն օր դէպքեր կը պատահէին, վրդովելով բնակչութեան կեանքը: Պէտք է աճապարէինք ժամ առաջ մեկնիլ: Ընկեր Ռուբէնին տանը մէջ վերջին խորհրդակցութիւն մը կը կատարենք եւ աչքէ կ'անցնենք զանազան ծրագիրներ: Ի վերջոյ կ'որոշենք որ իբրեւ թուրք վաճառականի

ԱՐԱՄ ԵՐԱՎԵԴՅԱՆ

զատակ Պաքու մեկնիմ խաւար գնելու, Արամին ընկերակցութեամբ: Տեղեակ էի Պոլսոյ թրքերէնին, իսկ Արամին թրքերէնը աւելի թաթարերէն էր: Հետապային ամէն օր խօսակցութեան փորձէր կ'ընէինք իրար հասկնալու համար եւ որքա՞ն կը խնդայինք կոպիտ սխալներու վրայ: Արամը պիտի ունենար անցադիր մը Ալի Շեյքէթ անունով, իսկ ես կը կոչուէի Իսմայիլ Էշրէֆ Պէյ: Պաքուի մէջ տեղաւորուիլը ինքնին կարեւոր հարց էր: Առաջարկեցի որ Արամը հոն ամուսնանայ թաթար կնոջ մը հետ, տուն-տեղ բլլայ, իսկ ես ալ իր վարձակալը: Կասկածներու առիթ չտայու եւ հետապընդումներէ զերծ մնալու նպատակով այ երբեմն տունէն դուրս պիտի չելլէի, հիւանդ ձեւանալով: Ամուսնութեան առաջարկս որքան պիտի յաջողէր, չէի գիտեր: Արամը նախ վրդովուեցաւ. ապա խնդացինք. ի վերջոյ համակերպեցաւ, քանի որ ուրիշ աւելի լաւ միջոց մը կամ ճար մը չկար: Շիտակը բսելով, կը փափաքէի այդ զերբ ատնել, սակայն հակառակ 20-21 տարեկան բլլալուս, հազիւ 16 կը ցուցնէի: Այդ զերբ ինձի չէր յարմարեր: Իսկ Արամը խոշորակազմ էր, 25 տարեկան կար եւ իր քիչ մը ծայրերէն քաշուած աչքերով ու ցցուած ալոսկրներով աւելի արեւելեան թիփ էր: Երբ դիրք փակուեցաւ: Պաքուի մէջ տուն մը կ'ունենայինք, ուր կրնայի ապաստանիլ հետապընդումներէ վերջ: Գործը յաջողցնելէ վերջ, ի՞նչպէս փախուստ պիտի տայինք. ատիկա ձգուած էր մեր ճարպիկութեան եւ հնարամտութեան: Թէեւ Պաքուի մէջ քանի մը հասցէներ ունէինք, բայց բոլորովին ապահով չէին նկատուեր:

Ատրճանակներու պէտք ունէինք. սակայն անկարելի էր եւ մանաւանդ փտանդաւոր զինեալ մտնել Ադրպէյճան: Հապա եթէ ձերբակալուէինք: Բնաւ մեր մտքէն չէր կրնար անցնիլ, որ Պաքուի համար մեր զգացած վախն ու մտահոգութիւնը պիտի իրականանար Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսի մէջ: Ամէն բան կարելի է նախատեսել: Որոշեցինք տեղւոյն վրայ ճարել ղէնքերը: Պիտի փորձէինք զրամով գնել, հակառակ պարագային, փտանդաւոր միջոցներ չէին պակսեր: Օրինակ, զիշերանց, տեղ մը, յարձակիլ ոստիկանի մը վրայ ու ղէնքը խլել: Մէկ հատը ճարելէ վերջ միւսը

դիւրին էր: Այս հարցն ալ կարգադրուած նկատեցինք:

Պատրաստութիւնները աւարտած էին. Հայաստանէն պիտի մեկնէինք դիւանադիտական անցադրով: Արամը, Գրիգոր Մուրատեան անունով, ես, Ահարոն Աւետիսեան: Ան, կարնեցի, ես, պոլսեցի: Այս անցագիրները Թիֆլիսի մէջ պիտի ձգէինք եւ միւսները, տաճիկի անուններովը, հոն պիտի ստանայինք մեր ընկերներէն: Գասերնիս լաւ սերտած էինք. անուն, մականուն, հայր, մայր, քոյր, եղբայր, թաղ, փողոց: Յաճախ իրար կը հարցնէինք եւ սխալները կ'ուղղէինք: Որքան կը խնդայինք. չէն ու զուարթ անընդհատ կը կատակէինք ու չէինք կրնար գուշակել թէ մեր ուրախութիւնը մեր քթէն-բերնէն պիտի գար: Կը յիշեմ. անգամ մը Արամ դարձեալ մտահոգուած ըսաւ. «Արշալիր, այս ամէնը լաւ սահմանէն անցանք ու Պաքու մտանք. բայց սա ամուսնութեան խնդիրը ի՞նչ պիտի ըլլայ...: Ի վերջոյ պիտի հասկընան որ թուրք չեմ...» եւ սուր նայուածքովը աչքերուս յառեցաւ:

— Ատ ալ հոն կը մտածենք Արամ, կը նայիս մարդ չունեցող աղջիկ մը կը գտնենք:

Ես ալ ըսածիս չէի հաւատար. ան ալ համոզուածի երեւոյթ չունէր, բայց լռեց:

Ռուսէնը մեզի յանձնեց 400·000 ռուպլիի հայկական չէք մը, պիտի գանձէինք Թիֆլիս մեր կուսակցութեան գանձէն, 400·000 ազրպէյճանեան պօնտ առնելով: Այդ գումարը համարժէք էր 400 թրքական հնչուն ոսկիի, դոր պիտի գործածէինք Պաքուի գործը յաջողցնելու համար: Ամէն զգուշութիւն ձեռք առնելէ վերջ, հրաժեշտ առինք ընկեր Ռուսէնէն որ ինծի յանձնեց նաեւ տեսքով խեղճուկրակ ծխափող մը, որուն ներսը գետեղուած էին երեք կտոր ազամանդ, ամենանեղ պարագային դրամի վերածելու համար: Որեւէ կասկած չարթնցնելու նպատակով, ընկեր-բարեկամներու ալ յայտնեցի թէ պաշտօնով Պոլիս կ'երթայինք:

1920 Նոյեմբեր 17ին հասանք Թիֆլիս: Հայաստան պատերազմի մէջ էր եւ Կարսի անկման շրջանին էր. երբ ներկայացանք Կեդր. Կոմիտէի անդամներէն Տիգրան Աւետիսեանի եւ Կորիւնի: Յանձն առին շուտով պատրաստել ան-

ՎԱՀԱՆ ԶԵՐԱԶ

հրաժեշտ պաշտօնական թուղթերը եւ փոխել դրամը: Կը փափաքէի պտոյտ մը ընել համբաւաւոր Թիֆլիսի մէջ. մեզի յանձնարարեցին շատ չերեւալ փողոցները, խոստանալով մէկ երկու օրէն ամէն ինչ կարգադրել:

Կը բնակէինք Արամին ծանօթ մէկ փանսիոնը. Արամին հետ անվերջ թրքերէնի մարդանք կ'ընէինք. բաւական լաւ սերտած էինք եւ այլեւս չէինք անճրկեր: Յետոյ ուրիշ սորվելիք բաներ ունէինք: Ատենէ մը իվեր կապը խզուած էր Պաքուի հետ: Թէեւ հոն կարգ մը հասցէներ ունէինք, բայց ինչպէս ըսի, շատ զգոյշ ըլլալու էինք եւ բնաւ մեր ծրագիրներէն լուր պէտք չէ ունենային: Միայն ընկեր Ռուբէնը վստահելի օրիորդի մը հասցէն տուած էր ինձի, անոր հետ պիտի խորհրդակցէինք ատրճանակ ճարելու մասին: Պարտաւոր էինք այնտեղի քցլոր հասցէներն ու փողոցները գոց սորվելու. կատարեալ քարտէզ մը չունէինք, սակայն մեր երթալիք վայրերուն քարտէզին նման բան մը յարմարեցուցած էինք: Ինձի այնպէս կու դար որ կայարանէն ելլելու պէս ուզած վայրերս դիւրաւ պիտի դտնէի: Երկու օր վերջ ոսկիները տեղաւորեցինք մեր մոյկերու կրունկներուն մէջ եւ տասնական հատ ալ կոճակի ձեւով կարած էինք մեր հազուսներուն վրայ: Այլեւս ապահով կը զգայինք ինքզինքնիս եւ մեկնումի յարմար առիթին կը սպասէինք:

Բայց անսպասելին պատահեցաւ: Օր մը, սենեակիս մէջ զբաղած էի թուղթերս եւ պայուսակս կարգի դնելով: Արամըն ալ մէկ անկիւնը նարտը կը պատրաստէր «փարթի» մը խաղալու համար ինձի հետ, երբ դուռը զարնուեցաւ: Որքան ալ զգուշաւոր ըլլաս, խոհեմ ու կասկածամիտ, չնախատեսուած ղէպքեր քեզ յանկարծակիի կրնան բերել: Այդպէս էր պարագան: Միամիտ միամիտ դուռը բացի:

Ներս խուժեցին քաղաքային հագուստով տասնեակ մը վրացի ոստիկան: Անոնցմէ արագ ներս վազեցի եւ հրահանգեցի Արամին թուղթերը ոչընչացնել: Կենսական էր եւ յաջողեցայ: Ոստիկանները եկան եւ «ձեռքերը վեր» գոչեցին: Թեթեւ հարցուփորձէ մը վերջ, մեզ տարին քաղաքային ոստիկանութեան կեդրոնը — Ասոպիաքրատ: Յետոյ առանց հարցաքննութեան մեզ նետեցին բանտ, քաղաքական յանցա-

ւորներու բաժինը: Աշխարհէն կտրուած երեք օր հոն մնացինք: Զորորդ օրը մեզ վեր կանչեցին ու երկար բարակ հարցաքննեցին: Զարմացած հարցուցինք մեզ ձերբակալելու պատճառը: Դիւանադիտական անցադիր ունէինք եւ կըրնային տեղեկութիւն քաղել Հայկական Դեսպանատունէն: Ո՞վ մտիկ կ'ընէր: Հայաստան պաշարուած էր թրքական բանակին կողմէ, Հայկական Կառավարութիւնը անգոր եւ վրացիք, այդ շրջանին, անբարեացակամ էին մեզի հանդէպ եւ խուլ թշնամի: Գտած էին մեր թրքական անցադիրները եւ ամէն միջոցի կը դիմէին հասկնալու համար մեր ծրագիրըն ու նպատակը: Պաքուի Հայերը չվտանգելու մտահոգութեամբ, բռնած էինք ուրացումի ճամբան:

Եթ օր մեզ հոն պահեցին եւ զրեթէ ամէն օր հարցաքննութեան կը տանէին, առանց յաջողելու մեր բերնէն հակասական բառ մը անդամ կորզել: Նեղացուցիչ եւ յոգնեցուցիչ հարցաքննութիւնը օրօրի պէս պիտի դար, եթէ անխուսափելին չընկերանար անոր: Իրաւ ալ ամէն օր անխնայ ծեծեցին մեզ, խոշտանակելով ու շարչարելով: Երկուքս ալ անձանաչելի դարձած էինք: Արամը կը կաղար, դէմքը սեւցած, աչքերը ուռած էին եւ կիսախուփ նայուածքէն անգոր գաղանի կատաղութիւնը կը յորդէր: Արամ եթէ ազատ ըլլար, թող տասնով ելլէին դիմացը: Իմ ալ կղակս սաստիկ կը ցաւէր. չթունքներս ճեղքուած էին եւ անընդհատ կ'արիւնէին: Այդ վիճակի մէջ էինք երբ մեզ փոխադրեցին Մետեխի հռչակաւոր բանտը:

Մուկիւնաւոր ոստիկաններ կ'ընկերանային մեզի: Արամը կը կաղար. անցորդներ պահ մը կանգ կ'առնէին, կը նայէին մեզի և անփոյթ կ'անցնէին: Յանկարծ բազմութեան մէջ նըշմարեցինք Վահրամ Բրուտեանը, որ տրտում տխուր կը նայէր եւ կարծես կը դողար: Արամին հայրենակիցն էր ու մըրտերիմը: Բռնուելէ առաջ ես ալ զինքը ճանչցած էի եւ մէկ երկու անգամ իր տունը հիւրասիրուած էինք Հայկական «չանախ»ով: Աչքը մեզմէ չէր հեռացներ. յայտնի էր որ կ'ուզէր բաներ մը ըսել. բայց մենք անտարբեր կը մնայինք եւ զգոյշ, զինքն ալ չվտանգելու համար:

Մտանք այդ մույլ ու ահարկու բանտ-բերդը: Արձանա-

գրեցին մեկ ու նետեցին թիւ 11 խցիկը, որ խճողուած էր արդէն ոճրագործներով, գողերով ու քաղաքական յանցաւորներով: Անկողիները պատրաստ էին. ստեւէ շինուած եւ ողիւներով վիտացող: Այնտեղ մնացինք 15 օր, ծանօթանալով բանտակիցներուն եւ անոնց այլադան պատմութիւններուն: Արամ սակաւախօս էր եւ հանդարտած մի քիչ. երբեմն յայտոսկրները աւելի կը սցուէին. յայտնի էր որ ներսանց ակոյա կը կճրտեցնէր: Բնութեամբ ամէն միջավայրի յարմարուելու շնորհիւ, ժամանակս կ'անցնէի ասոր անոր պատմութիւնը մտիկ լնելով եւ յաճախ մասնակցելով բանտակիցներու խաղերուն:

Բանտակիցներէս երկուքը հայ էին. մէկը Ասլան կը կոչուէր. ամբաստանուած էր թէ դինեալ յարձակում մը ըրած է պանքայի մը վրայ: Միւսը Յարութիւն, հռչակ ունէր իբրեւ աւազակապետ: Բարձրահասակ, թիկնեղ, սեւ պիտերը ոլորած ահարկու հսկայ մըն էր: Անթիւ շահատակութիւնները կը յիշեցնէին Քառասուն Գողերու հէքեաթը: Սակաւախօս էր առհասարակ, բայց երբ բարեկամացաւ ինձի, հաճոյքով կը պատմէր իր արկածները եւ պէտք է ըսել, ես ալ հաճոյքով մտիկ կ'ընէի, մանաւանդ որ ուրիշ ընելիք ալ չունէի: Անգամ մը լեռնային շրջանի մը մէջ կարաւան մը կտրած եւ ութը թուրքերը զինաթափ ընելով եօթը սպաննած էր. — երբ կարգը ութերորդին եկաւ, ըսաւ Աւազակապետը, դաշոյնս ժայռի մը զարնուելով ծռեցաւ: Քարի կտորով մը շտկեցի դաշոյնս եւ անոր ալ հաշիւը մաքրեցի:

Իր անցեալին, համբաւին, ահարկու կազմին եւ վարձուքին շնորհիւ, Յարութիւն երկիւղ եւ պատկառանք ներշնչած էր բոլոր բանտարկեալներուն, հակառակ անոր որ անուանի ոճրագործներ կային անոնց մէջ: Բոլորն ալ ծառայի նման կը հնազանդէին իրեն. անհնազանդները կը պատժէր ծեծով եւ ծանրագոյն պարազաններուն, մահով: Մեզի հանդէպ մասնաւոր հոգածութիւն ունէր:

Օր մը զիս կանչեց ու պատուիրեց որ զբօսանքի ատեն սենեակէն դուրս չելլենք:

— Կը տեսնե՞ս սա հսկայ վրացին, ըսաւ, ատենօք ոտտիկան էր եւ մերիները շատ բան քաշած են ձեռքէն. հի-

մա ան ալ մեզի պէս հոս ինկած է՝ բազմաթիւ կաշառակերութեանց, զեղծումներու եւ կողոպուտի դէպքերու պատճառով: Մահավճիռը տուած ենք եւ կէսօրին պիտի գործադրուի:

Իրաւ ալ, նոյն կէսօրին մահավճիռը անխափան գործադրուեցաւ: Աւազակապետը իր համախոհներով պաշարեց վրացին եւ տեղն ու տեղօք դաշունահարեցին զայն, առանց ականջ տալու անոր արաչանքներուն, ողբուկոծներուն եւ վայնասուններուն:

Դողալից հարցաքննութիւն մը կատարուեցաւ, բայց անկարելի եղաւ հարուածողը գտնել: Ականատեսները բան մը չէին տեսած. իսկ տեսնողներն ալ բերանին փակ պահեցին, վրացին բախտին չարժանանալու երկիւղէն: Միայն մէկ քանին աքսորեցին, իսկ Յարութիւնը մնաց իր «գահ»ին վրայ: Մանաւանդ որ բանտին խոհարարապետն էր եւ իր հոգածութեան շնորհիւ ամէնուն համակրանքը շահած էր:

Իրաւ ալ տրուած սնունդէն շատ գոհ էինք: Աւազակապետ Յարութիւնը առատ եւ համեղ կերակուրներ կը հրամայէր մեզի. բոլորս իր հիւրը կը նկատուէինք եւ հիւրամեծարը բնաւ չթերացաւ իր պարտականութեան մէջ: Մեղք որ կարճ տեւեց:

Իրիկուն մը պահակները եկան եւ Արամն ու զիս առին տարին եւ նետեցին զնտան՝ ուր տաս օրի չափ մնացինք: Ինչ տանջալից ու շարշարալից օրեր: Ստորերկրեայ խոնաւ վայր մըն էր, ամէն կարգի աղտեղութիւններով լեցուն եւ ուր լոյսի բիծ մը անգամ չէր գար: Ինչո՞ւ հոն նետեցին մեզ. չէինք գիտեր. ոտքերնուս շղթայ ալ անցուցած էին եւ շարժելու հնարաւորութիւն չունէինք: Մեզ իրարմէ ալ բաժնած էին եւ ամէն զիշեր պահակներ կու գային մեր ներկայութիւնը ստուգելու եւ սարսափ տալու համար: Խոշոր մուկեր անընդհատ կը դառնային, այնքան խոշոր որ առաջին վայրկեաններուն, կատու կարծած էի: Երբեմն ոտքով նշանացի կը զարնէի գետնին, քովի խցիկէն Արամէն լուր մը առնելու նպատակով: Երբեմն կը պատասխանէր, երբեմն ալ ձայն չէր հաներ: Անգամ մը, սաստիկ ընկճուած, քնացեր էի, երբ դէմքիս վրայ կակուղ բանի մը խլրտումը զգացի:

Բնագրարար ուժով մը սեղմեցի այդ բանը. դարչնլի ճիշ մը շտկուեցայ: Ամէն վայրկեան շուրջս սլքտացող կամ երկնցած ատեններս, վրաս պար դարձող մուկերէն մէկն էր: Վրէժս լուծած էի. բայց երբ ձեռքս դէմքիս տարի, զգացի որ շրթներս ուռած է: Անկէ վերջ զրեթէ չէի քնանար եւ մրսփելով կամ շատ անգամ ընդոստ արթննալով կ'անցնէի ժամերս, որք անգամ մը միայն մարդկային արարածի մը ներկայութեան անդրադատնալով:

Չնանար գերեզմանի նախադուռն էր եւ մէկ օրէն միւսը կրնար դառնալ նաեւ գերեզման: Ոչ Աստուծոյ յոյսը կը հասնէր մեզի, ոչ ալ յոյս մը կու գար մեր հոգիները լուսաւորել: Տկարացած էի մարմնով եւ մահուան ուրուականը երբեմն կը ցցուէր երեւակայութեանս առջեւ: Բայց դեռ չէի ընկճուած եւ կը մտածէի մեր գործերու մասին: Պէտք է հիմա Պաքու ըլլայինք եւ ահա թէ ուր ենք: Ճամբայ ելած էինք եւ մնացեր էինք կէս ճամբան: Երբեմն այնպիսի կատաղութեամբ կը լեցուէի, որ քաշկոտուելով, քաշկոտուելով դրան կը հասնէի ու սարսափելի հայհոյանքներ կ'արձակէի. եթէ այդ պահուն պահապան մը ներս մտնէր, պիտի փաթթուէի իրեն ու բզկտէի գայն: Անդին, ինչպէս լուրերը հասած էին, հայրենիքի կացութիւնն ալ ահաւոր էր. աղէտ աղէտի վրայ. ասդին, մեր ընկերներն ալ լաւ վիճակ չունէին: Ի՞նչ կ'ընէին Կեղը. Կոմիտէի մեր տղաքը. անոնք էին մեր միակ յոյսն ու ապաւէնը. իսկ զնտանի դուռը աշխարհը փակած է մեր առջեւ: Պէտք էր ձեւով մը լուր մը զրկել. թերեւս բան մը կարենային ընել. բայց ճար չկար:

Նման պարագաներու տակ, որքան ալ ծայրայեղ կերպով համբերատար ըլլաս ու պաղարիւնդ չկորսնցնես, կը զգաս որ ամէն բան չափ մը ունի: Պահապաններն ալ խուլ ու մուռն չկու գային կ'երթային, աչք մը կը նետէին մեր վըրայ ու կ'անհետանային. մեր հարցումներուն ոչ մէկ պատասխան: Եթէ մեր ընկերները գիտնային, դիւրին պիտի ըլլար դոնէ կաշառքով, մեզ մեր նախկին սենեակը փոխադրել: Վրացիք անկուշտ կաշառակերներ էին. պէտք էր պահապաններու միջոցաւ դուրսի աշխարհին հետ հաղորդակցութեան մտնել, բայց անհնար էր: Յետոյ չէինք հասկնար

թէ ինչո՞ւ այդքան անողոք են մեզի հանդէպ. վրէժխնդրական ի՞նչ զգացումներէ դրդուած էին:

Վրացի ոստիկանութեան ամբողջ կատաղութիւնը երեւան եկաւ մեր մէկ հարցաքննութեան ընթացքին: Նախ Արամը ծեծեցին այնպիսի վայրագութեամբ, որ կեցած տեղս անզորութենէս ինքզինքս կ'ուռէի եւ ամբողջ մարմնովս կը դողայի: Երբ կարգը ինձի եկաւ, չեմ գիտեր ինչպէս, փաթթուեցայ ոստիկանի մը եւ զազանի պէս վիզը խածի, բզկտելու աստիճան: Ձիս ալ արիւնլուայ դիակի պէս գետին նետեցին:

Գիշեր մը, վերջին գիշերը, պահապանները յանկարծ լապտերներով եկան ու հրամայեցին իրենց հետեւիլ: Արամն ու ես, չարչարալից երկար օրերէ ի վեր՝ դիրար կը դտնէինք. քով քովի կը յառաջանայինք կողմնակի իրար նայելով եւ իրար հասկնալով: Այլեւս ամէն յոյս կորսնցուցած էինք. տեղեակ էինք այդ ահարկու բանտին դաժան ու անմարդկային սովորութեան: Ամէն գիշեր, այսպէս, գաղտնօրէն, ըսպաննելու կը տանէին կասկածելի բանտարկեալներ. որեւէ պատասխանատուութեան չէին ենթարկուեր դահիճները եւ այդ մեթոտը կը կոչուէր ՍԱԽՄԱՍՈՒՏ: Բացորոշ էր այլևս. պահապաններուն հրամանին մէջէն մեր մահուան դոյժը լըսեցինք:

Ինչ կրնայինք ընել: Արամ անսահման տխրութեամբ ինձի կը նայէր ու կարծես բան մը, ճար մը կը սպասէր ինձմէ: Չդիմացաւ, ու մրմնջելով ըսաւ.

— Մեզ սպաննելու կը տանին ... Եւ աչքը աչքէս չէր հեռացնէր. այո, բան մը, հնարք մը կը սպասէր ... բայց ինչ կրնայի ընել...

Այդ միջոցին հասած էինք բանտի բակին մէջտեղուանը խոշոր պարտէզի պէս բան մը, ուր աւազան մը կար, որուն վրայ կը նայէին բանտարկեալներուն պատուհանները: Աւազանին մօտ ամբացուած հաստ խողովակ մը կար, ուրկէ ջուրը կը հոսէր աւազանին մէջ: Այդ միջոցին ջուրը գոցած էին: Վեր նայեցայ. պատուհաններէն ոչ մէկ լոյս. ժամը քանի՞ն էր. չէինք գիտեր: Բանտարկեալները հանգիստ կը քնանային, — Երանի՛ր անոնց, ըսի մտովի:

Աւազանին մօտեցած ատենս, փայլակէ արագութեամբ դադափար մը լուսաւորեց միտքս: Անմիջապէս փաթթուեցայ խողովակին ու խելագարի նման սկսայ պոռոչտալ, ճչալ, ամբողջ ուժովս աղաղակել, միաժամանակ դիմանալով պահակներու հարուածներուն, որոնք կը տեղային զլիուս, քթիս, բերնիս եւ կոնակիս վրայ: Քանի կը հարուածէին, այնքան ուժով կը պոռայի, հաւանաբար նաեւ սաստիկ ցաւերէն: Բանտարկեալները արթնցած էին եւ պատուհաններէն մռայլ շուքեր երեւան կուպային: Հնարքս յաջողած էր. շատ չանցած բանտէն ներս ահագին փոթորիկ մը փրթաւ. բանտարկեալները ի պաշտպանութիւն մեզի, ոտքի ելած էին, անընդհատ կը պոռային ու դռում դռում փրցուցած կը սպառնային դուռները կոտրել, եթէ մեզ թող չտային: Աման ու պնակներն ալ ծնծղաներու պէս իրար կը զարնէին:

Աւազակապետ Յարութիւնին ահեղ ձայնը բոլորին կը տիրապետէր. ռուսերէն, վրացերէն եւ թրքերէն հայհոյանքներ կ'արձակէր ոտիկանութեան, կառավարութեան եւ նոյն իսկ վրացի ազգին հասցէին ու կը սպառնար շարդել փշրել ամէն բան: Աւելի ուժ առած, դամուած մնացած էի խողովակին. բանտարկեալները կ'աղմկէին տակաւին, երբ անդէիէն մարդ մը հասաւ: Բանտապետն էր. ծեծն ու աղմուկը դադարեցան եւ բանտապետը իրբեւ թէ ուղեց եղելութեան տեղեկանալ: Պահապանները ըսին թէ մեզ դատարան կ'ուզեն տանիլ: Յարութիւնը վերէն միջամտեց ու պահանջեց առաւօտուն մեզ տանիլ: Բանակցութիւնները կարճ տեւեցին, բանտապետը իրաւունք տուաւ մեր պաշտպաններուն եւ պահապանները ակամայ մեզ ետ տարին զնոսանք:

Մինչեւ այդ օրը, Յարութիւն չէր գիտցած որ մեզ զնտան նետած են: Ի պատասխան իր բոլոր հարցումներուն, յայտնած էին թէ մեզ փոխադրած են Գութայիս եւ ինք ալ հաւատացած էր: Յարութիւնը, որ արդէն մեզ իսկական անո՞ն մականունով ճանչցած էր, յաջորդ օրն իսկ, մէկ երկու այցելուներու միջոցաւ, յաջողած էր լուրը հասցնել մեր ընկերներուն, որոնց հետ կապը խզուած էր օրերէ ի վեր:

Տիգրան Աւետիսեանի ջանքերով, երեք օր ետք, մեզ

փոխադրեցին վեր, մեր նախկին սենեակը: Բայց անկէ առաջ արարողութիւն մը կար: Մեզ տարին կանտալներու սենեակը. ինչպէս ըսած էի մեր ոտքերուն շրթայ անցուցած էին. պէտք էր քակել զանոնք: Մտանք այն նոյն սենեակը, ուր զնտան նետելէ առաջ մեր ոտքերուն շրթաներ զարկած էին: Նոյն մարդն էր, բարձրահասակ ռուս մը, դեղին մօրուքով մը, որ աղտոտած էր սիկարէթի ծուխերէն, ոտքերուն խոշոր մոյկեր եւ մինչեւ վար իջնող կաշիէ գոզնոց մը. բանտին դարբինն էր, եւ Միջնադարեան հաւատաքննական Ատենի դահլիճներուն կը նմանէր: Հրամայեց որ ոտքս դնեմ սալի նմանող երկաթի մը վրայ, որպէսզի իր գործը դիւրանայ. չհասկցայ. հսկայի ոտքովը իմ ոտքս վերցուց ու զետեղեց. յետոյ քլուկը դրաւ շրթային վրայ ու սկսաւ անխնայ հարուածել մորձով: Շղթան քանդեց, բայց հոգիս ալ հանեց: Հակառակ ցաւիս լայն շունչ առի ու թեթեւութիւն մը զգացի: Բնականաբար Արամն ալ նոյն գործողութեան ենթարկուեցաւ: Երբ վեր ելանք՝ կարծես պալատ մը փոխադրուած էինք: Ինկեր քնացեր եմ ամբողջ 24 ժամ: Յարութիւնը եղբայրական Կուրկուրանքով եւ հոգածութեամբ մեզ կը խնամէր: Թունաւորուած շրթունքս պատուեցինք, աղտոտ արիւնը դուրս տուինք, վրան մզլտած հաց դրինք եւ քանի մը օրէն բոլորովին լաւացայ:

Քանի մը օր վերջ, դուրսի աշխարհի հետ ուղղակի կապ հաստատեցինք շնորհիւ Վահրամ Բրուտեանի, որ այդ շրջանին փոռապանութեամբ կը զբաղէր եւ յաճախ մեզի խորովածներ հրամցուցած էր: Վերապտած էինք մեր բնականոն հոգեվիճակը եւ լայն շունչ կ'առնէինք յաջորդաբար հասնող յուսադրիչ լուրերու շնորհիւ: Այդ բանտախոցին մէջ թեւեր առած էինք, երբ լուր եկաւ որ մեր ընկերներէն Սենեկի եւ Ասլանի կարգադրութեամբ, մեզ պիտի փախցընէին փոխադրութեան ընթացքին: Մինչ այդ, Յարութիւնը առատ եւ համեղ կերակուրներ կուտար մեզի: Արամը նիհարցած էր, բայց հետզհետէ ինքզինքը կը գտնէր: Ախորժակս ալ բացուած էր, լաւ կը քնանայի եւ երբեմն մարզանք կ'ընէի, ուժերս վերադառնելու համար: Գործի ծրագրիներ նորէն յարութիւն կ'առնէին:

Չեմ յիշեր տակաւին քանի օր հոն մնացինք: Իրիկուան մը դէմ պաշտօնեայ մը եկաւ ու մեզի հաղորդեց, որ յաջորդ օրը կէսօրուայ մօտ պատրաստ ըլլանք, Գութայիս երթալու: Արամին հետ ակնարկ մը փոխանակեցինք: Պաշտօնեային հեռանալէն վերջ, սանկ երկնցանք ու ճաշէ վերջ հանգիստ մը քնացանք: Մտահոգիչ մէկ պարագայ կար: Շղթայակա՞պ պիտի փոխադրէին մեզ, թէ առանց շղթայի: Յաջորդ առաւօտ պաշտօնեան կրկին եկաւ, մեր գոյքերուն մէկ մասը յանձնեց ու մեզմ, գրեթէ անուշ ձայնով մը խօսեցաւ, այնքան անուշ, որ Արամը պահ մը թուլցաւ եւ ջանաց զիս համոզել փախուստի մտադրութենէն հրաժարելու: Որոշումս տուած էի սակայն: Եթէ շղթայակապ չտանէին, պիտի փախչէի, եթէ ընկերներն ալ չգային: Այդ որոշումիս Արամն ալ հաւանած էր, բայց հիմա կը տկարանար:

— Արամ, ըսի, զաս-չգաս, պիտի փախչիմ ... այս առիթը չեմ ուզեր կորսնցնել...

— Ոչ, ես քեզ առանձին չեմ ձգեր ... վաղը ամէն գնով պէտք է ազատինք:

Առտուան ժամը տասը անցած էր, երբ մեկնումի հրամանը եկաւ: Ածիլուած ու մաքրուած էինք. ըստ սովորութեանս, տարաստ մինչեւ առտու անկողնիս տակ պահած էի, որպէսզի արդուկուի: Կոկիկ եւ շնորհքով մարդոց տպաւորութիւնը կուտայինք: Մէյ մէկ սիկարէթ վառեցինք. յետոյ մեր հիւրընկալին, աւազակապետին հետ համբուրուեցանք: Այդ ահարկու տղամարդը երախայի պէս յուզուած էր. հազար յաջողութիւններ մաղթեց մեզի: Արտակարգ տպաւորութիւն ըրած էր վրաս: Հաւազոյն պայմաններու տակ կրնար յեղափոխական անմասն գործիչ մը դառնալ: Մեղք որ իր անգապելի խառնուածքին բերումով, հասարակ ոճիրներ եւս գործած ու խաթարած էր իր կեանքը:

Մետեխի բանտին հսկայ դրան քովի փոքր դուռը բացուեցաւ մեր առջեւ: Չորս հրացանակիր զինուոր, երկուքը առջեւէն, երկուքն ալ հետեւէն սկսանք յառաջանալ. բարեբախտաբար շղթայի չէին զարկած մեզ: Հասանք թեթեւ

զառիվեր մը, երբ նշմարեցինք վրան-դուռը թափթփած մարդ մը, որ պտուղ կը ծախէր, կամաց կամաց մեզի մօտեանալով: Արամին նայեցայ. աչքերը ուրախութեամբ լեցուած էին: Արամը անմիջապէս ճանչցած էր. ընկերներէն մէկն էր, Ասլանը: Բանտէն բաւական հեռացած էինք ու ծանր ծանր կը յառաջանայինք պողոտաճառք աւելի մօտեցաւ մեզի եւ սկսաւ պտուղներուն գովքը հիւսել, առանց աչքը մեզմէ հեռացնելու: Որպէս ասպահովութեան միակ միջոց փախուստի մը դէմ, մէյ մէկ կաշիկ ձեռնակապ անցուցած էին մեր գոտտակներուն եւ ծայրերն ալ բռնած էին մէյ մէկ ոտտիկան: Մենք ամենայն անտարբերութեամբ կը քալէինք:

Յանկարծ պողոտաճառք մեր քով եկաւ ու պնդեց որ պտուղ գնենք. հասկցանք որ յարմարացոյն վայրը հասած ենք. պատրաստ էինք: Այդ վայրկեանին երեք հոգի եւս մէջակց էրան. Արամին ընկերներն էին. Ասլանը եւ ուրիշ երկու ընկեր: Պաշարեցին մեզ. անտնայու տունն չկար. ոտտիկանները դեռ չանդրադարձած, գոտտակս ուժով մը քաշեցի իմ վրայ հսկող ոտտիկանին ձեռքէն եւ դեռ աչք չբացած, խլեցի անոր հրացանը եւ Արամին ոտտիկանին զարկի հրելով գոյն: Մեր ընկերները մէկ վայրկեանի մէջ զինաթափ ըրին գանձք եւ քշեցին քովնոր փողոցը. հրացանները տան մը բակը նետեցին եւ ոտտիկաններն ալ երեսի վրայ պառկեցուցին: Մինչ Արամն ու ես եւ երկու ընկեր վարի անկիւնը սպասող կառքը նետուեցանք ու անհետացանք: Ասլանն ու Սենեկը քիչ մը եւս սպասեր են ոտտիկաններուն քով, մինչեւ որ ասպահովուած են թէ մենք բոլորովին հեռացած ենք ու իրենք ալ կծիկը գրեր են:

Իմանք Արամի բարեկամներէն Սերեօտայի տունը: Միւսներն ալ հասան. անասման էր մեր ուրախութիւնը: Գուրգուրանքով մեզ շրջապատեցին եւ հազար հարցումներ ըրին: Ուտելիք խմելիքը առատ էր ու համեղ: Քիչ մը կերայ, մէկ երկու բամակ օդի պարպեցի եւ հոն, բաղմոցին մէկ անկիւնը կծկուելով հանդստարար քուն մը քաշեցի. երբ աչքերս բացի, ժամը չորսն էր: Գեռ կ'ուտէին կը խմէին խնդալով, ծիծաղելով ու երգելով. իսկ Արամը կը պատմէր:

Եօթը օր մնացինք թիֆլիս, մինչև որ Պոլսոյ կեդր․ կոմիտէն դրամ ու հրահանգ եկաւ ինծի Պոլիս վերադառնալ: Արամը շատ տխրեցաւ, կարծելով որ մինակս պիտի դառնամ: Այդ քանի մը ամիսներու ընթացքին շատ կապուած էինք իրարու․ յետոյ զիտէր թէ հանգիստ չպիտի կենամ ու ծրագիրներ կ'որոճայի: Կը փափաքէր միասին գործել: Վրացի ոստիկանութիւնը յաջողած էր գտնել մեր ուկիներն ալ եւ իւրացուցած էր: Նոր կ'անդրադառնայինք այն դրդապատճառին եւ անողոք վարմունքին, որով Վրացիք մեզ հարցաքննած, խոչտանդած եւ զնտան նետած էին ու զիչեր մըն ալ մեզ անհետացնելու կը տանէին: Երկու Հայ, աւելի պակաս․ ի՞նչ կարելորութիւն ունէր անոնց համար: Պէտք էր վկաները մէջտեղէն վերցնել, սա էր կարեւորը: Հայոց հանդէպ Վրացիներու սնուցած ատելութեամբ միայն կարելի չէր բացատրել բանտապահին եւ ոստիկանութեան վերաբերումը:

Արամ կը խորհէր որ ինծի զրկուած դրամը անբաւական էր երկուքիս համար․ մինչդեռ կը բաւէր․ ինչպէ՞ս կրնայի հոն թողուլ այդ փորձառու եւ թանկագին ընկերը, որ Եւրոպայի մեր դործերուն մեծապէս օգտակար կրնար ըլլալ:

Հայաստան տանկնուվրայ էր: Փետրուարեան Յեղափոխութիւնն ալ զսպուած: Թիֆլիսի կայարանները վերջին դատաստանի օրն էր կարծես, գունդերով փախտականներ ասդին անդին, իրարանցում անվերջ, խուճապ եւ ահաբեկ քաղմութիւններ․ չունը տէրը չէր ճանչնար, ինչպէս կ'ըսեն: Օր առաջ պէտք է ճամբայ ելլէինք, նոր փորձանքի մը չհանդիպած: Գացինք կայարան եւ կաշառքով յաջողեցանք շոգեկառք մը մտնել: Այլեւս Պաքուի մէջ մեզի գործ չէր մնացած․ կուսակցութեան ծրագիրը իրականացնելու որեւէ միջոց ու հնար չկար եւ քաղաքականութիւնն ալ հիմնովին փոխուած էր: Պաթում հասանք եւ շոգենաւ մտանք Պոլիս վերադառնալու համար:

ԴԱՐՁԵԱԼ ՊՈԼԻՍ

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ ԵՒ ԳԱՅԻԱՆԷՒ ՀԵՏ
ԴԵՊԻ ՄԱՐՍԻԼԻԱ ԵՒ ՀՈՍՄ

Շոգենաւին մէջ ուղեկից ունէինք միջազգային դաղթականներու կարաւաններ․ Հայ, Ռուս, Վրացի, Թաթար եւ Հայաստանէն զինուորականներ, պաշտօնատարներ ու գործիչներ․ բոլորն ալ կը փախչէին պոլշեիկեան արհաւիրքէն ու դժոխքէն, ապաստան փնտտելու համար Պոլիս, որ այդ շրջանին կը գտնուէր Համաձայնակալ բանակներու գրաւման տակ: Վրսփորը ապահովութեան դուռն էր եւ ամէն ոք շունչ կ'առնէր, քացի ինձմէ: Թիֆլիսէն փախած եւ վրացիներէն օձիքս ապատած էի․ բայց վտանգը առջեւ էր․ լսած էի որ զիս կը փնտտեն ու մահուան դատապարտած են ի բացակայութեան: Նաւահանդիստին մէջ քննութիւն ըլլար կամ ոչ, պէտք է խիստ զրոյշ եւ արթուն մնայի, ճար մը գտնէի, թուրք ոստիկանութեան ձեռքը չիյնալու համար: Նաւը յամր յամր կը յառաջանար: Պէյրոդի առջեւ Գարանթիւնա կար․ որոշեցի այնտեղ նաւէն իջնել եւ միջարուածանային Եիրքէթի շոգենաւով մը ելլել Ղալաթիոյ կամուրջը․ Ղալաթիոյ նաւահանդիստն ալ վտանգաւոր կը գտնէի: Բայց հաշիւներս սխալ էլան: Փոխանակ ճամբորդները դուրս հանելու, ուղղակի հանեցին փոքր նաւամատոյցը, որուն առջեւ երկար տաղաւարի պէս բան մը չինած էին, իբրեւ Գարանթիւնայի վայր: Ծարան շարան կը մտնէինք ներս, մեր հազուստները կը հանէին, կուտային մեքենային եւ միւս կողմէ կը յանձնէին, ուղղակի շոգենաւ հանելով: Այնպէս որ առիթ ու միջոց չունեցայ ցամաք ելլելու:

Մտահոգութիւններս աւելցան․ արդեօ՞ք Ղալաթիոյ քարափին վրայ քննութեան պիտի ենթարկուէինք․ հապա՞ եթէ զիս ճանչցող զապտնի ոստիկանը հոն ըլլար: Եւ կամ կասկածի վրայ զիս պահականոց «հրաւիրէին», ինչպէս այնքան բերկրութեամբ զիտեն ընել թուրք զազան ոստիկաններն անդամ: Ժամը ութուկէսին հասանք Ղալաթիոյ նաւահան-

գիտար, քարափի մօտ եւ մօտիկը Վոյվոտայի համբաւաւոր պահականոցին: Ոստիկանները պաշարման օղակ մը կազմած, խուզարկու նայուածքներով կը քննէին ճամբորդները. բարեբախտաբար փասորթ հարցնող չկար: Նաւուն վրայ մեծ իրարանցում կար: Խուճապային վազվզուք մը կարծես կարմիր բանակայինները ետեւնուն ինկած ըլլային. մահէն աղատած մարդոց աննկարայրելի աճապարանքով, ամէն ոք կը ջանար վայրկեան առաջ ցամաք իջնել: Այլազան լեզուներով պրուալ կանչելներ, խլացուցիչ կանչուրտուքներ: Առդին գացի, անդին գացի եւ վերջապէս մօտեցայ հայ ընտանիքի մը, որ ինչպէս կ'ըսեն, մարով-ձագով կը ջանային վերցնել ծրարներ, պայուսակներ եւ խոշոր սնտուկ մը:

— Օղնեմ ձեզի, ըսի, եւ առանց պատասխանի սպասելու, ծրար մը շալակս առի ու իրենց հետ վար իջայ: Օղակէն դուրս ելայ եւ լայն ու երկար շունչ մը առի. առանց կասկածի ենթարկուելու աղատած էի: Պէտք է ըսեմ որ «կամաւոր» բեռնակրի գաղափարը ունեցայ դիտելով բազմաթիւ բեռնակիր տղաք, որոնք նաեւ խուժելով անընդհատ կ'երթեւեկէին, բեռներ տանելով:

Անդին քիչ մը սպասեցի. Արամը հասաւ ու միասին շիտակ գացինք ձակատամարտի շէնքը. մտայ խմբագիրներու սենեակը: Գուրգէն Մխիթարեան օրուան լուրերը կը պատրաստէր. անակնկալի եկաւ եւ ուրախութեամբ ոտքի ցատկելով, համբուրուեցանք. Արամը ծանօթացուցի: — Վեր ելէք, ըսաւ, մերինները հոն են, քիչ վերջ կուզամ: Ելանք. սենեակին մէջ մեծ բաղմութիւն: Ամատունին, Պապեանը եւ ուրիշներ. ուրախութեամբ մեզ ընդունեցին. Արամը ծանօթացուցի Ամատունիին որ իսկոյն անհրաժեշտ կարգադրութիւնները ըրաւ անոր բնակութեան համար եւ գումար մըն ալ տրամադրեց իրեն: Տակաւին տուն չեմ գացած, երբ քեռայրս Մանուկ Ասլանեան, չես դիտեր ինչպէս լուր առած կը վաղէ կուզայ: Կարօտով կը փաթթուիք իրարու. ըստ իր սովորութեան, քաջըռքի կը սկսի, — քեզի համար ըսին թէ սպաննուած է ... անհետացեր է .. ինչ գիտնամ ... ես ալ կ'ըսէի որ իմ գիտցած Արշաւիրս դիւրին դիւրին մեռնողներէն չէ ... չէին հաւատար. ի՞նչ եղար,

ո՞ւր մնացիր ... շատ շատեր քեզմէ առաջ եկան ... դո՞ւն: Խնդալով կատակելով մեկնեցանք տուն:

Այդ դիշեր քառասուն Մանուկի Տօնն էր եւ տունը հաւաքոյթ կար. մեր ընկերներէն շատերը հոն էին. կերուխում, երբ ու ծիծաղ. կովկասահայերու կեանքէն ղուարձալի մանրավէպեր կը պատմէին. կենացներ կը պարպուէին: Անդին պճլտուն աչքերով աղուոր աղջիկ մը աչքս խածած էր. դէմքը ծանօթ կ'երեւար, սակայն անմիջապէս չկրցայ յիշել:

— Մանուկ, հարցուցի կամացուկ մը, ո՞վ է այդ աղջիկը ...

— Չճանչցա՞ր, պատասխանեց զարմացումով ... ինչպէս ... Գայիանէն է:

Անմիջապէս քովը գացի. ծանօթացած էինք իրարու, սակայն մէկ տարուան մէջ որքան փոփոխութիւն: Որքան աւելի սիրունցած էր. աչքերուն մէջ միշտ ժպիտ մը կը խաղար: Ոտքի բռնուեցանք ու հետդհատ տաքցանք: Չկրցաւ իր ուրախութիւնը զսպել, երբ յայտնեցի թէ քանի մը օրէն Սկիւտար պիտի փոխադրուիմ: Պարզուկ էր եւ միամիտ ու ծափ զարնելը պակաս էր: Իրենք Սկիւտար կը բնակէին եւ իրար տեսնելու շատ առիթներ պիտի ունենայինք: Իրաւ ալ քանի մը օր վերջ փոխադրուեցայ Սկիւտար, Վանքին Պաղը, Նեմդուր Հանրմին տունը, ուր կը բնակէր մեր հաւատաւոր ընկերներէն գաւառացի երիտասարդ մը՝ Պէրպէրեանի ուսուցիչներէն, ընկերասէր, կենցաղասէր եւ սեղաններու թամատա: Տանտիրուհիս զիս կը ճանչնար արդէն: Վահէի դէպքէն վերջ այդ տունը կը բնակէի, ուր մեր Պէրպէրեանցի ընկերներուն ներկայացուած էի Թորդոմ Ղազարեան անունով եւ իզմիրցի վաճառականի զաւակ: Մեր տունը կեդրոն դարձած էր Պէրպէրեանցի եւ Հայաստանցի ընկերներու, որոնք դրեթէ ամէն երեկոյ կը հանդիպէին, միասին պտոյտներ կատարելու դէպի Տրէնկի լեռը, որուն առջեւ կը բացուէր Վոսփորի սքանչելի մէկ համայնապատկերը: Այդ բլուրը ժամադրաւայրն էր մանաւանդ Պէրպէրեանցի ուսանողութեան եւ վիպային սիրահար ղոյգերու:

Մեր իրիկնային սիրական ժամադրաւայրը Պէլլերենց

պարտէզն էր, Պէրպէրեան վարժարանին կից Սկիւտարի ամէնէն մաքուր եւ հաճելի ընտանեկան գրօսավայրը, ուր երբեմն ներկայացումներ ալ կը տրուէին: Հոն մինչեւ ուշ գիշեր կը մնայինք, երբեմն խմիչքի սեղանի մը շուրջ. մտերիմ ընկերներու իմբակ մը կազմած էինք եւ ատեն մը Արամ մեզի հետ էր:

Այնտեղ կամ հաւաքական պտոյտներու ատեն մեզմէ անբաժան էր Մտտթէոս Չարիֆեանը, ղեղադէմ ու վայելչակալմ մարդիկը, իշխանի զլուխով տղամարդը, որ տարի մը առաջ անուանի պիտի դառնար նաեւ իր քնքոյշ բանաստեղծութիւններով: Այդ շրջանին, Պէրպէրեանի ուսուցիչ էր եւ որքան կը յիշեմ ընդհ. «քարտուղար»: Սիրալիբ էր ընկերներուն հետ, բայց մասնաւոր համակրանք ու տկարութիւն ունէր զրսեցիներուն եւ Կովկասէն Եկողներուն հանդէպ: Ետ անգամ մեզ կը փնտռէր ու կուգար կը զըտնէր: Սրտոտ տղայ էր Չարիֆեան. մէկ ապացոյցը տեսանք գիշեր մը, երբ մեր սովորական խումբով պտոյտի կ'երթայինք դէպի Տրէնկի լեռ, երդելով իբրեւ Արծիւր:

Պաղլար Պաշը, հայոց գերեզմանատան դիմացը, Զամլը-ճա եւ Տրէնկի լեռը տանող երկու ճամբաներու բաժանման կէտին վրայ, այդ շրջանին թրքական պահականոց մը կար. ոստիկանապետը, որ յաճախ դրան վրայ կամ պատուհանէն մեր անցքը տեսած էր եւ որեւէ ատեն չէր համարձակած մեզի մօտենալ, այդ գիշեր, երեւի զրգուած հայ երգէն՝ անակնկալ կերպով ընդմիջեց, արձրաձայն դիտողութիւն ընելով եւ ձայնելով մեր ետեւէն: Ետ նայեցանք ու տակաւին պատասխանելու ատեն չէինք ունեցած, երբ Չարիֆեան թուա ու ոստիկանապետին օձիքին փակաւ, պահանջելով որ ներողութիւն խնդրէ: Արամին հետ մեր ընկերները հասան եւ խնդիր չհանելու կամ չմեծցնելու մտահոգութեամբ կը ջանային Չարիֆեանը մեղմացնել: Ես ետ մնացած էի եւ քաշուեցայ 15-20 մեթր անդին Տիրան Փաշայեանց պատին տակ, ուր շուք կը ձղէր խոշոր ծառ մը: Մէկ երկու նկատումով քաշուած էի այդ շուքին: Գործը կը ծանրանար, ոստիկանապետը սուլիչը փչած եւ տասնեակ մը ոստիկան վազած եկած էին ու ետեւը շարուած: Չարիֆեան կարեւորու-

թիւն անգամ շտաբով դեռ մարդուն օձիքին կառչած կը մնար եւ անպայման ներողութիւն կը պահանջէր եւ չկար ուժ մը որ կարենար դայն աղտուել իր պողպատէ բաղուկներէն: Վերջապէս մեր ընկերներուն ալ պնդումին վրայ, ոստիկանապետը ներողութիւն խնդրեց ու Չարիֆեան գոհացում պտնելով, Եկաւ եւ պտոյտին շարունակեցինք: Կարծեմ այդ գիշեր բաւական խոշոր փորձանք մը անցուցինք թէ մենք եւ թէ Պաղլար Պաշրի պահականոցին բնակիչները:

Ուրիշ էր այն ատենուան Սկիւտարը. իր երեք-չորս թաղամասերով հսկայական Հայ հարազատ բնտանիք մը կը կազմէր. վարդացած, մշակուած, հիւրասէր ու տոյնիւ, սիրահար հայ երդի, պարի ու արուեստներու: Ետրաթ չէր անցներ, որ Պէրպէրեանի տղաքը կամ Տայեան վարժարանի աղջիկները հանդէս շարքին վարժարաններէն ներս կամ մանուսանդ համբուաւոր Բաֆֆի-Յատաղիմականի սրահին մէջ: Քաղաքական յանցաւորի զդուշութեամբ կը պտըտէի բայց ինքզինքս ապահովութեան մէջ կը զգայի: Սկիւտար բանաստեղծներու երկիրն էր ու մենք ալ շրջապատուած բանաստեղծներով եւ հոգածու ընկերներով:

Սկսած էի յաճախել Գայիանէնց տնեցիք հաճոյքով զիս կ'ընդունէին. իսկ Գայիանէն չափազանց ամօթխած, ուրախութեամբ ու ժպիտով կը դիմաւորէր զիս, առանց սակայն բացատրիկ իրարանցում մը ցոյց տալու, ինչ որ շիտակը կը սպասէի: Կը քաշուէր ու դեռ վերապահ դիրք մը բռնած էի ես ալ, ջանալով զգացումներս ծածկել: Երբեմն իր աչքերը հաղիւ հազ ներքին զգացումները աղօտ կերպով ինձի կը հաղորդէին: Քանի կ'այցելէի իրենց, այնքան կը զգայի որ կը կապուէր ինձի. իսկ տնեցիք, բացի մեծ քրոջէն Ռօզէն, շատ ալ հաշտ աչքով չէին նայեր մեր մտերմութեան: Իրրեւ հոյածու ծնողք, անշուշտ կը խորհէին, որ իրենց աղջիկը երեք բախտաւոր կամ երջանիկ չէր կրնար ըլլալ մէկու մը հետ, որուն ապագան մութ է եւ անձանօթ: Գիտէին հանգամանքս եւ տեղեակ էին կատարած «գործ»իս, որ իրենց ալ սրտին սփոփանք տուած էր. եւ գիտէին նաեւ որ դեռ պարտականութիւններ ունիմ եւ զանոնք նուիրական կը նկա-

տէին: Բայց հոգածութեամբ զաւակներ մեծցուցած մօր մը համար դժուար էր աղջիկը յանձնել երիտասարդի մը, որ ամբողջ կեանքի ընթացքին տեւական վտանդի մէջ պիտի ապրէր: Յետոյ, այդ դէպքերը կրնային մեծապէս ազդած ըլլալ նաեւ տղուն նկարագրին վրայ: Գիւրի՞ն էր միթէ այդ արկածալից կեանքին ընթացքը փոխել եւ անցնել ընկանոն աշխատանքի մը, տուն տեղ կազմել եւ ապրելու եւ ապրեցընելու մասին մտածել: Կրնայի՞ կեանքս կարգի դնել. ինքզինքիս վրայ մեծ վստահութիւն ունէի:

Անգամ մը Գայիանէին հետ սինեմա մը գացինք ու պտոյտներու ալ սկսանք: Առանց բառ ու խօսքի կը սիրէինք զիրար: Չեմ յիշեր թէ ինչպէս խոստովանութիւնը թուամեր չըթուենքերէն. պարզ խօսակցութեան մը ընթացքին էր, որքան կը յիշեմ: Գրեթէ ամէն օր իրիկուան դէմ, տնեցիներէն եւ թաղեցիներէն դաղտնի, կը շրջէինք Սկիւտարի բլուրներուն եւ ձորերուն մէջ, արտէ արտ, կողմնակի ճամբաներէ եւ արահետներէ: Մէկ քանի անգամ նաեւ մեզի մտերիմ զոյգի մը հետ: Գայիանէն ուղղակի կը սարսափէր խօսքի կամ բամբասանքի նիւթ ըլլալէ: Որքան կարելի էր հայ թաղերէն կը հեռանայինք եւ կը նախընտրէինք թրքանոցները, առհասարակ Չամլըճայի կողմերը: Թրքուհիներ վարժուած էին մեր անցքին եւ յաճախ խօսք կը նետէին. — «Երկու անմեղ տատրակները կ'անցնին» ըսելով: Խնդալս կուգար, իսկ Գայիանէն ձեռքերովը դէմքը կը ծածկէր: Այդ խօսքերը իրաւ ալ կը պատշաճէին Գայիանէին. իսկ ինծի՞: Հակառակ 20 տարիներուս, կարծես դար մը ապրած էի. այդ ժպտուն անմեղուկ աղջիկը մոռցնել կուտար անցեալի բոլոր նեղութիւններս, տառապանքներս ու տազնապներս: Անոր սիրովը ինքզինքս վարձատրուած կը զգայի ու երջանիկ էի: Օր մըն ալ խոստացայ նշանուիլ իրեն հետ: Պարտականութիւններս լրացնելէ վերջ հաստատուիլ աւելի ազատ ու հեռաւոր երկիր մը եւ հանգիստ ու խաղաղ ապրիլ:

Ապագայի փայլուն երազներ կը հիւսէինք: Կրնայի՞ն օր մը իրականանալ. ով դիտէ: Եթէ ողջ մնայի. բայց այս կասկածս բնաւ իրեն չյայտնեցի:

Գիշեր մը Կ. Կ.ի Գործավար Հրաչ Փափազեան

այցելութեան եկաւ. կարեւոր բան ըլլալու էր: Իրաւ ալ ինծի հազորդեց Վերի Մարմնին որոշումը. — Մեկնիլ Հոռոմ, որ Երկու ամիս առաջ պացած էր Գրիգոր Մերձանօֆ, նախնական աշխատանքներ տանելու. նախ պիտի Երթայի Մարտիլիա, ուր պիտի սպասէի Մերձանօֆի նամակներուն: Կը հրահանուէր լաւալոյն հալուստներ գնել, Եւրոպական ոստանի մը վայել. նոր անցադիրս ալ յանձնեց: Անուն մականունս էր Արսիլ Սիրակ, ազգով յոյն եւ էտիւրնեցի:

Մեկնելէ առաջ Գայիանէին հետ պտոյտ մը եւս ըրինք ու թեթեւ վտանդ մըն ալ անցուցինք: Այս անգամ Չամլըճայի սահմանները շատ անցած էինք, Երբ հինգ վեց թուրք «քիւլհանայէի»ներ մեր առաջը կտրեցին: Գէշ գէշ կը նայէին աղջկան. չար էր իրենց մտաւրութիւնը. հասկցայ վտանգը եւ անմիջապէս ղլխարկս Գայիանէին յանձնելով, ըսի որ արագ արագ բլուրն ի վեր ելլէ: Ես ալ ճամբանին կտրեցի ու ատրճանակս հանելով սպառնացի կրակել, Եթէ չհեռանան: Վատերը սմբեցան ու հեռացան: Ապահով վերադարձանք, որոշելով անգամ մըն ալ այդ կողմերը չհանդիպիլ:

Մ Ե Կ Ն Ո Ւ Մ

1921 Յունիսին, անձրեւոտ օր մըն էր երբ իջայ Ղալաթիոյ քարափը: Ողջերթի եկած էին միայն միօզն ու Գայիանէն: Կէսօրուայ մօտն էր եւ նաւը Գին խարիսխ պիտի վերցնէր: Մտանք Ալթունայէյ անուն ճաշարանին վերնայարկը եւ ճաշ ապսպրեցինք: Գայիանէ զուենատ էր եւ ջլային վիճակ մը ունէր: Իմ ալ ձեռքերս կը դողային. այնպէս որ սյանիլը կտրած ատենս մատս ալ կտրեցի. թաշկինակովս արիւնը բռնեցի: Այդ վայրկեանին մտքէս չէր կրնար անցնիլ որ այդ ձախաւերութիւնս օգտաւար պիտի ըլլար ինծի: Բոլորս ալ մտահոգ էինք եւ տխուր: Առաքելութեանս ընթացքին կրնայի սպանուիլ կամ ցկեանս բանտարկութեան դատապարտուիլ եւ նոյնիսկ Պոլսէն դեռ չմեկնած կրնային զիս ձերբակալել հոն ճաշարանին մէջ անգամ: Հապա՞ ան-

ցազրային քննութիւնը որ պէտք է անցնէի Վոյվոտայի պահականոցը եւ կ'ըսէին թէ պատկերս ամէն կողմ ղրկուած է. ինչ գիտնամ: Այս բոլորը ժապաւէնի նման մտքէս անցան եւ հաւանաբար երկուքս ալ նոյն միտքերով կը շարձարուէինք: Զուգեցի բան մը զգացնել եւ խօսակցութիւնը շարունակեցի չնչին նիւթերու վրայ: Ժամ առաջ սա խնդիրն ալ կարգազրբեմք, ըսի յանկարծ ու ոտքի ելայ. հրատեչտ առի եւ դանդաղ քայլերով մտայ պահականոց: Գոմիսէրին անցագիրս ներկայացուցի եւ խելօքիկ մը սպասեցի:

— Ո՞ւր կ'երթաս, հարցուց անցագրիս վրայ աչք մը պտտցնելէ վերջ:

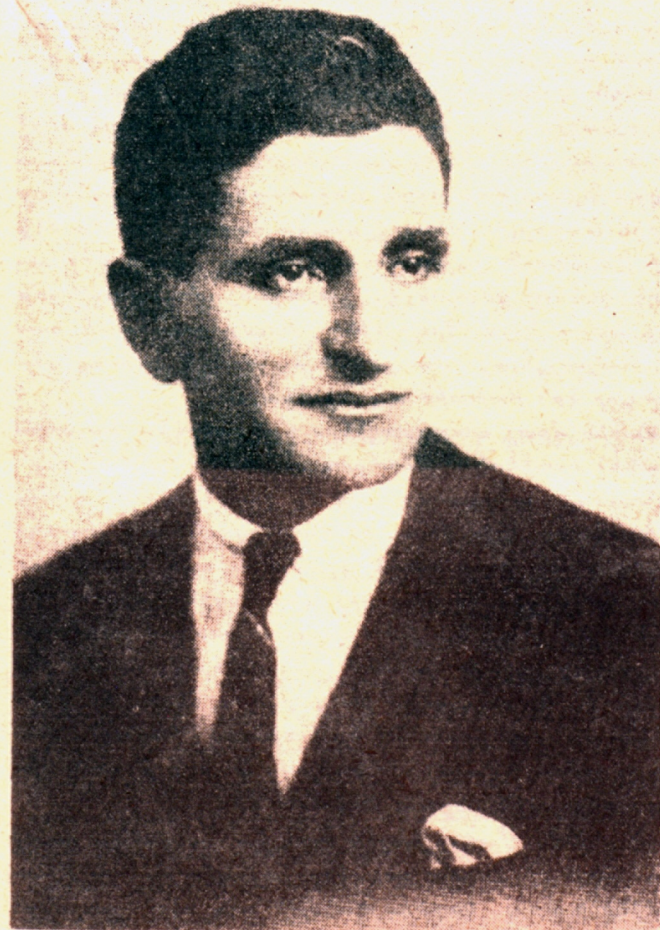
— Մարսիլիոյ ճամբով Վիեննա:

— Էֆէնտիմ, շարունակեցի ծանր ծանր հազալով եւ արիւնոտ թաշկինակս բերնիս տարի. ըսին թէ թոքախտաւոր եմ ... Վիեննայի սանաթորիումը կ'երթամ բուժուելու: Եւ կրկին սկսայ հազալ այնպիսի ուժով, որ թուքերս ինկան մարդուկին սեղանին վրայ:

Գոմիսէրը թոքախտ բառը լսելուն պէս, վախէն ոտքի ելաւ, դէմքը թթուեցուց, մինչ քովի ոստիկաններն ալ քայլ մը ետ կ'երթային: Ծանճ վռնտելու պէս զիս անդին քշեց, եւ անսովոր փութկոտութեամբ առաւ կնիքը, կնքեց, ստորագրեց ու ձգեց ինձի, որպէսզի վայրկեան առաջ «տէֆ» ըլլամ երթամ: Հազիւ կրցայ խնդուքս զսպել:

Ապահով կերպով շոգենաւ ելայ: Ողջերթի եկած էր մեր Միսաքը, Թորլագեանը, հոն էին նաեւ Ռօզն ու Գայիանէն. սիրտերնին հանդիստ չէր եղած ու ձեւով մը շոգենաւ ելած էին, պահականոցի քննութեան արդիւնքին սպասելով: Հանդարտեցան բոլորովին երբ պատմեցի խաղս եւ Գոմիսէրին գլխուն կարդացած շանքարոզս: Կուշտ ու կուռ խնդացինք:

1921 Յունիս 30ին հասայ Մարսիլիա: Կեդր. Կոմիտէի կողմէ ինձի տրուած յանձնարարագիրս անմիջապէս տարի յանձնեցի ընկեր Ժամկոչեանին, որ այդ օրն իսկ իր բնակարանին մօտիկը սենեակ մը վարձեց ինձի համար: Քանի մը շարաթ մնացի, հրահանգի սպասելով. եւ քանի մը նամակ ալ գրեցի Մերձանօֆին: Զարմանալի է որ Հոռոմէն միշտ ալ կը գրէր թէ նամակներս չէ ստացած: Վերջին նամակով մը

ՄԻՍԱԿ ԹՈՐԼԱԳԵԱՆ

կը յայտնէր, թէ ինձմէ գրութիւն մը ստանալու պարագային, ճամբու ծախսս պիտի ղրկէ, որպէսզի իր քով երթամ: Կասկածելով որ մի դուցէ նամակներս բռնուած ըլլան ուստիկանութեան կողմէ, խորհրդակցութիւն մը ունեցայ ընկեր ժամկոչեանին հետ. քանի մը օր Մարսիլիա մնալէ վերջ որոշուած տուիւնք, որ հետքս կորսնցնելով Հոռոմ պիտի մտնէի: Հազար Ֆրանք փոխ դրամ առի ժամկոչեանէն, քանի որ երկու ամիս Մարսիլիա մնալով դրամս հատած էր: Իր մէկ նամակով Մերձանօֆ յայտնած ըլլալով որ Հոռոմի մէջ ատրըճանակ գտնելը դժուար է, բաւական դժուարութեամբ ճարեցինք երկու Կոլտ Պրատունինկ: Բուժբերուս տակ կապեցի ու ճամբայեւայ: Իտալական սահմանէն զանոնք անցընելը խնդիր էր: Բախտիս ապաւինեցայ:

Սահմանին վրայ պայուսակներս մանրակրկիտ խուզարկեցին. քննիչ ոստիկանը մօտեցաւ ու բաներ մը հարցուց. չպատասխանեցի, պարզապէս բան մը չհասկնալուս պատճառով: Կասկածը մէջս մտաւ ու մտահոգութեամբ լեցուեցայ. իբրեւ միակ պատասխան դրամապանակս հանեցի ու դրամները համբեցի: Գոհացուցիչ էր: Կրկին հարցում մը ըրաւ ժպիտի մը հետ: Գլուխս ժխտական կերպով շարժեցի: Ինքն ալ գլուխը շարժեց կարծեմ ըսել ուզելով, — սա ինչ պիտի գլուխ է: Վրաս գլուխս խուզարկելու սկսաւ եւ կ'իջնէր ծունկերուս, երբ իբրեւ թէ կը խտրտամ, խնդացի, կատակելով ու ամբողջ մարմնովս ծռելով: Մարդը թողուց զիս եւ քովիս ճամբորդին անցաւ: Փրկուած էի:

Շոգեկառքով Մարսիլիայէն Իտալիա անցնելէս առաջ ուսումնասիրած էի Հոռոմի քարտէզը. այնպէս որ երբ Բիացա Թերմինիէն ելայ, կարծես ծանօթի պէս եկաւ քաղաքը: Ուղղուեցայ Քաթր Փոնթանա. պահ մը նստեցայ, սիկարէթ մը վառեցի եւ խորհեցայ ընելիքներուս վրայ: Իտալիոյ մայրաքաղաքը, օտար այցելուին կամ զբօսաշրջիկին համար, զուարճութեան, վայելքներու, պատմական եւ արուեստի քաղաքն էր. ինձի համար «վտանգի գօտի»: Եկած էի յօժար կամքովս, նահատակուած ազգակիցներուս արեան վրէժը լուծելու եւ արդարութիւնը տեղը բերելու համար: Քանի որ մեր «Մեծ Դաշնակիցները» ոչ միայն մեզ մոռցած

էին, այլ եւ արիւնարբու մեծ ոճրադործներն ու անոնց բարբարոս ցեղը պաշտպանելու եւ գորացնելու նպատակով իրարու հետ մրցումի ելած էին: Արդեօք ընկեր Մերձանօֆ գտած է վերջապէս ջարդարար Իթթիիատի մէկ քանի պաղաղուիւնները: Որո՞նք են արդեօք. վաղը երբ զինքը գտնեմ, արդէն իսկ անոնց որջը նշանակած պիտի ըլլայ եւ ինձի կը մնայ անմիջապէս գործի անցնիլ եւ նուիրական պարտականութիւնս կատարել: Մէկ երկու ամիս է հոս է եւ բաւական գործ տեսած պիտի ըլլայ: Այս միտքերով ողբերուած ելայ ու գիշերելի տեղ մը փնտոցցի: Զուղեցի պանդոկ իջնել. կասկածը դիս կը կրծէր. հապա՞ եթէ նամակներս ոստիկանութեան ձեռքը անցած ըլլան. չէ՞ որ Գրիգոր նամակներս չէ ստացած:

Կայարանի դիմացի փողոցին մէջ դանդաղ յառաջացայ, չէնքերը դիտելով: Վարձու սենեակ մը գտայ. անունս տուի եւ տանտէրներուն ալ անունը հարցուցի. կը կոչուէին Կալլի: Պայուսակներս զոր ձգած էի կայարան, դացի բերի. տեղաւորուեցայ. ատրճանակներս ալ տեղաւորեցի, լուացուեցայ, ամիլուեցայ եւ ճաշի համար դուրս ելայ: Աղմուկով լեցուն էին փողոցները. շրջուն վաճառորդներուն պոռչտուքը հոս ալ ամենէն բարձր էր: Բիացա Վենեցիայի վրայ ճաշարան մը մտայ. ապուր մը եւ մաքարոնիս վերջացուցի դաւաթ մը զարեջուրի հետ եւ դուրս ելայ սենեակս վերադառնալու եւ հանդստանալու համար: Ծամբորդութենէս շատ յոգնած էի, բայց չէի աճապարեր. սիկարէթ մը վառած խառնուած էի իտալացի ժողովուրդին, որուն մէկ անբաժան անդամը կը նկատէի ինքզինքս: Եւ մինչ զոյգեր ու խումբեր ուրախ զուարթ կ'անցնէին, իմ միտքս գացած էր հեռաւոր ու մօտաւոր դէպքերուն: Հայաստանի վիճակը, Մետեխի օրերը, Պոլիս, Սկիւտար ու Գայիանէն...

ԱՅԱՔԵԿՈՒՄ

ՎԱՐՉԱՊԵՏ ՍԱՅԻՏ ԶԱԼԻՄ ՓԱՇԱՅԻ

Յաջորդ աաաաա կանուխ մեկնեցայ Մերձանօֆը փնտռելու: Ռեճինա պանդոկն էր, ուր կը բնակէր նաեւ ընկեր Վարանդեանը: Գտայ գինքը այն պահուն, երբ իմ նամակները փնտռելով գրադուած էր. գործանալի էր. բոլոր նամակներն ալ հոն էին. բայց ինչո՞ւ չէր գագած իրեն տուած հասցէիս ու նամակներս չէր ստացած, ի դուր տեղը զիս մտահոգութեան մատնելով: Բնաւ խօսք չըրի. միայն մէկ քանի օր վերջ երբ Վարանդեանը տեսայ ու նամակներուս պատմութիւնը բրի, յայտնեց թէ բաւական ատեն է ի վեր Մերձանօֆ մէջտեղ չկար: Գրիգորին հետ ուղղուեցանք Վիլյա Պորկկի, ատանձինն խօսելու համար:

Օրուան գործերու մասին երկար խօսեցաւ. մանաւանդ հետապնդումներու դժուարութեան մասին. ու պարզեց թէ ինչ միջոցներով ու վարպետութեամբ կը հետապնդէ այնտեղի թուրքերը. թէ ինչպէս գտած է ոմանց հետքերը ու կը խճրհէր, որ արդէն իսկ կասկածներ հրաւիրած է իր վրայ: Մինակ մնացեր էր եւ յուսախարուածի պէս կը խօսէր, գրծ-գոհութիւն յայտնելով մերիններուն կամ Պատասխանատու Մարմինն հանդէպ: Ուրախացաւ որ աշխատանքի բաժանում պիտի կատարենք եւ յաջորդ օրն իսկ ինձի բաժին ինկաւ թրքական զեւսականատունը մտնող — ելլողները հետապնդել առտուան ժամը 10էն մինչեւ իրիկուան ժամը 4: Շատ մը բարձրատիճան թուրքեր կուզային հոն, ինչպէս Պէքիր Սամի Պէյ, այն ատենուան քեմալական արտաքին գործերու

նախարարը: Բայց մեզի յանձնուած անուանացանկին մէջ մեր փնտռածները չկային:

Հետզհետէ զգացի եւ հասկեցայ որ Մերձանօֆ յաճախ կը թերանայ, բայց իր թերացումները ծածկելու մտքով իմ կատարած գործերուս մէջ զանցառութիւններ կը մատնանը-չէր անիրաւ տեղը: Քիչ ատենէն սկսանք իրար քննադատել: Այլեւս մեր իւրաքանչիւր հանդիպումը կը վերջանար ջղա-նութեամբ ու կոխով: Կծու լեզուով միշտ ալ կը քննադատէր Պատասխանատու Մարմինը առանց բանաւոր պատ-ճառի: Իր ջղայնատութիւնը զիս ալ վարակած էր, սակայն նկատի առնելով իր վեթերան ընկերոջ հանգամանքը, համ-բերութեամբ ու համեստութեամբ կը հանդուրժէի այդ յա-րափոփոխ վիճակները, չլտանգելու համար մեր սրբազան պարտականութիւնը, զոր միասին գլուխ հանելու կոչուած էինք:

Ցերեկուայ աշխատանքէն զատ, գիշերային ալ հետա-պնդումներ կը կատարէի. երբեմն Մերձանօֆին հետ սրբ-ճարանները կը նստէինք, թուրքերէն բառ մը որսալու կամ մտիկ ընելու ճամբորդ թուրքերու խօսակցութիւնները, բայց առանձին առանձին նստած:

Մերձանօֆ հայկական մտերմիկ շրջանակ մը ստեղծած էր եւ յաճախ հոն կ'ըլլար: Քանի գինքը մօտէն ճանչցայ, այնքան աւելի համոզուեցայ, որ իր շահած համակրութիւնը առաւելապէս արդիւնք է իր որդեգրած արտաքին քաղաքա-կանութեան՝ եթէ կարելի է ըսել. խորհրդաւոր ձեւեր ու շարժումներ, քիչ մը ծանր խօսիլ, դանդաղ ու խրոխտ քա-լել, երբեք չժպտիլ ու մնալ միշտ վերապահ: Ամէն գիշեր իրարու հաշիւ պիտի տայինք եւ զժուար էր զինքը գտնել միշտ: Դիւրին գործ չէր հետապնդումը:

Կր հետեւէինք մեր գտած թուրքերուն, դեպքանատու-ներէն քաֆէ, խանութներ, սինեմա, երբեմն մինչեւ անա-ռակոցները, ուր անոնք «ալաթուրքա» հիացումով եւ լորձ-նաչուրթն կը դիտէին ու կը զուարճանային, առանց անդրա-դառնալու որ զիրենք հետապնդող կայ. յետոյ մինչեւ պան-դոկներ կամ վարձու սենեակներ, անոնց չնորհի «Մեծ»երը գտնելու յոյսով: ՍԵՒ ՅԱՆԿԸ անցած Մեծ Ոճրագործներուն

մեծ մասին լուսանկարները ունէինք եւ ուսումնասիրած էինք:

Անգամ մը քանի մը օր իրար չտեսանք: Ոչ ինք զիս հարցուցած, ոչ ալ ես զինքը փնտռած էի: Ոնդրով մը առած—տուած էինք եւ նոյնիսկ սպառնացած էի զրել Պատասխանատու Մարմնին: Մտադրութիւն մը ունէր եւ կ'ուզէր որ համամիտ ըլլամ իրեն. այսինքն զրել մեր Կազմակերպութեան, որ մեր ընելիք գործին յաջողութենէն վերջ, կարեւոր գումարով մը մեր ապագան ապահովէ: Բոլորովին մերժեցի, գաղափարն իսկ նկարագրիս հակառակ գտնելով. արդէն այդ շրջանին դրամի մասին գաղափար ալ չունէի եւ համոզուած էի որ դրամ չահիլը շատ դիւրին բան էր. իրարմէ պաղած էինք. բայց չէի կրնար մեր գործը մոռնալ եւ գացի Վարանդեանին մօտ զինքը փնտռելու:

Գիշեր մը Մերճանօֆին հետ հանդիպեցանք երկու թուրքերու, որոնցմէ մին կը թուէր ըլլալ տոբթ. Նազըմը, միւսը Հասան Թահսին: Ճաշարանի մը մէջ կոնծելով կը ճաշէին. անոնց խօսակցութենէն հասկցանք: Յետոյ ելան դուրս եւ թեւ թեւի կը քայլէին դէպի Վիլլա Պորկէդէ. Ժամը տասնին ատենն էր: Տոբթ. Նազըմը Պահատտին Շաքիրին հետ կազմակերպչին էր Հայկական Ընդհանուր Տեղահանութեան եւ Չարդերուն: Իսկ երկրորդը Կարինի Չարդարար կուսակալն էր: Առաջինը մեր ցանկին առաջին շարքին վրան էր: Այդ գիշեր Մերճանօֆին հետ մեր դառնութիւնները մոռցած, երկարօրէն խօսեցանք եւ որոշեցինք զրել Պոլիս, մեզի դրուկելու Արամ Երկանեանը: Մերժեցին եւ անշուշտ իրենց հաշիւները ունէին. մեր նպատակն էր քանի մը ջոջ մէկ անգամէն մաքրել եւ երկուքս անբաւական կուզայինք: Մերճանօֆ մասնաւոր եռանդ ցոյց կուտար ու ես ալ երբեմն ճաշելու ատեն չէի ունենար: Բաւական թիւով թուրքերու պանդոկներն ու տուները գտած եւ անտեսանելի պաշարումի տակ առած էինք զանոնք: Մեր բարոյական կորովը տեղն էր եւ պատրաստ էին ատրճանակները:

Հանգամանքս ծածկելու նպատակով խառնուած էի հայ ուսանողներու, առանց սակայն անդամագրուելու միութեան: Ոմանք կը ճանչնայի, ինչպէս մանկութեան ընկեր-

ներէս Ա. Օ. Ն., միութեան ատենապետն էր տոբթ. Արդումանեան, քարտուղար՝ Սարեան: Փողոյներուն երբեմն ներկայ կ'ըլլայի տոբթ. Արմենակ Այլիխանեանին հետ, որուն կապուած էի հաւանարար Հայաստանցի ըլլալուն համար եւ զիշերները երբեմն պտոյտներ կը սարքէինք Բլացա Վենեցիայի կողմերը: Մերճանօֆ եւս անգամ էր, բայց բնաւ յայտնի չէինք ընել մեր կապը՝ այնպէս որ ընկերները տեղեկութիւն չունէին մեր առաքելութեան մասին: Իրար կը գտնէինք սուլելով «Մեր Հայրենիք»ը: Այս կարգախօսը երբեմն տուած եմ իր պատուհանին տակ սպարդիւն կերպով: Կը լսէի որ կամ թանկարանները կը շրջի կամ օդափոխութեան գացած է քանի մը օրով: Հետապնդումները ապարդիւն կը մնային եւ արդէն փախցուցած էինք տոբթ. Նազըմը: Ձինքը գտած ատեններս ալ նոյն տրտունջներն ու բողոքները.— Թէ Պ. Մ. ըր զանդաղ կը շարժի, թէ իր ուզած լուսանկարները չեն զրկած տակաւին եւ թէ մինչեւ հիմա մէկ երկու ընկեր զրկած ըլլալու էին, եւայլն, եւայլն...

Վերջապէս յամառ հետապնդումներու շնորհիւ գտանք կարեւոր թուրք մը. Սայիտ Հալիմ փաշային թիկնապահներէն Թէվֆիք Ազմին: Դանդաղ քայլերով կը յառաջանար Բալացցօ Պարպիէտէն. մտաւ բազմութեան մէջ ու հետքը կորսնցուցի. ասդին անդին ինկայ եւ հետքը դտայ. կեցած էր Փրասքաթի տանող հանրակառքի կայարանին առջեւ: Բազմութեան խառնուեցայ ու սպասեցի: Հանրակառք մտաւ եւ «Փրասքաթի» ըսելով տոմսակ մը առաւ ու տեղաւորուեցաւ: Ետեւէն վեր ելայ. ձեռքիս թերթին մէկ մասով դէմքս ծածկելէ վերջ տոմսակ մը առի կամացուկ մը տեղւոյն անունը տալով ու ես ալ տեղաւորուեցայ: Հանրակառքը ճամբայ ելաւ, կանգ առաւ Քիւրաթօ եւ Միւսօ Լազարէ. յետոյ կրկին սկսաւ յառաջանալ: Մարդս զրպանէն նամակներ հանեց, կարդաց, բերանը բան մը դրաւ, հաւանաբար պոլսական շաքար մը. մտքէս անցաւ որ կամ նոր եկած է եւ կամ նոր ծրար մը զրկուած է: Որոշեցի նամակները զրպանէն թոցնել. անհնար էր. նախ հեռու էր. յետոյ բաճկոնին ներսի զրպանը տեղաւորեց զանոնք:

Փամ մը եւ քառորդ մը ճամբորդելէ վերջ հասանք

Ֆրասքաթի: Մարդս իջաւ ու յառաջացաւ դէպի բաւական խոշոր դուռ մը, որ աւելի պարտէզի մը մուտքն էր: Պատե-
րով շրջապատուած շէնք մը կար հոն, որ աւելի ակումբի մը
կը նմանէր. չհամարձակեցայ ներս մտնել. նախ պէտք է
դուռը դարնէի եւ յետոյ պատճառ մը պէտք է ունենայի: Ինչ
էր արդեօք. եթէ պանդոկ էր, կրնայի հոն դիշերել. իսկ եթէ
բնակարան էր, ի դուր էր որեւէ փորձ ընել: Բայց ամէն դը-
նով պէտք էր ներս մտնել ու հետազոտել. գուցէ մեր փրն-
տաձներէն մէկ քանին հոն գտնէինք: Պատին չորս կողմը
դարձայ եւ ուրիշ ելք մը փնտռեցի. ի դուր:

Ֆրասքաթի Հոռմէն հեռու բարձրադիր արուարձան մըն
է դէպի հիւսիս. բլուրի կողին, ուրկէ կ'երևայ յախտեկա-
կան քաղաքին սքանչելի մէկ համայնապատկերը, գեղջկա-
կան Կապինօ մը կար, ուր քանի մը անգամ դացած էի հե-
տապնդումներու պատճառով: Տէրը ութսունամեայ ծերու-
նի մը, մեզի կը հրամայէր Ֆրասքաթիի անուանի դիւնին ու
խորոված հաւ: Այդ վայրը պատշգամ մըն է կարծես. իսկ
անդին մայրաքաղաքը արևուն առատ լոյսերուն կամ դիշեր-
ուան գեղեցիկ գոյներուն տակ ընկողմանած գեղուհի մը:

Օր մը, Ա. Օ. ին հետ նստած դիւնի կը խմէինք. երբ ծե-
րունին հարցուց թէ ուրկէ՞ կուգայինք:

— Հոռմէն, պատասխանեցինք:

— Կ'ըսեն թէ գեղեցիկ տեղ է... օր մըն ալ ես պիտի
երթամ...

Ապշահար մնացինք: Ութսուն տարի Ֆրասքաթի ապրիլ
եւ Հոռմ չիջնել: Խնդացինք:

— Բայց ամէն օր այս բարձունքէն կը դիտեմ, աւել-
ցուց ինքն ալ խնդալով:

Հետապնդումիս օրը չուզեցի գինետուն հանդիպիլ, հա-
կառակ անօթի ըլլալուս: Կրկին պատին շուրջ դարձայ.
մուտքը կարճ փողոցի մը ծայրն էր. գետինը քառակուսի
խոշոր քարերով. իսկ ետեւը անտառ: Ամայի էր վայրը ու
մուլթը կոխած: Պատէն վեր շուրջուցայ ու ներսը աչք մը
նետեցի. 7-8 ոտք անդին երկու հողի նստած կը խօսակցէին.
մէկը քիչ առաջ հետապնդած մարդս էր, միւսը «հին» ծա-
նօթ մը, Ռուստէմ Բէճէպ, զոր ճանչցած էի քանի մը անգամ

քիմալական դեսպանատուն մտած ատենը եւ ուրիշ անգամ
մը նամակատան մէջ, երբ իր անունը տալով փոսթ ռես-
թանտէն նամակներ կ'առնէր:

Ի՞նչ կը խօսէին արդեօք. պէտք էր իմանալ. նստարա-
նին վրայ կոնսիւնին ինծի տուած էին: Կարելի չէ՞ր իջնել,
սպրդիլ նստարանին տակ ու մտիկ ընել: Նստարանին ետին
մանր ծառեր կային. անգամ մը որ հոն իջնեմ, կը դիւրա-
նայ ամէն բան: Վտանգաւոր էր, բայց արժէր փորձել: Վը-
տանդի մը պահուն ընելիքս պարզ էր...

Պաւարը համատարած էր այլեւս. մեծ զգուշութեամբ
եւ կատուի մը պէս վար սահեցայ, շուրջս դիտեցի եւ շունչս
կտրած նստարանին տակ մտայ. սիրտս այնպէս մը կը տրո-
փէր, որ առաջին վայրկեաններուն զրեթէ բան չէի իմանար.
բարձրաձայն կը խօսէին. հետզհետէ սիրտս բնականօրէն վի-
ճակը առաւ եւ անտեսանելի ունկնդիրս, ականջալուր եղայ
չարք մը՝ դադտնիքներու: Քիչ վերջ Միւնիթ Պէյ անունով
մէկն ալ հասաւ եւ խօսակցութիւնը տաքցաւ:

Մօտ օրէն Պահաէտին Շաքիրը, ձանրոլատն ու էնվերը
պիտի գային: Պէջիթ Սամի խնդրած էր որ Սայիտ Հալիմ
փաշան օգնէ Մուսթաֆա Քեմալին, գէնք զրկելով Անատո-
լու եւ կարելոր գումարներ ալ տրամադրէ արտաքին հար-
ցերու կարգադրութեան համար: Սայիտ Հալիմ փաշան
տրամադիր էր օգնելու, պայմանաւ որ կարգ մը Իթթիհա-
տական պարագլուխներ ազատ մուտք ունենան Անատոլու,
յետոյ ալ Պոլիս, երբ Միլլի բանակը յաղթանակ տանի եւ
Հեյլէն բանակը ծով թափէ, ինչպէս որ կը յուսային ու կը
հաւատային: Մօտ օրէն, երբ Հոռմ գային Պահաէտին Շա-
քիրը, ձանրոլատ, Տոքթ. Նազրմ եւ ուրիշներ ժողով պիտի
գումարէին Սայիտ Հալիմ փաշայի նախագահութեամբ:

Կարեւորագոյն լուրը իմացած էի ու այլեւս ինծի գործ
չէր մնացած. բայց ինչպէ՞ս կրնայի դուրս գալ թագստո-
ցէս. հակառակ վախերուս, սիրտս ուրախութեամբ կը զար-
նէր. ա՛, ինչ փառաւոր հարսնիք մը կրնայինք սարքել. ե-
րանի թէ Արամն ու Արշակը շուտ հասնէին. կրկին գրած
էինք. պիտի զրկէին արդեօք: Երբեմն խօսակցութիւնը կը
կտրէր. կը սպասէի որ ելլեն կորսուին երթան: Բայց տեղէն

չարժող չկար: Հապա՞ եթէ շշուկէ մը յանկարծ կասկած մը ունենային եւ նստարանին տակը նայէին: Վճռած էի ատրը-
ճանակովս սպառնալ, անչարժեցնել զիրենք եւ դուռնէն
փախչիլ: Հաւանաբար մեր ծրագիրները ջուրը իյնային. այս
մտածումը ունեցած ատենս պաղ քրտինք մը իջաւ կոնակս
ի վար ու պահ մը զղջացի անխոհեմութեանս համար:

Մարդիկը դեռ կը յամառէին մնալ ու զիս գետնին գամ-
ուած պահել տերւելի մը պէս: Խօսակցութեան նիւթը փոխ-
ուած էր ու պատկառելի անուն մը ականջիս զարկաւ. ԱՂԱ
ԽԱՆ. լարուած մտիկ ըրի: Նորեկը կը խօսէր Չանագապէի
Պատերազմի մասին ու կը հաւաստէր թէ համաձայնական
նաւատորմը դիւրութեամբ պիտի կարենար Նեղուցը մտնել
ու Պոլիսը գրաւել, եթէ Աղա Խան իր նիւթական կարողու-
թիւնն ու բարոյական անսահման վարկն ու ազդեցութիւնը
չգործածէր ի նպաստ Թուրքիոյ: Աղա Խան սպառնացած էր
Անգլիացիներուն եւ կամ անոնց իսկ գաղտնի թելադրու-
թեամբ — շարունակեց խօսողը ծիծաղելով, պահանջելով
ետ քաշել նաւատորմը: Զօրաւոր Թուրքիա մը պէտք է
ոտքի մնար, անհրաժեշտ էր: Ունկնդիրները, ինձմէ զաս
քահ քահ մը փրցուցին լայն գոհունակութեամբ:

Յետոյ բամբասանքի սկսան. քաշքշելով աս ու ան Իթ-
թիհատական պարագլուխը. բոլորն ալ կարեւոր գումարներ
ունէին օտար զրամատուններու մէջ, բայց տեւականապէս
կը տրտռային եւ զրամ կ'ուզէին: — Պիրատէր, ըսաւ մէկը.
որո՞ւ հասնինք. անխնայ կը ծախսեն շատ կ'ուտեն... պէտք
է ըսել, այս տեւական ճամբորդութիւններուն ալ զրամ չի
դիմանար:

Վերջապէս ելան «ճեհէննէմ» եղան գացին: Շունչ առի
ու քիչ մը եւս սպասեցի. յետոյ անձայն անշշուկ խելօքիկ
մը դուրս սահեցայ և փողոցը գտնելէս վերջ արագ արագ հե-
ռացայ: Կարծեմ ժամը 11,30ին ատեններն էր. սաստիկ ա-
նօթի էի. մտայ անկիւնի գինետուն մը, գաւաթ մը գինի
պարսեցի եւ կուշտ մը կերայ: Միայն թէ վերջին հանրա-
կառքը փախցուցի եւ ստիպուեցայ քայլելով Հոռոմ վերադառ-
նալ, անքուն գիշեր մը անցնելով: Առտուն առաջին գործս
եղաւ սափրիչի մը խանութը մտնել, լաւ մը լուացուիլ ու

Թարմանալ: Հետազօտութեանս արդիւնքը հաղորդեցի ըն-
կերոջս՝ Մ.ին, չափազանց խանդավառուեցաւ այս յաջո-
ղութենէս եւ բացազանչեց.—

— Ախ, եթէ Արամն ու Արշակը զրկէին... փառասր
գործ մը գլուխ կը հանէինք...

Օրուան ընթացիկ գործերոյս շարունակեցի զբաղիլ.
այսինքն սրճարանէ սրճարան դեղերիլ, ճամբորդ թուրքե-
րուն խօսակցութիւնները մտիկ ընելու համար: Մասնաւո-
րաբար Վիլլա Պորկէզի մտիկ սրճարան մը կը սիրէի յու-
ճախել, ուր սովոր էր նստիլ ծերուկ թուրք մը, որ կատա-
կախառն հաճելի խօսակցութեան մը կը բռնուէր իր հայրե-
նակիցներուն հետ, օրուան դէպքերուն եւ եկող-դացողնե-
րու մասին: Ինչ որ յետագային օգտակար պիտի ըլլար ինձ:
Միշտ ալ իր մտիկը կը նստէի, առանց զրացնելու որ իրեն
մտիկ կ'ընեմ կամ իր լեզուն կը հասկնամ: Անգամ մը կաս-
կածեցաւ ու փորձեց զիս յանկարծակիի բերել: Այս պարե-
ջուր խմած մէկ պահուս, յանկարծ թուրքերէնով հարցուց.—

— Տղաս, քեզմէ գատ հոս թուրքերէն գիտցող չկա՞:

Դէմքս ծամածոցեցի այնպէս ձեռացնելով որ բան մը չեմ
հասկնար եւ զարմացական ժպիտով մը երեսը նայեցայ:

Մերուկը քանի մը անգամ իր հարցումը կրկնեց. յետոյ
երբ հասկցաւ որ բան մը չեմ հասկնար, տարակուսանքի
մատնուեցաւ մինչ ես իտալերէն քանի մը բառ կը յայտնէի,
որոնց իմաստը ինքն ալ անշուշտ չէր հասկցած: Քովի մէկ
բարեկամը խնդաց ու դառնալով ծերուկին, ըսաւ.—

— Քեզի չե՞մ ըսած որ այս տղան իտալացի լակոտ մըն
է... ու ինձի դառնալով կոտորած իտալերէնով մը ներո-
ղութիւն խնդրեց. զլուխս անդին դարձուցի եւ շարունակեցի
զարեկըրս ուժպ ուժպ խմել:

Ճշգիւս որ սրճարան երբ կ'ըսեմ, մեր արեւելեան սրճա-
րանները պէտք չէ հասկնայ. ասոնք շքեղ հաստատութիւն-
ներ են, արձաններով հարուստ հրապարակի մը վրայ, ա-
ռաջնակարգ պանդոկներու տակը կամ կողքին, ուր կը յա-
ճախեն հարուստ Հոռոմցիներ ու զբոսաշրջիկներ: Վիլլ.
ՊԱՄԻՆՆի վրայ գտնուող այդ սրճարանին յաճախորդ
զարձած էին նաեւ, թերեւս առաջին անգամ ըլլալով. նա-

հատակուած եւ անիրաւուած ազգի մը մէկ երկու ներկայացուցիչները... յատուկ առաքելութեամբ...

Հետեւեալ օրը կրկին նոյն սրճարանը գացի եւ նոյն մարդիկը դտայ տաք խօսակցութեան մը բռնուած. աւելի հետու նստած ըլլալու պատճառով լաւ չէի լսեր: Քիչ վերջ ձայները յանկարծ կտրեցան եւ թուրքերը տեսակ մը իրարանցումի մատնուեցան:

Ներս կը մտնէր կարճահասակ, լեցուն կազմուածքով, լուրջ ու պատկառելի դէմքով անձ մը, ծանր ու կշռուած քայլերով. ետեւէն ալ յարցալիբ դէմքով ուրիշ մը: Մերունի թուրքը անմիջապէս ոտքի ելաւ եւ փութաց համրութելու նորեկին վերարկուին քղանցքը. ապին անդին նստած թուրքերն ալ ոտքի ելան եւ յարցալիբ արտայայտութիւններ ընելէ վերջ նստան: Ո՞վ էր այդ պատկառելի մարդը. միւսը, որ պայուսակ մը թելին տակ անոր ետեւէն ներս մտած էր, ճանչցայ: Այս այն մարդն էր, որ հետապնդած էի մինչեւ Ֆրասքաթի եւ որ խօսակցութեան բռնուած էր Ռուսթէմ Բէճէպին հետ մեզի ծանօթ պարտէզին նստարանին վրայ: Իր խոնարհ կեցուածքէն դատելով թիկնապահ մը ըլլալու էր: Ամէն վայրկեան ալ միւսին բերնէն կախուած կը մնար:

Սեղանի մը առջեւ նստան եւ երկու գոնիաք ապսպրեցին: Ներկայ թուրքերը մէկիկ մէկիկ մօտեցան այդ անձնաւորութեան, հարցում ընելու կամ բաներ մը խնդրելու պէս ըրին եւ իրենց տեղը դարձան: Մերուկն ալ մօտեցաւ ու խնդրարկուի կերպարանք մը առաւ: Տեսարանը հետաքրքրական էր յաճախորդները այդ կողմ դարձած կը նայէին:

Ո՞վ էր արդեօք. անշուշտ բարձրաստիճան մէկը, բայց չէի ճանչնար: Գրպանիս լուսանկարներէն ոմանք աղտոտ տպագրութեամբ թերթերէ առնուած ըլլալով, դժուար էր վճռական նմանութիւն մը դտնել անոնցմէ մէկուն եւ այս պատկառելիին միջեւ: Տարիներ վերջ, հիմա երբ միտքս կու գայ այդ պահը, կը խորհիմ թէ ինչ պիտի ըլլար յուզումիս աստիճանը կամ ինչպէս պիտի ցնցուէի, եթէ դիտնայի թէ այդ անձը «Լնտրեալներ»էս մէկն է եւ առաջնակարգներէն, ան որ ստորագրած էր ցեղիս համախումբ կոտորածին հրամանագիրը:

Ճակատագրական ի՞նչ խաղեր կան երբեմն: Ես զինքը կը փնտռէի եւ ա՛ն ինքզինքը ներկայացնելու եկած էր:

Հանդարտ կը դիտէի եւ կասկած չհրաւիրելու մտահոգութեամբ տեղէս չչարժեցայ: Մերուկս եւ միւսները տեսակ մը երկիւղով շուրջերնին կը նայէին: Տասը տասնըհինգ վայրկեան մը տեւեց անոնց խօսակցութիւնը. յետոյ նորեկները ոտքի ելան եւ կրկին յարցալիբ արտայայտութիւններու եւ «թեմեննահ»ներու մէջտեղ դանդաղօրէն մեկնեցան Վիլլա Պորկկէյէի ուղղութեամբ: Մերուկը տեղը վերադարձած միջոցին, քովինին ըսաւ, — Շատ լաւ հանդիպում մը եղաւ. բաւական ատենէ ի վեր ես ալ կը փափաքէի զինքը տեսնել... ըսելիքներ ունէի... վերջապէս կրցի ժամադրութիւն մը առնել:

Բայց ո՞վ էր վերջապէս. կը սպասէի որ ծերուկը անունը տար... երեւի պէտք չզգաց:

Կամացուկ մը դուրս ելայ եւ սկսայ հետապնդել անձնաւորութիւնն ու իր թիկնապահը: Վիլլա Պորկկէյէի մուտքին մօտ, ելիկտրական խոշոր յապտերին առջեւ կը խօսակցէին. անցայ մութ անկիւն մը եւ դէմքերը զննեցի: Յստակ կերպով կը տեսնէի եւ յանկարծ միտքս կարծես լուսաւորուեցաւ: Ան էր, սենեակս մնացած պատկերն էր. միայն թէ ես աւելի հասակաւոր երեւակայած էի Սայիտ Հալիմ փաշան: Հայկական ջարդերու եւ տարագրութեան փաստաթուղթը ստորագրող Սատրազամը, ԻԹԹԻՀԱՏ ԹԵՐԱԳԳԸ հրոսախումբ-կառավարութեան վարչապետը: Ճամբայ ելան. մութին մէջէն իրենց կը հետեւէի: Մօտ կէս ժամ պտոյտի քալուածքով յառաջացան ու մտան Օթել Բալաս, ուր առժամաբար փաշան կը բնակէր:

Կանոնաւոր հետապնդումներուս շնորհիւ ստուգեցի, որ միայն իրիկուան ժամը 4-6 դուրս կ'ելլէր պտոյտի համար: Երբեմն ցերեկներն ալ դուրս կուգար գործի համար, միշտ ալ կառքով եւ հանդիպելով զրամատուներ, պաշտօնատուներ, բաւական նեղութիւն տալով ինձի. քանի որ ամէն տեղ չէի կրնար կամ չէի ուզեր մտնել եւ փողոցները կը մնայի, երբեմն հետքն ալ կորսնցնելով: Սակայն նորէն գոհ էի: Փաշային այցելած բոլոր վայրերուն ծանօթ էի այլեւս. ամէն

օր դրեթէ կ'այցելէր Ներքին Գործոց Նախարարութեան պաշտօնատունը. իսկ Սուլթանական ու Քեմալական ղեսպանատուններէն ալ այցելութիւն կուտային իրեն: Ուրբաթ օրերը ժողովի կ'երթար. ժողովատեղին խիստ հսկողութեան տակ անուամբ էր եւ զժուար էր մօտենալ:

Այդ շրջանին յոյներն ալ հետապնդումի տակ առած էին թուրք մեծամեծները, ինչպէս իմացանք եւ ստուգեցինք: Կարեւոր կազմակերպութիւն մը, յաճախ 20է աւելի մարդ

ՍԱՅԻՏ ՀԱԼԻՄ ՓԱՇԱ

շարժման դրած էր: Յոյն լրտեսական կազմակերպութիւնը մասնաւորաբար Սայիտ Հալիմ փաշան կը հետապնդէր և քեմալական գործակալներն ու քաղաքական գործիչները. պատերազմի մէջ էին եւ կը փորձէին զաղտնիքներ կորզել: Ատեն մը զիս ալ հետապնդած էին. ան ատեն դեռ չէի գիտեր թէ ով են. բայց միշտ ալ հետքս կը կորսնցնէի: Յոյս կու-

հեցի որ երկուքս ալ կը հետապնդուինք. հետապնդողներէն մէկ երկուքի շեշտէն եւ ընկեր Վարանդեանին ալ յայտնութենէն բուն ինդրին տեղեկացանք: Յոյներն ալ մտադրած էին Սայիտ Հալիմը սպաննել՝ որովհետեւ ստուգած էին թէ Օսմանեան կայսրութեան վերջին Եպարքոսը, Մուսթաֆա Քեմալին զէնք ու դրամական օժանդակութիւն կը հասցնէր շարունակ:

Այդ օրերուն ընկերս՝ Մ. դացած էր Փարիզ. մօտ ամիս մը առանձին էի. երբեմն կը հանդիպէի ընկեր Վարանդեանին, որուն յայտնած էի յոյներուն հետապնդումը. անշուշտ մեզ թուրք կարծելով: Մեր ղեսպանը խօսած էր Հելլէն ղեսպանին. անկէ վերջ մեր օձիկը ձգեցին: Դեսպանը գոհ մնացած էր Ծրասքաթիի մէջ իմ քաղած տեղեկութիւններէն որոնք իրեն հաղորդուած էին. յետագային, իրբեւ զնահատութիւն յանձնարարական նամակ մը պիտի զրկէր ինձի:

Երկու անգամ էնվեր փաշային հանդիպելու առիթ ունեցայ: Անգամ մը Օթեկ Բլացայի դիմացի մայթին վրայ կը ճեմէի, երբ քիչ անդին երկու հոգի ուշադրութիւնս զբաւեցին. մէկը կապոյտ ակնոց դրած էր. զգուշաւոր էին եւ երբեմն շուրջներին կը նայէին: Աւելի մօտեցայ. այդ մէկը ճանչցայ. էնվերն էր, իր վեր դարձած պիտերով ու սիրուն զէմքով: Ընկերներս զիս իրեն կը նմանցնէին. զէմքին վրայ խալ մը ունէր: Ժամը տասներկուքի ատեններն էր. բացօթեայ ճաշարանի մը մէկ սեղանը զբաւեց իր խօսակիցին հետ: Նոյնը ըրի նաեւ ես ու սպասեցի անոնց մեկնումին: Ելան ու Բիացա Թերմինէէն յառաջացան. դիմացի մայթէն կը հետեւէի իրենց. երեւի հասկցան որ ատենէ մը ի վեր տղեկ մը կը սլքտայ իրենց շուրջ. իմ կողմս դարձան եւ սուր սուր նայեցան. պէտք չէ որ զիս ճանչնային մօտէն. քովընտի փողոց մը մտայ, ու անհետացայ: Երկրորդ հանդիպումս Վիլլա Պորկէզէի մէջ էր, քանի մը օր վերջ: Հոն նստարանի մը վրայ հանգստանալով, աչքէ կ'անցընէի Պոլսէն եկած նամակներս եւ ղեսպանատունէն հայթայթուած ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏՆերը: Մէկ երկուքը անխոհեմաբար նետած էի բազկաթուի մը վրայ: Անցորդ թուրք մը դիւրութեամբ հայ ըլ-

լաւ պիտի հասկնար: Այդպէս ալ եղաւ: Ոտնաձայնէ մը երբ գլուխս վերցուցի, տեսայ զայն, նոյնինքն էնվերը, որ իմ կողմս կու գար. աճապարանքով թերթերը ժողվեցի, բայց ուշ էր. նայեցաւ ինձի, եւ թերթերուն. այս անգամ կապոյտ ակնոց չունէր: Ես ալ իրեն նայեցայ ու նայուածքը դիմադրուեցի. յետոյ ոտքի ելայ ու հանդարտօրէն հեռացայ: Այդ ձախաւերութեանս համար ինքզինքս դատապարտեցի եւ երեք օր տունէն դուրս չելայ: Վիա Քօլա Տի Բիէնցոյի սենեակիս մէջ իբրեւ հիւանդ մնացի, տանտիրուհիս կտակածներուն շնորհակալութեամբ համար: Երբ դուրս ելայ կարծես նոր դործի կը սկսէի:

Սրճարանները յաճախելով եւ խօսակցութիւններ մտիկ ընելով նոյն շրջանակի մէջ կը դառնայի, երբ Մ. արդէն վերադարձաւ Փարիզէն եւ ժրնեւէն եւ Սայիտ Հալիմ փաշան շուտով ահաբեկումի ենթարկելու որոշումը տուինք: Միւսները հեռացած էին եւ գանոնք աւելի վերջ պիտի փրկուէինք: Ուսնդալառուած էինք եւ օրն ու ժամը ճշդելու վրայ էինք, երբ փաշային հետքը կորսնցուցինք: Հոռոմէն մեկնած պիտի ըլլար: Աննկարագրելի էր մեր զարմանքն ու անձկութիւնը: Նորէն ասդին անդին ինկանք. բարեբախտաբար ծանօթ սրճարանի մը մէջ հանդիպեցայ երկու ականաւորներու, որոնք արդէն պատուոյ տեղը զբաւած էին մեր ցանկին վրայ: Տոքթ. Նազրմն ու Պէհաէտտին Շաքիրը եւ անոնց հետ Միւսիբ պէյը. նամակ մը կարդալով զբազուած էին: Փութացի շուտով Մ.ին լուր տալու, տունը չէր. կըրկին վերադարձայ սրճարան. դեռ հոն էին, ընկերակցութեամբ չորրորդի մը, որ բոլորովին անծանօթ էր ինձի. երբ դուրս ելան, հետեւեցայ իրենց մինչեւ Օթել Բալաս. բախտը նորէն կը ժպտի, կ'ըսէի ինքնիրենս իբրեւ միթիթարութիւն:

Այս անգամ զացի մեր Հայ տղոց յաճախած սրճարանը, որ բաւական հեռու էր թրքական այդ միջավայրէն, Մ.ը անպայման դտնել կ'ուզէի: Անակնկալի եկաւ զիս հոն տեսնելով: Գարեջուր կը խմէր Օր. Ս.ին եւ եղբորը Պ. Ս.ին հետ եւ կը խօսէին այդ օր իրենց այցելած թանգարաններուն եւ Սան Բիէթթօ եկեղեցւոյ հնութեանց մասին:

Նեղուած էի բայց յայտնի չըրի: Դուրս ելլելէ վերջ միայն, երբ քոյր եղբայր հեռացած էին, յայտնեցի կարեւոր թուրքերուն ներկայութիւնը եւ հասկցուցի, թէ շատոնց ի վեր ես այստեղուանքը շատ կ'երեւամ: Սոստացաւ անձամբ հետապնդել գանոնք. յաջորդ օրը նորէն ուշացաւ. զացի եւ տան առջեւ մեր կարգախօսը սուլեցի. գլուխը պատուհանէն դուրս հանեց ու ըսաւ.— Գնա պանդոկ, ես կուգամ:

Գացի Օթել Բալաս ու սպասեցի. մարդիկը դուրս ելան ու ուղղուեցան դէպի Թերմինալ, յետոյ դէպի Տրասքաթի կայարանը. վաղեցի Մ.ի մօտ. տունը չէր. հաւանաբար պանդոկին առջեւն է, խորհեցայ ու հոն վազեցի. հոն ալ չգտայ. քրտինքներու մէջ շունչս առի Տրասքաթի կայարանը. հանրակառքը եկաւ. մարդիկս ելան. ես ալ ելայ ու անոնց կռնակը տեղաւորուեցայ: Կը խօսին ժողովի մը մասին, որ տեղի պիտի ունենար Նոյեմբեր 27ին թրքական թուականով կամ Դեկտեմբեր 19ին, եւրոպական թուականով: Այդ թուականը թանկագին աւանդի մը պէս միտքս պահեցի: Պէտք է մեծ կարեւորութեամբ նկատի առնէինք այդ թուականը եւ ըստ այնմ կարգադրութիւններ ընէինք: Նոյեմբեր 18ին հեռագրեցինք Պատ. Մարմինն, անմիջապէս մեզի ղրկելու Արամ Երկանեանը. մեր որոշումն էր ժողովատեղին կոխել եւ հոն ներկայ գտնուող Իթթիհատական բոլոր ջարդարար հրէշները տեղւոյն վրայ գնդակահարել:

Հանրակառքին մէջ անոնց հետեւեցայ մինչեւ Վիա Բորթա. որոշ էր որ Տրասքաթի կ'երթային. աւելորդ նկատեցի շարունակել ճամբաս եւ վերադարձայ դարձեալ Մ.ը փրկուելու. նախաճաշ կ'ընէր սրճարանի մը մէջ: — Ես ալ քեզ կը փնտռեմ, չըսէ՞: Պատասխանեցի թէ ուշ մնացեր է... մարդիկը Տրասքաթի գացած են: Ելաւ ու մեկնեցանք. 12ին հոն հասանք. բայց երեւի թուրքերը աւարտած էին խորհրդակցութիւնները. Միւսիբ Պէյ կը վերադառնար. Մ. փորձեց զայն շուտով լուսանկարել, բայց չյաջողեցաւ: Չորսէն վերջ վերադարձանք Հոռոմ. ջղայնտութենէս եւ սպարդիւն դեզերումներէն յոգնած, տուն գացի, Մ.ին հետ ժամադրուելէ վերջ յաջորդ օրուան համար: Գացի եւ նո-

րէն չգտայ. ակռաներս կը ցաւէին եւ Հանդիպեցայ Ա. Օ. ին ինդերելով որ զիս ատամնարոյժի մը տանի: Վերադարձին դէմս ելաւ Մ. լուսանկարչական գործիքը ձեռքին, ընկերակցութեամբ օր.Ս. ին. Գաթակոմբները այցելելէ կը դառնային: Այդ օր շատ գէշ եւ վիրաւորիչ ըլլալու աստիճան սուր վէճ մը ունեցանք. երեսին տուի բոլոր զանցառութիւնները: Ջանաց հաւատացնել թէ այսինչ ու այնինչ վայրերը գտնուած է, մինչդեռ ես այդ պահերուն, այդ տեղերը գրտնուած էի եւ շուքն անգամ չէի նշմարած: Այդ հաշուով եւ գործելու այդ եղանակով ամիսներով պիտի մնայինք, առանց գործ մը զլուխ կարենալ հանելու: Գիշերը ընկեր Վարանդեանին դացի եւ տրտունջներս յայտնեցի: Համբերութիւն յանձնարարեց:

Պ. Գ. Մ. յեղափոխականի յայտնի վարկ մը եւ անցեալ մը ունէր մեր կուսակցութեան մէջ: Մասնակցած էր Հայ-Թաթարական կոիւնքերուն, դոնէ ինք այդպէս կ'ըսէր. եղած էր Քրիստափորի ձեռքին տակ եւ Պոլսոյ բոլոր ահարկումներուն հակիչ մարմնի անդամ: 1919ին մասնակցած էր կուսակցութեան Ընդհ. Ժողովին Հայաստանի մէջ: Պատերազմական նախարարը իրեն պաշտօն տուած էր անցնիլ Ղարաբաղ, ուր այդ շրջանին թուրք թաթարներ խառնակութիւններ կը հանէին. սակայն ան մերժած էր երթալ, անհնարին պայմաններ ներկայացնելով: Եւ վերադարձած էր Պոլիս, ուր ատեն մը ձեռնթափ մնաց: 45-46 տարեկան էր, շէկ, միջահասակ, լայն ուսերով, ըմբիշի կազմով եւ ահարկու ուժի տէր. մէկ ձեռքով կրնար հարիւր քիլօ վերցնել: Պոլսոյ մէջ մանաւանդ Վահէ Իհսանի դէպքէն վերջ, շատ ալ կապուած էինք իրարու. կը սիրէր զիս եւ ահարկումէն վերջ, երբ ատեն մը փախստական մնացի, իր տունը պահեց ու եզբօր մը պէս կը գուրգուրար վրաս: Այդ շրջանին ինչեր չէինք ծրագրեր կամ երազեր, բոլորն ալ ահարկումներու մասին:

Մեր մեծադոյն երազն էր Թուրք Իթթիհատական ոճրագործ մեծ ջարդարարները համախումբ գտնել Եւրոպայի մէջ ու համախումբ ալ զնդակահարել, գործակցութեամբ մեր անձնուէր եւ փորձուած ընկերներուն: Այդ երազը հոն Հոռ-

ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԵՂԼԻՐԵԱՆ

մի մէջ ալ կրակի պէս կ'այրէր մեզ ու կը խորհէինք թէ արդարադատութեան այս ժեսթը ինչ նսկայ ցնցում յառաջ պիտի բերէր. մեր ցեղին արժանապատուութիւնը պիտի փրկէինք մէկ հարուածով, ապտակելով նաև մեր ազգը չարաչար խարող քրիստոնեայ Եւրոպան: Մանաւանդ որ ռազմաճակատներու վրայ եւ շարք մը յաջողած անարեկումներու մէջ թրծուած ընկերներ հասած էին խանդավառ եւ անհամբեր, հրահանգի կը պատէին:

Ամենէն առաջ կար Սողոմոնը, Թեհլիրեան Սողոմոնը, այդ քաջարի սասկետը, զարդացած, էնտելիդենտ, բարեկիրթ, ազնիւ ու համեստ, կենցաղով ու վարքով առաքինի, հաւասարակշռուած ու ներկայանայի, ապրած՝ առաջնակարգ ուստաններու լաւագոյն միջավայրերու մէջ: Եղած էր ճակատներու վրայ եւ Պոլսոյ մէջ, ընկերոջ մը հետ, անարեկած էր խաֆիէներուն պետ Յարութիւն Մկրտիչեանը, Պէշկիթաչի Մուխթարը: Ու անցած էր Ամերիկա:

Սողոմոն Թէհլիրեան, մեր Հոռոմ երթալէն քանի մը ամիս առաջ, Մարտին, Պերլինի մէջ սատակամահ րրած էր Պատմութեան մեծագոյն եղեռնադործներէն Թալասթ փաշան, ճիւղ մը, որ մէկ ու կէս միլիոն Հայ անղէն ու անմեղ ժողովուրդը բնաջնջած էր իր դարաւոր ու պատմական Հայրենիքին մէջ: Սողոմոն բռնուեցաւ եւ դատարանի յանձնըւեցաւ:

Այդ զգայացունց դատավարութիւնը, որ սլահ մը ամբողջ եւրոպական մամուլը եւ մասնաւորաբար գերմանականը զբաղեցուց, վերջացաւ մեր հերոսին անպարտութեամբ: Երդուեալներու Ատեանը իր վճիռով արդար դտաւ Սողոմոնին՝ եւ անոր հետ ամբողջ Հայ ժողովուրդը՝ վրէժխնդրական արարքը եւ անարգ մահու ալ արժանի գտաւ Թուրք մեծ եղեռնադործը: Այդ պատմական անարեկումը միաժամանակ հայանպաստ քարոզչութեան սքանչելի միջոց մը եղաւ, երբ ականաւոր անձնաւորութիւններ, բրոֆէսէօրներ, միսիոնարներ եւ զօրավարներ վկայութեան զացին, դատապարտելով թուրքերուն անմարդկային դաժանութիւնները եւ ի վեր հանելով Հայ ժողովուրդին բարեմասնութիւններն ու անմեղութիւնը: Սողոմոնին արարքին

պատճառած համազգային ուրախութիւնն ու մխիթարութիւնը անսահման էր. եւ մենք կը խորհէինք որ Սողոմոնի նման քանի մը կտրիճներու հետ, ինչպէս Արամին, Արշակին, Շմաւոնին կամ ուրիշ անձնուէրներու հետ, որոնք տակաւին սասպարէլ չէին նետուած, բայց անհամբեր կարգի կը սպասէին, պիտի կարենայինք մեր փայփայած մեծ Երաւը իրականացնել: Մենք չուքերու պէս կը շրջէինք Սայիտ Հալիմի, Էնվէրի, Պահալտտին Շաբիրի, ձեմալ Ալմիի, Տոքթ. Նազըմի հետքերուն վրայ, որոնք երբեմն երեւան կու դային ու յանկարծ ալ կ'անհետանային: Հարկ էր դանոնք փնտռել եւրոպական ուստաններուն մէջ: Իսկ փնտռել եւ հետապնդել, համբերութեան, խոհեմութեան եւ այլազան նեղութիւններ դիմապրուելու գործ մըն էր: Բաներ, որոնք առ հասարակ կը պակսէին Մ.ին քով:

Իր պարտականութիւնն էր հետապնդել, իմինս՝ հարուածել: Կասկածներ չհրաւիրելու համար անարեկիչը պէտք չէ երեւայ եւ իր ժամուն սպասէ: Մինչդեռ հետապնդումն ալ վրաս առած էի, գիշերը ցերեկին խառնելով, միշտ լարուած ու պրկուած: Այլեւս իր օգտակարութիւնը կասկածելի կը թուէր. եւ ձգձուցները վնասակար մեր գործին: Իր մասնակցութիւնը ձեւական բնոյթ ունէր եւ համոզուած էի, որ իրեն վերագրուած ձեռնարկներուն գործնականապէս չէր մասնակցած: Հաճելի չէր իրեն այդ յողնեցուցիչ հետապնդումը. համբերութիւնը կը պակսէր իր մօտ. յետոյ, դիւրարորոք էր եւ մեր տարիքներն ալ կը շեշտէին անհասկացողութիւնը, ինչպէս եւ խառնուածքներու տարբերութիւնը: Ալ ամէն օր մէկ մէջ էինք, ու օր մըն ալ յայտնեցի թէ ձեռնարկը յաջողցնելէ վերջ պիտի երթամ Պոլիս եւ վերին Մարմնէն ուրիշ գործակից մը պիտի ուղեմ, ինչ որ հետագային բրի: Մեղի փոտահուած գործին մէջ հարկ էր մինչեւ իրիկուն քայլի ու սլքտալ, երբեմն գիշերներն ալ, այդ հրակայ մայրաքաղաքին անձայրածիր փողոցներէն ու խուզարկել սրճարանները, պանդոկները, Փաշային հետքը գտնելու համար:

Աչքէ չէի հեռացներ թուրք մեծամեծներու խումբը, որոնց ժամադրավայրերուն մէկ քանին գտած էի: Փաշան

չկար, բայց վստահ էի թէ օրին մէկը երեւան պիտի դայ: Տեւականապէս անոնց ետեւէն կ'երթայի, միշտ ալ խոհեմութեամբ եւ երբեմն մօտենալով խօսակցութիւնները լսելու աստիճան: Օր մըն ալ լսեցի որ մօտալուտ կարելոր ժողով մը պիտի գումարուի: կը նշանակէր թէ Փաշան Հոն պիտի դար, առանց անոր, անկարելի էր ժողով գումարել: Աշաւրը թեմամբ սկսայ մտանաւորաբար քննել կայարանին կողմերը, Հոռոմ հասնող կառախումբերուն համարողները դիտելով: Բայց ուշադրութիւնս կեղորոնացած էր Բալասս պանդուկին վրայ:

Օր մը կէսօրէ վերջ կառք մը կեցաւ պանդուկին առջեւ: Կառքին մէջ նստած էր Փաշան, ընկերակցութեամբ տղաք. Նազրմի: Իսկոյն փութացի լուր տալու ընկերոջ՝ Մ.ին. նամակ գրելով դրադած էր. անմիջապէս ձգեց եւ հետեւեցաւ ինծի, այնքան ատեն անյայտ մնացող Փաշային երեւումէն իմանդավառուած: Երբ հասանք՝ կառքը մեկնած էր: Սպասեցինք, այն ակնկալութեամբ որ Փաշան պանդուկն է եւ ուշ կամ կանուխ դուրս պիտի ելլէ: Մ.էն հեռացայ ու քիչ անդին ձեռքիս դիրքը կարդալու ձեւ մը առի: Մ. վեր վար կը չափէր, բուռնցքները սեղմած, կարծես մէկու մը թիւն բերնին իջեցնելու համար:

Յանկարծ Փաշան դուրս եկաւ պանդուկին մօտ գտնուող անուշավաճառի մը խանութէն, ընկերակցութեամբ իր անբաժան թիկնապահին: Մ. ուրախութեան անդուսպ արտայայտութիւն մը ունեցաւ: Թուրքերը դանդաղօրէն կ'անցնէին քիչ մը անդիէն: Մ.ի հետ փողոցին երկու մայթերուն վրան էինք: Թիկնապահը կառք մը կանչեց: Փաշան առանձին նստաւ: Մ.ին հետ նշանացի իրար հասկցանք. ես Փաշային ետեւէն, ինքն ալ թիկնապահին ետեւէն պիտի երթայինք: Բաւական դժուար էր. վազելով կրնայի կառքին հասնիլ, սակայն անցորդներուն ուշադրութիւնը պիտի գրաւէր. մարզական թեթեւ վազրի ձեւով առաջացայ: Կառքը Հին Հոռոմէն դուրս ելաւ ու Նոր Հոռոմ մտաւ, որ պարիսպով մը անջատուած էր: Վերջապէս հասաւ Վիա Էօսթաքիօ փողոցը եւ կանգ առաւ տան մը առջեւ: Սեւամորթ ծառայ մը կը սպասէր դրան առջեւ: Կասկած չունէի այլեւս, գտած էի

Փաշային բնակարանը:

Վերադարձայ Հոռոմ եւ Մ.ը գտայ լաւ տրամադրութեան մէջ: Տուի գեկուցումս. ուրախացաւ եւ ինք ալ նկարագրեց թէ ինչպէս հետեւած է թիկնապահին, բայց անիկա շատ հեռուները երթալուն, ստիպուած լքեր է հետապնդումը եւ վերադարձեր:

Իրիկունը, Բիացա Տի Մոնթիի մէկ սրճարանին մէջ, որ թուրքերուն յաճախած վայրերէն մէկն էր, լսեցի թիկնապահ Թէվֆիկ Ազմիի մէկ խօսակցութիւնը, որմէ հասկցայ թէ Ալպանոյի մէջ պիտի գումարուի կարելոր ժողով մը, որուն հրաւիրուած են ականաւոր թուրքեր: Ալպանոն բոլորովին անծանօթ վայր մըն էր ինծի համար: Նոյն պահուն, 50-55 տարեկան կարճահասակ թուրք մը ներս մտաւ: Ազմին անոր հարցուց.—

— Ստացա՞ք հրաւիրագիրը:

— Այո, ստացայ. բայց չեմ գիտեր ինչպէս պիտի երթամ. անծանօթ եմ այդ վայրերուն:

— Թուսթէմ Բէճէպին հետ եկէք, ան գիտէ, պատասխանեց Ազմին:

Աւելի բան մը չկրցայ հասկնալ: Մէկ բան որոշ էր: Ալպանօ պիտի հաւաքուէին: Բայց ե՞րբ, ո՞ր օրը, յայտնի չէր: Ուրեմն հարկ էր ամէն օր հսկել Ալպանօ տանող շոգեկառքին վրայ կամ ուղղակի Ալպանօ երթալ եւ Հոն սպասել:

Քացի Մ.ի մօտ խորհրդակցելու համար. տան առջեւ սկսայ սուլել սովորականին պէս. բայց պատուհանը չբացուեցաւ. գիշերուան ժամը 11. շարունակեցի սուլել, մինչեւ որ քովի պատուհանէն մարդ մը վար նայեցաւ ու նախատական բառերով վռնտեց զիս: Ստիպուեցայ քիչ մը հեռանալ ու սպասել: Մօտ ժամ մը վերջ Մ. երեւան եկաւ փողոցին ծայրէն: Ալպանոյի մասին լսածներս յայտնեցի: Որոշեցինք յաջորդ օրն իսկ Ալպանօ երթալ: Առտուն կայարանն էինք. ճաշարանին մէկ անկիւնէն տեսայ գիշերուան կարճ թուրքը, որ յայտնապէս Թուսթէմին կը սպասէր. արագ որոշում մը տուինք: Անմիջապէս հանրակառքով մը պիտի մեկնէի Ալպանօ, որ Հոռոմէն երկու ժամ հեռու էր եւ կայարան մը առաջ կանգ պիտի առնէի սպասելով Հոռոմէն եկող գնացքին:

Մ. նստած պիտի ըլլար պատուհանին առջեւ. եթէ մեր մարդերը ներսը ըլլային, ինք թաշկինակով պիտի սրբէր երեսին քրտինքը, որպէս հաստատական նշան: Իսկոյն մեկնեցայ եւ որոշեալ կայարանին մէջ սպասեցի շոգեկառքին: Գնացքները կու գային կերթային եւ մեր Մ. ն չկար. սաստիկ տաք էր. ստիպուած էի կենալ այրող արեւուն տակ. ժամ տեւեց սպասումս. շապիկս խիստ կտրած էր: Ամէն գնով պէտք չէ առիթը փակցնէի: Վերջապէս շոգեկառքը դեռ չեկած Մ. ն տեսայ: Յոգնած մարդու երեւոյթով քրտինքները կը սրբէր: Տոմսակ մը առնելու եւ շոգեկառք ցատքելու մէկ եղաւ: Գացի եւ ընկերէն երեք նստարան հեռու տեղ մը գրաւեցի, բնականաբար իրարու չնայեցանք: Մ. նստած էր թուրքերուն քով, որոնք չորս հոգի էին: Բարձրաձայն կը խօսէին ու կը վիճէին. բայց նստած տեղէս չէի կրնար հետեւիլ անոնց խօսակցութեան: Կը նախանձէի Մ. ին խորհելով թէ ինչ թանկազին տեղեկութիւններ լսած կ'ըլլայ թուրքերէն, որոնք բնաւ չեն կրցած կասկածիլ թէ այդ իտալացի ճամբորդներուն մէջ կը գտնուէր իրենց բոլոր ըսածները լսող Հայ մը:

Թուրքերը իջան Ալպանոյի կայարանը. մենք ալ իջանք. բազմութեան խռոնուած կատարեալ իտալացի բանուորի մը կերպարանքը ունէի. փողկապս գրպանէս կախուած, գլխարկըս աչքերուս վրայ իջած, շապիկս ճմռթկուած: Չորս թուրքերուն մէջէն զգուշաւոր միակ անձը տոքթ. Նազըմն էր, որ աղուէսի աչքերը անընդհատ շուրջը կը պտտցնէր եւ կասկածանքով ամէն կողմ կը նայէր: Միւսները անտարբեր կը քալէին: Խօսեմութիւնը կը պահանջէր միակս հետապընդել զիրենք: Հանրակառքին մէջ ճիշտ իրենց քով կեցած Մ. ին տեսքը կրնար կասկած հրաւիրել: Բնական ձեւով մը անոնց ետեւէն գացի: Քանի բազմամարդ փողոցներէն կը յառաջանային, դիւրին էր անոնց հետեւիլ, առանց կասկածի տեղի տալու, սակայն երբ մտան քաղաքին այն մասը, ուր տունները ցանցառ էին, խոհեմութիւն նկատեցի կարելի եղածին չափ հեռու մնալ:

Թուրքերը մտան Վիլլայի մը պարտէզը: Ինչպէս հետագային ստուգեցինք, այս տունը կը բնակէր Թօփալ Իսմայիլ Հապըզը, որ պատերազմի առեն Իթթիհատի կառավարու-

թեան մէջ Պարենաւորման Նախարար էր, զեղծարար, աւազակաբարոյ, անկուշտ մարդ մը, շաքարի եւ արմտիքի անգուժ շահադէտ մը, որ ժողովուրդին կուտար սեւ հաց մը, աւելի կոթերու մանրուքներէն եւ փտած դարիէն պատրաստուած: Վահոններով շաքար բերել կուտար Աւստրիայէն եւ սեւ սակարանի մէջ կը ծախէր միլիոններ դիզելով եւ միլիոններ շահեցնելով մէկ քանի գործակիցներու: Այս փաշան լրտեսական կազմակերպութիւն մը կը վարէր այդ միջոցին եւ փորձեր էին վարձկաններով, մեր դեսպան Վարանդեանը սպաննելու, երեւի Թալաթին վրէժը լուծելու համար: Օր մը, թերթերը իտալացի վաճառականի մը սպաննութեան լուրը տուին. ոճրագործը, նոյնպէս իտալացի, կառախումբին մէջ կրակած էր վար ցատքելով: Բայց ոտքը կտրած էր, եւ բռնուած: Հարցաքննութեան առեն երեւան եկած էր որ ոճրագործը իր զոհը չէր ճանչնար եւ զայն չփոթած էր մատնանշուած անձի մը հետ: Այդ անձը ընկ. Միքայէլ Վարանդեանն էր, որուն շատ կը նմանի եղբր զոհ գացող վաճառականը: Քննութիւնները խորացնելով, ոստիկանութիւնը գտած էր որ ոճրագործը կապեր ունէր Թօփալ Իսմայիլ Հապըզ փաշային հետ: Սակայն չեմ յիշեր ինչպէս խնդիրը շուտով փակուեցաւ:

Թուրքերը պարտէզ մտնելէ վերջ, ինձի շատ գործ չէր մնար. տեղը սովորած էի եւ նախընտրելի էր դիշերանց հետապնդումը շարունակել: Գացի միացայ ընկերոջս. ահռելի յոգնած էի. Մ. եւս յոգնած էր, բայց ճիգ կ'ընէր ծածկելու իր յոգնութիւնը եւ գերմարդու-սիւփրաւեմ-հովեր մը առած էր: Գացինք էմմիսաքիա լճեզը, հանգստանալու եւ ճաշելու համար: Սքանչելի տեսարաններով եւ բնական գեղեցկութիւններով վայր մըն էր Ալպանոն: Փառաւորապէս ճաշած եւ հանգստացած էինք ու սիկարէթ մը վառելու վրայ էի, երբ Մ. անակնկալօրէն հարցում մը տուաւ.—

— Գացեր եւ իմ մասին բողոքեր ես Վարանդեանին. այնպէս չէ՞...

Նախ չուզեցի վիճարանութեան բռնուիլ եւ խուսափողական խօսքերով փորձեցի նիւթը փոխել:

Բայց որոշ էր որ Մ. կուռելու տրամադրութեան մէջ

էր: Տեսնելով որ անկարելի է հանդարտեցնել զինք, ամբողջ մտածուժս ըսի իրեն եւ վիճարանութիւնը ուսմբի մը պէս պայթեցաւ:

Մ. անիրաւուած մէկու մը դժգոհանքները կ'արտայայտէր եւ կը ջանար խնդրին տալ այնպիսի դարձուածք մը, իբրեւ թէ ես ընկերականութեան դէմ գործած ըլլայի, զանգատելով մեր ղեկավարութեան: Շտկուեցայ աթոռիս վրայ եւ պաղարիւն այլ վճռական ըսի.—

— Քեզ չեմ մեղադրեր, Մ., տարիքդ տեղ մը հասած է ուր այլեւս չես կրնար գործօն մասնակցութիւն բերել գործին: Եթէ հինգ կամ վեց հոգի ըլլայինք, խնդիրը կը փոխուէր: Հաւանաբար կրնայիր ղեկավարել գործը եւ մինչեւ այսօր շատերը մաքրուած կ'ըլլային: Այս ձեւով բան մը չենք կրնար ընել: Զուր տեղ կը ծախսենք կազմակերպութեան դրամները: Դուն ժամանակդ կ'անցնես թանգարաններն ու հնութեան վայրերը, վրաս ձգելով հետապնդումի դժուար գործը: Այո՛, բողոքած եմ վարանդեանին եւ պիտի բողոքեմ նաեւ Պոլիս: Անկարելի է որ այլեւս քեզի հետ ուրիշ գործի երթամ. Հոռոմի ձեռնարկը եթէ յաջողցնենք, մեր վերջին գործակցութիւնը պիտի ըլլայ. չեմ ուզեր որ ասոր համար վշտանաս ինծի: Գիտցիր նաեւ, թէ երբեք պիտի չմոռնամ այն եղբայրական գուրգուրանքը որ ցոյց տուիր ինծի հանդէպ Պոլսոյ մէջ փախստական շրջանիս: Անձնական վերաբերումիդ համար միշտ լաւ յիշատակ պիտի պահեմ քեզմէ. բայց մեզի վստահուած այս պատժական լուրջ եւ վտանգաւոր գործին մէջ այլեւս չենք կրնար գործակցիլ. փորձով համոզուեցայ:

Զարմանալի բան մը պատահեցաւ. դիւրագրգիռ Մ. որ սովորաբար նախայարձակ էր, բնաւ չպատասխանեց այս անգամ. ուրիշ տարօրինակ պարագայ. ինք որ ծխող չէր, ուժգին սիկարէթներ կը քաշէր, մէկը միւսին ետեւէն: Մեր միջեւ տիրեց երկարատեւ լուռութիւն մը. ամբողջ րոպէք ըսած էի եւ նոր բան մը չունէի: Իսկ Մ. անսովոր յղուցիւն մը կը պահէր: Այդ պահուն կը դիտէի լիճին փոքրիկ ալիքները, որոնք չարածճի կատուններու պէս կու գային շփուիլ եզերքին եւ կը հեռանային:

Յանկարծ Մ. լուռութիւնը խզեց եւ ինծի համար բոլորովին անսպասելի հարցում մը ուղղեց, քունէն ընդոստ արթնցող մէկու մը պէս:

— Ատրճանակդ կը մաքրե՞ս երբեմն...

— Այո, գրեթէ ամէն օր: Եղաւ անմիջական պատասխանս:

Մ. պահ մը լռեց դարձեալ ու յետոյ շարունակեց.—

— Երբեմն պէտք է փորձենք փամփուշտները. դիտե՞ս, հոս հանդարտ եւ շատ յարմար վայր մըն է. երթանք փորձ մը ընենք:

Ոտքի ելանք միասին. «Աս շատ լաւ եղաւ, կ'ըսէի մըտքէս. վերջ ի վերջոյ հաճելի բան չէր նստիլ, այսպէս քէնտած եւ իրարու դէմ խոռով»:

Շրջակայքը տասը վայրկեան փնտրուողէ ետք, դտանք յարմար վայր մը, որ քարայրի կը նմանէր:

— Փորձէ ատրճանակդ, ըսաւ Մ., հոս մարդ չի լսեր:

Հանեցի ատրճանակս եւ սկսայ կրակել. մէկ, երկու, երեք, չորս:

— Շարունակէ, բոլորը. շարունակէ, գոչեց...

Իրեն դարձայ. դեփ դեղին էր գոյնը: Մէկէն, ինծի այնպէս եկաւ որ ամբողջութեամբ կը տեսնեմ դայն, ներսով ու դուրսով: Ատրճանակը դեռ ձեռքս էր եւ մէջը երեք զնդակ մնացած էր: Ըսի իրեն.

— Կը բաւէ իմինիս փորձը. կարգը քուկդ է:

Մ. չփորձեց իր ատրճանակը եւ դուրս ելանք քարայրէն, առանց բառ փոխանակելու: Իրիկուան չսպասեցինք եւ վերադարձանք Հոռոմ, ամբողջ ճամբու ընթացքին բացարձակ լուռութիւն պահելով: Ահաւոր կասկած մը արթնցած էր մէջս եւ մուրճի պէս կը զարնէր ուղեղիս: Ահռելի պիտու ցաւ մը ունէի... Ինչո՞ւ Մ. փորձել տուաւ ատրճանակս եւ ինք չփորձեց իրը. ինչո՞ւ կ'ուզէր որ բոլոր փամփուշտներս սպառեմ. ինծի կը թուէր թէ չափազանց շուտ դտանք քարայրը եւ թէ Մ. անձանօթ մը չէր այդ վայրերուն:

Երբ հասայ Վիա Քօլա Տի Րիէնցոյի սենեակս, կարծես դուրս պիտի պայթէր: Տանտիրուհիս Մարիա, վիճակս տեսնելով, սպասուհիին հրամայեց գոնեաք մը բերել. իր-

մեցի. յետոյ առաջարկեց պտոյտ մը ընել թեթեւալու համար. միասին դուրս ելանք հանդարտ քայլերով դէպի Բլացա Տէլ Ռիզորճիմենթօ:

Կ'արժէ որ քանի մը խօսքով փորձեմ ներկայացնել Մարիան եւ այն պայմանները, որոնց մէջ ծանօթացայ իրեն հետ:

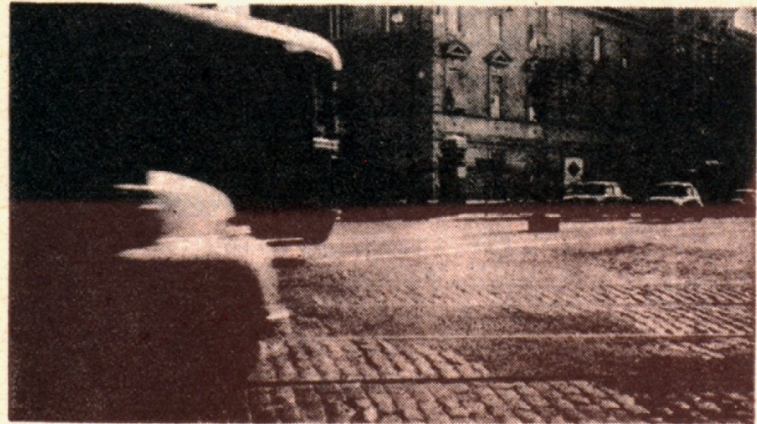
Մ Ա Ր Ի Ա

Մարիան առանձին կին մըն էր. հազիւ 27 տարեկան. միջահասակ, թուխ, բարեձեւ ու շափազանց նուրբ դիմազօծերով: Ընտանիքը կու գար էմմանիլի ազնուական գերդաստանէն: Ամուսնացած էր գնդապետի մը հետ, որ Ընդհ. Պատերազմին, Թրիէսթէի կողմերը սպաննուած էր: Չէր ուզած վերամուսնանալ. տունը զարդարած էր ամուսնոյն բազմաթիւ նկարներով, որոնցմէ մէկ հատն ալ սենեակս կախուած էր: Վիշտն ու առանձնութիւնը զինքը ընկղմած էին հիւանդութեան մը մէջ, որ բժշկական բառով կը կոչուէր «Մելամաղձոտութիւն»: Ժամերով իր սենեակը կը փակուէր, չէր ճաշեր եւ օրէ օր կը հիւծէր: Բժիշկները թելադրած էին ընկերուհի մը ունենալ եւ այդ նպատակով ծանուցում տուած էր թերթերուն մէջ, տրամադրելի սենեակի մը համար վարձակալ փնտտելով, հակառակ հարուստ ըլլալուն:

Մեր ուսանողներու շրջանակին մէջ երբ ծանուցումը կարդացուեցաւ, ամէն մէկը սկսաւ կատակ մը ընել. սիրային արկած մը փնտոող մեր տղոց համար, շատ զբաւիչ հեռանկարներ կը բանար երիտասարդ այրի կնոջ մը տան մէջ վարձու սենեակ մը: Դժբախտութիւնը հոն էր որ փնտոուածը կին վարձակալ էր. մեր ընկերներէն Օննիկը կը մտածէր նոյնիսկ... իրբեւ կին ծպտուիլ եւ ներկայանալ երիտասարդ այրիին: Առանձին մնալէս վերջ աչքերս չէին բաժնուեր ծանուցումէն: Ինչ սքանչելի առիթ էր ինձի համար. ինչ ապահով թաքստոց. պանդոկներուն մէջ անպայման կ'արձանագրէին մեր անուն մականունը, մինչդեռ մենաւո-

րիկ կնոջ մը տան մէջ բնակելով, բոլորովին զերծ կը մնայի ոստիկանութեան հսկողութեան տակ իյնալու հաւանականութենէն: Թերթը վերցուցի ու դացի բախտս փորձելու:

Երբեք պիտի չմոռնամ ամառնային այն յետմիջօրէն, երբ կանդ առի Վիա Գոլա-Տի Ռիենցոյի թիւ 28 տան առջեւ: Գեղեցիկ չէնք մըն էր, խոշոր արարթըման մը, որուն երրորդ յարկը ելայ եւ զանգակը զարկի: Քառասունի մօտ կին մը դուռը բացաւ. սպասուհին էր. ցոյց տուի թերթը եւ մատս դրի ծանուցումին վրայ: Կինը խնդաց ու խտակերէն

Մարիայի տունը

բաներ մը ըսաւ: Բնականաբար կը փորձէր բացատրել թէ սխալ եկած եմ, թէ իրենք կին վարձակալ կ'ուզեն եւայլն... ես չհասկնալու կու գայի եւ անընդհատ ծանուցումը կը մատնանշէի:

Այդ միջոցին երիտասարդ սիրուն կին մը երեւան եկաւ. տանտիրուհին էր, Մարիան. հետաքրքրուեցաւ ու սպասուհին բացատրութիւն մը ուզեց. խեղճ կինը կը խնդար տակաւին երեւի յամառութեանս վրայ: Մարիա, վերէն վար չափեց զիս, լուրջ ու տխուր աչքերով: Յետոյ ով ըլլալս հարցուց. կը շարունակէի անտեղեակ ձեւանալ. բայց կտորփտոր խտակերէնովս հասկցուցի թէ յոյն ուսանող եմ, թէ ծնողք չունիմ եւ Հոռոմ եկած եմ գիւղատնտեսական վար-

Ժարան մտնելու: Գոց արտասանողի պէս նոյն բաները կը կրկնէի ու կրկնէի. Մարիային դէմքը բացուեցաւ մէկէն. երեւի կը ղուարճանար միամտութեանս վրայ. կը նայէր ինծի, կարծես կը ղննէր դէմքս եւ զարմանալի է, յանկարծ ընդունեց զիս. խորհած ըլլալու էր որ ի վերջոյ օտարական եմ, նոր լեզու կ'ըլլեմ եւ չափազանց միամիտ ու անտեղեակ քանի որ հակառակ կին վարձակալ ուզելուն, ես համարձակած էի ներկայանալ եւ անպատեհութիւն չէի տեսած պարզուկ մը ուզել սենեակ մը: Դերիս մէջն էի եւ բախտս կը փորձէի ու բախտս անգամ մը եւս կը Ժպտէր ինծի:

Բռնեց ձեռքէս եւ տարաւ սենեակը ցոյց տալու. փառաւորապէս կահաւորուած շքեղ սենեակ մը, առաջնակարգ պանդոկի մը սենեակներէն շատ աւելի ճաշակաւոր զարդարուած: Սենեակը ցոյց տալով մէկտեղ, զարմացած էր հիացումիս վրայ եւ կը ղուարճանար: Յետոյ մատներովը բացատրեց թէ ամսականը քսան լիրէթ է. ներքնապէս զարմացած էի. շատ աժան. անմիջապէս ղրամը հանեցի ու վըճարեցի: Մարիա խնդալով ղրամը առաւ ու ղրան մէջ կանգնած եւ մեղ ղիտող սպասուհիին նշան մը ըրաւ: Այս վերջինը մօտեցաւ. Մարիա, ղրամը անոր ղոգնոցին ղրպանը ղրաւ եւ երկուքը միասին խնդացին:

— Կրնամ այս ղիշեր ղալ, հարցուցի.

— Որեւէ ատեն որ փափաքիք, ըսաւ Մարիա ու սենեակէս ղուրս ելաւ:

Սպասուհին ձեռքով-ոտքով ինծի կը բացատրէր, որ երթամ անմիջապէս պայուսակներս բերեմ: Եթէ ղիտնար թէ իմ միակ ղլխաւոր ղոյքս ատրճանակիս փամփուշտներուն պահեստն է, հաւանաբար այդքան փութկոտութիւն ցոյց չտար եւ սիրալիր չըլլար:

Ահա այս պայմաններու տակ վարձած էի սենեակս ու ծանօթացած Մարիային, որուն հետ մտերիմ պիտի ղառնայի: Բնակավայրս ղաղտնի պահեցի եւ ոչ ոքի ըսի, նոյնիսկ Մ.ին:

Երկար Թարթիչներով սեւաչուի այրին օրէ օր կը կերպարանափոխուէր: Սեւ հաղուստները նետեց եւ կամաց կամաց նախ կապոյտի եւ ապա բաց ղոյներու հետ հաշտուե-

ցաւ: Սենեակիս սեւ վարագոյրներն ալ փոխեց եւ նոյնիսկ ամուսնոյն նկարն ալ ուրիշ տեղ փոխադրեց եւ ղեղարուեստական քանի մը սիրուն նկարներ ղետեղեց: Առաջ շատ լուրջ էր, երբեմն խոժոռ: Օրէ օր բացուեցաւ ու պայծառացաւ, արտմութիւնը փարատեցաւ եւ աչքերը աղուար ու ղուարթ փայլ մը առին: Մարիան սկսած էր խնդալ, ծիծաղիլ կատակներուս վրայ, եւ նոյնիսկ շաղակրատել:

Մարիային հետ երկար պտոյտներ կ'ընէինք. Հոռմի մօտիկ ղեղեցիկ վիլլա մը ունէր. ամուսինէն ժառանգ մնացած. յաճախ հոն կ'երթար ու մէկ երկու օրով կը մնար: Կ'ընկերանայի իրեն, բայց ղիշերը կը վերադառնայի Հոռմ, ուր «Կործ» ունէի: Մարիան տարօրինակ կը ղտնէր այդ ղործս, եւ ղրաղումներովս կը հետաքրքրուէր: Ձեռնարկած էր ինծի խտալերէն սորվեցնելու աշխատանքին եւ կ'ուզէր որ շուտ սորվիմ: Լեզուի ղիւրութիւն ունիմ եւ բաւական առաջացած էի: Բայց որովհետեւ առաջին օրէն՝ անտեղեակ ձեւացած էի, Մարիան կը հիանար հսկայաքայլ յառաջդիմութեանս վրայ, կարծելով թէ ինչ որ սորված եմ, արդիւնքն է իր մանկավարժական մեթոտներուն:

Մարիայի խաղաղ ու բարի ընկերակցութիւնը հետզհետէ փարատեց գլխու ցաւերս եւ օրուան ծանր յոգնութիւններուն տաժանքը: Ալպանոյի ծանր ժամերուն տառապանքս ու մտատանջութիւնս նոյնպէս: Մեղմ ձայնով յանդիմանութիւններ կ'ընէր, թէ վերջերս մանաւանդ մոռցած եմ ղասերս, թէ կանոնաւոր կեանք չեմ վարեր եւ թէ ուսանողի մը համար լաւ բան չէ ղիշերները այդքան ուշ մնալ ղուրսը, եւայն, եւայն: Ձայնին մէջ ղորով կար:

Թեւանցուկ կը քայլէինք պողոտաներէն. մեր արուարձանը բաւական հեռու էր ծանօթներուս շրջանակէն եւ կը բաժնուէր մայրաքաղաքին կեդրոններէն Տիբեր կամ Թեւերէ գետով: Ընկերուհիս հարցումներուն եւ հետաքրքրութեան կրցածիս շափ բաւարար պատասխաններ կուտայի, բայց ղեռ միտքիս մէջ կը կրկնուէր նոյն հարցումը. — Ինչո՞ւ Մ.ն ուզեց որ քարայրին մէջ պարպեմ բոլոր փամփուշտներս եւ ինք բնաւ չփորձեց իր ատրճանակը:

Այդ օր արշալոյսը չբացուած Ալպանօ կը գտնուէի այդ տունը մօտէն ուսումնասիրելու համար: Գործի գացող մէկ քանի Իտալացիներ հարցուփորձեցի և այդ ձեւով է որ ստուգեցի թէ Վիլլան կը պատկանէր Թօփալ Իսմայիլ Հազզը փաշային: Ժողովը հոն տեղի պիտի ունենար. քանի մը օրէն բոլորը հոն պիտի գային եւ անշուշտ Սատրազամ փաշան ալ մէջերնին: Հոռոմի անոր բնակարանը գտած էի եւ ժողովատեղիին ալ ծանօթ: Պէտք էր այդ երկու վայրերն ալ միշտ աչքի տակ ոչնենալ եւ յարմար բոպէին հարուածը տալ: Հոռոմ վերադարձիս Վարանդեանին գացի թէյի ժամուն: Մ. մէջտեղ չկար: Նախորդ օրուրն է ի վեր իրար չէինք տեսած եւ կը սպասէինք Պոլսէն գալիք օգնական ընկերներու: Բայց դեռ լուր մը չկար: Անհամբեր էի գիտնալու՝ այս պատճառով ալ թափառեցայ մեր ծանօթ ընկերներուն ժամադրավայրերը. սակայն անկարելի եղաւ զայն գտնել:

Նոյն գիշերուան համար Մարիա Օքերայի երկու տոմս ապահոված էր եւ Ֆաուսթը կը ներկայացնէին. գացինք. անսպասելի հանդիպում մը վայելքս խաթարեց. ճիշտ մեր դիմացը, օթեակի մը մէջ բազմած էր Սայիտ Հալիմ փաշան, երկու թիկնապահներով: Եւ մինչ հոյակապ երաժշտութիւնն ու երգերը բեմին վրայէն Ֆաուսթին յաւիտենական ողբերգութեան մասնակից կ'ընէին սրահին հսկայ բազմութիւնը, ես կը խորհէի մեր ողբերգութեան վրայ եւ կը խորհէի թէ ի՞նչ գեղեցիկ պատեհութիւն մը ներկայացած է ինձի: Երթալ, օթեակի դուռը բանալ եւ ատրճանակիս բոլոր փամփուռները պարպել մեծ ոճրագործին գանկին մէջ: Բայց կասկածելի էր որ կարենայի փախուստ տալ: Եթէ յաջողէի ալ, ատիկա կրնար ըլլալ քանի մը անմեղ զոհեր պատճառելու գնով:

Յաջորդ առաւօտ սովորական պահակութեանս ատեն, տեսայ երկու Թուրքեր, որոնք աճապարանքով կայարան կը փութային: Անպայման գալիք նոր հիւրեր կան, խորհեցայ եւ անոնց ետեւէն գացի: Կայարանին մէջ զարմանքս մեծ եղաւ: Հոն էին բոլորն ալ: Փաշան ալ միասին եւ խումբով

ձենովա պիտի երթային. շոգեկառքի մեկնումին դեռ քան վայրկեան կար. վազելով գացի Մ.ին գտնելու. գտայ եւ միասին աճապարանքով կայարան հասանք, բայց կառախումբը մեկնած էր. մէկ մասը հոն էին, բացի Փաշայէն. յայտնապէս միւսները անոր ողջերթի եկած էին:

Յուսահատական էր մեր վիճակը. Վիլիկոր բաժնուցայ Մ.էն, ես փետտուած հաւու կը նմանէի: Ինչո՞ւ Փաշան ձենովա դնաց. կրկին Հոռոմ պիտի դառնա՞յ: Իսկ եթէ նաև առնէ եւ Պոլիս երթայ. ի՞նչ ծիծաղելի դրութեան մատնուած կ'ըլլամ ընկերներուս եւ Պ. Մարմնին առջեւ, պատրաստ որսը առջեւէս փախցնելուս համար:

Կէսօրէ վերջ հանդիպեցայ քանի մը Թուրքերու, որոնց մէջն էր նաև Պէքիր Սամի պէյ: Բարձրաձայն կը խօսէին ու կը վիճէին: Հետեւեցայ իրենց մինչեւ սրճարան մը, ուրկէ ներս մտան: Ես ալ աթոռ մը զբաւեցի զիչ անդին, իտալերէն թերթս բացի ու մխրճուեցայ անոր մէջ, թէեւ տառը բառէն մէկը հազիւ հասկնայի:

Պասկուցութիւնը կը դառնար քեմալական Թուրքիոյ հաշուոյն կատարուելիք քանի մը միլիոն ոսկիի փոխառութեան մը շուրջ, Փաշային նախաձեռնութեամբ: Բոլորն ալ Իթթիհատի փախստական անդամներ էին, բայց մեծ հատաքով ու հոգածութեամբ կ'արտայայտուէին նոր Թուրքիոյ մասին եւ կը շեշտէին ժամ առաջ Անատոլու գէնք հացընելու անհրաժեշտութիւնը: Յետոյ խօսակցութիւնը դարձաւ իրենց վիճակին շուրջ. բոլոր ծրագիրներուն առանցքը Փաշան էր դարձեալ. կը յուսային որ անիկա Քեմալին հետ բանակցելով պիտի յաջողի Թուրքիա վերադառնալու արտօնութիւն ձեռք բերել իրենց համար: Մէկը սա խօսքը ըսաւ.

— Փաշան փաշա է, բայց չկրցաւ տոքթ. Նազրմին գործը յաջողցնել. խեղճ մարդը սիրտը կոտրած վերադարձաւ ժընեւ: Ուրիշ մը պատասխանեց.

— Քիչ մը համբերութիւն ունեցէք. ամէն ինչ կը կարգադրուի քանի մը ամիսէն. զիչ մը համբերութիւն պէտք է ունենալ:

Քիչ վերջ երկու հոգի եւս եկան եւ միացան միւսներուն.

կայարանը տեսած՝ մարդերէս մէկն էր: Կը խօսէին ճամբորդներու մասին: Մէկը հեղներով ըսաւ.

— Փաշա պիտի ըլլայ, չկրցաւ քիչ մը սպասել պատգամաւորները ճամբելու համար:

Եւ տեսնելով որ Փաշային կողմնակիցներէն մին կը փորձէ գոյն արդարացնել, բորբոքած շարունակեց.

— Ինչպէ՞ս կը պաշտպանես ասանկ մէկը. երբ առ ի քաղաքավարութիւն իրեն ըսինք՝ «Փաշա կը մտիս, պէտք է հանգիստ ընես», փոխանակ կենալու, եսասիրական շեշտով մը պատասխանեց. «Կը մտիմ, հը՞մ ... այո, կրնամ մտիլ»: Ետոյ ալ «կառքը դնա բեր, տուն երթանք»:

Այստեղ՝ պատմողը փաշային ձեւերը կ'ընէր ու ձայնը կը կեղծէր:

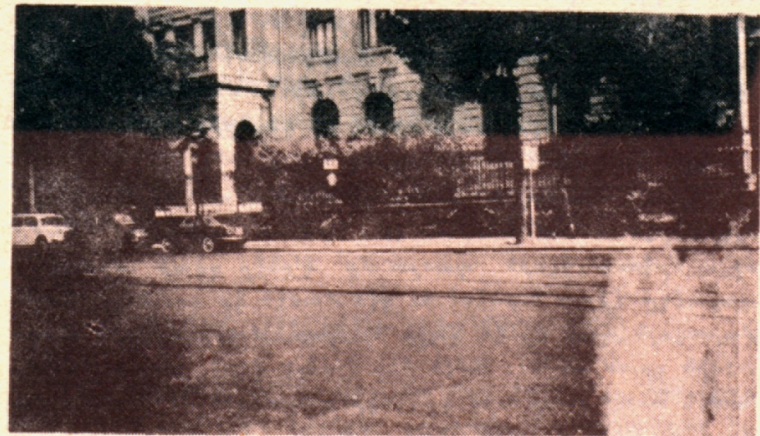
Այս խօսակցութեան մէջ կարելորը, ինծի համար, սա էր՝ որ Փաշան չէր մեկնած ու Հոռոմ կը դտնուէր. ուրեմն մեր վախը զուր էր. անմիջապէս դացի այս պարագան Մ.ին յայտնելու. ձայն չհանեց. յուսահատ ու ընկճուած երեւոյթ մը ունէր եւ անվերջ նամակներ կը գրէր Պոլիս. կը գանդատէր որ մեր տղաքը չեն հասնիր: Անկեղծօրէն ցաւեցայ իր վրայ: Խեղճը ուղղակի կը տառապէր որ ձեռնարկը չի յաջողիր եւ կը զգար թէ պատասխանատուութեան մեծ բաժինը իրեն պիտի մնայ: Ու որոշումս տուի: Եթէ Մ.ն այդ պահուն կարենար մտածումս կարգալ, պիտի հասկնար որ պարզապէս իր սիրոյն էր որ տուի վճռական որոշումս: Գարձայ իրեն եւ ըսի.

— Այլեւս մինակ պիտի ընեմ հետապնդումը եւ ինչ կ'ուզէ ըլլայ հետեւանքը, վստահ եղի որ այս գործը գլուխ պիտի հանեմ:

Մ. ձայն չհանեց, եւ նոյն ընկճուած վիճակը կը պահէր. կարծես յանցաւոր կը զգար ինքզինքը: Հեռացայ իրմէ եւ ոացի տուն. հաւաքեցի Պոլսէն ստացած նամակներս եւ ամէն կարգի թուղթերս, իջայ գետեզերք. մանր-մանր պատուեցի բոլորն ալ եւ ջուրը նետեցի. նպատակս էր ամէն հետք մէջտեղէն վերցնել եւ այնպէս մը ընել, որ եթէ ձերբակալուիմ կամ սպաննուիմ, ինքնութիւնս յայտնող որեւէ թուղթ չգտնուի վրաս կամ սենեակիս մէջ: Իբրեւ միակ

ստացուածք, վրաս ունէի երկու հարիւր թրքական թղթադրամ, քանի մը հազար լիրէթ եւ ատրճանակս վեց փամփուռներով:

Այդ օրը վեցերորդ անգամ ըլլալով անցայ Փաշային տան առջեւէն. փառաւոր շէնք մըն էր, իսկական դղեակ մը, Հոռոմի աղնուպետական թաղամասին մէջ: Միշտ լուռ ու խաղաղ էր այդ տունը եւ տեւական կամ յաճախակի թափառումներս այդ տեղուանքը, կրնային կասկածներու տեղի տալ: Ծիշտ այդ պատճառով յաջողած էի յարաբերութիւն մշակել աղջկան մը հետ, որ Փաշայի բնակարանին դիմաց, քիչ մը վերօք, արարթըմանի մը առաջին յարկը կը բնակէր:

Մայիտ Հալիմ Փաշայի Հոռոմի բնակարանը

Այս նոր բարեկամուհիս Հելենա կը կոչուէր. յոյն ծընողէ, քիչ մը յունարէն կը խօսէր, ինչ որ մեծապէս դիւրացուցած էր մեր բարեկամութիւնը: Ամենէն տարօրինակ պարագաներու տակ ծանօթացայ Հելենային: Փաշային դղեակը լրտեսած պահերուս, դղեակին նայելէ աւելի չըջակայ տուններու լուսամուտներուն վրայ կը պտտցնէի նայուածքս, պարզապէս զգուշութեան եւ կասկածներ չհրաւիրելու համար: Օր մըն ալ նկատեցի որ պատուհանէ մը աղջիկ մը զիս կը դիտէ, կարծելով որ ես իրեն համար ամէն օր

Հոն կու գամ եւ կը մնամ. սքանչելի էր առիթը. մէկ քանի անգամ ժպտեցայ իրեն եւ վերջապէս սկսայ սիրաբանիլ: Այլեւս ազատ համարձակ կ'երթայի Հոն Հելենայի պատուհանին տակ: Ո՞վ պիտի կասկածէր իր սիրուհիին դրան առջեւ պահակի նման սպասող երիտասարդի մը վրայ: Նոյնինքըն Փաշան եթէ անձամբ տեսնէր իր բնակարանին շուրջ այդպէս թափառիլս, կասկածելու պատճառ պիտի չունենար:

Կամաց կամաց Հելենային հետ յարաբերութիւններս սերտացան. միասին պտոյտներ կ'ընէինք, առանց շատ հեռուները երթալու: Իմ համեստ եւ պարզ վերաբերումս իրեն հետ ամչկոտութեանս կը վերագրէր: Կը զարմանար որ չեմ առաջարկեր աւելի հեռուները երթալ եւ այդ բանը կը բացատրէր իր վարկին խնայելու փափկանկատութեամբ: Խեղճ աղջիկը չէր գիտեր, թէ ամբողջ էութիւնս մագնիսէ քաշուած բանի մը կը նմանէր, բայց ոչ թէ իր գեղեցիկ աչքերէն, այլ դիմացի բնակարանին մէջ ապրող տգեղ հրէշէն...

Այլեւս Փաշային սովորութիւններն ու երթեւեկները ճշգրտորէն ուսումնասիրած էի: Արեւոտ օրերուն, ժամը ճիշտ երկուբուրեակէսին պտոյտ մը կ'ընէր դէպի մօտակայ պարտէզը Վիլլա Պօրկէզէ եւ կէս ժամէն կը դառնար: Յարմարագոյն պահ մը եւ վայր մը կար. ժամը երեքին պարտէզին դրան առջեւ: Ամէն ինչ ճշդելէ վերջ, օր մը ժամանակէն առաջ գացի տեղ զրաւեցի պարտէզին մէջ նստարանի մը վրայ ճիշտ մուտքի դրան դիմաց:

Ճիշտ ժամուն երեւցաւ Փաշան թիկնապահին հետ: Դանգաղ քայլերով մտան պարտէզ: Ոտքի ելայ, ձեռքս ատրճանակիս եւ ճիշտ այն պահուն երբ գէնքը դուրս պիտի հանէի, փողոցէն պարտէզ մտան քանի մը ոստիկան... Կամացուկ մը ձեռքս ետ քաշեցի ատրճանակիս վրայէն եւ կըրցածիս, չափ արագ հեռացայ, անիծելով իտալացի ոստիկանները, որ այդ ժամն ու այդ վայրը ընտրած էին շրջագայելու համար: Ակնթարթ մը եւս ու որոշումս պիտի գործադրէի. հիմա, երբ փողոցներէն կը քալէի, հետզհետէ աւելի յստակ կը դառնար վտանդին մեծութիւնը, որմէ հազիւ ազատած էի: Կը մտածէի թէ ի՞նչ կացութիւն պիտի ստեղ-

ծըւէր, երբ ատրճանակը ձեռքս խոյանայի Փաշային վրայ բայց անոր հասնելէ առաջ դիմացս գտնէի այդ ոստիկանները: Ետտ կասկածելի էր որ նպատակիս հասնէի. հարուածը տալէս ետքն ալ անկարելի էր փախուստ տալ. կամ պիտի ձեռքակալուէի եւ կամ տեղւոյն վրայ սպաննուէի ոստիկաններուն կողմէ: Իսկ ամենէն սարսափելին, առանց Փաշան զարկած ըլլալու, ապուշի մը պէս ձեռքակալուելու հեռապատկերն էր: Մեռնիլը հազար անգամ նախընտրելի էր քան թէ նման խայտառակ դրութեան մը մատնուիլը, ինչ որ ընդմիշտ ծիծաղելի պիտի դարձնէր զիս ընկերներուս մօտ եւ պիտի վտանգէր ամբողջ նուիրական գործը:

Բանի մը օր շարունակ ապրեցայ այդ չպատահած արկածին ազդեցութեան տակ եւ գիշերներ լուսուցի մտահոգութեան եւ վախի մէջ: Բայց ատիկա պատճառ եղաւ որ դառնամ աւելի զգուշաւոր ու բծախնդիր: Յետոյ մտածեցի թէ անսպարելն ու ջղայնանալը անդարմանելի վտանգներու կրնան ենթարկել մարդս, այս կարգի գործերու մէջ: Եւ ինքզինքս գտայ:

ՍԱՅԻՏ ՀԱԼԽԻ ՎԵՐՁԻՆ ՕՐԸ

1921 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 5: Առաւօտ շատ կանուխ դուրս ելայ սենեակէս: Նախորդ գիշերը մաքրած էի ատրճանակս եւ փամփուշտներն ալ համրած:

Թարմ թարմ ածիլուած էի եւ լոգանք մը առած, ու ամբողջ կէս սրուակ օ տը գոլոնեայով մարմինս շփած էի: ձերմակեղէններէս մինչեւ հազուստներս եւ գլխարկս, արթիսթի սեւ գլխարկս, նոփզնոր. ուսանողի կամ արուեստագետի սեւ փողկապ մը դրած էի. կարծես հարանիքի երթայի: Վերարկուս վրաս գացի Փաշային դղեակին մօտերը, առանց Մ.ին հանդիպելու: Ուրիշ անգամներու պէս, ըստ սովորութեան, սուլելով Հելենան չկանչեցի: Իր ներկայութիւնը կրնար գործս խանգարել: Վճռած էի այդ օրն իսկ գործը վերջացնել, առանց այլեւս մտածելու հետեւանքներու մասին:

Ժամը ճիշտ մէկին ինքնաշարժ մը կեցաւ Փաշային դըրան առջեւ. դուրս ելաւ Թէվֆիք Աղմին եւ պայուսակ մը թեւին տակ ներս մտաւ. քիչ վերջ Փաշային հետ դուրս ելան եւ անապարանքով մեկնեցան, շատ կարեւոր գործի մը գացող մարդոց երեւոյթով: Չմտահոգուեցայ. այնքան լաւ ուսումնասիրած էի երթեւեկները, որ վստահ էի թէ, ուր ալ ըլլար, չէր կրնար հրատարիլ իր յետմիջօրէի պտոյտէն եւ անպայման պիտի վերադառնար: Տրամարանօրէն, առնուազըն երկու ժամ պիտի ուշանար: Փութացի Վիլլա Պորկէզէ, ուր յաճախ կառքով, երբեմն ալ քալելով կու գար ան: Նոյն իսկ, օր մը, հետապնդումիս ընթացքին, տեսայ որ թիկնապահին գնել տուաւ ափ մը խորոված շագանակ, փողոցի վրայ նստող շագանակավաճառէ մը: Ժամը 12ին ատենները Մ. եկաւ ու հարցուց թէ ինչո՞ւ ճաշի չէի գացած մեր ուսանողներուն ճաշարանը, ուր կէսօր եւ իրիկուն սովոր էինք հանդիպիլ:

— Որովհետեւ, պատասխանեցի, վճռած եմ այսօր այս գործը գլուխ հանել, ամէն պարագայի տակ եւ ամէն գնով: Ջղայնացած էի Փաշային ուշանալուն եւ քիչ մը եւս սպասեցի եւ Գրիգորին ըսի.—Ես տան կողմերը կ'երթամ: «Այո՛», ըսաւ. ու դուրս ելանք եւ քանի մը քայլ առի, դառնալու համար հանրակառքին փողոցը: Հազիւ փողոցին ծայրը հանրակառքին գալը տեսանք, անմիջապէս վազեցինք: Սակայն ես թռայ եւ նետուեցայ հանրակառք. իսկ Գ., ծանր ըլլալով, չհասաւ եւ 15 վայրկեան վերջը հասած էր: Նոյնիսկ հանրակառքէն ձեռքով նշաններ ըրի իրեն կուշտ մը խնդալով: Երկար ատենէ ի վեր առաջին անգամն էր որ լաւ մը կը խնդայի:

Հասայ Վիա Նոմենթանա, ուր հանրակառքը կեցաւ. իջայ եւ քալելով մտայ Էօսթաքիօ փողոցը: Յանկարծ դէմս ցցուեցաւ Հելենան: Ոստիկանի մը հանդիպումը այնքան չպիտի նեղէր զիս, որքան այդ սիրուն աղջկան ներկայութիւնը այդ պահուն: Ջղային վիճակի մէջ պաղ վերաբերում մը ցոյց տուի: Մտերիմներ դարձած էինք եւ աղջիկը կը զարմանար իմ անակնկալ պաղ վերաբերումէս: Տարօրինակ նայուածքով կը դիտէր, կարծես առաջին անգամ զիս տե-

սած ըլլար: Եւ հարցուց.

— Ի՞նչ ունիս, հիւանդ չե՞ս...

— Ոչ, ըսի, հիւանդ չեմ. քիչ վերջ հայրս պիտի դայ եւ չեմ ուզեր որ մեզ միասին տեսնէ...

— Բայց դուն ըսած էիր թէ հայր չունիս...

— Ըսած էի... բայց հիմա... եկաւ: Բարկացած է ինձի դէմ որ դասերուս լաւ չեմ հետեւիր. ճիշտ այս պատճառով չեմ ուզեր որ քեզ մօտս տեսնէ:

— Բայց ի՞նչ տարօրինակ գաղափար է որ հայրիկիդ հետ ժամադրուած ըլլաս այսպէս, փողոցին մէջ:

Անպիտան աղջիկը կատարեալ հարցաքննութեան մը սկսած էր եւ քաժնուելու միտք չունէր: Ժամը չորսին կը մօտենար: Փողոցին վարի կողմը նոր չէնքի մը շինութեան աշխատող բանուորները աշխատանքէ կ'արձակուէին եւ սովորաբար այդ ամայի եղող փողոցին մէջ բազմութիւն կար: Վայրկեանէ վայրկեան Փաշան կրնար հասնիլ: Փողոցին խանդարիչ երթեւեկը չբաւէր կարծես, դեռ կար այս յամառ աղջիկը՝ որ անվերջ կր խօսէր ու կր ցրուէր ուշադրութիւնս:

Եւ յանկարծ վերէն, լսուեցաւ կառքի մը զղրղիւնը: Մէկէն մարմնէս անծանօթ սարսուռ մը անցաւ, երբ տեսայ հսկայ ձիերը, որոնց բաշերը հովէն կ'ալեծփէին: Կառքին մէջն էր Սայիտ Հալիմ փաշան՝ իր թիկնապահին հետ: Փողոցին միւս ծայրը նայեցայ. Մ. դեռ հասած չէր: Վայրկեանապէս «ցտեսութիւն» ըսի Հելենային, պատուիրելով որ շուտ ներս մտնէ, քանի որ «հայրս» կու գար...

Անմիջապէս քաշեցի միւս մայթը, որպէսզի լաւադոյն դիրքով մը ահարեկումը կատարեմ. բայց քանի մը ակընթարթ ուշացած ըլլալուս, քիչ մնաց ձիերու տակ մնայի. ձեռքս վերցուցի, բռունցքս ցցած. ձիերը խրտչեցան եւ ծառայան: Այդ իրարանցումին մէջ, արտոյ ոստումով մը անցայ եւ ցատկեցի կառքին վրայ, կոխելով ոտնատեղին: Մէկ ձեռքով բռնեցի կառքին յեմարանը, քիչ մը երեբացի բայց հաւասարակշռութիւնս կրցայ պահել: Մինչ թիկնապահը կառապանին կը նայէր ու բաներ մը կ'ըսէր, երեւի հասկընալու համար ձիերուն խրտչիւրը, Սայիտ Հալիմ փաշային աչքերը հանդիպեցան աչքերուս: «Երէն» ըսաւ թիկնապա-

հին: Այս եղաւ Սատրազամին վերջին բառը: Աչքերը սարսափով լեցուն էին՝ երբ ատրճանակիս փողը ուղղեցի աջ թունձին եւ կրակեցի: Երկրորդ փամփուշտի մը հարկ չմնաց: Խոպոտ ձայն մը եւ Փաշան նստած տեղէն տապալեցաւ կառքին մէջ, գլուխը իմ կողմս, գրեթէ ոտքերուս տակ: Կառքը դեռ կ'արշաւէր:

Թէ՛վֆիք Ազմին, առաջին շփոթէն սթափած, ատրճանակ մը հանեց ու կը պատրաստուէր կրակել, երբ ատրճանակիս փողը անոր ալ ճակտին ուղղելով, գոռացի թուրքերէնով.

— Աք աշաղը, կեպերթիբիրըմ. — Նետէ՛ գէնքդ, կը սատկեցնեմ...

Հնազանդեցաւ եւ ատրճանակը կառքէն դուրս նետեց, ահաբեկ դէմքով: Ատրճանակիս կոթովը այս անգամ սկսայ հարուածել կառապանին կռնակին, պոռալով, իտալերէն. «Ասրեթա, ասրեթա». «կեցի՛ր, կեցի՛ր»: Խեղճ կառապանը վախէն կը դողար եւ յուսահատական ճիչերով զիս վկայութեան կը կանչէր, ըսել ուզելով: — Տե՛ս, կեցնել կ'ուզեմ, բայց ձիերը չեն կենար:

Կը վերլիչեմ տակաւին. տարօրինակ ու անհաւատալի տեսարան մըն էր: Զիերուն խելակորոյս վազքը, Փաշային կախ ինկած գլուխը, որ կը ճօճէր կառքէն դուրս, սարսափահար թիկնապահը, որ ձեռքերը վեր՝ նստած կը մնար մոմի պէս, խուճապահար կառապանը. եւ ես, մէկ ոտքս կոխելիք տեղին վրայ եւ միւսը ներս ու ատրճանակը ձեռքս: Ուժգին հովէն վերարկուս կը ծածանէր կռնակիս վրայ, հակայ թռչունի մը ձեւը տալով ինծի: Այս պատկերը, որ կ'ամբողջացնէր դէմքիս իջած սեւ գլխարկս, անցորդներէն ոմանց երեւակայութիւնը գրգռած էր եւ հետագային ոստիկանական հարցաքննութեան ընթացքին, առիթ տուած էր անոնց ըսելու թէ սպաննողը ուրուական մըն էր — Ծանթօմա:

Կառապանը չյաջողեցաւ կեցնել ձիերը, որոնք վազքը շարունակեցին մինչեւ Փաշային տան առջեւ եւ ինքնաբերաբար կանգ առին: Դրան առջեւ, խափշիկ ծառան մեքենաբար ձեռքը ճակատին տարաւ, «թեմեննահ» ընելու ձեւով, բայց

Փաշային ինկած գլուխը տեսնելով, այդ դիրքին մէջ քարացած մնաց, ապշահար: Առանց կարեւորութիւն տալու ծառային, վար ցատկեցի կառքէն եւ ատրճանակս ցցած թելովս լայն շարժում մը դժեցի շուրջս, թէ՛ սարսափ ձգելու եւ թէ փախուստիս ուղղութիւնը որոշելու համար:

Բազմութիւնը շատցած էր: Գործէ մեկնող բանուորները, որոնցմէ շատերը տեսած էին դէպքը, հետզհետէ կը մօտենային կառքին. շրջանակ մը սկսած էր կազմուիլ, որ կը գոցէր փախուստիս ճամբան: Վայրկեան մը տատամեցայ: Ի՞նչ պէտք է ընէի, եթէ այդ Խտալացիք յարձակէին վրաս: Ծուրջս նայեցայ. խուճք մը բանուորներու քով կեցած էր նաեւ Հելենան եւ պիշ-պիշ կը նայէր ինծի: Մ. մէջտեղ չկար:

Փողոցին ճիշտ մէջտեղը սպառնալից շարժումներով մէկ երկու շրջանակ եւզ ըրի ու մօտեցայ ճամբաս բռնող բանուորներուն, որոնք եւս, սպառնալից, մտադրութիւն ցոյց չէին տար անցք բանալու. յետոյ գոչեցի.

— Սպաննութիւնը քաղաքական է... Ասիսիամբօ փօլօթիֆօ ձեզ չի հետաքրքրեր... ճամբայ բացէ՛ք...

Ամբողջ ուժովս կը պոռայի, բայց շարժող չկար: Այս անգամ պոռացի.

— Բաշուեցէ՛ք, եթէ ոչ բոլորդ ալ կը հնձեմ:

Յուսահատական ժեսով մը բայց միայն վախցնելու նպատակով կրակ բացի, երկու զնդակ պարպելով գետնին. սալաքարերը կտոր կտոր եղան, սարսափի մատնելով հետապնդող բազմութիւնը. փողոցին երկու կողմէն փախող փախողի:

Ալ պողոտային կ'իշխէի: Արագ վազեցի եւ վայրկեան մը աչք մը նետեցի ետեւս: Սայիտ Հալիմին կառքը մինչեւ հոն եկած էր եւ թիկնապահը անընդհատ կը պոռար. — «Բռնեցէ՛ք, բռնեցէ՛ք»: Պահ մը առաջ սարսափի մատնուած ժողովուրդը կրկին ետեւս ինկած էր. երկար էր փողոցը եւ հալածողներուն խուճքը կրնար հասնիլ ետեւէս, նոր փողոց մը չմտած: Օգտուելով հալածողներուն վայրկեանական դադարէն, հանեցի վերարկուս, որ սաստիկ կը նեղէր զիս եւ ազատ շարժումներս կ'արգելէր: Ծարունակեցի վազել եւ

դարձուածքի մը վրայ տեսայ խոշոր բանուոր մը որ միւս-
ներէն աւելի արագ կը վազէր ու գլխարկս բարձր բռնած էր
զրօշակի մը պէս :

Արարանցոնի սյոդոտային վրան էի. քրտինքը աչքերս
կ'այրէր. շունչս կը պակսէր թոքերուս մէջ : Վերարկուս
լուրջ արդեւէ էր. նետեցի եւ նոր թափ առի : Հոն մայթին
վրայ, բազմութեան խառնուած տեսայ Մ.ը : Ամէն գնով
պէտք էր ազատիլ : Նոմենթանա սյոդոտան դարկի, յանկարծ
ինքնաշարժ մը գէտ ելաւ. ամէն կողմէ «բռնեցէ՛ք, բռնե-
ցէ՛ք» ազազակները կը շարունակուէին : Ինքնաշարժին վա-
րիչը, ճամբաս կտրելու նպատակով, սկսաւ օձապտոյտ
դարձնել իր կառքը, զիս կոխկռտելու աստիճան վտանգա-
ւոր եւ յանդուպն շարժումներով : Ճարահատ կանգ առի :
Ինքն ալ կեցուց ինքնաշարժը, կարծելով որ անձնատուր
պիտի ըլլամ : Կր պատրաստուէր դուրս ելլել, երբ մէկ ձեռ-
քով հրեցի դռնակը եւ միւս ձեռքով ատրճանակը ուղղեցի
ճակատին ու դռնեցի :

— Տեղդ ծանր նստիւր, էթէ ոչ կը մեռնես :

Նոյա՞ծ տեղը դամուած մնաց :

Նոմենթանան հանրակառքի սյոդոտան էր : Իրարան-
ցումն ու պոռչուողները կը շարունակուէին եւ անցորդ-
ները, անտեղեակ եղելութեան, կանդնած կը դիտէին ու
բան մը չէին հասկնար փախուստէս : Այդ միջոցին զոյգ հան-
րակառք մը կը հասնէր. ոտտուժով մը առջեւէն անցայ, յա-
ջողելով սյոդոտան կտրել. մինչ բազմութիւնը միւս կողմ կը
մնար անշարժացած : Կը յուսայի վտանգը հեռացուցած ըլ-
լալ, բայց գլխարկս պահող անիծեալ բանուորն ալ ետեւէս
կու դար յաջողած ըլլալով սյոդոտան կտրել : Պէտք էր ամէն
գնով զայն չէզոքացնել :

Առաջին փողոցը դառնալուս պէս կանգ առի եւ պատին
փակայ ու սպասեցի : Հետապնդողը կուգար եւ իր կարգին
փողոցը պիտի դառնար, երբ անակնկալ կերպով դիմացը ե-
լայ ու ատրճանակը փորին սպառնացի թէ զինքը պիտի
սպաննեմ, էթէ անմիջապէս ետ չդառնայ : Վտանգաւոր
փորձ մըն էր յրաժս, բայց ուրիշ ճար չունէի : Մարդը տա-
տամսումի վայրկեան մը ունեցաւ. ոչ կը յարձակէր, ոչ ալ
կը նահանջէր :

— Լաւ նայէ աչքերուս, ըսի իրեն, ատրճանակս առանց
փորէն հեռացնելու. ոճրագործի դէմք ունի՞մ. ես ոչ մար-
դասպան եմ, ոչ ալ աւազակ : Մեռցուցած մարդս հրէջ մըն
էր. մեղք կ'ըլլայ որ պարագ սեղը դուն մեռնիս եւ ես ալ
ձերբակալուիմ : «Ասիսիանթօ փօլօթիքօ» . քանի մը անգամ
այս խօսքը կրկնեցի եւ աւելցուցի, — կորսուէ՛... .

Չեմ գիտեր, բառե՞րս աւելի համողիչ էին թէ մարմնին
սեղմուած ատրճանակիս փողը : Մարդը հրաժարեցաւ զիս
բռնելէ եւ ետ դարձաւ. փախուստ շարունակեցի :

Գծախտաբար, այդ անակնկալ հետապնդումներուն եւ
իրարանցումին պատճառով շեղած էի նախօրօք ճշդուած
փախուստիս ուղեգծէն, եւ շուտով ինկայ անել փողոց մը :
Ուրիշ ճամբայ մը գտնելու յոյսով վերադարձայ. բոլոր
քառուղիներու վրայ Գարապիմիէներ-հեծեալ ոստիկաններ
կեցած էին : Մուտղիների մօտալուտ յեղափոխութեան օրերն
էին : Բարեբախտաբար այդ ոստիկանները բոլորովին այլ
պարտականութիւն ունէին եւ առանց հրամանի չէին կրնար
իրենց տեղերէն շարժիլ : Տեսանելի հետապնդողներ չկային,
սակայն ետեւի փողոցներէն կը լսուէին բացադանչութիւն-
ներ :

— Ա՛յս կողմէն գնաց... .

— Ձինուած է, զգուշացէ՛ք... .

— Վտանգաւոր մէկն է... .

Այս կարգի խօսքեր ըսելով, հասկցայ թէ ազատ չէի
տակաւին եւ վտանգը հեռացած չէր : Պարտէզի մը պատին
առջեւ հասած էի : Պատը հասակէս երկու անգամ բարձր էր
եւ վրայէն ցատկել կարելի չէր : Պատին մօտ սակայն կար
հեռաձայնի ձող մը, անյաջող մէկ երկու փորձէ վերջ, յա-
ջողեցայ շուլուիլ վեր եւ պարտէզ ցատկել : Եան հաջոցէն
գիրուկ խոշորակազմ կին մը երեւցաւ ու բացատրութիւն
պահանջեց պարտէզին մէջ դտնուելուս մասին : Նախ կարե-
ւորութիւն չտուի եւ չպատասխանեցի, բայց վրայ հասաւ
նաեւ ամուսինը, որ նոյն հարցումը կրկնեց՝

— Ձխեցի՞ր որ մարդ մը սպաննուած է դուրսը, ըսի
գայրոյթով, եւ ցոյց տուի ատրճանակս... . ասիսիանթօ ըսի.
Սարսափահար լռեցին :

— Նայեցէ՛ք, որ ձեր շունը խելօք կենայ եւ շղթան չբակէք...

Եւ պարտէզին խորը յառաջացայ, ուր դուռ մը նշմարած էի: Պարտէզին ետեւէն ալ առուակ մը կ'անցնէր. հաւանաբար մեծ դետին մէկ թեւը, որ քանի մը դարձուածքներէ վերջ կ'երթար միանալու գետին: Իբրեւ կամուրջ, տախտակ մը նետած էին մէկ ափէն միւսը: Անցայ եւ տախտակն ալ քանդելով շուրջը նետեցի:

Մարդական կամ սկաուտական վազքով քիչ մը յառաջանալէ վերջ, պզտիկ փողոցէ մը եւ ուրիշ կէտէ մը կրկին մտայ Նոմինթանա փողոցը: Անկիւն մը հողի կոյտ մը կար, երեւի նորոգութեան համար: Ամէն կողմ ալ շինութեան դործիքներ: Վայրկեան մը կեցայ, շուրջս ուշադրութեամբ դնեցի, յետոյ ասորձանակս խրեցի հողին մէջ:

Այլեւս ազատ նկատեցի ինքզինքս...

Բռնեցի Հոռոմի ճամբան եւ հասայ մեր սովորական ճաշարանը, ընթրիքի պահուն. հոն էին բժիշկ Ա. եւ քանի մը ծանօթներ: Երբ հարցուցին կէսօրուայ բացակայութեանս պատճառը, պատասխանեցի որ Յրաաքաթի գացած էի եւ նոր կը վերադառնայի: Որոշապէս դեռ բանէ մը լուր չունէին. այդ կողմերը դեռ խաղաղութիւն կը տիրէր: Գ. հասաւ, երբ ես մաքարոնի կը ճաշակէի. սաստիկ անօթի էի: Իր վերարկուն կախած միջոցին ինծի աչք մը ըրաւ ու քովը գացի: Կամացուկ մը փսփսաց. — Վերարկուդ նետեր ես, գլխարկդ նետեր ես, թափթփած գործ մը... մարդն ալ չէ մեռած... կառքին մէջ կը պոռար...

Կատաղի դայրոյթով մը լեցուեցայ, եւ արիւնը գլուխս ցատկեց: Մաքարոնիս կէս ձգեցի եւ դուրս ելայ, ներկաներուն զարմանք պատճառելով: Մօտ ժամ մը փողոցները թափառեցայ, ահաւոր մտահոգութեան մը մատնուած. ճիշտ էր արդեօք ըսածը. բայց Փաշային գլուխը ոտքերուս տակն էր... ինչպէ՞ս կ'ըլլայ...: Այդքան յոգնութիւններէ եւ վրտանգներէ վերջ, եթէ Փաշան դեռ կ'ապրէր, ի՞նչ բանի ծառայեցին հապա իմ եւ ուրիշներու զոհողութիւնները:

Մտահոգութիւնը զիս կը կրծէր եւ սաստիկ ջղայնացած էի. այդ սարսափելի ցերեկուան ընթացքին, քանի՛ քանի՛

անգամ եւ ինչ պաղարիւնով դիմազրուած էի մահուան վրտանգները, չէզոքացուցած էի բոլորն ալ, վազելով, քրտնելով, սպառնալով ու փախուստ տալով ու բնաւ չէի ընկճուած. իսկ հիմա... կարծես մարդկային խիակ մը ըլլայի, ու լալս պակաս...: Ինդեւելով հասայ տուն եւ ելայ սենեակս: Մարիան չկար տակաւին. քիչ վերջ եկաւ ու զարմանքով հարցուց.

— Ի՞նչ է աս... այսօր կանուխ տուն կուգաս... անհանգիստ ես:

— Է, քիչ մը անհանգիստ եմ: Գնաց գոնեաք մը բերաւ ու հետացաւ: Երկնցայ եւ գրադելու համար սկսայ կարդալ, առանց շատ բան հասկնալու կարդացածէս: Միտքս զաղափարով մը տարուած էր. — երթալ հիւանդանոց, ձեռով մը ներկայանալ իբրեւ Փաշային մէկ ազգականը եւ իր մահիճին վրայ իսկ զինքը սպաննել, առանց հետեւանքներուն կարեւորութիւն տալու:

Անկարելի էր քննալ. այդպէս մնացի մինչեւ կէս գիշեր, երբ Մարիան կրկին եկաւ: Հոգածութեամբ հետաքրքրուեցաւ վիճակովս եւ դարձեալ գոնեաք մը բերաւ: Այդ հոգածութեան հանդէպ անտարբեր, կ'ուզէի որ շուտ մը դուրս ելլէ. նեղսրտած շեշտով խօսեցայ եւ քիչ մըն ալ բըրտութեամբ կամ անքաղաքավարութեամբ: Վիրաւորուած՝ դուրս ելաւ:

Առանց աչքս քուն մտած ըլլալու, առաւօտուն շատ կանուխ դուրս ելայ՝ առանց Մարիային ալ երեւալու ու բարի լոյս մը փոխանակելու, ինչպէս սովոր էինք ընել: Ժամը հինգն էր: Ուղղուեցայ սոթթ. Ե.ին տունը: Ամէն կողմ զոց էր: Դուռը զարկի: Վայրկեան մը չանցած, նոյնինքն բժիշկը դուռը բացաւ եւ զիս տեսնելուն պէս վիզս փաթթուեցաւ.

— Վայ դուն հազա՛ր ապրիս... վայ դուն հազա՛ր ապրիս... կը գոչէր ուրախութեան արցունքներ թափելով:

Յայտնի եղաւ որ գիշերը ան ալ չէր քնացած եւ հազուատով երկնցած էր, այլազան թերթեր տարածուած էին սենեակին ամէն կողմը: Է՛, կը շարունակէր, ըսէ նայինք ինչպէ՞ս եղաւ, ինչպէ՞ս ըրիր... վա՛յ դուն, հազար ապրիս...

Յայտնեցի Գ. Մ-ին տուած տեղեկութիւնը եւ պարզեցի զդացած ու ապրած հողեկան տաղնապս եւ վախերս: — Ի՞նչ կ'ըսես... Թերթերը նայէ: Եւ իսկապէս ալ իրիկուան բոլոր Թերթերը առաջին էջերու վրայ խոշոր վերտառութիւններով կուտային Սայիտ Հալիմ Փաշային սպանութեան լուրը, բոլորն ալ կը գրէին թէ մահը վայրկեանական եղած է: Իսկ Թերթ մըն ալ երեւակայութեան թափ տալով եւ արձագանգ ըլլալով ականատեսներու սարսափին կ'ըսէր թէ ահաբեկիչը «Ֆանթոմի» նման վերէն նետուած էր կառքին վրայ: Բնականոն վիճակս դտայ եւ վերագտայ սովորական զուարթութիւնս: Եւ անմիջապէս Փիլիմի նման աչքիս առջեւէն արագորէն անցան նախորդ օրուան դէպքերը եւ վերջին պահուն մաքարոնին կէս ձգելս ու ընկերներուս կասկածներ տալս, Գ-ին ձախաւեր եւ անխոհեմ մեղադրանքն ու զիս պղտիկ ձղելու չարակամ լուրը: Յետոյ Մարիային հանդէպ իմ ունեցած բիրտ վերաբերումս: Պէտք էր դարմանել:

Թերթերը առհասարակ աննպաստ էին մեռնողին հանդէպ: Թերթ մը կը գրէր. — «Օտար հորիզոնի տակ իր պերճ ապարանքին մէջ, կ'ապրէր ճիւղ մը, որ պատերազմի ընթացքին որպէս Թուրքիոյ վարչապետ, ծրագրեց ու գործադրեց դարաւոր ազնիւ ժողովուրդի մը բնաջնջումը: Բայց կասկած չկայ թէ մարտիրոսացած Հայ ժողովուրդին վրէժ-խնդիր զնդակը ի վերջոյ պիտի հասնէր եւ զգետնէր մեծագոյն պատասխանատուն, ինչպէս պիտի գտնէ եւ տապալէ այդ մեծ ոճիրին բոլոր մեղսակիցները»:

Գրեթէ նոյն տրամադրութիւնն ու ոճը ունէին իտալական միւս երեկոյեան Թերթերն ալ. քանի մը օր վերջ միայն փոխուեցաւ կարգ մը մեծ Թերթերու լեզուն, երբ թայտնի եղաւ որ Փաշային մահով իտալական կարգ մը ճարտարարուեստական հաստատութիւններու շահերը վտանգուած են, առկախելով Փաշային կողմէ կնքուած կամ կնքուելու վրայ եղող շարք մը առեւտրական համաձայնութիւններ:

Իժիչկին ղոհունակութիւնն ու ուրախութիւնը սահման չունէր. ատենը մէյ մը զոնեաք մը կը պարպէր եւ նոյն գորովալիբ բացազանչութիւնը հասցէիս: Ժամը ութը անցած էր երբ գուրս ելայ: Ժամրան փողոցի մը անկիւնը «էսբրէսօ»

մը առի — փոքր դաւաթով տաք սուրճ — եւ զացի Բիսացա վենեցիա, ուր նոր վերարկու մը եւ զլիարկ մը գնեցի ինծի համար:

Ուղղուեցայ դէպի տուն: Հազիւ փողոց մտած, ճիշտ մեր տան դիմաց բազմութիւն մը տեսայ, որ պատին վրայ փակցուած թուղթ մը կամ ազդարարութիւն մը կը կարդար: Մօտեցայ. ոստիկանութեան մէկ յայտարարութիւնն էր, որով խոշոր գումար մը կը խոստացուէր այն անձին, որ Սայիտ Հալիմ Փաշային սպաննիչը յայտնող ցուցմունքներ պիտի կատարէր: Միւսներուն պէս ես ալ կարդացի յայտարարութիւնը եւ մեր տան նայեցայ. սենեակիս պատուհանէն իսկ կը տեսնուէր թուղթը. Ի՞նչ ընէի. տուն մտնէի՞ թէ ոչ: Վստահ էի որ ոստիկանութիւնը դեռ հետքս չէր գտած. բայց եթէ ինքնութիւնս ճշդէին եւ փնտրուքի դային, ծակին մէջ բռնուած մուկին պէս պիտի ըլլայի: Բնակարանս գիտցող չկար: Բայց կար կարեւորը, տանտիրուհիս, Մարիան...

Ի՞նչ պիտի ըլլար իր հակազդեցութիւնը, եթէ արարքս յայտնուէր... ներս մտայ եւ վերարկուս ու զլիարկս կախեցի սովորական տեղը: Մարիան տունն էր եւ նախաճաշի կը պատրաստուէր. քիթը բերանը ծռած, բարեւս առաւ: Փութացի ներողութիւն խնդրել իրիկուան տգեղ ընթացքիս համար, յետոյ կատակեցի ու ըսի թէ բժիշկի դացած եմ եւ հիմա շատ լաւ եմ: Ուշադրութեամբ կը նայէր ինծի, կարծես կը գննէր զիս. գիշերուան ջղայնութեանս պատճառնե՞րը փնտրած էր. կասկած մը ունեցած էր արդեօք: Միշտ ալ սիրով եղած էինք. ինչո՞ւ իր սիրտը կոտրած էի:

Սեղանին վրայ լայն փուռած էր ՔՈՐԻԻՒՍ ՏԵԼԼԱ ՍԵՐՍ Թերթը, որուն առաջին էջին կէսը յատկացուած էր օրուան դէպքին: Նկարներ ալ կային. որքան ալ հետաքրքիր ըլլայի, չուզեցի մօտենալ սեղանին եւ շահագրգռուած ցոյց տալ ինքզինքս: Տանտիրուհիս անպայման կարդացած էր Թերթը եւ կասկածի մը կրնար երթալ. չէ՞ որ ներս մտած ատենս, ուշադրութեամբ գննած էր զիս: Անտարբեր կերպարանք մը առի եւ այս անգամ, հակառակ սովորական լըրջութեանս, բարձր տրամադրութիւն արտայայտող կատակ-

ներ ու շարժումներ ըրի: Մարիա, կարծես չլսելու կը զարնէր եւ միայն զիս նախաճաշի հրաւիրեց: Իր ուշադրութիւնը կեդրոնացած էր գլխարկիս եւ վերարկուիս վրայ: Ես ալ չտեսնելու զարկի իր գրադուիլը եւ բնական շարժումով մը թերթը վերցուցի: Առաջին ակնարկով իսկ ամէն ինչ հասկըցայ: Իտալական թերթը, առ ի չգոյէ ուրիշ նկարներու, զատ զատ տպած էր վերարկուիս եւ գլխարկիս լուսանկարները եւ անոնց ներքեւ գրած էր. — «Գիտէ՞ք տէրը այս գըլխարկին եւ վերարկուին. գտած պիտի ըլլաք Մայիտ Հալիմ Փաշային սպաննիչը»:

Մարիան զարմանալի ուշադրութեամբ եւ լրջութեամբ դեռ կը նայէր վերարկուիս եւ գլխարկիս: Քայլ մը առաւ, մտեցաւ անոնց եւ վերցուց գլխարկս ու զննեց: Մեր մտերմութիւնը հասած էր տեղ մը, ուր այլեւս միայն տանտիրուհի եւ վարձակալ չէինք իրարու համար: — Գրեթէ ամէն օր սովորութիւն ունէր խոզանակելու գլխարկս ու վերարկուս: Եւ հիմա կը գտնէր նոյն նոր գլխարկ մը, որ երէկուանը չէր. նոր էր նաեւ վերարկուս: Ու թերթին մէջ կար գլխարկի մը եւ վերարկուի մը պատկերները, կերպարին եւ ձեւին մանրամասն նկարագրութեամբ: Մարիա հասկցած էր ամէն ինչ եւ գիշերուան անսովոր ջղայնութեանս պատճառը: Ի զուրկը ջանայի անտարբեր երեւալ: Բայց ի՞նչ ընէի: Եարունակեցի բնական ընթացքս եւ յանկարծ առաջարկեցի միասին դուրս ելլել՝ ճաշելու համար:

— Ո՛չ, ոչ, ոչ, գոչեց մէկէն, սպասուածէն շատ աւելի արագ ու բարձր ձայնով: Ո՛չ. սպասուելին հրաշալի ճաշ մը պատրաստած է այսօր. տունը ճաշենք. դուրս չենք ելլեր... դուրս չենք ելլեր...

Վերջին նախադասութիւնը կրկնեց ուժեղ, մասնաւոր շեշտով մը, կարծես բողոքելու համար դուրս ելլելու մտադրութեանս դէմ եւ անպայման արգելիլ ուղղով նման անտեղի քայլ մը...

— Լաւ, տունը կը ճաշենք, ըսի հանդարտեցնելով զինք. եւ պայման դնելով որ յաջորդ օրը ինք իմ հիւրս պիտի ըլլայ:

— Կ'ընդունիմ, ըսաւ փութկոտութեամբ եւ սպասուելին

հրամայեց սեղանը պատրաստել: Ինքն ալ խոհանոց գնաց: Մինչ ես՝ թաղուած էի թերթին մէջ եւ կը ջանայի որեւէ մանրամասնութիւն չփախցնել ու հասկնալ:

Սեղանը պատրաստ էր. հասկցայ ոչ թէ սեղանէն, այլ պարզապէս սպասուելին մեկնումէն: Այսպէս էր սովորութիւնը: Միշտ միասին կը պատրաստէին սեղանը եւ գրեթէ միշտ, սպասուելին կը չքանար, երբ սեղան նստելու ժամը գար:

Մարիա, սեղանատան դրան առջեւ կեցած, խորունկ նայուածքով մը զիս կը դիտէր:

— Ընթերցումդ վերջացուցի՞ր, հարցուց յանկարծ, երբ մեր նայուածքները իրարու հանդիպեցան:

— Օ, չէի կարդար արդէն. պատկերները կը դիտէի...

— Գլխարկի մը եւ վերարկուի մը պատկերները կան. ատոնք ալ դիտեցի՞ր...

Այլեւս կասկած չէր վերցնել: Մարիա ամէն ինչ գիտէր եւ աւելորդ էր խաղ ընել իրեն: Բայց խոստովանելու ալ որեւէ պատճառ չունէի. որով չհասկնալու զարկի վերջին ակնարկութիւնը, եւ յանկարծ, նիւթը փոխելով, ոտքի ցատկեցի ու ըսի.

— Տեսնենք, ի՞նչ է սա հրաշալի ճաշդ...

Ինքնայատուկ մտերիմ շարժումով մը փորձեց արգիլել ճաշարան մուտքս եւ շարձճի ժպիտով մը ըսաւ, — «Չար տղաքներուն ճաշ չկայ»...

Հանդարտ նստած կը ճաշէինք: Չարմանալի խաղաղութիւն մը եկած էր վրաս: Կը մտածէի որ Հոռմի մէջ ալ դործ չունիմ: Կը մնար ատեն մը պահուելի վերջ մեկնիլ Իտալիային եւ երթալ ուրիշ գործերու, որոնց հրահանգներն ու ծրագիրները ունէի. պատուով կատարած էի պարտականութիւնս, ընկերներէս ամչնալու պատճառ չունէի եւ վախ չէի զգար որեւէ մէկէն: Ու միտքս ուրիշ հորիզոններու վրայ կը թափառէր...

— Կարդացի՞ր թերթերը...

Մարիան էր խօսողը. ներկայութիւնը բոլորովին մոռցած էի...

— Օ, այո, կարդացի ... կարծեմ շարժարար թուրք

փաշա մը սպաննուած է երէկ :

— Թւերթն ալ այդպէս կ'ըսէ...

Գաւաթ մը գինի եւս լեցուցի եւ խոշոր ումպ մը կուլ տուի: Սեղանէն ելլելու պահուն, յանկարծ, անակնկալօրէն ըսաւ.

— Քանի մը օրով գիւղ պիտի երթամ հանգստանալու. մինակս կը ձանձրանամ. հետս կուգա՞ս...

Գիւղ երթալու շրջանը չէր, գիտէի: Դեռ երկու օր առաջ ըսած էր թէ Հոռմի թատրոններուն լաւագոյն եղանակն է: Տարօրինակ էր գիւղ երթալու այդ փափաքը. ինք որ արդէն կը ձանձրանար նոյնիսկ քաղաքին մէջ:

— Պատասխան չտուիր, ըսաւ Մարիա, հետս պիտի գա՞ս թէ ոչ...

Այս անգամ կէս-խնդրական, կէս-հրամայական էր շեշտը: Կը գզայի որ այս սքանչելի կիներ ինքն իրմէ աւելի իմ մասին կը մտածէ. պատեհութիւնը լաւ էր եւ կը յարմարէր ատեն մը անյայտ մնալու մտադրութեանս: Ընդունեցի առաջարկը: Շատ ուրախացաւ եւ սկսաւ մէկ սենեակէն միւսը երթեկեկել, անհամբեր շարժումներով ու պատրաստուիլ: Քիչ յետոյ, նոր բան մը յիշելով, բացազանչեց.

— Երթամ գնումներ ընեմ. դուն այստեղ սպասէ:

Սովորաբար այդ կարգի գնումները միասին կ'ընէինք. այս անգամ չուզեց որ ընկերանամ իրեն ու ես ալ չպնդեցի:

Մարիա դուրս ելաւ, ու ես անցայ սենեակս եւ պատուհանէն դիտեցի. կը տեսնէի կարմիր յայտարարութիւնը, որուն առջեւ միշտ բազմութիւն կար: Տեսայ որ Մարիան ալ մօտեցաւ ու սկսաւ կարդալ. յետոյ քանի մը քայլ հեռացաւ ու նորէն վերադարձաւ եւ կարդաց. յետոյ փողոցէն դանդաղօրէն իջաւ: Նայուածքս դամուած էր կոնակին: Յետոյ երբ սկսաւ քայլել, մոլորած, շուարած եւ յոգնած մէկու մը տպաւորութիւնը կը թողուր այդպէս: Կեցած տեղս մնացի պատուհանին առջեւ, մինչեւ որ դարձաւ փողոցը ու անհետացաւ աչքերէս:

Իր հեռանալէն վերջ երկար ատեն մնացի այդպէս: Մըռայլ եւ նեղացուցիչ յուզում մը սկսած էր պաշարել զիս: Կարծես անծանօթ յուշարար մը ետեւս կեցած կը կրկնէր.—

«Ինչո՞ւ Մարիա այդքան ուշադրութեամբ կարդաց մատնոյդին նուէր խոստացող այդ թուղթը... Ինչու վերադարձաւ ու երկրորդ անգամ կարդաց. անշուշտ ճշգրտմի մը համար եւ ի՞նչ բան ճշդելու համար... պարզապէս մատնութեա պումարը...»

Արդարեւ շատ մեծ պումար մըն էր խոստացուածը եւ շատեր պիտի ուզէին տիրանալ այդ պումարին, պարզ ցուցմունք մը կատարելու: Մարիա փորձութեան պիտի մատնուէ՞ր. կամ պիտի կարենա՞ր դիմունալ փորձութեան: Եւ ինչո՞ւ այդպէս մտածկոտ կը քայլէր: Իրապէս գնումնէ՞ր պիտի ընէր թէ ոչ արդէն բռնած էր ոստիկանատան ճամբան...

Ո՞վ էր այդ կիներ ինծի համար — իտալացի աղջիկ մը: Ո՞վ էի ես իրեն համար — օտար տղայ մը: Ճիշտ է մտերմութիւն մը ստեղծուած էր մեր միջեւ. բայց այդ սովորական կապը պիտի կարենա՞ր յաղթել փորձութեան, մեծ դումարի մը տիրանալու եւ նոյն ատեն ծառայութիւն մը մատուցանելով իր երկրի ոստիկանութեան: Մարիա կրնար մատնել զիս, իսկ ատիկա ոչ իսկ մատնութիւն մը պիտի ըլլար իրեն համար, այլ պարզապէս օրինապահ քաղաքացիի մը վայել պարտականութիւն մը, որ օրէնքին կը յանձնէ ոճրագործ մը...

Ձայն մը ներսէս կ'ըսէր որ թողում հեռանամ այդ տունէն, քանի ուշ չէ: Խոհեմութիւնը այդ կը պահանջէր: Առնուազն պարտաւոր էի դուրս գալ այդ տունէն, կենալ փողոցին վերի անկիւնը եւ հեռուէն դիտել, թէ Մարիա մինա՞կ կը վերադառնայ, թէ ոստիկաններու ընկերակցութեամբ: Այս բոլորը կը մտածէի, բայց տեղէս չէի կրնար շարժիլ: Ուրիշ ձայն մը ներսէս կ'ըմբոստանար նման կասկածի մը դէմ: Մարիա հարուստ էր եւ դրամի պէտք չուներ. ազնիւ էր, ու բարի. նման վատութիւն մը կարելի՞ էր սպասել իրմէ: Բայց...

Պատուհանէն հեռացայ քիչ մը եւ սենեակիս մէջ քանի մը անգամ շրջեցայ, չկարենալով որոշում մը տալ. յետոյ կրկին պատուհանին առջեւ եկայ. մօտ քսան վայրկեան առաջ գացած էր. ժամանակը կը հաշուէի, բայց ժամացոյցը

կարծես չէր քաշեր: Այդ սպասման պահուն քանի քանի մըտ-
մըտուքներ ու հակասական զպացումներ կային սրտիս մէջ:

Վերջապէս Մարիան երեւցաւ փողոցին ծայրէն, թուղթէ
խոշոր ծրարներով բեռնաւոր: Վար վաղցի օլնելու համար
եւ ծրարներուն մէկ մասը առի ձեռքէն: Երբ վեր ելանք,
ուշադրութեամբ դիտեցի իր մաքուր դէմքը, աղնուական
դիմազծերն ու շարժումները եւ ամչցայ մտահոլութիւնէս:
Անկարելի էր որ նման հրեշտակային էակ մը վատութիւն
գործէր ու դաւաճանէր: Իրաւունք չունէի կասկածելու իր
ուղղամտութեան վրայ: Պայծառ ու շիտակ հոգի մըն էր
Մարիան. այդպէս ճանչցած էի եւ այդպէս ալ մնաց մինչեւ
վերջ, ազնիւ ու բարի:

Հոռոմի այդ արիւնտոտ դէպքէն անբաժան, յիշողութեանս
մէջ տակաւին թարմ կը մնայ Մարիային քնքոյշ պատկերը,
առանց ստուերի...

Երկու ժամ վերջ արդէն նստած էինք Մարիայի Վիլ-
լային պատշգամբ, հեռու քաղաքին աղմուկէն. բոլորովին
խաղաղ եւ հանդիստ: Մեր դիմաց ընդարձակ կապոյտ լիճ
մը կար, որուն մակերեսը թիթեւ հոպին տակ կ'ալեծփէր:
Ձիդերս կատարելապէս հանդարտած էին ու կը զգայի եր-
ջանկութեան իրական արժէքը: Այդպէս խաղաղ անկիւն մը,
բնութեան գեղեցկագոյն մէկ վայրին մէջ, Մարիայի նման
խորապէս հասկցող, բարի եւ համակրելի աղջկան մը հետ
միասին, բախտ մըն էր, որ ամէն օր եւ ամէն մարդու չէր
կրնար վիճակուիլ: Եթէ ուզէի, ամբողջ կեանքս կրնայի
անցնել այնտեղ, կտրուած աշխարհէն եւ կեանքի հազարու-
մէկ դժուարութիւններէն: Արդէն Մարիայի բոլոր խօսակ-
ցութիւնները կը շօշափէին այդ խնդիրը: Կը հասկնայի թէ
ինչ ակնկալութեամբ այդքան մանրամասնօրէն կը խօսի իր
կայուածներու մասին, կը հաշուէ իր տարեկան եկամուտ-
ները, կը շեշտէ մէկու մը հետ կապուած չըլլալու պարտ-
զան, եւայլն, եւայլն...

Մտիկ կ'ընէի, բայց միտքս ուրիշ տեղ էր. դեռ ընելիք
գործեր կան: Իմացած էինք որ էնվէր եւ Տոքթ. Նազըմ ար-
դէն անցած են Պաքու եւ անոնց ողջ մնալը անարգանք էր
մեր Կազմակերպութեան համար. դեռ կային Պահաէտտին

Շաքիրը, ձեմալ Ազմին, բոլորն ալ մահուան դատապար-
տուած էին, մէկ միլիոն անձեղ Հայերու Չարդին որպէս
գլխաւոր պատասխանատու: Ինչպէ՞ս կարելի էր հանգիստ
մնալ, քանի բուն Չարդարաները կը մնային անպատիժ:
Պէտք է մեռնէին անպայման, եւ, մէկ երկուքը իմ ձեռք-
վըս...

Մինչ այս մտածումներուս մէջ էի, Մարիա կը խօսէր
եւ յաջորդ օրուան յայտագիր կը ծրագրէր: Ընթրիքը միա-
սին պատրաստեցինք: Պորոված ըրինք եւ ճաշատեղանը պա-
տըշգամ փոխադրեցինք: Երբեք պիտի չմոռնամ քանի մը
օրուան կարճատեւ այդ կեանքը: Յաջորդ առաւօտ ձուկ որ-
սալու դացինք կանուխէն, նաւակով եւ բաւական ձուկ բե-
րինք: Մարիա սեփական մակոյցի ալ ունէր: Ծաշի տտեն վար
իջայ, գետնայարկէն գինի բերելու համար: Կարծես գինե-
տան մը շտեմարանը ըլլար այնտեղ. հարիւրաւոր շիշեր կա-
յին ամէն տեսակի գինիներու եւ ինձի անձանօթ այլազան
խմիչքներու: Հետո երկու շիշ կարմիր գինի բերի:

Սովորականէն շատ աւելի խանդավառ տրամադրու-
թեան մէջ էր Մարիա. քանի մը գաւաթ գինին զինք աւելի
պերճախօս դարձուցած էր եւ դարձեալ սկսած էր իր կալ-
ուածներուն եւ հասոյթներուն հաշիւը եւ ամուսնէն մնալիք
ժառանգութեանց թուումները: Ես այլեւս մտիկ կ'ընէի
քաղաքավարութեան համար: Գինին — շատ հին ու զօրաւոր
գինի մը — տաքցուցած էր իմ գլուխս, բայց իր պարզած
հեռանկարներէն բոլորովին տարբեր ուղղութեամբ:

Արդ, ուղղակի սարսափեցաւ, երբ յանկարծ ըսի թէ
քանի մը օր վերջ Հոռոմ պիտի վերադառնամ: Չարմանքէն ու
վախէն խոշոր բացուած աչքերով զիս կը դիտէր ու չէր
հասկնար:

— Հոռոմ պիտի դառնաս, բայց ինչո՞ւ...

— Կարելոր գործ մը ունիմ...

— Ի՞նչ գործ...

Այս հարցումները ըրաւ շատ բարձր ու արագ ձայնով,
բայց երեւի շուտով անդրադարձաւ թէ այդքան առաջ եր-
թալու իրաւունք չունի եւ լռեց առանց պատասխանիս սպա-
սելու: Միւս կողմէ քիչ մը վերաւորուած կը զգար իր կնո-

ջական արժանապատուութիւնը: Իրաւ ալ, բաւական մեծ ապերախտութիւն էր երիտասարդի մը համար, թողուլ այդքան հոգածութիւններ, հանդստութիւն, սիրուն կին մը եւ մեկնիլ: Մարիա իսկապէս աղնուական աղջիկ մըն էր եւ կը հասկնար ամէն ինչ ու գիտէր վարուիլ ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ պէտք էր: Միայն թէ այս անգամ չկրցաւ հարկ եղած պաղարիւնը պահել, վրդովուած էր, թէ եւ բան մը չըսաւ. միայն յայտնի ըրաւ իր յուսախարութիւնը եւ ալ չխօսեցաւ: Ես ալ բան մը չըսի եւ այդ գիշեր վրեթէ խռով անցուցինք:

Առտու մը, կանուխ, Հոռոմ վերադարձայ. Մարիա յետոյ պիտի գար: Ուղղակի դացի Վարանդեանի մօտ, ուր բաւական տեղեկութիւններ առի: Նորութիւններ: Նախ, ոստիկանութիւնը ենթադրուածէն աւելի մեծ կարեւորութիւն սկսած էր տալ խնդրին եւ մայրաքաղաքին լաւագոյն դադտնի ոստիկաններու ջոկատը լծուած էր անձանօթ սպաննիչը դտնելու աշխատանքին: Բաղմաթիւ անձեր հարցաքննութեան ենթարկուած էին: Բայց ինչ որ ամենէն մտահոգիչն էր, Պոլսէն խումբ մը դադտնի ոստիկաններ ճամբայ ելած էին դէպի Հոռոմ, իտալական ոստիկանութեան գործակցելու նպատակով: Մ. Վարանդեան շատ դուրս չէր ելլեր, այն օրէն ի վեր, երբ իրեն շատ նմանող իտալացի վաճառական մը սպաննուած էր Թուրքերու վարձկան իտալացիի մը կողմէ: Փոքրիկ տարճածակ մը կը պահէր: Տրուած լուրերուն մէջ ինծի համար տարօրինակ ու անհաւատալի լուր մը կար: Փաշային դիակը փոխանակ Հոռոմի մէջ թաղելու, պիտի տարուէր Պոլիս: Դեռ Համաձայնականներուն Պոլիս գրտնըւած միջոցին իսկ առնուած նման քայլ մը ցոյց կուտար, թէ Թուրքերը որքան կապուած են երկրին նախկին վարիչներուն:

Այնտեղ տեսայ շարք մը թերթեր, որոնք դէպքին կարգ մը մանրամասնութիւններուն եւ ոստիկանական խիստ հետապնդումներուն դարձեալ սիւնակներ յատկացուցած էին: Միայն թերթի մը զգացումները յայտնապէս պաղած էին, «Մարտիրոս Յեղին հանդէպ: Համակրանքի բառ չկար Փաշային համար, ոչ ալ դատապարտութեան խօսք անձանօթ

«Տեոտիսթ»ին մասին. սակայն պատահածին համար դըժգոհութիւն եւ տեսակ մը դառնութիւն կար: Դէպքը իտալական շահերուն զղալի հարուած մը կուտար. քանի որ սպաննուած Փաշան բառն միլիոն լիրէթ փոխառութիւն մը ուղած էր Ազդ. Դրամատունէն եւ պայմանադրութիւնը պիտի ստորագրուէր յաջորդ օրն իսկ: Եւ այդ պատճառով պիտի գործածուէր պէնքերու զնումին իտալական գործարաններէ՝ Մուսթաֆա Քեմալին յատկացուելու համար:

Բնականաբար Յոյներն ալ ուրախացած էին եւ Վարանդեանի միջոցաւ երբ ծանօթացայ Հելլէն դեսպանին, անիկա ջերմ վերաբերում ցոյց տուաւ եւ ինծի յանձնեց յիշատակի ժապաւէն մը եւ՝ յանձնարարական նամակ մը, զոր պարագաներու ըրեւմով առիթ չունեցայ առնելու:

Վարանդեանի մօտէն մեկնեցայ Գ. Կոնստանտինով: Տան առջեւէն անցայ քանի մը անգամ Միք Հայրեմիք սուլթանով: Ետևտով իջաւ ու քալեցինք: Առաջին հարցումը սա եղաւ. — Ո՞ր էր քանի մը օր է: — Ատիկա զուտ անձնական դադտնիքս է, բսի եւ ուր դացած ըլլայ չյայտնեցի: Ան ալ լուրեր տուաւ: Հոռոմի մէջ մեծ թուրքեր չկան մնացած. Փաշային սպանութենէն ետք անհետացած էին հրապարակէն: Միւս կողմէ Արամը հասած էր: Իր լուրերուն ամենէն ուրախային Արամին Հոռոմ հասնելն էր:

— Քանի որ Արամն ալ եկաւ, նստինք ու խորհրդակցինք, ըսաւ Մ.:

— Ինծի համար ամէն խորհրդակցութիւն վերջացած է, պատասխանեցի: Նախ Պոլիս պիտի երթամ եւ անձամբ զեկուցում տամ Վերին Մարմնին:

— Բայց զիտես որ քեզի համար շատ վտանգաւոր է Պոլիս վերադառնալը:

— Վտանգաւոր կամ ոչ, անպայման Պոլիս պիտի մտնեմ անպամ մը:

Ձայն չհանեց. տեսակցութիւնս կարճ կապեցի, ժամ առաջ դտնելու համար Արամը, որուն հետ ժամադրուած էինք Քաթա Գոնթաւա հրապարակը: Հոռոմի ամենագեղեցիկ հրապարակներէն մէկն էր, որուն կեդրոնը չքեղ արձաններով զարդարուած աւաղան մը կայ: Բազմաթիւ աղբիւրներ,

արձաններու բերաններէն կը թափին աւազանին մէջ, հիանալի տեսարան մը պարզելով: Ամենէն սիրած վայրս էր, ուր յաճախ կ'երթայի հանգստանալու. բանաստեղծական այդ վայրին մէջն էր որ կը կարգայի Գայիանէէն ստացած նամակներս:

Արամը գտայ եւ մտանք սրճարան մը ու խորհրդակցութիւն մը ունեցանք ապագայի մեր ընելիքներու մասին: Ան ալ շարք մը նորութիւններ բերաւ. տեղեկացուց Հրաչ Փափազեանի պարագան: Մասնաւոր կարգադրութեամբ Հրաչը թուրք ուսանողի դերը պիտի կատարէր, թուրք շրջանակներու մէջ եւ այդ հանգամանքով ալ եկած էր Հոռոմ, Պերլին անցնելու համար: Շատ հետաքրքրական էր Հրաչի պարագան եւ կրնար մեծ օգուտներ ունենալ: Մեր հետապնդումներուն ատեն մեծ դժուարութիւններու կը հանդիպէինք եւ կը յոգնէինք: Այնպէս որ թուրք շրջանակի մէջ գտնուող մեզմէ մէկը, անդնահատելի ծառայութիւն կրնար մատուցանել, դիւրացնելով մեր գործը, կարեւոր անձնաւորութիւնները մեզի տեղեկագրելով:

Արամ խօսեցաւ իր ճամբորդութեան մասին ալ եւ, հետաքրքրական պարագայ, յայտնեց թէ Պրինտիգիէն կառախումբով Հոռոմ եկած միջոցին, իր բաժնին մէջ ուղեկից ունեցած էր բարձրաստիճան թուրքեր, որոնց խօսակցութեան միակ նիւթը եղած էր Սայիտ Հալիմ Փաշային սպանութիւնը: Ինք լուռ մտիկ ըրած էր եւ միայն վայրկեան մը հարցուցած էր անոնց, թէ սպաննողը ձերբակալուած է: — Ոչ, ոչ, կը պատասխանէ թուրքերէն մէկը: Արամին սիրտը կը հանգստանայ:

Կը ճանչնայի Հրաչը. ուշիմ եւ գործունեայ, Կ. Կ. ի վստահելի գործավարը, եռանդուն երիտասարդ մըն էր, որմէ հրահանգներ ալ ստացած էի Վ. Իհսանի ահարկեման շրջանին: Իրաւարանական համալսարանի ուսանող, թուրքի մը չափ սահուն թուրքերէն կը խօսէր եւ լաւատեղեակ էր թրքական բարքերուն ու սովորութիւններուն: Բոլորովին ապահով էի յաջողութեան: Արամը նորութիւն մը եւս աւելցուց: — Թէ Հրաչ թլփատման պատիկ գործողութեան մըն ալ ենթարկուած է... կատարեալ դարձնելու համար իր

ՀՐԱՉ ՓԱՓԱԶԵԱՆ 1925ԻՆ

«Թրքացումը»։ Յայտնեմ, թէ, Հետապային, Պերլինի մէջ, Հրաշք, շատ նուրբ եւ անթերի կերպով կատարեց իր դերը եւ շատ օլտակար եղաւ մեղի, խնայելով մեղի այն թանկագին ժամանակը, զոր ստիպուած պիտի ըլլայինք վատնել, երկարատեւ ու տաժանելի Հետապնդումներու համար։

Արամ՝ ինքն ալ Գ. Մ. ին պէս, ոչմ գտնուեցաւ Պոլիս վերադառնալու գաղափարիս։ Բայց որոշումս անդառնալի էր։ Գլուխը շարժեց ու քթին տակէն բաներ մը մրմուռաց։ Հաւանաբար կը խորհէր որ Պոլիս երթալուս մտադրութեան մէջ Գայիանէն տեսնելու փափաքս առաջին տեղը կը բռնէր եւ ընթացքս տղայական կը գտնէր։

Շուտով բաժնուեցանք իրարմէ. խոհեմութիւն չէր միասին ըլլալ։ Ուրիշ փողոցէ մը տանս ճամբան բռնեցի, շուրջս զգուշութեամբ քննելէ վերջ. տուն մտայ եւ սենեակս ելայ. պատուհանէն կը դիտէի անցորդները եւ կը տեսնէի ոստիկանական յայտարարութեան կարմիր թուղթը, որուն վրայ դեղարանին վրայ բացուող ու դոցուող լոյսերը կը խաղային։ Անցորդներէն ոմանք կը կենային ու կը կարդային եւ ոմանք ալ գաւազանով ծալուած անկիւնը կը բանային, լման կարդալու համար։

Մարիան ներս մտաւ ու մինչ ես տարբեր ուղղութեամբ նայելու վրայ էի, եկաւ կեցաւ կողքիս եւ մատովը կարմիր թուղթը ցոյց տալով, ըսաւ.

— Կարդացի՞ր...

— Այո, կարդացի, պատասխանեցի եւ բարձրաձայն խնդացի։

— Եթէ ճանչնայիր փնտռուած անձը եւ գիտնայիր անոր տեղը, ոստիկանութեան լուր կուտայի՞ր, հարցուց, կէս-կատակ, կէս-լուրջ։

— Ոչ. ըսի, չէի յայտնեմ...

— Ինչո՞ւ. չէ՞ որ մեծ պարգեւ կը խոստանան։

— Սպաննուած մարդը մեծ ոճրագործ մըն է եւ հաւանաբար սպաննողն ալ ազնիւ մէկը. դրամի համար կարելի՞ է մէկը մատնել։

— Բայց փնտռուողը ոճիր մը գործած է...

— Իսկ մեռնողը մէկ միլիոն ոճիր գործած է...

Չպատասխանեց, անդրադառնալով որ խօսակցութիւնը Հետզհետէ լուրջ հանգամանք կ'առնէ ու ես ալ կը խոժոռիմ։ Լուութիւնը խղելու համար սկսայ կատակել եւ իմ կարգիս հարցուցի.

— Իսկ դուն, եթէ ճանչնայիր փնտռուողը, կը մատնէի՞ր...

Երկար լուութիւն մը. յետոյ մէկէն ըսաւ.

— Այո, ես կը ճանչնամ մէկը, որ անպիտան տղայ մըն է, չար է, անհնազանդ է եւ կ'արժէ որ ոստիկանները զինքը բռնէին ու լաւ մը պատժէին, ոչ թէ այդ թուրքը սպաննած ըլլալուն համար, այլ գիշերները փողոցները թափառելուն համար...

Մարիա, պահ մը եւս մնաց սենեակին մէջ, եւ դուրս ելած պահուն ըսաւ.

— Եթէ գիտնայի թէ քեզ այստեղ, այս տունիս մէջ պիտի բանտարկեն, անմիջապէս կ'երթայի ոստիկանատուն...

Չարմանալի տխրութիւն մը եկած էր վրան. կարծես նախազղացումը ունէր, որ մեր վերջին գիշերները պիտի ըլլային։ Բնականաբար անտեղեակ էր մտադրութեանս եւ չէր գիտեր թէ պիտի մեկնէի Վենետիկ, ալ բնաւ Հոռոմ չվերադառնալու համար. բայց կը զղար որ անախորժ բան մը կը սպասէ իրեն։ Կարծես վերադարձած էր առաջին օրերու մեյրամաղձոտութեան։ Շատ կ'ուղէի սրտագին խօսք մը ըսել իրեն, բայց մեկնումս գողտնի պահած ըլլալով, կը վախնայի որ կեղծիքի տպաւորութիւն կը թողում վրան եւ դէշ յիշատակ մը. չէի ուզեր խորել զինք։

Գիշերը կրկին հանդիպեցանք Արամին հետ։ Խօսեցանք ճամբորդութեան մասին ու որոշեցինք երկուքս զատ զատ Վենետիկ մեկնիլ։ Արամը անձանթ էր քաղաքին մէջ եւ Փաշային սպանութենէն ետք եկած էր, որով ոստիկանութիւնը անոր հետ խնդիր չէր կրնար ունենալ։ Մինչդեռ ես կը փնտռուէի եւ ձերբակալուելու պարագային, եթէ հետս ըլլար, ան ալ կը վտանդուէր. պիտի հարցաքննուէր եւ մեր շարք մը ծրագիրները նոյնպէս պիտի վտանդուէին։ Հետեւաբար Արամ առաւօտեան չողեկառքով մեկնեցաւ. երկու

օր ետքի համար իրեն հետ ժամադրուեցանք:

Իրիկունը ընկերներուս հետ պտոյանքը ըրի: Դէպքն ու հեղինակը ծանօթ էր այլեւս իրենց, բայց որեւէ մտաւախութիւն չունէի. բոլորն ալ մաքուր ու գաղտնապահ երիտասարդներ, ինծի որեւէ հարցում չէին ըներ եւ հետաքրքրութեամբ թերթերը կը կարդային: Մեծ մասը հարցաքննութեան տարուած էին. բայց բոլորն ալ արձակուած էին: Կր պատմէին թէ ինչ հարցումներ ուղղած էին իրենց եւ իրենք ինչ պատասխաններ տուած: Վարդապետ մըն ալ հարցաքննած էին, կ'ըսէին: Իսկ ոստիկանութիւնը իմ գոյութեանս անտեղեակ էր, երեւի, քանի որ բանսիոն մը չէի բնակեր:

ՆԵԼԵՆԱՅԻՆ ՆԵՏ ՀԱՆԴԻՊՈՒՍ

Սայիտ Հալիմի սպանութիւնը խալական թերթերուն պատուոյ սիւնակներէն իջած էր այլեւս երկրորդական սիւնակներու մէջ, թէև Ա. էջին վրայ: Միշտ նորութիւն փընտոող մամուլին բնական վերաբերումն է սա զգայացունց դէպքերուն հանդէպ: Մտահոգիչ բան մը կար ինծի համար, թերթ մը կը զրէր, թէ ոճրապորժին հետքը գտնուած է եւ ձերբակալութիւնը ժամերու ինդիր է:

Ուրիշ թերթ մը շատ աւելի լուրջ եւ մտահոգիչ լուր մը կուտար: Կը զրէր, թէ Փաշային տան առջին յաճախ՝ տեսնուած է երիտասարդ մը օրիորդի մը ընկերակցութեամբ: Այդ երիտասարդն է ոճրապորժը եւ իր ընկերուհին անկասկած մեղսակիցն է: Հասկցայ որ խնդրոյ առարկայ աղջիկը Հելենան է: Եթէ ոստիկանութիւնը գտնէ Հելենան, կացութիւնը կը լրջանայ. առնուազն ոստիկանութիւնը կ'ունենար իմ ճշգրիտ եւ մանրամասն նկարագրութիւնս: Ձեռով մը պէտք է ստուգէի թէ Հելենան ոստիկանութեան հետ չփում ունեցած է. շատ կարեւոր էր: Եթէ աղջիկը խօսած ըլլար, ստիպուած պիտի ըլլայի ծպտուիլ ու այդպէս ճամբորդել. ինչ որ խիստ դժուար էր ինծի համար:

Հելենան տեսնելու համար իրենց տան կողմերը երթալ

վտանդաւոր էր. պէտք էր զինքը գտնել վարժարան դացած կամ վերադարձած միջոցին. վարժարանին անունն ու տեղը գիտէի եւ որոշեցի յաջորդ օրն իսկ հոն երթալ: Առտուն կանուխ դացի եւ հեռուէն հսկեցի դպրոցի մուտքի դրան վրայ: Համազգեստաւոր խումբ-խումբ աղջիկներ ամէն կողմէ կուգային ու ներս կը մտնէին: Հելենան չուշացաւ. ընկերուհի մը հետ խօսելով, գիրքերը թեւին տակ դանդաղօրէն կը քալէր: Չմօտեցայ իրեն եւ այնպէս մը ըրի, որ ինքն ալ զիս չնկատէ: Զինք առանձին պէտք է գտնէի: Ուշադրութեամբ կը զննէի փողոցը եւ կողմնակի ճամբաները, ստուգելու համար թէ արդեօք հետեւող մը ունի: Պահ մը կասկածեցայ հեծանիւով մարդու մը վրայ, որ դպրոցին դրան առջեւ կանգ առնելով, թուղթ մը հանեց, տուաւ դռնապանին: Կրնար գաղտնի ոստիկան մը ըլլալ. բայց կասկածներս փարտեցան, երբ քիչ վերջ ներսէն թուղթը վերադարձուցին եւ հեծանիւով մարդը մեկնեցաւ: Ով գիտէ ինչ էր: Ինչ ալ ըլլար, Հելենան արդէն ներս մտած էր եւ ինծի կը մնար սպասել կէսօրուան դադարին:

Դպրոցէն քիչ մը անդին փողոցի մը մէջ սրճարան մը մտայ եւ ժամանակ սպաննելու համար քանի մը նամակներ գրեցի Պոլիս: Կէսօրին նոյն դիրքս գրաւեցի ու սպասեցի Հելենային. քիչ վերջ աղջիկը դուրս ելաւ խումբ մը ընկերուհիներու հետ եւ շիտակ իմ ուղղութեամբս սկսան առաջանալ: Կոնակս իրենց դարձուցած կը քալէի առջեւէն. երբ ինծի հասան, ճամբայ տալու ձեռով քիչ մը մէկ կողմ քաշուեցայ: Կը սպասէի որ Հելենան ինք նկատէ զիս, որպէսզի իր ընթացքէն հետեւցնեմ ընկիւնս: Տեսաւ զիս. դէմքին վրայէն լոյս մը անցաւ. սիրուն աչքերը վար առաւ, ձայն չհանեց ու յայտնի չըրաւ թէ զիս կը ճանչնայ: Ես ալ բան մը յայտնի չըրի եւ այս անգամ անոնց հետեւեցայ:

Քիչ վերջ Հելենան բաժնուեցաւ ընկերուհիներէն եւ միակը բռնեց ուրիշ ճամբայ մը տուն երթալու համար: Քայլերս արագացուցի եւ հասայ իրեն ու յունարէնով բարեւեցի զինքը եւ թեւէն բռնելով կեցուցի:

Նոյնպէս յունարէնով բարեւս փոխադարձեց բայց գլուխը կախ:

— Հելլենա, դիտե՞ս, քանի մը ժամէն կը մեկնիմ Հոռ-
մէն եւ չուղեցի, առանց քեզ անգամ մըն ալ տեսնելու ճամ-
բայ ելլել:

— Ո՞ւր կ'երթաս, հարցուց.

— Փարիզ...

Ձայն չհաննց: Փարիզ երթալու մտադրութիւն չունէի
անչուշտ, բայց մասնաւոր կը ստէի, որպէսզի երբ զինքը
հարցաքննեն, տարրեր տեղերու մէջ փնտռեն զիս: Ինչ կ'ըլ-
լայ չըլլար:

— Քեզի հետ շատ մը անուշ յիշատակներով կապուած
եմ, Հելլենա. մեր պտոյտները բնաւ պիտի չմոռնամ... քեզ
երբեք պիտի չմոռնամ...

Այդ պահուն տան ճամբէն շեղած էինք արդէն եւ ձեռք
ձեռքի պտոյտ կ'ընէինք, մեր առաջին հանդիպումներու օ-
րերուն պէս: Միշտ կը լուր եւ տխուր էր. մատովս կղակը
թեթեւ մը վեր առի, որպէսզի աչքը աչքիս դայ ու հարցու-
ցի:

— Ինչո՞ւ բան մը չես բսեր.

— Ըսելիք բան մը կա՞յ, պատասխանեց ու շեշտակի
աչքերուս մէջ նայեցաւ:

Աչքերը լեցում չէին զարմանքով եւ անձկութեամբ:
Յայտնի էր որ նեղուած էր ինծի դէմ, բայց կը վարանէր
արտայայտուիլ: Թեթեւ մը վարդադոյնով անուշցած դէմ-
քին սպիտակ մորթը պրկուած էր կարծես: Հետզհետէ աչքե-
րուն զարմանքն ու անձկութիւնը փարատեցան, հաւանաբար
հողածութեամբ լեցում նայուածքներուս տակ եւ միայն
թեթեւ մեղադրանքի պէս բան մը մնաց: Պարզուկ, բարի ու
միամիտ աղջիկ: Ով դիտէ ինչեր կ'անցնէին մտքէն. պէտք
էր հանդիպումիս նպատակը պարզել իրեն. այլեւս հարկ
չկար ծածկելու: Եւ բսի:

— Հելլենա, չեմ դիտեր թերթերը կը կարդա՞ս թէ ոչ:
Կը գրեն աղջկայ մը մասին որ երիտասարդի մը հետ յաճախ
տեսնուած է սպաննուող Փաշային տան կողմերը: Արդ, քեզ
ճանչցող չկայ տակաւին. բայց կրնայ պատահիլ որ ոստի-
կանութիւնը կերպով մը երեւան հանէ ինքնութիւնը եւ հար-
ցաքննուիս:

— Ինչ պէտք է ըսեմ, եթէ հակառակ ամէն բանի զուտ-
նեն զիս ու հարցաքննեն...

— Ըսէ որ դուն բանէ մը լուր չունիս. բայց մանաւանդ
կրցածիդ չափ բուրբովին տարբեր ձեւով նկարագրէ դէմքս
ու կազմս. օրինակ, հսկայ մարդ մըն էր, ըսէ, կարմիր մա-
զերով ու կապոյտ աչքերով, աւելցուցի խնդալով եւ ժպիտ
մըն ալ իր աչքերը լուսաւորեց: Յետոյ իմ երկու լուսանկար-
ներս ունիս քովդ. զանոնք պատուէ նետէ, տուն երթալուդ
պէս. չմոռնաս...

Օր մը մեր մէկ պտոյտի ընթացքին զիս լուսանկարած
էր. չէի ուզեր, բայց նաեւ չէի կրնար առարկութիւն մը
ընել, որպէսզի կասկածի չերթայ թէ ինչ պատճառով չեմ
փափաքիր լուսանկարուիլ:

— Ոչ ըսաւ Հելլենա, չեմ փճացներ զանոնք. բայց
վստահ եղիր որ ոստիկանութեան ձեռքը չպիտի անցնին...
անհոգ եղիր...: Յետոյ յանկարծ աւելցուց. — Դուն չկար-
ծես թէ ես բան մը չեմ գիտեր: Մեր տունը ամէն օր հայրս
եւ հօրեղբայրներս թերթերը հետաքրքրութեամբ կը կար-
դան եւ խանդավառուած են. նախ զարմացայ, եւ յետոյ
հասկցայ որ մեռնողը շատ գէշ մարդ է: Ասոր վրայ ես ալ
հօրս յայտնեցի թէ դէպքին ականատես եղած եմ: Հայրս
խստիւ պատուիրեց ինծի, որ ոեւէ մէկուն բան մը չըսեմ:
Եւ երէկ ալ որոշեց որ քանի մը օրով ես հօրաքրոջս եր-
թամ...

Քիչ մըն ալ խօսակցելէ վերջ իրարմէ բաժնուեցանք,
տրտում բայց սիրալիր. միշտ ալ եղբայրական վերաբերում
ունեցած էի իրեն հանդէպ. քրոջ մը տեղ դրած էի զինքը.
յայտնապէս յուզուած էր եւ հազիւ ինքզինքը կը բռնէր:
Այլեւս կատարելապէս վստահ էի թէ Հելլենան գաղտնիքը
պիտի պահէր եւ եթէ ինքնութիւնը յայտնի ալ ըլլար, ինծի
վնասելիք բառ մ'անգամ պիտի չհանէր բերնէն. խելացի
աղջիկ էր եւ հայրենասէր: Ալ մէյ մըն ալ չտեսայ զինքը:
Բաժանումի պահուն իր վերջին խօսքը սա եղաւ.

— Ձգոյշ եղիր...

ՅԵՏԱԴԱՐՁ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ

Հելենայէն բաժնուելէս վերջ տուն պիտի դառնայի: Ուրիշ մտահոգութիւն մը պաշարած էր զիս: Արամը մեկնելէ առաջ նոր տեղեկութիւն մը եւս հաղորդած էր ինծի: Թէ Պոլսէն մեկնող թուրք եօթը ոստիկաններուն զլուխը կը գտնուէր վաղեմի «բարեկամ» մը անուանի էշրէֆը: Իրու ալ էշրէֆ հին ծանօթ մըն էր. անձամբ զիս կը ճանչնար եւ ունէր նաեւ լուսանկարս, զոր առած էր մեր տունէն, Իհսանի դէպքէն վերջ մեր տունը խուզարկած պահուն: Անոր դալը լաւ նշան չէր: Այդքան մեծ թիւով թուրք բաշտի ոստիկաններուն Եւրոպա զրկուելը ապացոյց էր, թէ Թուրքերը լրջօրէն պայքարի մտած էին մեր Ահաբեկիչ Մարմինն դէմ եւ ամէն գնով կը ձգտին պաշտպանել իրենց տարապիր զեկավարները:

էշրէֆ ճարպիկ աղուէս մըն էր, արհեստին մէջ մէկ հատիկ: Տարիներէ ի վեր առիթ ունեցած էի բազմաթիւ անգամներ շփում ունենալու իրեն հետ: Յաճախ իրար դէմ դիմաց եկած էինք եւ երկուքիս միջեւ տեսակ մը կապ ստեղծուած էր: Ինք յաւիտեան հետապնդողն էր, ես, յաւիտեան փախչողը: Շատ փորձած էր զիս ծուղակը ձգել, բայց միշտ ալ ձախողած էր: Իրար լաւ կը ճանչնայինք. երկուքիս միջեւ տեսական մրցում մը կար: Եւ բախտը այնպէս կը բերէր, որ Պոլսէն դուրս ալ գործ ունենայինք իրարու հետ: Անցեալին մէջ պարտուողը միշտ ինք եղած էր եւ հիմա ով դիտէ, բախտը ինչ վերապահած էր իրեն եւ ինծի, այս նոր մրցադաշտին վրայ, որ Պոլիսը չէր այլեւս, այլ Հոռոմը, Վիեննան, Պերլինը, ամբողջ Եւրոպան, աւելի ծանօթ ինծի քան իրեն:

էշրէֆին հետ բախումներ ունեցած էի անցեալին, զանազան պարագաներու տակ: Մասնաւորաբար յիշեմ դէպք մը, որ պատահեցաւ Պոլիս, Բանկալթի, Հայաստանէն վերադարձիս:

Մտած էի սափրիչ Արշակին խանութը, մաղերս կտրել տալու համար: Արշակ զբաղած էր յաճախորդով մը: Նստայ երկրորդ աթոռին վրայ, որ պարապ էր եւ Արշակին ընկերը

անձեռոց մը բանալով վզիս անցուց, երբ հայելիին մէջէն տեսայ երկու մեծարաց աչքեր, որոնք զարմանքով ինծի յառած էին: Արշակին ածիլած մարդը նոյնինքն էշրէֆն էր...

Հայելիին մէջէն իրար կը դիտէինք առանց բառ մը արտասանելու: Որտա ծիծաղաշարժ էր կացութիւնը: Երեւակայեցէք մարդուն զարմանքը, երբ օրերով ու ամիսներով իր փնտրած անձը, անակնկալ կերպով իր քովիկը կը տեսնէ, որ հայելիին մէջէն զինքը կը դիտէ: Առաջին խօսողը ինք եղաւ.

— Նա՞սըլսընըգ Արշալիք Պէյ...

էշրէֆ ապա դարձաւ Արշակին ու ըսաւ.

— Արշակ եավրում, շուտ շուտ վերջացուր. այսօր չօճուխներուս խօսք տուի կանուխ տուն երթալ... արդէն ուշացած եմ...

Արշակ գրեթէ աւարտած էր գործը եւ սրբիչով կը մաքրէր էշրէֆին դէմքը, վերջին յարդարանքին համար: Էշրէֆ անհամբեր շարժում մը ըրաւ եւ փորձեց աթոռէն իջնել, հասկցնելով Արշակին թէ մնացեալը աւելորդ է.

Ատրճանակս հանեցի անմիջապէս եւ ճերմակ սրբիչին տակէն փողը ցոյց տալով էշրէֆին, ըսի.

— Տեղէդ մի շարժիր. մինչեւ որ գործս չվերջանայ, այդ աթոռէն չես կրնար հեռանալ. քեզի կարեւոր ըսելիք մը ունիմ...

Ձայն չհանեց եւ նստած տեղը դամուած մնաց. Արշակ չափազանց ուրախ էր ներքնապէս, բայց յայտնի չէր ըներ եւ չափազանցուած լրջութեամբ շուարում կը կեղծէր: Իսկ ընկերը գործը կը շարունակէր, Արշակին դառնալով ըսի.

— Ի՞նչ կեցեր ես, էշրէֆ էֆէնտին չփայլեցնե՞ս. չինձու յանդիմանութիւն մը կար շեշտիս մէջ: Սափրիչ Արշակ վերսկսաւ իր աշխատանքը, մինչ էշրէֆ երկու ձեռքերը միշտ ծունկին վրայ կը պահէր, անշարժ ու անխօս: Այդպէս տեսեց մօտ քառորդ ժամ, մինչեւ որ իմ գործս ալ վերջացաւ. միասին ելանք աթոռներէն. ատրճանակս միշտ ձեռքս էր, բայց վերարկուիս զրպանը: Առատ նուէր մը տուի սափրիչին, վճարելով նաեւ էշրէֆին կողմէ: Ենորհակալութիւն

յայտնեց. դէմքը դեփ դեղին էր: Քիչ մը խօսեցանք սովորական բաներու մասին, կարծես իրարու հետ որեւէ խնդիր չունեցող հին ծանօթներ ըլլայինք: Մէկէն նիւթը փոխելով հարցուցի.

— Բայց ի՞նչ կ'ուզես ինձմէ... ինչո՞ւ զիս կը հետապնդես...

— Աման, Արշաւիր Պէյ, զիտես որ ես պաշտօնեայ մարդ եմ, հրաման առնող ու գործադրող. քեզի հետ որեւէ անձնական հաշիւ չունիմ...

Եւ սկսաւ արագ արագ խօսիլ, եւ նոյնիսկ հայհոյել վահէ իհասանի հասցէին:

— Այդ «մուխպիրը» — լրտես — մեզ իրարու կը ձգէր. սուտ լուրեր կը բերէր մեզի եւ պարապ տեղը մեզ իրարու թշնամի կը դարձնէր: Աստուած ալ իր պատիժը տուաւ արդէն...

— Լաւ, լաւ, մենք ալ քեզի դէմ անձնական բան մը չունինք: Եթէ ըսածներդ ճիշտ են, հինգ վայրկեան նստէ սա աթոռին վրայ եւ յետոյ շիտակ զաւակներուդ քով գնա, առանց ոստիկանատուն հանդիպելու:

Անմիջապէս հնազանդեցաւ ու նստաւ աթոռի մը վրայ, թերթ մը վերցուց կարդալու համար: Ուզեցի անմիջապէս մեկնիլ, բայց պահ մըն ալ կեցայ ու դուրս ելլելէ առաջ ըսի.

— Տես, էջրէֆ էֆէնտի, բարեկամարար կը բաժնուինք իրարմէ: Կոնակս դարձնելէս վերջ եթէ բան մը պատահի, մեղքը վիղդ այլեւս: Հինգ վայրկեան պէտք է մնաս այստեղ...

Եւ առանց պատասխանի սպասելու ելայ դուրս, արագարագ հեռանալով: Քիչ անդին հանրակառք մը ցատկեցի ու քանի մը փողոց անդին իջայ, հետքս կորսնցնելու համար:

Յաջորդ օր սափրիչ Արշակը խնդալով պատմեց թէ իմ բոլոր նախադրուշութիւններս աւելորդ են եղեր: Իմ մեկնելէս վերջ էջրէֆ խանութին մէջ կը մնայ ոչ թէ հինգ վայրկեան, այլ աւելի քան կէս ժամ...

— Քու երթալէդ վերջ, աւելցուց Արշակ սրամտութեամբ, մարդուն ընթերցասիրութիւնը բռնեց եւ կէս ժամէն աւելի կարդաց ու կարդաց:

Ուրիշ օր մը, Արշակին խանութին հանդիպումէն քանի մը շաբաթ վերջ, դարձեալ Բանկալթի, փողոցի մը անկէնադարձին, յանկարծ քիթ քթի եկանք էջրէֆին հետ:

— Կոնակդ դարձուր եւ հեռացիր, հրամայեցի եւ ստրճանակս արագօրէն քաշելով դրի գլխարկիս մէջ:

էջրէֆ մեքենարար հնազանդեցաւ եւ առաւ քայլեց, առանց կեղծ ու պատիր խօսքերու: Բայց քիչ մը հեռանալէ ետք, երբ տեսաւ որ վերէն համազլիստաւոր ոստիկան մը կուպայ, կանկ առաւ յանկարծ ու սկսաւ պոռալ.

— Գաքիլ տըր, գաքիլ տըր... բռնեցէք:

Այսպէս պոռալով կը վազէր ու կը հեռանար, մինչ ոստիկանը կը մօտենար ինձի: Անշարժ կեցած էի դարձանք ցոյց տալով եւ շուրջս նայելով, իբրեւ թէ ուրիշի մը համար պոռացած ըլլար էջրէֆ: Ոստիկանը ինքն ալ շուարեցաւ, մէյ մը ինձի կը նայէր եւ մէյ մըն ալ փողոցին մէջ ուրիշ մը կը փնտռէր: էջրէֆ քանի մը անգամ կոշը կրկնելէ վերջ անհետացած էր. քաղաքային հագուստով ըլլալուն պատճառով, ոստիկանը չէր ճանչցած պոռացող էջրէֆը. ձեռքը ատրճանակին վրայ, քովս կեցած շուրջը կը նայէր միշտ: Վերջապէս ինձի հարցուց.

— Ի՞նչ պատահած է... ո՞վ էր այդ փախչող մարդը:

— Կարծեմ գող մըն էր, պատասխանեցի ոստիկանին. դիտմամբ իրարանցում ստեղծեց, որպէսզի փախչի եւ օձիքը ազատէ:

— Վայ քեռաքա, Կոշեց ոստիկանը, հաւատալով խաղի եկած ըլլալը եւ ինկաւ անհետացած էջրէֆին ետեւէն...

Ահաւասիկ այս էջրէֆն է որ ոստիկաններու գլուխը անցած կուզար Իտալիա, Սայիտ Հալիմի ահաբեկիչը գտնելու պաշտօնով, գործակցաբար իտալական ոստիկանութեան:

Քանի առիթը ներկայացաւ, ըսեմ թէ ուրիշ անգամներ ալ կէս-զաւեշտական, կէս լուրջ հանդիպումներ ունեցայ էջրէֆին եւ կամ իր մարդիկներուն հետ, երբեմն մինակս կամ ընկերներով. եւ միշտ ալ ի դերեւ հանեցինք անոնց ջանքերն ու փորձերը:

Անգամ մը հայ դերասանի մը տունը ճաշի հրաւիրուած էի: Դերասանը անձամբ եկած եւ զիս իր տունը կը տանէր:

Միշտ կասկածոտ եւ զգուշաւոր ըլլալու համար, ճամբան դիտմամբ թաշկինակս գետին ձգեցի եւ ծռած ատենս, ետեւ նայեցայ: Երկու հոգի մեր ետեւէն կուգային. ինծի անանկ եկաւ որ իրարու բաներ մը ըսելով դիւ մատնանիչ կ'ընէին: Դերասանին յայտնեցի կասկածս.— բան մը չկայ, քեզի այդպէս կուգայ... ըսաւ: Քիչ վերջ տունը հասանք ու ներս մտանք: Ճաշի սեղանը պատրաստ էր. օդի մը տուաւ եւ կտոր մը թթուաշ. սակայն միտքս այդ երկու մարդոց վրայ էր. այնպէս որ, դուրս ելայ, խոստանալով անմիջապէս փրադառնալ: Զառիվերի մը վրայ էր տունը եւ ես վերի մասին մօտն էի, ուր նպարավաճառի խանութ մը կար: Հոն տեսայ ոստիկան մը, իսկ վարի անկիւնն ալ 6-7 ոստիկաններ, զեպի վեր մեր կողմը կուգային: Զիս տեսնելուն պէս արագացուցին իրենց քայլերը: Ես ուղղակի միակ ոստիկանին վրայ խոյացայ եւ ատրճանակս, զոր արդէն ձեռքիս մէջ բռնած էի, կուրծքին ուղղեցի եւ դռնեցի.

— Նետէ ատրճանակդ...

Ոստիկանը վայրկենապէս ատրճանակը նետեց: Զինքը խանութը մտցուցի եւ կիցով մը անոր ատրճանակը դնդակի պէս հեռունքը նետելէ վերջ, փախուստ տուի: Գացի բժիշկի մը տունը, ուր եկաւ Գալուստը եւ զիս զրկեց Սկիւտար, ընկերոջ մը հետ: Ամենէն վտանգաւոր դէպքն էր ասիկա ինծի համար: Եթէ քանի մը վայրկեան ուշ մնայի եւ դերասանին տունէն չելլէի, մուկի մը նման ծուղակը ինկած պիտի ըլլայի:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՊՈԼԻՍ

ՍՎԻԼԵՆԿՐԱՏԻ ԵՒ ՊՈԻՐԿԱԶԻ ՃԱՄԲՈՎ

Հելենայէն բաժնուելէս վերջ, երբ տուն վերադարձայ, Մարիան գտայ անհանգիստ վիճակի մէջ: Ամբողջ օրը մէջտեղ չեկելու պատճառով վրդովուած էր: Քանի մը խօսքով զինքը մխիթարեցի: Յետոյ կրկին տիրեցաւ, երբ յայտնեցի թէ պիտի մեկնիմ անծանօթ ուղղութեամբ: Միայն որեւէ առարկութիւն չըրաւ, հասկնալով որ անդառնալի է որոշումս: Յետոյ, առաջարկեց դիւղ երթալ վերջին անգամ,

ուր այդ օրերուն տօնավաճառ կար: Մասնակցեցանք խրախճանքներուն եւ ասդին անդին կը վազվզէինք, ժողովուրդին խառնուած. ո՞վ կրնար ըսել թէ ես հոն օտարական մըն էի: Տուն վերադարձանք յոգնած ու մէյ մէկ բաժակ սուրճ խմելով կը դիտէինք լիճը, որուն վճիտ ու խաղաղ ջուրերուն մէջ լուսինը կը ցոլար ոսկի դնդակի մը նման. փոքրիկ ձուկերու խաղն անգամ նշմարելի էր: Եւ իւրաքանչիւրը իր երազին կամ խոհերուն անձնատուր եղած էր...

Գիշերը բաւական ցրտած ըլլալով, կրակ վառեցինք եւ գետնի գորգին վրայ ծալապատիկ նստած էինք, երբ, այդ տաքուկ մթնոլորտին մէջ բացուեցայ իրեն եւ յայտնեցի թէ ես Հայ եմ: Գլուխը կը շարժէր երբեմն ու ամենալուրջ ու շաղրութեամբ մտիկ կ'ընէր, երբ սկսայ պատմել Հայ ժողովուրդին կեանքն ու մարտիրոսութենէն եւ կամ իմ վտանգալից արկածներուս դրուագները: Բնականաբար պատմութիւնս կ'ընէի բառարանի մը օգնութեամբ եւ ձեռքի շարժումներով, ինչ որ իրեն զուարճութիւն կը պատճառէր:

Այստեղ է որ իրեն յայտնեցի նաեւ թէ երթալիք տեղս Վենետիկն է: Շատ ուրախացաւ եւ փափաք յայտնեց ինծի ընկերանալ: Զմերժեցի: Յաջորդ օրը Մարիային հետ հեռացանք Հոռմէն. լուռ հոգածութեամբ ինծի ընկերացաւ ու ինձմէ չբաժնուեցաւ, մինչեւ որ չապահովուեցաւ թէ ալ մինակ չեմ ու ընկեր ունիմ: Իրաւ ալ Արամը Վենետիկի մէջ ինծի կը սպասէր: Մանօթացուցի Մարիային: Իմ ազնիւ տանտիրուհիս երկու օր մնաց Վենետիկ, պանդոկ մը, հոն ալ միասին պտոյտներ ըրինք եւ լաւ ժամանակ անցուցինք: Հրաժեշտի պահուն հազար շնորհակալութիւն յայտնեցի իրեն, իր ցոյց տուած հոգածութեան, խնամքին եւ դուրդուրանքին համար, ըսի թէ բնաւ զինք պիտի չմոռնամ եւ խոստացայ գրել իրեն: Իրաւ ալ Վիեննա հասնելէս վերջ, առաջին քառթս իրեն զրկեցի. բայց այդ եղաւ՝ առաջինն ու վերջինը:

Արամին հետ նոյն պանդոկը մնացինք քանի մը օր եւս: Այցելեցինք թանգարանները եւ պատմական վայրերը: Մասնաւորաբար շատ կը սիրէի այցելել Հառաչանքի Կամուրջը, ուր Տօթերը սովորութիւն ունէին չարչարելու եւ մահացնելու:

լու ապստամբներ, յանցաւորներ եւ քաղաքական հակառակորդներ: Գեղեցիկ ջրանցքներու վրայ վայելեցինք երգ ու նուագ, կոնտրլներու գիշերային, անվերջանալի արշաւներու ընթացքին:

Մանօթացանք բաւական թիւով Հայերու. այցելեցինք Ս. Ղազարու Վանքը, ուր շատ հաճելի ժամանակ անցուցինք Վանական Հայերու հետ: Իսկ Մխիթարեան վարժարանը այցելած օրս, խորապէս յուզուեցայ հանդիպելով մեր հին ընկերներէն Տաճատին հօրը, որ իր տղուն սպանութենէն վերջ, հոն եկած էր եւ կարծեմ տնտեսի պաշտօն մը ունէր: Պեղծ մարդը կուլար անընդհատ ու չէր ուզեր բաժնուիլ ինձմէ, մանաւանդ երբ իմացաւ Փաշային դէպքը: Բայց չէինք կրնար կանու առնել եւ Դեկտեմբերի վերջը մեկնեցանք Վիեննա:

Շոգեկառքին մէջ Արամն ու ես անձանօթներ էինք այլեւս. զատ զատ նստանք. դեռ վտանգը անցած չէր եւ սահմանազլխուն վրայ իսկ կրնային զիս ձերբակալել. գոնէ Արամը ազատ կը մնար: Թեթեւ անհանդուածութիւն մը կար վրաս: Վենետիկի կայարանին մէջ մարդ մը երբեմն ինձի կը նայէր կամ գոնէ ինձի այդպէս կուզար: Զարմանալի է որ Արամն ալ նկատած էր. բան մը չէինք կրնար ընել եւ պարզապէս մեր ճամբան պիտի շարունակէինք. քանի մը ժամէն սահմանազլխուն վրայ ամէն ինչ պիտի պարզուէր. այդ դէտող մարդը զաղտնի ոստիկան էր թէ ոչ, յայտնի պիտի ըլլար:

Դեկտեմբեր 29ին հասանք սահմանազլուիս: Կարգի կեցանք. մեղմէ առաջ բաւական թիւով ճամբորդներ կային: Անցագրային քննութիւնը կը շարունակուի եւ ուշադրութեամբ կը հետեւի քննիչներուն եւ ոստիկաններուն շարժումներուն: Մէկ երկու հոգի առանձնասենեակ մը տարին. ի՞նչ կար արդեօք: Պահ մը մտահոգութեամբ լեցուեցայ: Մովէն ազատեցանք, փոքր ջուրի մէջ չխեղդուինք, կը խորհէի: Քանի մը քայլ անդին Արամն ալ իր հերթին կը սպասէր, բարեբախտաբար վախնալիք բան մը չունէր. Պուսէն թրանդիթ վիզա ունէր՝ Իտալիոյ մէջ խելօք կեցած էր եւ հիմա ալ անփութօրէն կ'անցնէր Վիեննա. շիտակը երանի

կուտայի իրեն:

Վերջապէս կարգը ինձի եկաւ. անցադիրս ուղեցին. պայուսակս բացի եւ հանդարտ ու պաղարիւն երկարեցի: Ոստիկանները նայեցան, քննեցին, միաժամանակ հետաքրքրութեամբ աչքէ անցնելով շարք մը քառթեր ու մանր քարտէսներ, զոր հաւաքած էի Գայիանէին զրկելու համար: Ոչ մէկ հարցուփորձ, ոչ մէկ կասկած. ամէն ինչ կարգին էր: Անցադիրս կնքեցին, քաղաքովարութեամբ յանձնեցին եւ դուրս ելայ. լայն շունչ առի: Հոն մթնոլորտն ալ տարբեր էր. խաղաղ ու ամէն ինչ մեղմ եւ հաճելի: Քանի մը քայլ առի եւ խանութի մը առջև դովացուցիչ մը դնեցի. եւ սիկարէթ մի վառելով հասայ Արամին, որ ինձի կը սպասէր անդին ու խնդումերես զիս դիմաւորեց:

Պանդոկ մը իջանք, զոյքերը տեղաւորեցինք եւ դացինք էնկլիշէ քաֆէ, զոր Հոռմէն մեկի յանձնարարած էր ընկերներէս ուսանող Ա.ը, որ մեղմէ առաջ Օ.ին հետ հասած էր Վիեննա. զանոնք դտանք՝ ինչպէս նաեւ զրազտ Սիմոն Յակոբեանը, որուն համար յանձնարարապիր մը տուած էր ինձի ընկեր Վարանդեանը: Ա. եւ Օ. ապաշահար մնացին զիս տեսնելով. մտահոգուած էին ու վախցած, սահմաններուն վրայ վտանգ տեսնելով ինձի համար: Ուրախ դուարթ կերանք խմեցինք: Հետեւեալ օրը Կաղանդ էր եւ Մնդեանս տարեդարձը տօնեցինք խնճոյքով: Այնքան երդեցինք, պոռացինք կանչեցինք եւ աղմկալից ծիծաղեցանք, որ խեղճ Վիեննացիք մեզ աղմկարար Իտալացիներու տեղ դրին ու իտալացի մկրտեցին:

Օր մը սրճարանը կը սպասէի Ա.ին եւ Օ.ին, երբ թուիս մարդ մը ներս մտաւ, ասդին անդին նայեցաւ, ինձի նայեցաւ ու անկիւն մը տեղաւորուեցաւ: Բաւական ատեն վնաց անտարբեր կերպարանքով: Կասկածոտ ըլլալու պէտք չկար հասկնալու համար որ եկողը օտարական մըն է: Կը դիտէի ու կը քննէի զինքը, նոյնպէս անտարբեր ձեւով: Վերարկուին օձիքը թաւիչէ էր. գլխարկը դեղինի մօտ գոյնով. նստած ատեն չհանեց, Փէսի վարժուած մարդու սովորութիւն. կօշիկները պոլսական կօշիկներու կը նմանէին: Ինձի համար որոշ էր, որ թուրք մըն էր. սակայն դերերը փոխուած էին

այլեւս: Այժմ հետապնդողը ես էի. յետոյ այդ օտար հողի վրայ, ուր բոլորովին ազատ կը զգայի ինքզինքս, ինչ կըրնար ընել: Սակայն վաղուան ընելիքները կը պարտադրէին բնաւ խոհեմութիւնը ձեռքէ չհանել: Արամին ըսի որ շատ չերեւայ ինձի հետ, քանի որ հետապնդումի տակ էի: Մարդուկս մէկ երկու անգամ եւս տեսայ ճաշարանին մէջ եւ պանդուկիս առջեւ, միամիտ, միամիտ, անմեղ ու անմեղուկ: Բայց այդ ձեւերը ինձի չէին անցներ. անոնց վարպետը կըտրած էի: Միայն մէկ երկու օր վերջ որոչեցի շուտով Պոլիս անցնիլ, երբ զգացի որ կացութիւնը կրնար բարդանալ: Գիշերը Օփերայէ վերադարձին, երբ մտանք սրճարան մը թէյ խմելու, տեսայ որ մարդուկս հոն է, այս անգամ ուրիշի մը հետ, որուն ցուցամատով զիս մատնանչեց: Ընկերներս ալ նկատած էին ցուցմունքը:

Կարեւոր էր օր առաջ Վիեննայէն հեռանալ եւ կարգադրութիւններս աւարտեցի: Արամը պայուսակներս տարաւ Օ.ին տունը. իսկ ես երկու օր եւս մնացի պանդուկ: Մարդիկս ամէն օր, կ'երթեւեկէին: Անցադրիս խնդիրը կարգադրած ըլլալով, Ա.ին միջոցաւ տոմսակս առի եւ առտու մը կանուխ դացի կայարան, ուր Արամը պայուսակներովս կը սպասէր: Շոգեկառքը կը սուրար դէպի Սերպիա, ուրկէ պիտի անցնէի Պուլկարիա եւ Սփիլենկրատի ճամբով պիտի իջնէի Պոլիս, Սիրքէճի կայարանը:

Երկու երազներ միտքս զրաւած էին ամբողջովին: Նախ Հոռոմի մէջ ունեցած յաջողութիւնս նոր թեւեր տուած էր ինձի եւ թափ կուտար երեւակայութեանս: Կ'եփէի նոր առաքելութեան մը կիրքով եւ քանի մը անուններ, ինվէր, Նազըմ, Շաքիր յաճախանքս դարձած էին: Ե՞րբ առիթ պիտի տրուէր ինձի եւ ո՞ր հողին վրայ: Երկրորդ երազս Գալիանէն էր. կենսական էր զայն տեսնել, աշխարհ է, ով գիտէ ինչեր կրնան պատահիլ. կրնար ըլլալ որ մէկ մըն ալ իրար չտեսնէինք: Գաղտնի ոստիկաններ Հոռոմի մէջ անշուշտ ղեռ զիս կը փնտռեն, եւ ընկերներս ըսած էին թէ ՓՈԼԻՍ ՄԵՃՄՈՒԱԸ Թերթին մէջ իմ մասիս յողուածներ լոյս տեսած են. Սայիտ Հայիմ Փաշային դիակը Պոլիս փոխադրելու պարագան ալ կար եւ թուրք ոստիկանութիւնը ինչեր չպիտի

տար զիս ձեռք անցընելու համար:

Որքան ալ թերահաւատ ըլլայ մարդ, երբեմն ստիպուած է ընդունիլ որ նախախնամութեան մատը կուգայ հեռացնելու վտանգները, որոնք մէկ ակնթարթի մէջ պիտի փճացընէին կեանքը կամ կտրել կեանքիդ թելը: Վտանգը անցուցած եմ, կը խորհէի կառախումբին մէջ եւ հաշիւ կ'ընէի որ յաջորդ օրն իսկ կը հասնիմ Էտիրնէ ու անկէ մէկ արշաւով Պոլիս: Ներսս խռովք մը կար. քանի մը անգամ ոտքի ելայ ու չափչփեցի վեր վար նրբանցքները, ըստ սովորութեանս, դէմքեր դիտելով կամ զննելով: Որքան ատեն պուլկարական հողի վրայ եմ, դիւրին պիտի ըլլայ օձիքս աղատել: Սակայն Սփիլենկրատէն անդին, երբ թրքական հողը մտնեմ ու զիս հետապնդող մը ըլլայ, ինչ պիտի պատահէր: Դող մը կուգար վրաս. բայց ես ինձի քաջութիւն կուտայի: Յետոյ կրկին կը խորհէի որ Սիրքէճի կայարանին մէջ իսկ կրնան զիս բռնել եւ անշուշտ զրկել քեմալստան, ուր դիւրին էր գուշակել թէ ինչեր կը սպասեն ինձի: Կաշիս անգամ կը քերթէին. տեսիլն անգամ սարսափ կուտար. ընելիք չկար, կամքովս վտանգը աչք առած էի եւ անգամ մըն ալ բախտիս սպաւիկնեցայ, ուրիշ ճար չգտնելով:

Այո, նախախնամութիւնը պիտի հասնէր օգնութեանս. դէպքերու դասաւորում եւ անակնկալ դասաւորում, պիտի ըսեն: Ատ ալ նախախնամութեան մատն է: 1922 Յունուար 8: Հասայ Սփիլենկրատ, պուլկարական վերջին կայարանը: Քայլ մը անդին յունական հողն է, յետոյ թրքականը: Իրարանցում եւ զինուորականներու ու զինուորորներու եռույզն: Պատճառ կը հարցնեմ: Կր պատասխանեն թէ 18 տարեկանէն վեր Յոյները վար կը դրուին, բանակ զրկելու համար: Հելլէն բանակը այդ շրջանին արիւնալի ճակատամարտներ կը մղէր Միլլիճիներու դէմ: Խնդիրը կը կնճռուէր եւ նոր վտանգ մը երեւան կուգար: Վերջապէս ես պաշտօնապէս յոյն եմ, անունս մականունս Արսիլ Սիրաք եւ ամէն մեղքիս վրայ նաեւ Էտիրնեցի: Պէտք էր օձիքս ազատել:

Մօտեցայ յոյն քննիչին եւ ջղայնացած ու յուզուած եւ անոր սիրտը շարժելու համար աղերսարկու ճայնով մը ըսի.— Անցադիրս եւ դրամներս կորսնցուցած եմ պուլկա-

րական հողին վրայ. ազդով Հայ եմ. կը խնդրեմ որ վերադառնալու արտօնութիւն տաք ինձի: Տարիքս հարցուց. 16 տարեկան եմ, պատասխանեցի. այնքան թարմ էի որ իսկապէս աւելին չէի ցուցներ: Պաշտօնեան նայեցաւ դէմքիս, եւ ողբալի վիճակիս ու անմիջապէս արտօնագիր մը յանձնեց ինձի: Նոյն քարոզը կարգացի պուլկար պաշտօնեաներուն ալ, որոնք զիս ձուլեցին: Կառախումբը առի եւ վերադարձայ Սօֆիա, անկէ ալ Պուրկաղ փոքր նաւահանգիստը: Սաստիկ կ'անձրեւէր. չուկեկառքէն իջայ մինչեւ ծունկերս ցելի մէջ մխրճուած: Գացի Պալքան անուն պանդոկը եւ վրաս գլուխս չորցուցի. յետոյ ելայ սենեակս եւ անխռով քուն մը քաշեցի:

Յունուար 11, կէսօրէ վերջ մեր շոգենալը հասաւ Ղալաթիոյ քարափը: Սանդուխներէն իջանք. Համաձայնական ոստիկաններ կը շրջէին, իսկ թուրք մէկ երկու ոստիկան եւ պաշտօնեայ պայուսակներ կը քննէին կամ աւելի ճիշտ աչքէ կ'անցնէին, կաշառք մը առնելու հետամուտ: Մարդու մը հետ նոյնիսկ սակարկութեան բռնուած էին եւ աչք-բացերը իրենց պոյքերը առաջ կը քշէին կամ կը փախցնէին: Պառնիճաղանճ բաղմութիւն եւ ահազին իրարանցում: Ե՞ս մնացի աչքը դոց: Չորս փոքր պայուսակներս անցուցի քննուածնեւրուն կողմը, դուրս ելայ եւ քարափին վրայ գտայ հայ կառապան մը, հին ծանօթ, Վահրամ Պոյաճեան, անոր յանձնարարելով որ զանոնք տանի ձախատամարտ: Իսկ ես ուղղակի պացի Գայիանէենց, որոնք Սկիւտարի հրդեհէն վերջ՝ փոխադրուած էին Բերա, Գուրգէն Մխիթարեանին բնակարանը:

Յաջորդ օր հանդիպեցայ ձախատամարտ, յետոյ վերադարձայ Գայիանէենց: Պատշգամ-պատուհանը նստած էի, երբ Արշակը երեւցաւ յանկարծ: Յետոյ ալ Տիգրան Պողոսը: Ի՞նչ կար արդեօք: Վար իջայ. պատմեց թէ ոստիկանութիւնը խիստ խուզարկութիւն կատարած է ձախատամարտի շէնքին մէջ, պայուսակները բացած, քննած, իտալական քառթեր գտած է եւ անոնց տէրը կը փնտռէ: Կ'ըսէին թէ իմ եսուէս հեռագիր մը զրկուած է Պոլիս: Ուրեմն ոստիկանութիւնը Պոլիս հասնելուս տեղեակ է, բայց թէ ինչ ճամբով, չի գի-

տեր: Պէտք էր խիստ զգոյշ ըլլալ:

Կը հաւատայի որ բնական կասկածամտութեանս եւ զգուշաւորութեանս հետ բախտն ալ օղնած է ինձի: Կը խորհէի, այլեւս տարակոյսէ վեր է որ Վիեննայի ճաշարան-սրճարաններուն մէջ զիս հետապնդողները զազտնի ոստիկաններ էին, եւ հետքս կորսնցուցած էին: Բայց կ'էնթաղրեմ որ Պուրկարիոյ մէջ վերադառած ու շարունակած էին հետապնդումը: Եւ անշուշտ չափազանց դժուար եւ ուրախացած պիտի ըլլային տեսնելով որ ես ոտքովս կ'երթայի ծուղակը իննալու: Այսինքն Օրիւնթ էքսպրէսով պիտի հասնէի Սիրքէճի, ուր ոստիկանական «պատուիրակութիւն» մը զիս զիմաւորելու պատրաստ էր: Հարսանիքի օր պիտի ըլլար իրենց համար. իսկ ես սուղի օրուան մը վերածեցի, շնորհիւ հելլէն գինուորական քննութեան, որ փրկարար եղաւ ինձի համար: Եթէ ձեռքերնին իննայի, հետքս անգամ պիտի կորսնցնէին եւ տուն ու ընկեր բնաւ լուր պիտի չունենային:

Յաջորդ օրը Ամատունին եկաւ զիս տեսնելու եւ մանրամասնութիւններու տեղեկանալու համար: Քանի մը օր վերջ Հոռմի դէպքի մասին երկար զեկուցում տուի Պատասխանատու Մարմինին: Այս առթիւ Մ.ին վերաբերեալ բողոքս ալ ներկայացուցի, յայտնելով որ այլեւս չեմ կրնար գործակցիլ անոր: Փափաքեցան հասկնալ մտադրութիւնս: Պատրաստ եմ ըսի, նման պարտականութիւններ կատարել: Եւ նոյնիսկ կ'ուզէի անցնիլ Պաթում, ի հարկին Պաքու, ուր, ինչպէս լուր առնուած էր, կը շրջէին Իթթիհատական ջոջերէն էնվերը, Տոքթ. Նազըմը եւ ուրիշներ: Հակառակեցան եւ խնայեցին ինձի:

Այդ օրն է սակայն, որ ինձի յայտնեցին, թէ յառաջիկայ հանդրուանը ՊԵՐՂԻՆՆ է եւ նոյնիսկ գործող անձինքը որոշուած են: Ամատունին եւ Պատասխանատու Մարմինը հաւաստեցին թէ Մ. չէզոքացուած է եւ անոր տեղ կապը պիտի պահէ Շահանը: Յետոյ Պերլին կը գտնուի արդէն Հրաչը, թուրքի անունով, Մեհմէտ Ալի: Արամը Վիեննա է եւ որեւէ ատեն կրնայ Պերլին անցնիլ: Այնտեղ պիտի ըլլան նաեւ Արշակը եւ Ս.ն, որ միայն անունով ծանօթ էր ինձի:

— Վեց հոգի էք, ըսաւ ընկեր Վահան Նաւասարդեան.

այնպէս որ կրնաք խոշոր գործ մը գլուխ հանել: Այդ հրէշներէն լուծեցէք միլիոն մը անմեղներու վրէժը...

Ընկերներու հողածուծիւնը, գուրդուրանքն ու վրատահուծիւնը նոր եռանդով լեցուցին զիս: Գործակից եւ հարուածող ընկերներս ընտիր էին եւ փորձառու: Շահանք դեռ լաւ չէի ճանչնար: Իսկ Ս.ին համար կ'ըսէին թէ ատենօք ոստիկանապետի պաշտօն վարած է, Յարի ժամանակ հետապնդումներ կատարած յեղափոխական անցեալի տէր մէկն է: Հրաշք լաւ կը ճանչնայի. ուշիմ եւ զործնականամիտ, շուտով պիտի գտնէր փախստական ճիւղները. վստահ էի: Իսկ ես կ'ապատէի հետապնդումի նման ծանր եւ մերթ խիստ ջղայնացնող բևեռ մը:

Շահան նաթալին այցելութեան եկաւ. առաջին անգամ ըլլալով իրարու ձեռք կը սեղմէինք. շատ զուարթ էր: Խնդաց, երբ իրարու երես նայեցանք. հասկցայ. տարիքէս աւելի փոքր կը ցուցնէի եւ կարճ տարատ մը կը պակսէր ինծի:

— Ինչ լաւ է այսպէս ըլլալ, ըսաւ. այսքան տարիք եւ այսքան փորձառութիւն:

Ես ալ խնդացի ու մտքէս սա բաները անցան: Յեղափոխական կեանքին մէջ ընկերներ շատ կան: Ըլլայ խմբազիր, պրոպականտիսթ եւ բանաստեղծ. լաւ. բայց կանխահասօրէն ճերմկած մազերով սա մանրատոտիկ ընկերը ինչպէ՞ս նետուած էր ահաբեկչութեան դժուարին ու վտանգաւոր ապարէզը. դարմացած էի: Իրողութիւնը սա էր, որ արդէն անցեալ ունէր, հետապնդելով Թալաթ փաշան Պերլինի մէջ, ընկերանալով հռչակաւոր Սողոմոնին: Շատ աչքառութիւի մըն էր եւ ուշագրաւ: Եթէ Թուրքերը կասկած մը ունեցած էին, անոր ներկայութեամբ կրնային դիւրութեամբ մեր հետքը գտնել: Ինչո՞ւ մեզի հետ կը զրկէին, կը խորհէի. բայց անշուշտ բան մը գիտէին: Այդ շրջանին Շահանը կը կոչէին Ամերիկեան Պատգամաւոր. Պատասխանատու Մարմնի անդամ էր եւ այս հանդամանքները ինքնին ծանր կը կռիւն:

Ամէն պարագայի հաճելի ժամանակ մը անցուցինք. Գուրգէնը հոն էր եւ Մանուկն ալ ճաշի եկած էր: Շահանը

ընկերական էր եւ սիրալիր. բաւական խօսեցաւ ու հասկըցուց, թէ քանի մը օրէն ճամբայ կ'ելլէ դէպի Պերլին, ուր իր պարտականութիւնը պիտի կատարէր, առանց ինքզինք եւ մեզ վտանգելու:

Պոլիս մնացի 10-15 օր եւս: Երբեմն պտոյտներ սարքելով Գայիանէին հետ: Այդ օրերուն է որ Սայիտ Հալիմին դիակը փոխադրեցին եւ արտակարգ յուղարկաւորութիւն մը սարքեցին: Տասնեակ հազարաւոր Թուրքեր կը մասնակցէին Թափօրին: Ներկայ եղան նախարարներ, բարձրաստիճան զինուորականներ եւ նոյնիսկ օտար դեսպաններ: Միջարուարձանային նաւերը ձրի տրամադրուած էին ամբոխին, որպէսզի ամէն կողմէ երթան իրենց վերջին յարգանքը մատուցանելու Օսմանեան Անկեալ Կայսրութեան վերջին Սատրաղամին: Համաձայնական ոստիկաններ ու զինուորներ կը հսկէին Թափօրին: Նաւահանգիստը խարսխած Փրանսական եւ իտալական մարտանաւերը, ի նշան սուզի, կէս դրօշ պարզած էին: Միայն անգլիական պաշտօնական շրջանակները լուծութիւն կը պահէին: Զէ՞ որ իբրեւ պատերազմի պատասխանատու զայն բռնած ու Մալթա քլած էին, ուրկէ ազատած եւ իտալիա ապաստանած էր:

Կը յիշեմ, ահաբեկումի օրերուն, իտալական թերթ մը սա սրամտութիւնը կամ կատակը քլած էր, ակնարկելով Մալթայի փախուստին: — Փաշան անձրեւէ փախաւ, բայց շատ գէշ կարկուտի բռնուեցաւ:

Եւ կը յիշեմ, բուն փափաք ունէի մասնակցելու յուղարկաւորութեան Թափօրին, իմ ալ վերջին «յարգանքս» մատուցանելու Նորին Վսեմութեան: Նոյնիսկ այդ պահուն այցելութեան եկող ընկերով մը, Յ.ին առաջարկեցի միասին երթալ: Խիստ վտանգաւոր գտաւ եւ ըսաւ. — Խենթութեան պէտք չկայ... կը մոռնա՞մ որ քեզ ճանչցող դաղտնի ոստիկաններ կան: Բաւական ծիծաղեցանք. բայց մինչեւ օրս, սրտիս «տերտ» եղած է...

Գ Է Պ Ի Պ Ե Ր Լ Ի Ն

ԵՐԵՔ ԱՀԱԲԵԿԻՉՆԵՐՈՎ ԵՒ ԵՐԵՔ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐՈՎ ԱՀԱԲԵԿՈՒՄ ՊԷՀԱԷՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ ՊԷՅԻ ԵՒ ՃԵՄԱԼ ԱԶՄԻ ՓԱՇԱՅԻ

15 օր Բերա մնալ, բաւական հանգիստի չըջան մըն էր ինծի համար: Փիղիքական յոյնութիւն չէի զգացած, հոգեկան տապնապներն ալ քաջութեամբ տարած էի, եւ կը վրայնուէի ընտանեկան տաք շրջանակի մէջ, հոգածութեան առարկայ Գայլանէին, քրոջս եւ քեռայրիս ու ընկերներուս: Պերլին մեկնումիս որոշումը տրուած էր, բայց թուականը չէր ճշդուած տակաւին: Յերեկները դրեթէ դուրս չէի ելլեր եւ ընթերցումով կը պարապէի: Զօհրապը շատ կը սիրէի եւ անոր պատմուածքները կը լսփէի: Արդէն տան կեանքն ու մթնոլորտը մանկութենէս ի վեր անփոխարինելի կը նկատէի եւ հանրային վայրերէ չէի ախորժեր:

Բնականաբար մեր գործին սիրոյն պէտք էր նաեւ զգոյշ եւ արթուն ըլլալի. զարմանալի է որ բնական տունս կը գտնուէր այն փողոցին մէջ եւ քովիկը այն փողոցներուն, ուր քանի մը անգամ հանդիպումներ եւ բախումներ ունեցած էինք Էշրէֆին եւ իր մարդոց հետ. անոնք կը շարունակէին զիս փնտռել, գիտէինք, քանի որ Ոստիկանական Թերթը, զիս ճանչցող այդ գաղտնի ոստիկանապետին ցուցմունքներուն վրայ անշուշտ, բաւական ճիշտ նկարագրած էր դէմքս եւ հրատարակած էր նաեւ փոքր մէկ լուսանկարս, զոր Էշրէֆ մեր տունէն առած էր, Վահէ Իհսանի ահարեկման յաջորդ օրն իսկ: Իհսանին թղթածրարը չէր գոցուած եւ անշուշտ մինչեւ այսօր ալ բաց կը մնայ: Շատ պարզ է որ զիս կը փնտռէին եւ ատոր համար տնեցիք կամ այցելութեան եկող երէց ընկերներ, տեսակ մը աղաչանքով զգուշաւորութիւն կը յանձնարարէին: Մէկ երկուքը վախցած էին ոստիկանական թերթին նկարադրականէն եւ այն հատուածէն, որ փախստական ահարեկիչը շատ յանդուգն, ճարպիկ եւ վրտանգաւոր մէկը կը նկատէր. հետեւաբար զիս հանգիստ պիտի չձգէին:

Կը խորհէի որ այդ հրատարակութիւնը աւելի մեծ ազդեցութիւն գործած պիտի ըլլար նոյնինքն գաղտնի կամ պաշտօնական ոստիկաններուն վրայ: Թուրք ոստիկանն ալ կեանք մը ունի եւ պարտականութեան սիրոյն ալ ըլլայ, դիւրին դիւրին գայն չենթարկեր վտանդի «վտանգաւոր եւ յանդուգն» ահարեկիչի մը դէմ: Շատ լաւ կը ճանչնայինք թուրք ոստիկանին հոգեբանութիւնը. պարտականութեան պիտակցութիւնը տկար է անոր մէջ եւ աժան ու դիւրին յաջողութիւններու հետամուտ է. յետոյ դատ չունի ան, մինչ մենք արդար դատի մը յաղթանակին համար կը պայքարէինք:

Ատրճանակս անբաժան էր զրպանէս եւ փորձերով ու փորձառութեամբ, արտասուլոր արպուութեամբ կրնայի գայն քաշել ու կրակել: Այնպէս որ մէկ ոստիկան կամ, նոյնիսկ երկու, եթէ յանկարծ դէմս ելլէին, պիտի չհամարձակէին վրաս յարձակիլ: Միայն ճարտարօրէն լարուած ծուղակ մը կրնար զիս անշարժացնել. բայց թէ ինչպէս, շիտակ չէի կրնար երեւակայել եւ միտքս ալ չէի յողնեցնէր: Ամէն պարագայի առ այժմ ապահովութեան մէջ էի եւ միւս կողմէ անհամբերութեամբ օրերս կը համբէի, սպասելով մեկնումի հրահանգին, որ վերջապէս հասաւ:

Փետրուարի ցուրտ օր մը Ղալաթիա իջայ: Պայուսակներս արդէն նաւ տարած էր գործակից ընդերս Եզիտ Արշակը: Թուամանական շոգենաւը քարափին բացերը կեցած էր եւ կարգ մը մարդիկ նաւակներով կ'երթային իրենց ճամբորդներուն ողջերթ մաղթելու նաւուն վրայ: Տեսնելով բազմաթիւ ոստիկաններու երթեւեկն ու իրարանցումը, չուզեցի նոր խնդիր մը ունենալ անոնց հետ, ես ալ նաւակ մը առնելով, գացի շոգենաւ: Սանդուխին դուրսը կեցած ոստիկանը թուղթերս ուզեց տեսնել, կարծելով որ ես ալ ճամբորդ եմ: Հաւաստեցի որ ճամբորդ չեմ ու նաւ կ'ելլեմ մօրեղբորս ողջերթ մաղթելու եւ ցոյց տուի քանի մը տուփ սիկարէթ, անոր տանելու համար: Յետոյ թղթադրամ մըն ալ ձեռքը սպրդեցուցի. ճամբայ տուաւ. «հինգ վայրկեանէն կուգամ» ըսի ու հեռացայ, ալ անգամ մըն ալ իրեն չերեւնայու պայմանաւ: Նաւուն վրայ վախ չունէի, քանի որ անցագիրս կա-

նոնաւոր էր: Թուժանական էր նաւը եւ օտար հող, ոչ մէկ ոստիկան կամ պաշտօնեայ կրնար համարձակել հոն խուզարկութիւն կատարել, քանի որ Գաբիթիւլասիոնները դեռ ի զօրու էին Թուրքիոյ մէջ:

Ընկերս պիթիւսցի Արշակը կամ Եգիտ Արշակ, ինչպէս կը կանչէինք, վեթերան ահարեկիչ մըն էր. ան էր որ դժոխք զրկած էր հնչակեան «խաֆիէ» Հմայեակ Արամեանցը, ընկերացած էր ինծի Վահէ Իհասանի դէպքին ատեն ու կատարած էր նաեւ պուլկար Վլաստիմիրին ահարեկումը: Երբ շոգենաւը ճամբայ ելաւ ու սկսաւ ճեղքել Վոսփորի ալիքները, Արշակ անսովոր ուրախութեամբ մը ձեռքերը երկինք բարձրացուց: Վերջապէս, վերջապէս իր փայփայած երպդին կը հասնէր: Այս անգամ շատ կարեւոր, շատ բարձր առաքելութեան մը համար կը զրկուէր Եւրոպա: Յաջողութեամբ կատարած իր ահարեկումները մանր մունր բաներ կը նկատէր մինչդեռ հիմա կ'երթար առնուազն ՓԱՇԱ մը տապալելու: Թուրք մեծ ջոջ մը, փաշա մը. իր միակ երազն էր:

Կ'երթայինք Գոսթանցա եւ անկէ Վիեննայի ճամբով Գերլին պիտի անցնէինք: Արշակ բաւական պաշար առած էր իրեն հետ: Պոչոր ծրարի մը մէջ տապկած-կարմրած գիրուկ հաւ մը, աղանդեր, նոյնիսկ խաւեար եւ սրուակ մըն ալ գոնեաք: Երբ տեսաւ որ ձեռքս փարտելէն, առանց ամենափոքր ծրարի եկած եմ, զարմացումով երեսս նայեցաւ ու հարցուց.

— Թորգոմ, ինչո՞ւ բան մը չես առած... անօթի կը մնաս:

— Գէտք չկայ, բան մը կ'ընենք, ըսի խնդալով:

Յանկարծ լրջացաւ, սեւ աչքերը յառեց աչքերուս, կարծես միտքս հասկնալու համար ու ծանր ծանր ըսաւ.

— Ինծի նայէ Թորգոմ, վրաս յոյս չզննս... Աստուած է վկայ որ պատառ մը բան չեմ տար քեզի... գլխուդ ճարը նայէ...

— Լաւ, լաւ, ըսի, խնդալով, անհող եղիր, կարծես նաւուն վրայ ճաշարան չ'ըլլար:

Հանդարտեցաւ ու քաշուեցանք մեր խցիկը: Վոսփորի

ջուրերը քիչ մը բարձրացած էին, ալիքները փրփրոտ գեղեցիկ տեսարան մը կը պարզէին: Բայց չէինք գիտեր թէ Սեւ ծովը արդէն փոթորկած է: Նեղուցը եզերող արուարձանները տխուր էին, ինչպէս կ'ըլլան միշտ ձմեռ ատեն: Չամլըճան կը տիրապետէր բոլորին եւ քանի մը յիշատակներ արթնցուցին: Պահ մը միտքս անդին գնաց ու հաճելի ժամեր ժապաւէնի պէս անցան աչքիս առջեւէն: Արշակ երկնցած էր անկողնին վրայ, աչքերը ձեղունին:

Երբ շոգենաւը Վոսփորէն դուրս ելաւ, իրարանցում մը ծայր տուաւ: Ծովը փոթորկած էր, ալիքները կը թաւալէին կատաղութեամբ, կանաչ պղինձի գոյնով ու կը զարնուէին նաւուն կողերուն, ահագին շառաչիւնով: Ասդիէն անդիէն ճիչ ու աղաղակներ լսուեցան եւ նաւաստիներ կը վազվզէին: Ծովէն բռնուած ճամբորդներուն վայնասունը կը լսէինք: Յայտնի էր որ ծովախտը վարակած էր ամէն կողմ: Բարեբախտաբար ես բնաւ չեմ ազդուիր: Բայց մտքէս ալ չէր կրնար անցնիլ որ մեր շարքաչ կտորիճ պիթիւսցին այդքան զպայուն էր եւ այդքան արագութեամբ պիտի փլէր:

Իրաւ ալ ժամ մը չէր անցած երբ Արշակ խլեակի մը վերածուած էր արդէն. դէմքը մեռելի գոյն. քայքայուած էր եւ կոնակի վրայ երկնցած բաներ մը կը մրթմրթար, կարծես կ'անհծէր իր բախտն ու Սեւ ծովը: Դարման մը չունէինք եւ քիչ մը զարմացած ու քիչ մըն ալ մեղքնալով, ջանացի դինքը մխիթարել, սիրտ տալ իրեն ու կատակել. — Արշակ, ի՞նչ եղար... հիմա կ'անցնի... քիչ մըն ալ համբերէ... քիչ մըն ալ դիմացիր... ասանկ չի տեսեր... փոթորիկը պիտի դադրի... — որո՞ւ կ'ըսես: Արշակ անընդհատ կը դառնար ու կը դառնար, երբեմն հեծեծանքի ու երբեմն ալ մոնչիւնի նման ձայներ հանելով: Դնդուքս կուզար, կը զսպէի ինքզինքս:

Մութը կոխած էր եւ ճաշիս ատենն էր: Բան մը ճարելէ առաջ խորհեցայ որ մեր Արշակն ալ անօթեցած ըլլալու էր: Նախ զինքը հոգալու էի. բացի իր ծրարը եւ դուրս հանեցի նախ կարմրած հաւը. շօշափեցի, շոյեցի, յետոյ մէկ տոտիկը փրցնելով երկարեցի իրեն.

— Արշակ, ինքզինքիդ եկուր... չանօթեցա՞ր, պատառ մը կեր...

Մովսիսէ բռնուած մարդու մը ուտելիք հրամցնելը հայհոյելու պէս բան է... Արշակ ձեռքը դէմքին տարաւ, ու բարկութեամբ պոռաց.

— Ձէ, չէ... զահրումար... բան չեմ ուզեր... անդին տար...

Եւ փոփոխ բերանը պինդ մը փակեց, կարծես բռնութեամբ պատառը քշած ըլլայի... Ակամայ խնդալս բռնեց. յետոյ ամենայն պարզութեամբ հարցուցի.

— Արշակ, կտոր մը կրնամ ուտել...

— Կեր, սո կեր գոչեց նոյն բարկացոտ շեշտով, կեր, զըխրմ ըլլայ...

Հաւուն տոտիկը մէկ հարուածով լափեցի. թարմ երիտասարդութիւն. ինչ ահարկու ախորժակ ունէի այդ ազուր օրերուն: Յետոյ ձեռքս զարկի միւս տոտիկին եւ հարցուցի.

— Արշակ, ասիկա քեզի պահե՞մ...

Այդ պահուն գլուխը թեւերուն մէջ առած էր: Յանկարծ դարձաւ եւ աչքերը հոլի նման դարձնելով ու դարձնելով, ինչպէս կ'ընէր բարկութեան վայրկեաններուն, գոչեց.

— Տօ, ըսի ես, ինչ կ'ուզես լափէ... ի սէր Աստուծոյ, ուտելիքի խօսք մի' ըներ...

Բայց աչքին պոչովն ալ ինծի կը նայէր թէ ինչ պիտի ընեմ: Ընկերոջս հրամանը տառացի կերպով պէտք էր գործադրէի. ուրիշ ճար չունէի: Եւ այն միջոցին, երբ նապաստակի պէս ինծի կը նայէր, հանդարտութեամբ վերցուցի գոնեաքի սրուակը, գաւաթ մը լեցուցի, յետոյ խաւեարը կոխեցի թարմ Փրանսէլայի մը մէջ, ու բաժակը բարձրացրնելով դոչեցի.

— Կենացդ Արշակ: Պարպեցի ու մնացեալ խաւեարին անցայ:

Արշակ ալ չդիմացաւ տեսարանին. դժուարութեամբ ոտքի ելաւ, բայց արագութեամբ դուրս խոյացաւ, դուրս տալու համար: Կարծեմ քիչ մը հանդարտեցաւ: Վերադարձաւ, բայց բարկութիւնը դեռ չէր իջած եւ երեսս ի վեր պոռաց.

— Գնա', գնա, գնա ուրիշ տեղ կեր... ի սէր Աստուծոյ: Հրամանը կատարեցի անմիջապէս. քաշուեցայ անկիւն

ԱՐՇԱԿ ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ
(ԵԳԻՍ)

մը եւ փառաւոր խնճոյք մը սարքեցի: Արշակ դեռ կը մըրմըռար. հաւանաբար կը հայհոյէր ու կ'անիծէր: Գոնեաքը պարպած էի եւ զլուխս տաք, զրեթէ գինով, դացի քովը, որպիսութիւնը հարցնելու եւ սանկ ընկողմանեցայ:

— ՈւՖ, ըրաւ զղուանքով, զինով ես ինչ ես... լէշ կը հոտիս...

— Տունդ չ'արուի, ես ի՞նչ յանցանք ունիմ... քու առած գոնեաքդ է...

Տեղս անցայ ու փառաւոր քուն մը քաշեցի: Աստուծոյ երբ հասանք Գոսթանցա, գեղածիծաղ օդ մը կար ու արեւ: Մովսիս զարմանալի կերպով խաղաղ էր ու մեր նաւը հարսի նման նազ-պար կը յառաջանար, դանդաղօրէն մօտենալով

նաւահանդիստին: Արշակ ոտքի ելած եւ ինքզինքը գտած, վեր վար կը պտտէր, քաղաքն ու դուրսի եռուզեռը դիտելով: Իսկ ես լիաթոք կը շնչէի, ուրախ ու զուարթ:

Ռումանական հողին վրայ ոտք դրած պահուս, վտանդ մը եւս անցուցած ըլլալու պիտակցութեամբ, այնքան թեթեւցած էի, որ կը թրվոյայի: Ճամբան բաց էր եւ առանց արգելքի՝ պալիքի վրայ չէի խորհեր անպամ ու ապաստութեան քաղցրութիւնը կը ճաշակէի, վտանգներու պատիները կտրած անցած մարդու ուրախութեամբ: Պայուսակներուն քով կեցած էի, երբ Արշակ, որ ջուր խմելու պացած էր, եկաւ, ձեռքերը փարտելէն: Բերանը կը սրբէր: Ան ալ իր վտանգը անցուցած էր, գլուխը կը շարժէր ու կը ժպտէր: Եւ յանկարծ հարցուց.

— Թորգոմ, էտ չըխընք ի՞նչ եղաւ...

— Ի՞նչ չըխընք: — Զարմանքով երեսս կը նայէր: Հասկըցայ ու խնդալով ըսի. — Էտ չըխընք երէկ գիշեր մաքրեցի... դուն չըսի՞ր որ ուզածս ընէի...

— So, անասուն ես, ինչ ես... աղ մմէնք կերա՞ր... բան չմնաց...

Կատաղի ուտող մըն էի այլ չըջանին. Արշակ լուս պիտէր... շատ բարի տղայ էր... երեսս նայեցաւ, գլուխը շարժեց եւ ինդալով ըսաւ:

— Գիտեմ, դիտեմ, դու կ'ուտես:

Ճաշարան մը մտանք, քանի մը բաժակ օղի խմեցինք եւ լաւ մը ճաշեցինք: Հաշիւը տուինք: Գիտած էի որ Արշակ երբեմն անյայտ դրպանէ մը եւ անպամ մըն ալ գօտիէն տուար կը հանէր: Գալիֆորնիա աղպականներ ունէր, որոնք յաճախ տուար կը դրկէին իրեն: Արշակ չափազանց կապուած էր ընկերներուն, երբեմն կամայ երբեմն ալ կամայ, անոնց հետ կ'ուտէր, տեւականօրէն մըմուտով, թէ այդ տուարները կը դրկեն, որպէսզի Ամերիկա երթայ, բայց Ամերիկայի բաժինը բնաւ չի մնար: Իրաւ ալ Ամերիկան միշտ անդին մնաց, իսկ մեր աննման Արշակն ալ ասդին. եւ միջն վերջն ալ Ամերիկայի երեսը չտեսաւ: Իր ընկերներուն համար ոչ թէ տուար, այլ հողին ալ կուտար. ինչպէ՞ս դիմանար:

— Արշակ, կ'ըսէի, տուարը հոս շատ արժէքաւոր է, շատ դրամ կը բռնէ. նախ ատիկա ուտենք, յետոյ կարգը կուզայ իմ դրամներուս: Գլուխը կը շարժէր համոզուածի պէս, բայց ամէն ատեն ալ տեղի չէր տար: Այն ատեն կը սպառնայի...

— Ինձի նայէ, հաւատա որ Արամին կ'ըսեմ:

Արշակ մասնաւոր տկարութիւն ունէր Արամին հանդէպ ու չէր դիմանար: Եւ առանց տրտունջի կամ առարկութեան կը ծախսէր:

Գոսթանցայի մէջ, առանց ինձի լուր տալու լումայափոխի մը պացած էր. ձեռքով ոտքով մարդուն հետ կը խօսէր ու չէր գիտեր որ ես կամացուկ մը ետեւէն դացած եմ: Յայտնի էր որ իրար չէին հասկնար: Կամացուկ մը մէջտեղ ելայ եւ միջամտեցի.

— Հաւատա որ տաս տուար ունիմ միայն, ըսաւ...

— Լաւ, լաւ... քալէ երթանք:

Մեր բարի Արշակը առաջնակարգ հաշուակալի համբաւ ունէր մեր շրջանակին մէջ: Ինքն իրեն, իր խելքովը բոլոր ծախսերը կը գրէր, մանաւանդ մեզի հետ ծախսածները, հետապային մեզի հետ հաշուակցելու հաստատ մտադրութեամբ: Երկրէ երկիր կ'անցնէինք եւ դրամի տեսակներն ալ կը փոխուէին: Թրքական պանքնօթ, տուար, լէյ, քուրոն, մառք եւ այլն. Արշակը մէջէն կրնա՞ր ելլել: Անպամ մը պատրուակով մը հինգ տուար փրցուցի իրմէ. խոստովանիմ որ այդ հինգ տուարը միջնէն այսօր չեմ վերադարձուցած իրեն:

Օր մը, կը յիշեմ, Պերլինի մէջ քովս եկաւ ու յանկարծ ըսաւ.

— Թորգոմ, եկուր նայինք, հաշիւի նստինք:

Հասկցայ որ իր հաշուակալութեան նոր մէկ «բոլոր» բռներ է. պաղարիւնով ըսի.

— Ի՞նչ կ'աճապարես, Արշակ:

Զարմացած երեսս նայեցաւ: Աւելցուցի.

— Արշակ, աճապարելու պէտք չկայ... սա գործը տեսնենք... եթէ մեռնինք, հելալ ըրէ, եթէ ողջ մնանք, հաշիւը կը նայինք:

Գլուխը շարժեց ինծի իրաւունք տալու ձեւով ու լռիկ հեռացաւ:

Երբ կը պատրաստուէինք Գոսթանցայէն մեկնելու, Արշակ յանկարծ ինծի դարձաւ ու ըսաւ.

— Ես ասանկ անանկ չեմ գիտեր. ասկէ վերջ մինչեւ Վիեննա բոլոր ուտելիքի ծախքերը դուն պիտի ընես:

Հանդարտ մը պատասխանեցի.

— Եատ լաւ, շատ լաւ... մի նեղուիր ասոր համար:

Ընկերներուն կարծիքով Արշակ կծծի էր. այս պատճառով ալ հաճոյք կը զգայինք իր դրամները ծախսելէ: Մինչդեռ անանկ չէր. իր հաշիւը գիտէր, թէ եւ երբ մեզի հետ ըլլար, այդ հաշիւը կամայ ակամայ կը փորսնցնէր եւ կամ աւելի ճիշդ, միշտ ալ կը յաջողէինք համոզել զինք ու ծախսել տալ:

Գոսթանցայէն Պուքրէշ, ուր գրեթէ չկեցանք եւ անկէ մինչեւ Վիեննա, շոգեկառքին մէջ, ուտելիքի ծախքերը ես հոգացի: Սակայն կերակուրներուն ընտրութիւնը ինծի ձգած ըլլալով, մէկ տեսակ կերակուր միայն կերցուցի իրեն: Իմ ճաշակովս: Իրաւ ալ ես բանջարեղէն կը սիրէի, իսկ Արշակ սիրահար էր մսեղէններու: Երեւի չափը անցուցած էի, քանի որ յանկարծ կրակ կտրած երեսիս պոռաց.

— Մօ, ինծի ի՞նչ գիտցար... գիշեր ցերեկ խոտ կը կերցնես ինծի...

— Աղաս, դո՞ւն ինծի ինչ կերցուցիր... հաւ ու խաւեար... Սակայն փառք տանք ծովուն... եթէ ալեկոծ չըլլար, անօթի կը մնայի...

— Դեռ երե՞ս ունիս կը յիշեցնես... մինչեւ Վիեննա կը բաւէր ինծի... մոխրի վրայ նստեցուցիր զիս... քեզի ընկեր ըսողին:

Եւ քթին տակէն բաներ մը կը մոլտար. հաւանաբար պիթլիսցիական հայհոյանքներ: Կը խնդայի եւ ան աւելի կը բարկանար:

Հետաքրքրական դէմք մըն էր Եզրիս Արշակը, ինքնուրուշ շարժումներով եւ սովորութիւններով: Կարծաստակ էր, թուր, ոչ շատ ուժեղ, բայց շատ քաջ: Թեւերը լայն լայն բացած կը քալէր, ուր ալ ըլլար: Կարծես երկու

ձմերուկ շալկած ըլլար: Մեր մեկնումէն առաջ նոր հագուստ մը կարել տուած էր եւ թաւիչ օճիքով վերսրկու մը: Այդ քաջ, ընկերասէր ու միամիտ գիւղացին յայտնապէս կը ջանար եւրոպացի դառնալ, քանի որ այս անգամ առիթ կը տրուէր իրեն, «կործել» եւրոպական ոստաններու մէջ: Ուրախ էր եւ հպարտ: Իմացած ըլլալով կամ գիտնալով որ եւրոպացիք անպայման ձեռնոց կը գործածեն, զնած էր նաեւ կաշիի ձեռնոց մը, մինչեւ նախարարուկը երկաբող. իսկ ծայրը դարձուցած ատեն, կը տեսնէիր որ ներսը մուշտակապատ է: Գլխարկը, մութ դոյն, շուք մը կը ձգէր թաւ պեխերուն եւ թաւ յօնքերուն վրայ: Սրաքիթ կօշիկները, կ'ամբողջացնէին արտաքին պատկերը: Ոստած ատեն սեւ աչքերը կ'որ կ'սր կը դառնային ու աւելի աչքերով կը խօսէր: Ընկերական էր եւ կատակ կը վերցնէր: Երբեմն իր արտաքինի մասին դիտողութիւններ կ'ընէի. առանց նեղուելու կը տանէր կատակներս կամ քաջքուքներս:

— Արշակ, քիչ մը նրբացիր... այս հաղուստով Պոլսոյ, «Պօլու Պէյերը» կը նմանիս...

— Անպիտան դուն ալ, կը պատասխանէր խնդալով: Եւրոպա մը դացիր եկար, զլիսուս բրօքէսէօր կտրար:

Իրարու ծաղրանուններ փակցուցած էինք, որոնք միաժամանակ ծածկանուններ էին: Այսպէս, Արշակը իր սեւ կրակոտ աչքերուն համար կը կոչէինք «ՁԱՄՁԼՐԱՍ»: Ես հանր՝ ՀԱՐՍ, չիք հագուելուն, մանրուք ոտքերուն, երկար մազերուն եւ նազանքով քաշելուն համար: Մեհմէտ Ալին (Հրաչ Փափագեանը) կը կոչէինք ԵՒՐՈՊԱՅԻ, իր վայելչութեան համար: Ս.Ն՝ ՍՈՒՏՆ էր. Գ. Մ.Ր՝ ԵՍ ՂԵԿԱՎԱՐՍ. ԱՐԱՄԸ՝ ԵԱՒԱՇ, իսկ զիս կ'անուանէին ՍՆԻԿ:

Վիեննա, քաֆէ Պելարիայի մէջ, ուր բաւական թիւով Հայեր կը յաճախէին, գտանք Հոսի մեր ուսանող, ընկերներէն Ա. Ս.Ր., Օ.Ր. եւ գրազէտ Սիմոն Յակոբեանը, որոնք զարմացան զիս կրկին տեսնելով: Ա. Ս.Ր. աչքերուս մէջ նայելով, կարծես ըսել կ'ուզէր. — Չարածճի... նորէն բան մը կայ: — Ժպտեցայ: Հասկցաւ ու լրջացաւ: Մանկութեան ընկերներէն էր, մաքուր, պարկեշտ, աղնուական նկարագրով արուեստագէտ մը, որ Հոսիի դէպքին տեղեակ էր

արդէն, այժմ Վիեննա փոխադրուած, իր ուսումը հոն աւարտելու համար: Միայն անոր յայտնած էի Պերլին երթալու մտադրութիւնս, բայց առանց դադարիքը հաղորդելու: Պէտք ալ ունէի իրեն. մնայուն հասցէս էր եւ Պոլսէն դալիք նամակները իր հասցէին պիտի գային: Ինչ կ'ըլլայ չըլլար. եթէ այդ նամակները ոստիկանութեան մը ձեռք ալ անցնէին, Վիեննա կանց պիտի առնէին: Ինքն ալ ինձի հաղորդեց թէ Վիեննայէն մեկնելէս վերջ, դէպի Սերպիա ու Պուլկարիա, զիս հետապնդող թուրքերը, ուրիշներու հետ քանի մը անգամ եւս երեւալէ վերջ անհետացած էին:

Ելիտ Աքչակը ներկայացուցի իրրեւ կաշիի վաճառական: Քաֆէ-պարեջրատան մէջ հանդիստ հանդիստ նստած կ'ուտէինք կը խմէինք: Կաշիի վաճառականը համով հոտով կը խօսէր, ընկերներուս հետաքրքիր նայուածքներուն տակ: Կէս գիշերին մեր յարգելի վաճառականին ինկաւ կերուխումի ծախքերը հոյալու պարտականութիւնը. քանի որ ես բնաւ անտեղուանքը չեղայ. իսկ միւսներն ալ անկուտի ուսանողներ էին: Եւ յետոյ վաճառականի մը վայել է ձեռքը քսակին տանիլ:

Պանդոկ վերադարձին, «չախ»ը կերայ: Արչակը խիստ դժգոհ էր եւ հաշիւի նստած էր.

— Ինձի նայէ, ես այս կաշիի վաճառականութիւնը չսիրեցի, ըսաւ մրմոյշով: Վաճառական եմ տէյի չեմ կրոնար բանակ մը կ'շտացնել... վերջապէս «պելալը» մարդ ես... քեզի հետ ճամբորդել չըլլար... Պերլին հասնելու պէս առանձին տեղ մը կը գտնեմ...

Վիեննայէն մեկնելէ առաջ Շահանը եկաւ մեզ գտաւ: Չորսերնիս, այսինքն Շ.ը, Արամը, Արչակն ու ես բաղնիքի մը հանգստարանին մէջ ժողով մը գումարեցինք, շաք մը մանրամասնութիւններ ճշդելու համար: Շահանը Պերլինի հին ծանօթն էր եւ տուաւ մեզի կարգ մը հասցէներ, սրճարան-ճաշարաններ, ուր իրար պիտի գտնէինք. ու պիտի ճշդէինք ժամադրութիւններն ու հանդիպումները. բայց մեծ զգուշութեամբ եւ խոհեմութեամբ: Նոյնիսկ երբեմն իրարու ծանօթ ալ չպիտի ելլէինք եւ եթէ կարելոր բան մը ունենայինք ըսելիք, աչք-ունքով կամ ձեռքի շարժումներով

իրար պիտի հասկնայինք, դուրսը այսինչ կամ այնինչ վայրը իրար գտնելու համար:

ՊԵՐԼԻՆԻ ՄԷՋ

Գիշերանց կառախուժումով ճամբայ կ'ընեք: Մեր ուսանողներէն Ա.Ս. Երրորդ կարգի տոմսակ առած էր, խնայողական նկատումով: Շատ դժգոհ մնացինք, բայց եղածը եղած էր այլևս. այնքան ճամբորդ կար, որ նստելիք տեղ մը անգամ չկրցանք գտնել: Իրանացիներու մէջ երթալ գալով յոյնացանք. Արչակը կը մրմոյտար, ու յայտնի էր որ յայրացած էր: Ամբողջ գիշերը պիտի ճամբորդէինք եւ քաշուելիք բան չէր: Պէտք է ճար մը խորձէինք: Մէկ վախճանի միւսը երթեւեկելով, կը յուսայինք տեղ մը գտնել: Վերջապէս մէկ հոտը պարապ գտանք. բայրավին պարապ. պատուհանին վրայ նշանատախտակ մը, որմէ բան մը չհասկցանք: Արչակ, գերմաներէն գիտե՞ս, հարցուցի կառակելով: Հայ-հոյիլը պակաս էր: Ետեւէս եկար, բսի, ու վախճանին դուսը բանալով ներս մտանք: Մօ աս ինչ աղուտը տեղ է, Թորգոմ.— Չկարգացի՞ր, վրան դրուած է. այս գոմարթիմանը յատկացուած է Արչակին եւ Թորգոմին.— Վայ խերն անիծած, գոչեց Արչակ. այ ինչ աղուտը երկիր է: Դէմ դիմաց, փառաւորապէս երկնցանք ու հանդիստ բրինք.— Շուտով ալ անուներս գրեւ եմ, հա՞, բտաւ Արչակ գոհունակութեամբ եւ հպարտութեամբ: — Քէյֆը նայէ, բսի, քուն մը քաշէ նայինք: Մօտ երկու ժամ հանդիստ բրինք թաւապատ բաղնիքներուն վրայ: Բայց անխուսափելին պիտի պատահէր: Տոմսակները քննող պաշտօնեայ մը դուսը բացաւ ու բասորթ հարցնելէ վերջ մեզ հրաւիրեց դուրս ելլելու: Ինչո՞ւ.— Այդ բաժինը յատկացուած է միայն դիւանապետական անցապիւր ունեցող անձնաւորութեանց, ինչպէս կրցանք հասկնայ իր տիրումութիւք բասորթ բառերէն: Արչակ տեղէն իսկ չէր շարժած, իսկ ես ստքի ելլելով ձեռքով ոտքով միակ բառ մը կը նետէի երեսին.— Նիշք ֆերշքեմ, «չեմ հասկնար, չեմ հասկնար»: Գերմանացին անրնդհատ լեզու կը թափէր եւ կը հրամայէր որ դուրս ելլենք. մենք բնաւ ան-

տեղուանքը չեղանք: Ելաւ գնաց, սպառնական շարժում ընելով: Քիչ վերջ հասաւ քննիչը, որ նոյնպէս ճառ մը խօսեցաւ ու հրաւիրեց որ դուրս ելլենք, ան ալ անընդհատ տիրւումաթիկ բասարորթ բառերը արտասանելով: Իբրեւ միակ պատասխան, կանխաւ սորված այդ միակ բառը կը գործածէի. Նիշք ֆերշթեմ: Երբ տակաւին կը յամառէր, պրպանէս հանեցի տրցակ մը մառք եւ հասկցուցի որ պատրաստ եմ տարբերութիւնը վճարելու:

— Տօ ինչ կ'ընես, հարցուց Արշակ, առանց պառկած տեղէն շարժում մը իսկ ընելու. ինչ^օ՞ւ դրամ կուտաս. էստեղ մեր անունին արձանադրուած է՞:

Հաղիւ խնդուքս զսպեցի: Մարդոց հետ քիչ մըն ալ վիճեցանք, անշուշտ առանց իրար հասկնալու եւ վերջապէս, գլուխին փարտելով «հոացան ու ալ չվերադարձան մեզ, թուրք դիւանապէտներս» անհանգիստ ընելու: Չէ՞ որ Արշակին անցադիրը մասնաւորաբար թրջական էր: Ան իր տեղէն չէր շարժած, ու ես ալ տեսակ մը թարգմանի դեր կատարած էի իմ մեծաւորիս: Այս կամ այն գերմանացի պաշտօնեաները ալ չեկան եւ մենք առաւօտուն հանդիստ մը մը տանք Պերլին:

Դիւրութեամբ գտանք մեր պանդոկը, կողմնակի փողոցի մը մէջ, երկրորդական տեղ մը եւ կը կոչուէր Միննի-ՎԱ: Տխուր էր. բայց երբ փողոց ելանք, տրամադրութիւնները փոխուեցան: Հսկայ շէնքեր, բերդի նման, ճաշակաւոր խանութներ եւ վաճառատուններ ու մանաւանդ մասմաքուր համաչափ պողոտաներ, որոնք խաչածեւ կը կտրէին, ծառուղիներու շարքեր ալ բանալով:

Կանխաւ որոշած էի Պերլինի մէջ բաժնուիլ Արշակէն. ըստ սովորութեանս մինակ կ'ուղէի մնալ եւ բնակավայրս ալ գաղտնի պահել: Պանդոկին մէջ երկու անկողիննոց սենեակ մը վարձած էինք առ այժմ: Խնամքով պահեցինք մեր ատրճանակները: Իսկ Արշակ հոլաժութեամբ կր պահէր իր դաշոյնը, որմէ անբաժան էր ղիշեր ցերեկ, քուն կամ արթուն: Հազիւ տեղաւորուած էինք, երբ խարտեաչ, մարմնեղ ու սիրուն սենեկապանուհի մը ներս մտաւ, սենեակը կարգի դնելու համար: Մեր բարեմիտ ընկերը սանկ անուշ աչքե-

րով կը հետեւէր կնոջ շարժումներուն եւ երբ կինը անկողինները կը շտկէր, սանկ մը դպաւ կոնակին, կարծեմ կրամթեց. կինը վրդովուած ճիչ մը արձակեց ու կը պատրաստուէր դուրս խոյանալ, երբ ճամբան կտրեցի, քանի մը մառք դրի ձեռքին մէջ ու վայրկեան մը կեցիք ըսի. — յետոյ զրպանիս բառարանին շնորհիւ հասկցուցի թէ ընկերս հեւանդ է եւ զինք բուժարան մը բերած եմ: Սենեկապանուհին հանդարտեցաւ ու զործը շարունակեց: Նկարտած ընկերջն պատուիրեցի որ խելօք կենայ. — Ինչ կ'ըլլայ չըլլար, խնդիր ունենալու չենք հոս... մեր զործը չփտանշենք...

— Բայց ի՞նչ կայ, պատասխանեց բարեմտութեամբ միայն մատս դպաւ:

Յաջորդ օրն իսկ յաջողած էի սենեակ մը գտնել օդնական-նոստիկանապետի մը, Հէր Սաքի տանը մէջ: Թէ ինչպէս գտայ եւ հոն տեղաւորուեցայ, քիչ անդին կը պատմեմ:

ՇԵՏԱՊՈՒԴԻՄՆԵՐ

Պերլինի Հայ Վրիժառու Կարաւանը այս անգամ բազմամարդ էր: Մեր առաքելութեամբ շատ խանդավառ էինք այն յոյսով, որ այս անգամ արդիւնաշատ պիտի ըլլար մեր Ս. Գործը: Թալաթի եւ Սայիտ Հալիմի ահաբեկումներուն յաջողութիւնը օտար հողերու վրայ եւ Պհակուտ Խան Ճիւանչիւրի ահաբեկումը Պոլսոյ մէջ, հեւքի մէջ կը պահէր ամբողջ Հայութիւնը եւ մասնաւորաբար աննախընթաց արհաւիրքէն վերապրող զանգուածները, որոնց ուրախութեան եւ հողեկան գոհունակութեան արձագանգը կ'ըլլար Հայ Մամուլը, երբեմն քողարկուած եւ երբեմն ալ բացայայտ արտայայտութիւններով: Կազմակերպիչ Մարմինը, Արդարութեան Ատեան էր եւ դո՛հ էր, որ իր որոշումները կը ծափահարէ ամբողջ Հայ ժողովուրդը եւ քաջալերուած, կը հետապնդէր իր ծրագրին զործադրութիւնը, իր խումբ մը հարազատներուն միջոցաւ:

Քաղաքակիրթ կոչուած աշխարհը, ոչ միայն մեզ խաբած էր շարաշար եւ անարդ եղանակով, այլ եւ վերջին պահուն կը լքէր քրիստոնեայ, բարի ու շինարար եւ Առա-

Չաւոր Ասիոյ մէջ արեւմտեան քաղաքակրթութեան շահա-
կիր Հայ ժողովուրդը, որուն կէսը իր դարաւոր բնաշխարհի
Տողին վրայ իսկ խողխողուած էր բարբարոս, ապիկար ու
անշնորհ, դապանաբարոյ եւ արիւնախում ցեղի մը՝ Թուր-
քին կողմէ, նոյն Արեւմուտքի մեծ ու փոքր պետութեանց
անտարբէր աչքին տակ: Եւ ոչ մէկ պետական կազմակեր-
պութիւն, ոչ մէկ պետական անձ, ոչ մէկ ազգային կամ
Միջազգային Ատեան կամ դատարան, թեթեւադոյն պա-
տիմ մ'անդամ չէր տուած միջնադարեան բարքերով այդ
փայլենի Տորդաներուն: Ընդհակառակն, դադանը սիրաչա-
հելու համար իրարու հետ մրցումի ելած էին եւ նոյնիսկ
գոյն կը վարձատրէին:

Մեր ժողովուրդը, իր անթաղ ու անչիրիմ բիւրաւոր
նահատակներուն սուղին, այրող ցու ու վիշտին մէջ, դառ-
նութեան այս բաժանին ալ կը խմէր: Եւ ապաւինած էր աստ-
ուածային պատիժին ու պատուհասին, որ կ'ուշանար, երբ
Արդարութեան Գաղտնի Ատեանը կազմուեցաւ իր հարա-
պատներէն եւ վճռեց պատժել պատմութեան աննախընթաց
Մեծ Ոճիրին հեղինակները, զոնէ զխաւոր պատասխանա-
տուները, քանի հաւաքականօրէն փոխադարձելու ուժն ու
կարողութիւնը չունէր կամ նորահաստատ կարգեր այդ
ուժն ու միջոցներն ալ ձեռքէն խլած էին, այն պահուն երբ
մեր ժողովուրդը մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան մե-
ծազոյն ծառայութիւն մատուցանելու առիթը կը գտնէր:

Մեր տրամադրութիւնները բարձր էին. ոչեւորուած
էինք մեր պարտականութեամբ եւ կը փափաքէինք օր առաջ
«զործ»ի անցնիլ: Մեկմէ առաջ Շահանը հասած եւ տեղա-
ւորուած էր: Արամն ալ հոն էր, իսկ Հրաչը կամ Մեհմէտ
Ալին արդէն մտած էր թուրք բարձրաստիճան շրջանակէն
ներս եւ կը ջանար քանի մը դադանի որջերը միաժամանակ
գտնել: Նախկին օստիկանապետ Ս. նոյնպէս զործի վրայ
էր:

1922 Փետրուար 26 Շարաթ առաւօտ Արչակին հետ
դուրս ելանք պանդոկէն եւ փողոցին ծայրը իրարմէ բաժ-
նրեցանք: Արդէն ես սենեակ դտած էի եւ ան ալ սենեակ
մը գտնելու կ'երթար: Ինծի տրուած յատակադժին հետե-

ւելով գացի Բուրֆիւրսթենտամ պողոտան, որմէ քանի մը
քայլ անդին կը գտնուէր Տրապիզոնի ճիւղ-կուսակալ
ձեմալ Ալմիի խանութը, թուրք մեծամեծներուն ժամա-
դրավայրը, ինչպէս մատնանիչ բրած էր ինծի Շահանը:
Անկէ ալ գացի էնկլիշէ Բաֆէ, ուր ժամադրուած էինք Շա-
հանին հետ:

Սենեակս որ այնքան ապահով ապաստանարան մը պի-
տի բլլար ինծի համար, կը գտնուէր Բուրֆիւրսթենտամի
եւ Եօախիմթալը փողոցի անկիւնը, երկու պողոտաները
խաչաձեւուած վայրը:

Անկէ առաջ քանի մը տեղ տեսած էի վարձու տուն-
նշանատախտակներ, բայց այդ սենեակը նախընտրած էի,
պարզապէս ձեմալ Ալմիի խանութին մօտ բլլալուն համար:

Կենդանարանական պարտէղին մէկ անկիւնը ժամադրու-
ուած էի Արչակին հետ: Ըսի իրեն որ ժամը երեքին բոլորս
ալ պիտի հաւաքուէինք էնկլիշէ Բաֆէ: Այդ միջոցին յան-
կարժ երեւան ելաւ Մ. ու մեղի մօտեցաւ: Անձնական դոր-
ծով եկած էր. բայց նաեւ մեզ հետ խօսելու, մեզ համոզե-
լու որ մեր ազդեցութիւնը բանեցնենք, եւ ինքն ալ մաս
առնէ զործին մէջ:

— Պերլին եկած էք, ինչո՞ւ ինծի չէք գար, հարցուց
անուշ շեշտով:

Չպատասխանեցի: Նոյն շեշտով շարունակեց.

— Առանց զիս տեսնելու Պոլիս գացեր ես.

— Ատ իմ գիտնալիք բանս է, պատասխանեցի. դացի
կարգ մը զործեր կարգադրելու եւ մեր զործակցութեան
խզումն ալ ապահովելու համար: Ուրիշ առթիւ կը խօսինք.
նոր զործի մը համար եկած եմ եւ չեմ ուզեր դարձեալ
ջղայնանալ:

Պաղարիւնը պահելով մեզ հրաւիրեց տեղ մը խօսակ-
ցութիւնը շարունակելու համար: Ստորերկրեայ սրճարան
մըն էր Ուլանտ պողոտայի քովնոր մէկ փողոցին մէջ եւ կը
յիշեցնէր Պոլսոյ մեր «Պօտոուս» ճաշարանները. դուռը
պատուհան էր միաժամանակ եւ կաղի լապտեր մը կը պըլ-
պըլար. սեղան մը դրակեցինք: Արչակ լուսութիւնը խզելով
բացադանչեց. — Տօ, Պերլինի մէջ ալ «Պօտոուսներ» կան
եղեր:

Մերձանօֆ սկսաւ .

— Այստեղի գործը շատ դժուար է . որովհետեւ գերման ոստիկանութիւնը խիստ հսկողութիւն կը կատարէ : Դեռ երէկ, գերմանացի նախարար մը ահաբեկող չորս հոգի ձերբակալուեցան պանդոկի մը մէջ : Մենք տարբեր միջոցներու դիմելու ենք : Եթէ գործօն բաժին ունենայի, հիմնովին կը բարեփոխէի ձեր ծրագիրը . բոլորը կը զրկէի Վիեննա եւ ես ու դուն — զիս շեշտակի մատնանշելով — կը մնայինք, ամէն բան կը քննէինք, կ'ուսումնասիրէինք եւ պէտք եղած ատեն միւսները կը կանչէինք : Արդէն, աւելցուց, թուրքի անցապրով եկող մեր Հրաչը կասկածներ հրաւիրած է իր վրայ : Սրճարանի մը մէջ, խօսակցութեան մը ընթացքին, թուրք մը զայն նմանցուցած է Պոլսոյ Իրաւաբանական Համալսարանի ուսանող Կարպիս Փափաղեանին, որ իսկական անունն էր Հրաչին :

Եղելութիւնը սա էր, ինչպէս ետքէն իմացայ : Երբ Հրաչը կամ թուրքի անունով Մեհմէտ Ալի նստած կ'ըլլայ ուրիշ թուրքերու հետ, յանկարծ իրեն ծանօթ Հայ մը ներս կը մտնէ որ շիտակ իր մօտը կուգար : Հրաչը առանց անոր խօսելու առիթ տալու, ոտքի կ'ելլէ, կը մօտենայ եւ քանի մը բառով զայն կը ճամբէ, առանց ներկայ թուրքերէն լսելու :

Մ.ին մտայնութեան ծանօթ ըլլալով, կը զդայի եւ զիտէի, թէ տակաւին ուրիշ բաներ ալ պիտի պատմէ մեզ յուսալքելու նպատակով : Կտրուկ մը պատասխան տուի, թէ այլեւս անկարելի էր մեր գործակցութիւնը : Միասին, քալեցինք Եօսիմթալեր փողոցը, ուր կը յուսայինք գտնել Շահանը : Ժամը երեքին էնկլիշէ Քաֆէի առջեւն էինք . երկուքըս մտանք, իսկ Մ. հեռացաւ, քանի որ մեր խորհրդակցութեան մէջ բաժին չունէր : Միայն փափաք յայտնեց կըրկին մեզ տեսնելու . յամառ էր եւ կ'ուզէր մեզ համոզել որ անպայման իր գործակցութիւնն ալ ապահովէինք :

Էնկլիշէ Քաֆէ շիք յաճախավայր մըն էր, ուր միշտ ալ մեծ բազմութիւն կ'ըլլար : Արշակը արտաքինով աչքառու էր եւ տեսակ մը օտար այդ միջավայրին մէջ : Անպատեհ կը նկատէի միասին ըլլալ եւ զայն դուրս զրկեցի . եւ Շահանին

մօտենալով յայտնեցի որ աւելի լաւ է միւս ժամադրավայրը երթալ : — Դուն զնա, ես կուգամ, ըսաւ : Դուրս ելայ եւ Արշակին հետ որոշեալ միւս ժամադրավայրը դացինք, ուր քիչ վերջ հասան նաեւ Շահանը եւ Արամը : Այդ սրճարանին մէկ անկիւնը նստած էինք, երբ Շահանը եւ Արամը ներս մտան, խուզարկու ակնարկ մը պտտցնելէ վերջ, մեզի մօտեցան : Մեր առօրեայ դրողումներն աչքէ անցուցինք : Այդ առթիւ յայտնեցի որ այլեւս նման հանրային վայրերու մէջ չեմ ուզեր երեւալ իրենց հետ, եւ եթէ կարեւոր բան մը ըլլար, Շահանը լուր պիտի տար, վայրն ու ժամը ճշդելով : Ըսի նաեւ որ սենեակ մը դտած եմ, ծանօթ եմ ձեմալ Ազմիի խանութին եւ ես այ հետապնդում պիտի կատարեմ . հոն որոշեցին որ Արշակին համար ալ սենեակ մը գտնեմ — ատալ ըրի երկու օր վերջ : Դուրս ելանք եւ կենդանաբանական պարտէզին մէջ Շահանին տեղեկացուցի Մ.ին հետ մեր ունեցած խօսակցութիւնը եւ մեր բռնած դիրքը :

— Այո, ըսաւ Շահանը . Պոլիս ալ գրած է նոյն բաները . բայց բոլոր դժուարութիւնները պիտի ջանանք հարթել : Վերջապէս դուն ալ կը ճանչնաս զինք եւ շուտով յուսահատող մը չես . զիս ալ կը խրախուսես : Արդէն վաղը պիտի մեկնի, յատուհ եղի :

Նոյն իրիկունը Մ. մեզ գտաւ Քօնիկացէր փողոցի մէկ ճաշարանին մէջ, Արամը, Արշակն ու զիս, եւ կրկին թուեց շարք մը դժուարութիւններ : Կ'ըսէր որ չպիտի յաջողինք եւ վախ կը յայտնէր թէ տակաւին դործ մը չտեսած պիտի ձերբակալուէինք : Տղաքը քիչ մը մտահոգուեցան, բայց ես կարեւորութիւն անգամ չուուի : Յաջորդ օրը կը մեկնէր :

Տ Ն Ե Ց Ի Ն Ե Ր Ս

Այդ գիշեր սենեակս պառկեցայ, ուսումնահայ մեծահարուստ ուսանող թորգոմ Լազարեան անունով : Տնեցինք բու մասին դեռ զաղափար չունէի . ո՞վ են, ի՞նչ են եւ քանի՞ հոգի : Սակարկած էի տանտիրուհիին հետ, որ յիսունը անց, բարձրահասակ, գիրուկ, կապուտաչուի խնդումներեալին մըն էր : Վարձքը վճարելէս վերջ դուրս ելած էի ան-

միջապէս եւ գիշերը ուշ ատեն մտած էի տուն: Արդ, առաւօտուն երբ կը պատրաստուէի դուրս ելլել եւ սպասուհին կը փնտռէի յանձնարարութիւններ ընելու, սպասման սենեակին մէջ զարմանքով տեսայ պաշտօնական դիւստով երեք ոստիկաններ: Դող մը ունեցայ. սա՞ ինչ է. մարդիկը սակայն իմ կողմս անլամ չնայեցան ու կը շողակրատէին: Հանդարտեցայ. բայց պէտք էր հասկնալ ինչո՞ւ եկած են. գերմաներէն հազիւ քանի մը բառ դիտէի. հետեւաբար գըրպանի բառարանիս օգնութեամբ, ինչ որ կը զուարճացնէր սպասուհին, հարցուցի թէ ինչո՞ւ եկած են եւ ինչ կ'ուզեն:

— Հէր Սաքին ընկերներն են, պատասխանեց ժպտելով: Հանելուկ.— Հէր Սաքը ո՞վ է, հարցուցի:

— Տանտիրուհիին տղան է, այս շրջանի Գաղտնի Ոստիկանապետի օգնականն է. ասոնք իր պաշտօնակիցներն են ու երեւի կարելոր գործի մը համար եկած են:

Դուրս ելայ եւ Քուրֆիւրսթընտամ պողոտայի մէկ նրստարանին վրայ սկսայ մտածել, դիրքս ու վարմունքս ճշդ դելու համար: Ներսէս խնդուք մը փրթաւ. ճիշդ տեղը ինչպէ՞ս եմ... զաղտնի ոստիկանի մը տան մէջ... ոտքովս ինչպէ՞ս եմ ծուղակը... մարդուն ափին մէջ եմ: Սուտ խօսած պիտի ըլլամ, եթէ ըսեմ թէ առաջին վայրկեաններուն չմտահոգուեցայ: Բայց հակադրեցութիւնը չուշացաւ: Թերեւս ալ բարի է ու բարենշան այս ամէնը: Ամէն ինչ ճարպիկութենէս կախում ունէր: Եթէ մարդամօտիկ մէկն էր Հէր Սաքը եւ եթէ մտերմանամ իրեն հետ, գուցէ օգտակար ալ ըլլայ նոյնիսկ: Փորձեմք:

Բնակութեանս երկարաձգման համար տասներհինգ օրէն պէտք է ներկայանայի ոստիկանութեան. եթէ, խորհեցայ, չներկայանամ ու չարձանագրուիմ, անշուշտ հետքս կորսընցուցած կ'ըլլամ. սակայն այդ պարագային ալ, անհրաժեշտ պահուն, Գերլինէն դուրս պիտի չկարենայի ելլել եւ կամ ով դիտէ ինչ դժուարութիւններու պիտի հանդիպէի: Կենսական կարեւորութիւն ունէր ուրեմն, ամէն գնով մտերմանալ Հէր Սաքին հետ: Երիտասարդ էր եւ անշուշտ դրամի պէտք ունէր, կը տրամաբանէի, քանի որ սենեակ մը վարձու տալու ելած էր եւ դրամը անդիմադրելի փոր-

ձիւ մըն է շատ անգամ:

Ժամանակ կորսնցնելու չէի եւ պէտք էր արագ գործել: Կէսօրին տուն վազեցի ճաշի. օրական երկու ճաշով վարձած էի սենեակս: Մայր Սաքը, Ֆրաու Հանա, խնդումներս զիս դիմաւորեց ու յայտնեց թէ ճաշս պատրաստ է արդէն եւ սենեակս տարուած. խնդալով եւ պատանեկան անփութութեամբ մօտեցայ իրեն, քիչ մը տնտնալու նպատակով. բառարանիս օգնութեամբ օղէն ջուրէն ճառեցի եւ հասկըցուցի թէ շատ կը սիրեմ Գերմանիան ու գերմաներէնը եւ պիտի ջանամ շուտ մը սորվիլ: Ան ալ կը զուարճանար ու կը խնդար: Տնտնալս հաշիւ էր ու առաջին հաշիւս ճիշդ ելաւ. Հէր Սաք ներս մտաւ: Մայրը փութաց մեզ ներկայացնել իրարու. ձեռք սեղմեցինք: Առաջին տպաւորութիւնս շատ լաւ էր. մօրը պէս խնդումներս, բարձրահասակ, վայելչակազմ, խարտեալ մազերով տղայ մը, տունի տղայ մը, որ մօրը բերնէն կախուած էր ամէն վայրկեան, ինչպէս հետադային ալ վկան եղայ: Բարեկամական եւ հոգածու շեշտով մը կը խօսէր, բնականաբար շատ բան չէի հասկնար, բայց անգրագարձայ որ ներքին մտահոգութիւնս կամ վախս մէկէն փարատած էր: Գացի սենեակս ու ճաշս շուտ մը լպըրտեցի, որպէսզի տանտիրոջս հետ քանի մը բառ եւս փոխանակեմ:

Քանի մը օր վերջ, ճաշէս վերջ սպասման սենեակը նորէն կը տնտնայի, երբ ոտնաձայներէն հասկցայ որ Հէր Սաք դուրս ելլելու կը պատրաստուի մօրը հետն ալ խօսելով միաժամանակ: Փողոցի դրան առջեւ հասայ իրեն եւ բառարանս բանալով, մատս դրի «չապիկ» բառին վրայ ու կարդացի «իխվիլի այնի հետ գաուֆըն» ու գէշ աղէկ հասկըցուցի թէ չապիկ ծախող խանութ մը կը փնտռեմ: Ժամացոյցին նայեցաւ եւ բաւ կամ հասկցուց, ծիծաղելով.

— Ժամը երեքին հոս ինձի սպասէ... քեզ աղուոր խանութ մը կը տանիմ:

Առաջին քայլս բարեյոյս էր: Վաղեցի էնկլիշէ Քաֆէ, ուր գտայ Շահանը դաւաթ մը գոնեաքի առջեւ: Առանց սենեակիս տեղն ու դիրքը յայտնելու եւ առանց տանս անդամներուն անուները տալու պատմեցի թէ ինչ ըրած եմ:

ԱՐՇԱԿԻՐ ԾԻՐԱԿԵԱՆ, 1922ից Պերլինի մէջ

Ու միաժամանակ խնդրեցի մեր տղոցը խօսիլ, որ չըլլայ, չըլլայ զիս ճանչնալու գան, երբ գերմանացիի մը հետ տեսնեն զիս: Տանտէրս Ուլանտ շրջանի աւագ գաղտնի ոստիկանն էր: Ծահանը ապշած մնաց ու ըսաւ.

— Կարծեմ ըրածդ վտանգաւոր բան է, փոխէ տեղդ:

Երտակը ես ալ առաջին վայրկեանին վտանգաւոր գտայ կացութիւնը եւ սենեակս փոխելու գաղափարը անցաւ մտքէս. բայց քանի մը օր տակաւին մնալու էի. նայինք ինչ դուրս կուգար: Այդ քանի մը օրը վճռական ազդեցութիւն ըրաւ եւ այլեւս սենեակս փոխելու ամենափոքր գաղափարն իսկ չուենեցայ:

Ժամը երեքին երբ տուն վերադարձայ, զիս դիմաւորեց 17-18 տարեկան թարմ, սիրուն եւ լեցուն մարմնով աղջիկ մը, որ գրեթէ բացազանչելով հարցուց.

— Օ, դուն մեր նոր վարձակա՞նն ես...

— Այո. իսկ դո՞ւք ով էք...

— Ես Հէր Սաքի փոքր քոյրն եմ, Պերթա...

Հասկցուեցաւ: Հայրերնին կառավարական բարձր պաշտօնեայ, տարի մը առաջ մեռած էր. մեծ քոյրը ամուսնացած էր եւ միակ աշխատող բազուկը եզրայրն էր եւ ինձի տրուած սենեակն ալ անորն էր: Մասամբ բառարանով, մասամբ զօրութեամբ կը հասկնայի, ինչ որ Օրիորդ Պերթային ալ մեծ զուարճութիւն կը պատճառէր: Կը մտածէի որ այլեւս անհրաժեշտ է ամենակարճ ատենուայ մէջ մտերմանալ այս պարզ ու բարի մարդոց հետ եւ դառնալ ընտանիքի մէկ անդամը: Ճամբան կը հարթուէր:

Հէր Սաք ճիշդ ժամուն եկաւ, լուացուեցաւ ու միասին գացինք Քիւրֆիւրսթընտամ, կոկիկ խանութ մը, ուր քանի մը շապիկ ապսպրեցի, հատ մըն ալ իրեն համար. մեծ դժուարութեամբ ընդունեց: Միասին մտանք նաեւ մերիններուն սրճարանը, կնկիւղէ Քաֆէ, ուր նստած էին Ծահանը եւ Արամը: Քանի մը հատ կոնձեցինք: Ծահանը աչքի պոչովը կը նայէր, իսկ Արամ կ'երեբցնէր գլուխը, կարծես ըսելով, — «Շուտիկ, գլուխդ փորձանքի խօթեր ես»: Քաֆէի յաճախորդները կը ճանչնային տանտէրս եւ պատիւներ կ'ընէին: Վճարումի պահուն փութկոտութեամբ ձեռքս

զրպանս տարի, տրցակ մը մառք հանեցի տուրի սպասեակին եւ դուրս ելանք: Ան պարտականութեան գլուխը դնաց, ես ալ երկու սրուակ գոնեաք, տուրի մը նշաշաքար առնելով, շիտակ տանս ճամբան բռնեցի: Այս անգամ ծանօթացայ տանս «կարեւոր» մէկ անդամին, որուն խօսքը չէին ըրած տնեցիք:

Սպասման սրահին մէջտեղ պառկած էր հսկայ շուն մը, դունչը թաթերովը ծածկած եւ աչքին պոչովը կը նայէր:

— Ա՞ս ինչ է... աս ուրտեղէ՞ն ելաւ, հարցուցի սպասուհիին:

— Օ, մեր Ֆրիցն է.

— Կը խածնէ՞, հարցուցի, բաւական դժուարութեամբ «խածնել» բառը գտնելէս վերջ:

— Օ, ոչ, գոչեց խնդալով, մեր Ֆրիցը բարի է...

Մօտեցայ շան եւ ստեւները փայփայեցի: Անհրաժեշտ էր մտերմանալ նաեւ Ֆրիցին հետ. ոստիկան շուն էր եւ լաւ մարդուած: Ալ ամէն անգամ որ ստիպուած ըլլայի դուրսը ճաշել, տանը ուտելիքս, իսկ տունը ճաշած օրերուս, ալ աւելցուքները եւ երբեմն ալ մսի համեղ պատուաներ կը կերցնէի Ֆրից բարեկամիս, որ ինծի կապուեցաւ շան մը պէս: Դուրսէն կը բերէի նաեւ շաքարեղէններ եւ Փրանքֆուրթը: Ինչ կ'ըլլայ չըլլար... Միշտ ալ փողոց կը հանէի եւ ամէն օր սենեակս կուգար եւ անկիւն մը ինծի կը սպասէր:

Տանս գործերը լաւ ընթացք առած էին: Ոստիկանապետը եւ քոյրը կը տանէի թատրոն. եւ 5-10 օրուայ մէջ յաջողած էի տան տղայ դառնալ: Իսկ դուրսի մեր գործերը տակաւին խառնակ էին: Սաք ընտանիքը դիս կը ճանչնար, ինչպէս ըսի, իբրեւ ուղմանահայ հարուստ ընտանիքի դաւակ, որ Պերլին եկած էր դպրոց երթալու: Տոլար ունէի եւ այդ օրերուն, մէկ հատիկ տոլարով ամբողջ օր մը կրնայիք դուարձանալ:

Ինչպէս կ'ըսեն, կոնակս ապահոված էի գրեթէ. իսկ կրակի առաջին դժին վրայ անշարժութիւն կար եւ կամ սառորեկրեայ խուլ աշխատանք, որ տակաւին որոշ արդիւնքի մը չէր յանգած:

Իրիկուն մը կայարանի մօտակայ Համպուրկ անուն ճաշարանի մը մէջ իրար գտանք: Շահանը, Հրաչը, Արամը, Արշակն ու ես: Նախկին ոստիկանապետ Ս. դեռ չկար: Հրաչը երկար ղեկուցում մը տուաւ: Տակաւին չէր կրցած թափանցել բարձրաստիճան Թուրքերու շրջանակէն ներս: Բայց մտերմութիւն հաստատած էր ձեմալ Ազմիի տղուն էքմելին հետ. միասին պտոյտներ ըրած էին եւ յաճախ իրար կը գտնէին: Յոյս ունէր քանի մը օրէն արժէքաւոր տեղեկութիւններ բերել մեզի: Իր քաղած հատուկոր տեղեկութեանց համաձայն, հաւանական էր որ ձեմալ եւ էնվեր փաշաներն ալ քանի մը օրէն այդ կողմերէն անցնէին:

Փնտտուքի եւ սպասման շրջանն էինք տակաւին: Բուն հետապնդումը ստանձնած էր Ս. Ն., բայց ան ալ մէջտեղ չկար: Արամը, Արշակն ու ես վարագոյրին ետեւը կը մնայինք, ի պահանջել հարկին մէջտեղ ելլելու համար: Օրերը ամուլ պէտք չէ անցնէինք, հետեւաբար մենք ալ գործի անցանք: Ձեմալ Ազմիին տունը տեւական հսկողութեան տակ պահեցինք. առաւօտները Արամը, յետոյ Արշակը, վերջը ես: Մէկ երկու օր վերջ, հասկցուեցաւ որ հետապնդումը ամբողջովին վրաս կը մնայ. Արամ շուտ կը յոգնէր եւ սպասելու համբերութիւնը շունէր մանաւանդ: Իսկ Արշակ իր արտաքինով անյարմար էր հետապնդումի, կրնար կասկածներ տալ: Դող մը եկաւ վրաս. Հոռոմի պատմութիւնը կը կրկնուէր: Համակերպութեամբ տարի այս նոր բեռը:

Կը մնար գլխաւոր մէկ մտահոգութիւնս: Թուղթերուս արձանագրութիւնն էր եւ չէի գիտեր թէ ինչպէս պիտի կարգադրուէր: Տաս օր առաջ խօսած էի Հէր Սաքին, որ Թուղթերուս վրայ աչք մը պտտցնելէ վերջ ըսած էր.— Դեռ ժամանակ ունիինք... քանի մը օրէն կը կարգադրենք: Սակայն ժամանակն ալ անցաւ ու Հէր Սաքը բոլորովին մոռցած էր: Մտացրիւ երիտասարդ էր եւ այս պարագան պէտք էր օգտագործել: Արդարեւ, հետեւեալ օրը, այն պահուն երբ աճապարանքի մէջ էր ու կը պատրաստուէր մեկնել, հագուած-չքուած մօտեցայ իրեն, Թուղթերս ձեռքս ու հարցուցի.—

— Հիմա երթա՞նք.

— Օ, ըսաւ, հիմա այնքան զբաղած եմ որ... վաղը չէ միւս օր բոլորովին ազատ եմ. միասին կ'երթանք:

Այդ օրն ալ, ես այդ գեղեցիկ առիթը դիտմամբ փախցընելու նպատակով, Ֆրաու Հանան եւ Ֆրոյլայն Պերթը թատրոն տարի. յետոյ մտանք ծաղարան մը, որպէսզի ուշ վերադառնանք տուն: Այս խաղով միշտ կը յետաձգէի թուղթիս արձանագրութիւնը, որպէսզի ուստիկանութեան քով արձանագրութիւն չունենամ:

1922 ՄԱՐՏ 14.— Այս գիշեր խորհրդակցութիւն մը ունեցանք, Ս.ին հետապնդման արդիւնքը իմանալու համար: Տուինք նաեւ կարեւորագոյն որոշումը: — Թուրք ջարդարներու խումբը մէկ հարուածով մաքրագործել: Համախումբ գտնել, ձեմալ եւ Էնվեր փաշաները, Էթէ Պերլին ըլլային եւ Պէհաէտտին Շաքիրը, ձեմալ Ազմին, ուստիկանապետ Պետրին, ձեւտեթը ու ուրիշներ՝ ներս խուժել անոնց հաւաքատեղին եւ տեղւոյն վրայ բոլորն ալ զնդակահարել: Հսկայ ծրագիր, որ կը զրդուէր մեր միտքն ու ջիղերը եւ անսահման խանդավառութեամբ լեցուցած էր մեր սիրտերը: Բայց ո՞ւր եւ ե՞րբ հրէշները համախումբ կրնայինք գտնել. սա էր կարեւորը: Այս գործը վստահուած էր Հրաչին կամ Մեհմէտ Ալիի եւ Ս.ի հետապնդումներուն և անոնց բերելիք տեղեկութիւններու հիման վրայ հարուածելու ժամը պիտի ճշդէինք: Ու բոլորս ալ հաւատացած էինք որ մեր ուժերը բաւական են:

Պէտք է ըսել որ հետապնդումները հոս Պերլինի մէջ խիստ դժուարացած էին: Թալաթի սպանութեան ատեն, Թուրքերը հաւանաբար խորհած էին որ եղածը Հայ ուսանողի մը կամ տաքարիւն վրէժխնդիր երիտասարդի մը գործն էր: Հայերը Եպարբոսին սպանութեամբ գոհացած պիտի ըլլային: Բայց... երբ Հոոմի մէջ Սայիտ Հալիմ փաշան ալ սպաննուեցաւ, համոզուեցան որ յատուկ կազմակերպութիւն մը նպատակ ըրած է մաքրագործել Իթթի-հատական ջոջերը եւ զանոնք հարուածել: Հետեւաբար այդ ջոջերը ասդին անդին փախուստ տուած էին հետքերին կորսնցնելու համար: Անանկ որ իւրաքանչիւրը փնտոել եւ

գտնել պէտք էր եւ ասիկա օրերու եւ շաբաթներու կը կարօտէր:

Յետոյ ուշադրաւ պարագայ մը կար, որ մասնաւորաբար նկատողութեան առած էինք:

Բարձրաստիճան Թուրքերը կամ Իթթիհատական արիւնարրու պարագլուխները, Հոոմի մէջ համարձակօրէն կը շրջէին, սրճարան, գարեջրատուն կամ շքեղ պանդոկներու հիւրանոցները: Մինչդեռ հոս, բացարձակապէս դուրսը չէին երեւար: Մենք ոտքի տակ առած էինք գերման մայրաքաղաքին ծանօթ ու յաւազոյն սրճարաններն ու ճաշարանները, մտած էլած էինք եւ ոչ մէկը դատած էինք: Որոշ էր որ միայն տուներու մէջ իրար կը դանչին: Հաւանաբար նաեւ կարգախօսներով կամ երկրորդական կամ երրորդական արրանակներու միջոցաւ: Եւ տակաւին մենք գտած էինք միայն Տրապիզոնի ճիւղ կուսակալ ձեմալ Ազմիին տունն ու խանութը, շնորհիւ Հրաչին, որ, ինչպէս ըսի, մտերմացած էր Էթմէլին հետ: Իսկ այդ տունը րոտածն ալ պարզ բնակարան մը չէր, այլ հսկայ քառակուսի պլաթ մը, բաղձաթիւ յարկարաժիններով: ձեմալ Ազմին գնած էր այդ տունը կամ արարթմանները, իր ջարդած Հայերուն դրամովն ու հարստութեամբը:

Ժողովը հազիւ աւարտած տան ճամբան բռնեցի, անցնելով ձեմալ Ազմիի խանութին առջեւէն: Շքեղ ու ընդարձակ խանութ մըն էր, որ կը նայէր Քիւրֆիւրսթընտամի վրայ: Լաւազոյն եւ տափնակարգ այլազան սիկարէթներ, սիկատներ կը ծախէր Ազմիին տղան Էթմէլը: Այս խանութը՝ հոն հաստատուած կամ նորեկ Իթթիհատականներու հանդիպման վայրն էր. եւ Էթմէլը նորեկները կ'առնէր իրենց տունը կը տանէր. բաւական յաճախորդներ գնումներ կ'ընէին: Կը մտածէի թէ ինչու մինչեւ հիմա Ս.ն մեզի տեղեկութիւն մը չէ բերած: Հասոյ տուն եւ Ֆրից բարեկամս պտտոցնելու տարի. նոր անուն մը տուած էի անոր. Ռօպերթ. այս անունով կը կանչէի զայն ու անասունն այ ինքզինք կը ճանչնար: Այդ գիշեր օր. Պերթն ալ մեզի կ'ընկերանար:

Յաջորդ օր ձեմալ Ազմիի խանութին կողմերէն անցնե-

լէ վերջ, մտայ սրճարան մը, ուր երկար ատեն մնացի: Չեմ
զիտեր ինչ բանէ գրողուած, կ'ուզէի հասկնալ թէ Ս.ն ո՞ւր
է եւ ինչ կ'ընէ. քանի որ այդ շրջանակին եւ ջարդարար
տաճիկին տան հսկողութիւնը իրեն յանձնուած էր. կ'ուզէի
անպայման հասկնալ, երեւի Մ.էն բերանս այրելուն հա-
մար: Երբեմն հինգ տաս վայրկեան երեւան կուզար ու
կ'անհետանար: Չարմանալի էր. մնացեալ ժամանակը ո՞ւր
կ'անցնէր: Երեք օր շարունակ նոյն տեղն էի, առտուընէ
մինչեւ իրիկուան ժամը 5, երբեմն ալ գիշերը, եօթնէն մին-
չեւ տասնութէկ: Ս.ն հոն չէր բլար:

Ս.Ն ԶԵԿՈՒՅՈՒՄ ԿՈՒՏԱՅ

ՄԱՐՏ 18.— Այս գիշեր խորհրդակցութիւն մը եւս ու-
նեցանք: Ս.ն եկաւ ու ղեկուցում տուաւ: Մեծ խնամքով
պատրաստուած էր իր տեսած գործերուն հաշուեկշիռը,
ժամերէն զատ վայրկեաններն ալ մատնանշելով: Նախկին
ոստիկանապետը կարծես Փարլամենտի առջեւ ըլլար, փայ-
լուն բառ ու խօսքերով կը համեմէր իր ղեկուցումը, այն-
քան ճարտարութեամբ, որ կ'ըսէիր հիմա ծափահարութիւն-
ները պիտի փրթին: Տեղ մը յայտնեց նաեւ թէ ամէն ան-
գամ որ ձեմալ Ազմին տունէն դուրս կ'ելլէ, երկու չէկ
մարդիկ կը հետեւին իրեն. եւ իր կարծիքով անոնք գերման
զաղտնի ոստիկաններ են:

Շահանր, Հրաչր, Արամն ու Արշակը հետաքրքրու-
թեամբ մտիկ կ'ընէին: Բոլորին դէմքերը գոհունակութիւն
կ'արտայայտէին. հաւանաբար այդ պահուն բոլորնալ հա-
մոզուած էին որ դատած են բուն գործի մարդը. ան, որ քա-
նի մը օրէն մեծ ջարդարարներուն թագստոցները երեւան
պիտի հանէ: Շահանր ձեռքը երկարեց առջեւը դրուած
գոնեաքի գաւաթին, հաւանաբար Ս.ին կենացը պարպելու
համար, երբ յանկարծ միջամտեցի եւ ըսի որ քանի մը
հարցումներ պիտի ուղղեմ ընկերոջ.

— Խնդրեմ, ըսի, ղեկուցումիդ մեծ ուշադրութեամբ
հետեւեցայ. յայտնեցիր որ ամէն օր ձեմալ Ազմի փողոցը
կը գտնուէիր, բացի ճաշի ժամերէն, այսինքն 12.30-1:

Արդ, այս վերջին երեք օրերուն, առտուան ժամը 8-էն մին-
չեւ իրիկուան ժամը 5, երբեմն գիշերներն ալ ես այդ կող-
մերն էի, ցերեկները ճաշի համար միայն ժամ մը բացա-
կայելով: Գիշերները Ծրիցին հետ. ես հապիւ քանի մը
վայրկեան քեզ տեսած եմ...

Ս.ն կատղեցաւ. սուտ խօսած էր եւ սուտերը երեւան
էլած էին շատ շուտ: Ե.ը գոնեաքի գաւաթը վար դրաւ.
Իսկ տղաքը լուսութիւն կը պահէին: Չեկուցարերը փորձեց
մեղադրել զիս. կարեւորութիւն չուի: Այս անգամ շառ-
լաթանութեան զարկաւ. յայտնեց թէ ինք իր կեանքի ամ-
բողջ տեսողութեան շատ կարեւոր պաշտօններ վարած է,
թէ մինչեւ այսօր ոչ ոք զինքը քննադատած է եւ թէ առաջին
անգամն է որ տղեղ քննադատութեան մը կը հանդիպի...

— Դժբախտաբար սուտ կը խօսիս, պատասխանեցի
նեղարտած: Սաղի էլած ես մեր բնկերներու կեանքին եւ
մեր սուրբ գործին հետ: Ես ալ տեսայ ձեմալ Ազմին քանի
մը անգամ. ետեւէն պացող մարդիկը գերմանացիի չէին
նմաներ. ետեւէն պացողը կամ տղան էքմէն էր եւ կամ ու-
րիշ թուխ տղայ մը: Այո, երեք օրուայ մէջ քեզ տեսած եմ
միայն քանի մը վայրկեան:

Խնդիրը կը մեծնար: Շահանր միջամտեց եւ Ս.ին հրա-
հանդեց յաջորդ օրը մեկի նոր տեղեկութիւններ բերել:
Նախ Ս.ն մեկնեցաւ. յետոյ Արամն ու Արշակը: Երեքնիս
մնացինք, Շահանր, Հրաչր եւ ես: Շահանր շատ սրտնեղած
էր մասնաւորաբար Պոլսէն եկած նամակէ մը: Ս.ի ղեկու-
ցումին վրայ Պատասխանատու Մարմինը վախցած, շփո-
թութեան մատնուած էր եւ յոռետեսութիւն կը յայտնէր:
Ամէն ինչ կը խառնակէր:

Հրաչր կամ Մեհմէտ Ալին ալ տխուր էր. ծանր ու ճըն-
շող պարտականութիւն մը ստանձնած էր ու տղակաւին քանի
մը փոքր ջարդարարներ միայն յաջողած էր ճանչնալ, ո-
րոնք երբեմն կը խօսէին իրենց շահատակութիւններէն եւ
իրենց մեծերուն զաղանութիւններէն, թրքափայել պար-
ծանքով: Ու պէտք էր դիմանալ հոգեկան տառապանքնե-
րուն: Եւ հիմա ալ Ս.ին յերիւրանքները: Ինքն ալ այդ
կողմերը գտնուած էր քանի մը անգամ, բայց չէր հանդի-

պած Ս.ին, մինչդեռ քանի մը անգամ դիս տեսած էր: Պահ մը լուր իրար դիտելէ վերջ, դուրս ելանք. այն ատեն Հրաչին առաջարկ մը ւրի:

— Ս.ը փորձենք. իրեն տանք ականաւոր Թուրքի մը հասցեն, բայց բոլորովին տարբեր տեղ մը, հեռու տեղ մը եւ երկու օր ալ պայմանաժամ: Նայինք ինչ ղեկուցում պիտի բերէ. նայինք ինչ պիտի պատասխանէ այս անգամ երբ յերևրէ:

Ըրածս դաւ էր, սակայն անհրաժեշտ: Հրաչը ժպտելով ընդունեց:

Կը վերադառնամ «ներքին հետապնդում»իս: Ժամը իննուկէսն էր երբ տուն հասայ. սպասուհին ճաշս բերած էր սենեակս եւ ինքն ալ կը սպասէր ինծի. տեսնելով գերմաներէն սորվելու ջանքս եւ մանաւանդ խօսելու բուն փափարս, հոգածութեամբ կը վերաբերէր ինծի հետ: Հազիւ 25-26 տարեկան կար, հասակաւոր ու սիրուն. ճաշելու ատեն ոտքի վրայ կը մնար, տեւականապէս շաղակրատելով, սրպէտի դուրձանամ եւ ծիծաղելով գերմաներէնիս վրայ, որ քիչ մը անկապ, քիչ մը կապուած նախադասութիւններէ եւ կտոր-կտոր ջարդուած բառերէ կազմուած էր: Տարօրինակ էր որ շատ ախորժ չէի զգար անոր ներկայութենէն. պարզապէս մէկ բանի համար: Զեռքերը շատ խոշոր էին, առնական ձեռքեր, որոնք աւելի խտացած կամ ծանրացած էին ամենօրեայ լուացքի եւ տնային դանազան գործերու պատճառով: Այնպէս որ երբեմն կը վարանէի ձեռքէն կերակուր առնելու: Այդ գիշեր ախորժակս կտրած էր. հազիւ պատառ մը բան կերայ, մնացեալը տուի Ծրից կամ Ռոպերթ բարեկամիս, որ սովորականին պէս, եկած էր քովս ու հաւատարմութեամբ ձեռքերս կը լիզէր: Որոշեցի զայն դուրս հանել. շղթան չդտայ: Գացի Մայր Սաքին դուռը դարկի, շղթան ուղելով: Օրիորդը դուռը բացաւ ու շղթան երկարեց՝ յետոյ փափաքեցաւ ինծի ընկերանալ: Ծրիցը մէջտեղերնիս առած, զուարճանալով ու ծիծաղելով շրջեցանք փողոցներն ու պողոտաները, կտրելով փոքր հրապարակներ: Հաճոյքներէս մէկն էր այս ձեռով սլքտալ ձեմալ Ազմիտի տան կողմերը, անակնկալի մը հանդիպելու յոյսով:

Մտանք Քուրֆուրթընտամ: Հէր Սաք որ պաշտօնէն տուն կը վերադառնար, մեղի եկաւ միացաւ. իրեն առաջարկեցի էնկլիշէ Քաֆէ մտնել, քանի մը հատ կոնծելու համար: Հաճոյքով ընդունեց, քոյրն ու Ծրիցը տուն ճամբելէ վերջ: Ծամբան քիչ վերջ մեղի միացան երկու պաշտօնական հագուստով ուստիկաններ, որոնք տար-տաք խօսակցութեան մը բռնուեցան տանտիրոջս հետ, կարծեմ անտասին մէջ գործուած ոճիրի մը մասին: Ծրից, ոճրապորժը գտնելու գործին մէջ մեծ դեր ունեցած էր, ինչպէս յետոյ ինծի հասկցուց տանտէրս: Անոնց քովէն անփութօրէն կը քալէի, երբ էնկլիշէ Քաֆէի մօտերը յանկարծ մեր գիմաց ելան Շահանը եւ Արամը, որ բատ սովորութեան, դարձեալ նշանակալից գլուխը կը շարժէր: Բայց երկուքն ալ գարմանքով կը նայէին, հակառակ անոր որ քանի մը անգամ դիս տեսած էին ուստիկաններու հետ: Ամէն անգամուն ալ չէին կրնար զսպել իրենց դարմանքը, բայց բնականաբար բնաւ զիս ճանչնալու չէին դար: Քթիս տակէն խնդալով, եւ պէտք է ըսեմ, «չախա» ընելու մտքով, անմիջապէս մտայ Հէր Սաքին թեւը, մտերմութեանս աստիճանն ալ անոնց հասկըցնելու համար:

Դրան մօտ ուստիկանները բաժնուեցան մեղմէ եւ երկուքս ներս մտանք եւ սեղան մը դրաւեցինք: Ալ մտերմացած էինք իրարու հետ եւ ալ չէր խրտչեր նուէրներէս ու հրաւէրներէս: Անհրաժեշտ էր որ բոլորովին կապուէր ինծի: Քանի մը հատ կոնծելէ վերջ, տասը տոյարնոց մը յանձնեցի իրեն, խնդրելով որ յաճող օրը աւրէ ու ինծի բերէ. յետոյ ժամադրութիւն մըն ալ որոշեցինք, լաւ դերձակի մը երթալու, ձեռք մը հագուստ ինծի կարել տալու համար: Բոլոր առաջարկներս մեծ բարեացակամութեամբ կ'ընդունէր:

Պահ մը, ուրկէ ուր, յանկարծ երեսս պիշ-պիշ նայեցաւ ու հարցուց. «Վաս հապրնգի կեմախթ միտ էօյրեմ բաս»: «Բայց թուղթերդ ինչ բրիւ... արձանագրուեցա՞ր...»: — «Նիից», պատասխանեցի, այսինքն ոչինչ. յետոյ աւելցուցի, «բայց չէ՞ որ դուն պիտի ընէիր... դուն չըսի՞ր որ քանի մը օր սպասէ: — Օ, բոլորովին մոռցայ,

իրաւ է... ինչ որ է, բան մը կ'ընենք, հողդ մի ընեք»...
րաւ :

Յաջորդ ատու Վիեննայի Փօսթ-Ռեսթանտէն նամակ
մը առի: Գայիանէն Պուլէն կը զրէր, զիս մեղադրելով որ
չեմ պատասխաներ իր նամակներուն: Չկը պիտեր որ Պեր-
լին կը գտնուիմ եւ շիտակ բսելով սիրտս նեղ կը ու զրելու
փափաք չունէի: Ընկերս Ա. Ս. ր այդ նամակները կ'առնէր
ու ինծի կը զրկէր: Այս անգամ պատասխան մը զրկեցի
Վիեննայի ճամբով: Յրիցը կրկին փողոց հանեցի, սովո-
րական վայրերէն անցնելու եւ քիչ մըն ալ տրամադրու-
թիւնս շտկելու համար: Նորութիւն մը շկար եւ նոր հա-
ւաքոյթի մը հրակը այ չունէինք: Կը խորհէի որ մեր լըր-
տեսական ցանցը տկար կազմ մը ունէր: Ինչո՞ւ իւրաքան-
չիւրս ընկերուհի մը չունենար, այդ շքեղ սրճարան-դարե-
ջըրատուններուն մէջ աւելի ազատ ու աւելի ապահով շրջե-
լու կամ նստելու եւ հետապնդում կատարելու համար:
Օտարական մը, երբ յաճախ միս մինակը ստիպուած է նոյն
վայրերը յաճախելու, կամ փողոցները պտտելու, կրնայ
կասկածներ հրաւիրել: Այնպէս որ Արամին իրաւունք կու-
տայի, երբ կը տրտնջար, ու սիրտն ալ կը նեղուէր, մա-
նաւանդ ոտքն ալ կը ցաւէր:

Ինականարար առատ գումարներ պէտք էին ասոր հա-
մար եւ մենք չունէինք: Իմ պարտպաս տարրեր էր եւ դոնէ
օրուան որոշ ժամերուն կրնայի պտոյտներ ընել Օր. Սաքի
կամ Պերթային հետ: Տուն վերադառնալէս վերջ շեր Սաք
եկաւ ու Յրիցը առաւ տարաւ. Յրիցն ալ ոստիկան էր ու
երբեմն գործի կը տարուէր: Մեղք որ վերամաներէն չէի գի-
տեր, շատ մը պաղտնիքներու կրնայի տեղեկանալ նոյնիսկ
այդ տան մէջ: Ոչ միայն զիս տան տղու տեղ դրած էին,
այլ եւ մանկամիտ պատանիի կամ երախայի: Եւ դերս շատ
լաւ կը խաղայի: Նուէրներ կը տանէի «մայրիկիս» եւ «քոյ-
րիկիս», անուշեղէններ կամ կանացի թեթեւ արդուզարդի
կտորներ եւ կը փորձէի պերմաներէն նախադաճութիւններ
կազմել. ու միասին քահաճներ կը փրցնէինք: Չափազանց
ուրախացան երբ յայտնեցի, թէ մօտ օրէն դպրոց գիտի ար-
ճանապարհով. տարիներով իրենց տունը մնալու հետա-

պատկերով խանդավառուած էին:

Գիշեր մը բոլորս մէկ հիւրանոցը նստած կը խօսակ-
ցէինք, չէն ու զուարթ մթնոլորտ մը ստեղծուած էր: շեր
Սաք իր ոստիկանական ատրճանակը աթոռի մը վրայ դրած,
հայեւրին առջեւ օձիքը շտկելով դրադած էր: Յրաու Հանա
գուլպայ կը հիւսէր շաղակրատելով, իսկ Պերթան ալ գիրք
մը կը կարդար, երբեմն խօսակցութեան խառնուելով: Խե-
լօքիկ մը ոտքի ելայ, մօտեցայ աթոռին, ատրճանակը վեր-
ցուցի, խողովակը աչքիս ուղղեցի, իբրեւ թէ զայն կը
քննեմ եւ ձեռքս բլթակին տարի: շեր Սաք նկատեց եւ մէ-
կէն խենթի նման վրաս խոյացաւ ու ատրճանակը ձեռքէս
յափշտակեց սարսափահար դէմք մը առնելով: Մայրը յան-
դիմանեց զայն, իսկ քոյրիկը դող մը անցուց: Ինձմէ զատ
բոլորն ալ զէնքէ կը հասկնային եւ ես խեղճս չէի անդրա-
դառնար թէ ինչ մեծ վտանդի մը ենթարկած էի ինքզինքս:
Միամիտ դարմացումով երեսնին նայեցայ, բսել ուղեւով,—
ի՞նչ կայ, ի՞նչ պատահեցաւ, ինչո՞ւ այդ իրարանցումը:

— Բայց պիտի մեռնէիր, գոչեց շեր Սաք:

— Օ, ոչ, պատասխանեցի. ասանկ փոքր բանէ մը
մարդ կը մեռնի՞ ... խոչըր հրացանները մարդ կը մեռցնեն:

Խնդացին վրաս այն համոզումով որ առաջին անգամ
ըլլալով կեանքիս մէջ զէնք կը տեսնէի: Սոստացայ մէյ մըն
ալ ատանկ գործիքի չդպչիլ:

Եթէ շեր Սաք զիտնար որ այդ վայրկեանին իսկ, կո-
ղիս կը կրէի ամերիկեան Սեվէյն շնորհալի ատրճանակ մը,
եւ իրմէ շատ աւելի ճարտարութեամբ կրնայի դորձածել,
ապահար պիտի մնար եւ ինչ պիտի ըսէր արդեօք: Քիչ մը
վախով, քիչ մը յուզումով եւ ծիծաղելով այնպէս մը դերս
կատարած էի, որ ողբացեալ Սեւումեանը անգամ եթէ ա-
կանատես ըլլար, զիս պիտի ծափահարէր ու շնորհաւորէր...

ՀՐԱԶ ԿԸ ԳՏՆԷ ԵՒ ԵՍ ԿԸ ՍՏՈՒԳԵՄ

Յաջորդ օրը Գուրգիւրսթենտամի վրայ գտայ Հրաչը, դէմքը կը ճառագայթէր: Նշան ըրաւ որ հետեւիմ իրեն. քովընտի փողոց մը մտանք:

— Թորոզոմ, շատ ժպտելով, քեզի հրաչալի լուր մը տամ... Պէհաէտտին Շաքիրին բնակարանը գտայ...

Ուրախութենէս ուժով մը սեղմեցի ձեռքը:

— Շահանը դիտէ, աւելցուց. այսօր միեւնոյն սրճարանը պիտի հաւաքուինք եւ մեր որոշումին համաձայն ուղիղ հասցէն չպիտի տանք Ս.ին, նայինք ինչ պիտի ընէ...

Անհամբուրութեամբ Հրաչէն առի հասցէն եւ մեկնեցայ անձամբ ալ ստուգելու համար: Սալիկի Փլաց թիւ 22: Գացի հրապարակը, որուն վրայ աստղածէ շարք մը փողոցներ կը բացուէին: Փլացին վրայ 22 թիւը չկար: Խորհեցայ որ շփոթութիւն մը ըլլալու էր. մտայ ամենամօտիկ Կրօյմանչթրասէ փողոցը, ուր գտայ 22 թիւ Աբարթըմանը, դրան վրայ շարք մը կոճակներով: Վարի կոճակը կոխեցի կին մը, հաւանաբար տանտիրուհին եկաւ բացաւ: Սանկ անուն մը նետեցի, հարցնելով որ տղթ. Շախթը հո՞ն կը բնակի: Միաժամանակ կանխաւ բերնիս մէջ ծածմած կտոր մը թուղթը խրեցի փականքին ճեղքին մէջ:

— Հոս ատանկ մէկը չկայ, պատասխանեց կինը ու քաշուեցաւ դնաց:

Քանի մը քայլ հեռացայ ու վերադարձայ. կամացուկ մը հրեցի դուռը, որ դիւրաւ բացուեցաւ թուղթին շնորհիւ: Սպրդեցայ ներս ու վարէն սկսեալ յարկարածիներուն դուռները աչքէ անցուցի: Երկրորդ յարկի վրան էր որ դրտայ փնտռածս. դրան վրայ արարատառ ԱԼՓ բառը գրուած էր: Անշուշտ իջայ, չմոռցայ թուղթը փականքէն հանել, եւ վազեցի ընկերներու հաղորդելու տեսածս: Անմիջապէս այդ տունը հսկողութեան տակ առինք: Փոխն ի փոխ հրակողութիւնը կը կատարէինք: ԱԼՓ անունը յատկանշական էր. ամէն պարագայի Թուրքի մը անունն էր եւ եթէ նոյնիակ Պէհաէտտին Շաքիրն ալ չըլլար այդ ծածկանունին տէրը, մենք պարտաւոր էինք հետապնդել: Ընկերներու խանդա-

վառութիւնը սահման չունէր: Գիտէինք որ Թուրք ջոջերը կեղծ անուններով կը շրջին ու կը տեղափոխուին:

Օր մը, պիտի չմոռնամ, անակնկալ հանդիպում մը ունեցայ Պէհաէտտին Շաքիրին հետ: Իր բնակած տան առջեւ ճերմակեղէն, մետաքս գուլպայ եւ այլ իրեղէններ ծախող խանութ մը կար, ուրկէ գնումներ ըրած էի երբեմն: Յուցափեղկը կը դիտէի. թեթեւ անձրեւ մը կուգար. հովանոցս բացած էի մասամբ դէմքս ծածկելու եւ անցորդները դիտելու համար ալ: Այդ պահուն աչքիս դարկաւ նախ «ռէյէ» տարատ մը, յետոյ «ժաբէթ» մը: Պաշտօնական անձերու տարազ: Կամաց կամաց հովանոցս բարձրացուցի. մարդը դանդաղ դանդաղ կը յառաջանար. տեսաւ զիս ու չեմ գիտեր ինչու թեթեւ մը այլայլեցաւ: Իր այլայլումին վրայ ցարմացող պատանիի նայուածքով իրեն նայեցայ. անցաւ քովէս, բայց կէս մը ետ դարձած ու շարունակ ինծի նայելով: Այդ դիրքին վրայ էր, երբ դիմացէն եկող անցորդի մը զարնուեցաւ ու բաներ մը ըսաւ. հաւանաբար ներողութիւն կը խնդրէր. խնդուքս թունեց:

Այս հանդիպումս Մեհմէտ Ալի — Հրաչին պատմեցի ու խնդացինք: Անկէ վերջ զգոյշ շարժեցայ եւ քանի մը օր այդ կողմերը չերեցայ: Բայց կը մտածէինք. երկու հրէշները, այսինքն Պէհաէտտին Շաքիրն ու ձեմալ Ազմին մէկ անգամէն մաքրելու ատենը չէ՞ եկած:

— Միայն թէ զգոյշ եղէք, աւելցուց Հրաչ տխուր ժըպիտով մը: Այդ օրը կրնայ ըլլալ որ ես ալ հետերնին ըլլամ. մի մոռնաք որ տան մտերիմն եմ. հաւանաբար ինծի ալ միասին դուրս ելլելու առաջարկ ընեն. կրնա՞մ մերժել...

Պատասխան չտուի, բայց մտահոգուեցայ: Հարուածելու վայրկեանին ի՞նչպէս եւ ինչո՞վ կրնայինք երաշխաւորել մեր կտրիճ ընկերոջ կեանքը: Մեր գնդակները կոյր չէին, բայց երբ փոթորիկը կը պայթի... լուռ ու տխուր բաժնուեցայ:

Թալաթ եւ Սայիտ Հալիմ փաշաներուն ահաբեկումները անտարակոյս մեծ ոճրագործները պիտի մղէին ծայրայեղ զգուշաւորութեան եւ խոհեմութեան: Կեղծ անուններու տակ ապաստանած էին Գերմանիոյ մայրաքաղաքը,

ուր ոստիկանութիւնն ալ աշարուրջ պիտի ըլլար, նախկին գինակիրներուն կեանքին ապահովութեան համար: Կեղծ անունը անբաւական էր սակայն. պէտք է ծպտուէին. այս մասին չէին խորհած եւ կամ եթէ խորհած իսկ ըլլային, պիտի կարենային ազատիլ Արդարութեան Հարուածէն:

Մենք ծպտուելու վրայ չխորհեցանք բնաւ, հակառակ մեր անցեալին: Բազմամիլիոն այդ քաղաքին մէջ կորսուած անձանքներ էինք եւ կասկածներ չհրաւիրելու շափ զգուշաւոր: Իսկ կեղծ անուններով, ամենահարուստը: Թէեւ պէտք է մէկը ըլլար, որ իբրեւ թուրք մտնէր հրէշներուն որջերն ու շրջանակը, առանց դոյզն կասկածի, մտերմութեան պահերուն զազտիքներ կորզելու համար:

Այդ մէկը, այդ «կամաւոր»ը ներկայացած էր: Վայելչակազմ ու կենցաղագէտ. սալոնի տղայ, որուն հոգիին խորը սակայն ցեղին վրէժխնդրութեան կրակը կը վառէր: Իրաւաբանական ուսանող Կարպիս Փափագեան կամ մեր ընկերական շրջանակներուն մէջ ծանօթ Հրաչ Ծածկանունով, որ բուն անունն էր մեր Մեծ Նահատակներէն մէկուն, ընդունած էր Մեհմէտ Ալի թրքական անունը եւ ան ալ անբաւական նկատելով, թլփատուած էր, որպէսզի մեր ճամբան ապահով կերպով յարդարէ:

Մեզմէ երկու ամիս առաջ հասած էր Պերլին եւ յաջողած էր մտերմանալ ձեմալ Ազմիի տղուն Էքմելին հետ եւ դառնալ անոր զուարճութեան ընկերը, տան փնտուած բարեկամը կամ հիւրը, որուն ներկայութեան ամէն ինչ կարելի էր խօսիլ: Ներկայացած անոնց իբրեւ կեսարացի մեծահարուստի մը զաւակը եւ սիրելի դարձած էր այդ դազանի որջը այցելող շարք մը բարձրաստիճան թուրքերուն, որոնք հոն հաստատուած էին կամ կուգային կ'անցնէին ինչպէս նաեւ սիրելին՝ հանրմներուն: «Մեհմէտ Ալի»ն քանիցս «քափալիէ» եղած էր նոյնիսկ Թալաթ փաշային այրիին:

Արտաքնապէս անխուով, սրտին քար դրած, օրերով մտիկ կ'ընէր ջարդարարներուն անմարդկային պատմութիւններուն, հայկական կոտորածի անլուր դէպքերուն եւ զազանաւայել մանրամասնութիւններուն: Օր մը, դահլիճին մէջ, այդ անխիղճ Հանրմներն ու զազան Պէյ ու Էֆէնտի-

Հրաչ Փափագեանի վերջին լուսանկարը, 1959

ները հաճոյքով ու ծիծաղներ արձակելով կը պատմեն թէ, ինչպէս ձեմալ Ազմիի հպարտութեամբ իրենց հաղորդած է սա աներեւակայելի հրէշութիւնը.

— Տրապիզոնի Հայերուն երկսեռ առողջ ու սիրուն մանուկները զատեցի, մէկ քանին, 10-13 տարեկան, նուէր տղւի տղուս, իսկ միւսներն ալ կողովներու եւ սնուկներու մէջ տեղաւորել տալով ծովը թափել տուի:

— Պու սեմէ խամսի չօղալսըն, աւելցուցած էր ճիւղը ծիծաղելով:

Հրաշը կամ Մ. Ալին այդ ամէնը կը լսէր անխռով արտաքնապէս, այլ ներքնապէս շարժարուեցող ու տանջուեցող: Ջիղերը քայքայուած էին, ինչպէս կը զգայի ու կը տեսնէի, ամէն հանդիպումիս:

Տարիներ անցած են այդ ահաւոր օրերուն վրայէն: Երբեմն կ'անդրազառնամ որ առանց «ՄԵՏՃԼԱ Ալի»ի կամաւոր զոհողութեան, հաւանաբար հրէշները չլսնէինք եւ անոնք ազատէին մեր վրիժառու գնդակներէն, ինչպէս ազատեցան շարք մը արիւնարբու իթթիհատականներ, Նազմը, Մուամմէրը եւայլն, եւայլն:

Յետոյ ճակատագիրը երբեմն ինչ հեղուկութիւններ ունի: Այն պահուն երբ Հրաշը մտերիմը դարձած էր Թուրք Մեծ Ոճրպործներուն, կամ անոնց ընտանիքներուն, ասոզին, ես ալ մտերիմը դարձած էի անոնց կեանքի ապահովութեան վրայ հսկելու կոչուած գերմանացի զաղտնի ոստիկանի մը, բարեմիտ Հեր Սաբին, որ զիս կը սիրէր իբրեւ ուսմանահայ մեծահարուստ ուսանող, Թորգոմ Ղազարեան անունով: Չեմ ցաւիր Հեր Սաբը խարելու համար, սակայն սիրով ու յարգանքով պիտի սեղմէի իր ձեռքը, եթէ օր մը իրեն հանդիպելու բախտը ունենայի:

ԱՐՇԱԿ ԿԸ ՄԵԿՆԻ

Կէսօրէ վերջ ժամը երկուքուկէսին ատենները Եօախիմ-Թալեր փողոցին վրայ գարեջրատուն մը մտայ, մէկ երկու գաւաթ պարպելու: Դրանք մօտ ինչ տեսնեմ: Արամն ու Արշակը սեղանի մը առջեւ նստած են կարմրած ու սրտնեղ կերպարանքով: Անձանօթի մը պէս քանի մը սեղան անդին տեղաւորուեցայ ու դարեջուր եւ ազանդեր ապսպրեցի: Մերինները կը գիտեմ. անսովոր վիճակ մը ունին եւ առաջին ակնարկով բան չեմ հասկնար: Միայն քանի մը գերմանացի յաճախորդ ծուռ ծուռ անոնց կը նային ու կը մրմռան: Արդեօք Արշակը մէկու մը խօսք նետած է: Գերմանացիներէն մին նոյնիսկ կը հայհոյէ եւ Արշակ տեղը չի պարտկուիր՝ հակառակ Արամին ջանքերուն եւ յորդորներուն: Այդպիսի պահերուն համոզուող ալ չէր:

Լաւ կը ճանչնայի Արշակը. կտրիճ, տղայ էր, բայց երբ խմէր վտանգաւոր կրնար դառնալ: Պոլսոյ մէջ դէպքի մը հերոսը դարձած էր օր մը.— Բերայի Շիտակէն անցած ատեն, վերէն անդիւացի սպայ մը կուգայ կնոջ մը թեւը մտած: Արշակ, որ քանի մը հատ ճնկած էր, պիտեւրը ոլորելով անուշ մը կնկան կը նայի: Սպան չի կլլեր արեւելեան այս անարպանքը՝ կը կեցնէ Արշակը եւ զայն պօքսի կը հրաւիրէ: Ահազին բաղմութիւն կը հաւաքուի եւ մէկը սպային առաջարկը կը թարգմանէ:

— Ես պօքս-մօքս չեմ դիտեր, կը պատասխանէ Արշակ թարգմանին միջոցաւ. եթէ կտրիճ է, թող դէմս ելլէ դանակով... Դէ, կ'աւելցնէ սանկ քիչ մը ետ երթալով ու տեղ բանալով: Դանակով կտուինք... եւ բաճկոնին տակէն կը ցուցնէ դանակին կոթը:

Անդիւացի սպան կտրուկ «նօ» մը ըսելով, կնիկը թեւը կ'առնէ ու կը հեռանայ: Թուրք ոստիկան մը, որ հետեւած էր տեսարանին, կը մօտենայ Արշակին, կը շնորհաւորէ զայն, որտեղացի ըլլալը կը հարցնէ ու «աֆերիմ» մըն ալ ըսելով կը մեկնի:

Այս դէպքը յիշելով մտահոգուեցայ ու վախցայ որ գարեջրատան մէջ ալ նման բան մը կրնայ պատահիլ: Կոիւ մը շատ ծանր հետեւանքներ կրնար ունենայ: Արդէն գերմանացին ոտքի ելած էր եւ Արշակ ձեռքը բաճկոնին ետեւը կը տանէր: Եթէ կոիւը փրթէր, երկուքն ալ պիտի ձերբակալուէին եւ այն ատեն կարելի էր երեւակայել թէ ինչ անդարմանելի հետեւանքներ առաջ պիտի դային:

Անմիջապէս տեղէս ցատկեցի, դրամը վճարեցի եւ Արամն ու Արշակը ոտքի հանելով դուրս տարի, յաճախորդներու զարմանքին մէջտեղ: Ետևով հեռացանք: Ծամբան մեղադրեցի զիրենք. «աս չեղաւ, ասանկ բան չըլլար» եւ բաժնուեցայ իրենցմէ:

Պարտէզ մը գացի եւ նստարանի մը վրայ տեղաւորուեցայ խիստ սրտնեղ վիճակի մէջ: Անդին Պոլսոյ մէջ կը խառնեն. ասդին Մ.ն երեւակայական պատմութիւններով մեղ կ'օրօրէ. եւ մեր քաջարի Արշակը անյարմար է իր թաւ պիտերով, թաւ յոնքերով ու սարսափելի աչքերով: Գիշերը

կրկին խորհրդակցութիւն: Արամն ու Արշակը չէին եկած: Իսկ Ս.ն, այս անգամ ալ զարդարուն յօրինուած «մասալ»-ներ կարգաց մեր գլխուն: Եւ ամէն քայլափոխի զաղտնի ոստիկաններ կը տեսնէր մեր շուրջ: Պէճակտոտիի հասցէն տուինք իրեն, բնականաբար իրականէն բաւական հեռու վայր մը. յաջորդ օր պիտի գար «Թարմ» յուրեր բերելու: Երբ երեքնիս մնացինք, պատմեցի այլ օրուան դէպքը, Արշակին արարքը: Թելադրեցի ամօմաբար գայն Վիեննա զրկել, եւ զործր յաւ վիճակի հասցնել յետոյ ետ կանչել: Ընդունեցին: Ծաճանք յաջորդ օրն իսկ որոշումը պիտի հաղորդէր անոր: Քիչ վերջ Արամը եկաւ. բայց շատ քիչ մնացինք: Ծաճանք եւ Արամը մեկնեցան. Հրաչին հետ մինչեւ ուշ ատեն չըջեցանք: Թանկապին տեղեկութիւններ տուաւ. թէ ինչպէս ջոջ Զարդարաններուն չըջանակը մտած է եւ նոյնիսկ Թալէաթին կնոջ հետ մտերմացած: Ոչ ոք իրմէ կը կասկածէր եւ ինք յոյս ունէր որ ջոջերուն հաւաքոյթին ալ պիտի հրաւիրուէր: Կը մօտենա՞ր Մեծ Վրէժի Օրը:

Անձրեւտ օր մըն էր երբ քաՓէ Համպուրկ իրար գրտանք. հարրուիս էի եւ ժամերով տուն մնացած էի. յետոյ բժիշկի մըն ալ գացած էի, որ մտահոգուելիք բան մը չէր գտած: Հետապնդումի գործն ալ մեծ մասամբ վրաս մնացած ըլլալով, տկարացած էի եւ դիմազրական կարողութիւնս նուազած էր նաեւ մտահոգութիւններու պատճառով: Կը սպասէինք. Ս.ն ներս մտաւ յողնած-խոնջած մարդու քալուածքով, տեղաւորուեցաւ, դարեջուր մը պարպեց ու զեկոյցի սկաւ: Ամենայն լրջութեամբ մտիկ կ'ընէինք:

Գրպանէն սեւ տետրակ մը հանելով մերթ ընդ մերթ քաղուած մը կ'ընէր ու պատկերալից ոճով կը պատմէր թէ ինչպէս գացած է Պէճակտոտին Ծաքիրին տունը — մեր երեւակայական հասցէն — եւ թէ ինչ երկար ատեն սպասած է անոր դուրս ելլելուն: Ծաքիրը դուրս կ'ելլէ, երկու հագի ալ ետեւէն, որոնք անընդհատ ետ կը նային եղեր: Ամբողջ օրը անոնց հետեւած է, անօթի ծարաւ եւ մինչեւ որ տուն չեն դարձած՝ ինքը օձիքնին չէ ձգած. եւ արդէն այս պատճառով ուշ է մնացեր...

Այնքան համով կը պատմէր, որ եթէ իրական հասցէն չգիտնայինք, մենք ալ պիտի խաբուէինք: Հազիւ ինքզինքս կրցայ դպել եւ ըսեմ, քթին-բերնին բոունցք մը իջեցնելու բուռն փափաք մը ունէի: Հրաշք կարծես միտքս կարգաց ու անմիջապէս գայն ընդմիջեց: Եւ ճամարտութիւնը երեսին պոռաց: Այդ ամբողջ զեկուցումը վերէն վար երեւակայական էր. զինքը փորձելու համար դիտմամբ այդ սխալ հասցէն տրուած էր իրեն: Ս.ն գունաթափ էր. դիմակը պատրուած էր. այլեւս անկարելի էր այդ մարդը պահել ու ուրիշ տեւական հետապնդող մըն ալ չունէինք. նորէն ամբողջ ծանրութիւնը վրաս պիտի մնար:

Արշակը անյարմար էր եւ արդէն պիտի մեկնէր: Արամը շուտ կը յոգնէր. հոգին յօժար էր, բայց ատիկա բաւական չէր եւ մանաւանդ երկար հետապնդումներու բնաւ չէր գար: Իսկ Ծաճանք բոլորովին անյարմար: Խիստ աչքաուրթի մըն էր իր երկար մազերով, մուշտակապատ օձիքովն ու մէջքէն սեղմուած վերարկուով: Ճամբան, ամէն ոք կը դառնար անոր նայելու համար, իսկ սրճարան-գարեջրատան յաճախորդներու տեւական հետաքրքրութեան առարկան էր: Ի՞նչ էր այս մարդը, այս հարցումը կար անոնց նայուածքին մէջ: Աչխատանքի բաժանումը յստակօրէն ճշդուած էր, եւ հարուածողները վարագոյրի ետեւ պիտի մնային, որովհետեւ եթէ հետապնդումն ալ կատարէին, կրնային կասկածի ենթարկուիլ, ինչ որ մեր ծրագիրներուն զործարարութիւնը ամբողջովին պիտի վտանգէր: Պարպաները այնպէս մը կը դասաւորուէին, որ բեռը կրկին ուսերուս վրայ կ'իյնար, մինչդեռ պէտք է մեկուսի ապրէի, քանի որ նախ ոստիկանապետի մը տունը կը բնակէի եւ դէմքս ծանօթ էր այդ շրջանակին մէջ եւ յետոյ ամէն բան չափ մը ունէր, եւ անհրաժեշտ էր որ պահէի Թարմութիւնս. մտքի պայծառութիւնս, ջիղերս հանդարտ մնային ու խաղաղութեան եւ հանգիստի ժամեր ունենայի: Արդէն ամէն օր վախ ու դող մէջ էինք. գոնէ յոգնութիւնը խնայուէր:

Ճար չունէինք. հակառակ ամէն բանի Ծաքիրի իրական հասցէն յանձնուեցաւ Ս.ին որպէսզի գոնէ կանոնաւոր կերպով հետապնդէ գազանը, ինչպէս նաեւ անոր ընկերացող-

ները: Այսքան բան մը ընել գոնէ կը սպասուէր իրմէ: Չէ՞ որ հաւաքոյթի մը ընթացքին որոշում տուած էինք ջարդարաները համախումբ գտնել եւ համախումբ սատակամահ ընել: Ս-ն մեկնեցաւ: Այն ատեն որոշեցինք որ երեքս Շահանը, Արամը եւ ես, յաճախ այդ կողմերը շրջինք՝ որպէսզի Ս-ն հասկնայ թէ կը հսկենք իր վրայ եւ գոնէ այդ պաշտօնը խղճմտօրէն կատարէ:

Արշակը Վիեննա զրկելու հողը ինծի յանձնուեցաւ: Հակառակ Շահանի հրահանգին, ան տեղէն չէր շարժեր եւ կը փափաքէր քանի մը օր եւս մնալ: Կառախումբի տոմսակը առած էի արդէն եւ ժամադրուած էինք Կեդրոնական Պարտէզը: Կը յամառէր մնալ: Բայց Արշակ, ըսի, տոմսակը առնուած է, հազիւ կէսօրին միասին ճաշելու ատեն ունինք որոշումը տրուած է, համակերպէ, երթանք: Եւ զրպանէս տոմսակը հանելով իրեն յանձնեցի, առանց սպասելու որ պատասխան մը տայ:

Նելսօքիկ մը առաւ ու զլուխը կախեց: Սովորաբար իր ուրախ պահերուն մանաւանդ շատ դիւրին էր Արշակը համողել, նոյնիսկ մէկ խօսքով: Իսկ նեղսրտած կամ բարկացած պահերուն, յամառ էր եւ դիւրին դիւրին չէր ճկեր: Այնպէս որ երբ այդ վայրկեանին տոմսակը ձեռքէս առաւ, առանց առարկութեան, խորունկ շունչ մը քաշեցի ուրախութենէս:

Բայց եզիտ Արշակը կուլար. արցունքները կը թափէին գետին եւ զլուխը միշտ կախ կը մնար: Կը մեղքնայի. կրտրիճ տղան ինչ երազներով եկած էր եւ հիմա ետ պիտի երթար, առանց այդ երազը իրականացած տեսնելու: Արշակը նոյն դիրքին մէջ սկսաւ բաներ մը մրմուռ թքին տակէն. հաւանաբար կը հայհոյէր ամէնուս կամ կ'անիծէր մեզ: Ձանացի զինք միթիթարել եւ անգամ մըն ալ կրկնեցի ու հաւաստեցի թէ գործերը կարգի դրուելուն պէս զինքը Վիեննայէն ետ պիտի բերենք: — Արշակ, վստահ եղի՛ր, քեզ ետ պիտի կանչենք...

Արշակ ալ չդիմացաւ ու պոռթկաց իր սրտին բուն ցաւը.

— Դուք, դուք, դուք բոլոր Փաշաները կ'ուտէք, մըզի

էլ խլէզներ կը թողուք...

Եւ նորէն սկսաւ լալ:

— Տղայ մ'ըլար Արշակ... հաւատա քեզի ետ պիտի կանչենք...

— Առնելիքնիդ ըլլայ, մրմուռ արցունքներուն մէջէն:

Արշակ երկար երկար երեսս կը նայէր եւ խոշոր սեւ աչքերը աննկարագրելի վիշտով լեցուած էին:

Ելանք գացինք կայարան. Արշակը շոգեկառք դրի եւ նամակ մըն ալ յանձնեցի իրեն, ուղղուած Վիեննաբնակ ընկերոջս, որպէսզի հոգ տանէր իրեն ու վերադարձայ էնկիւշէ Գաֆէ՛ ուր գտայ Շահանը, որուն պարզեցի կացութիւնը: Յետոյ դացի տուն, խնամելու եւ կերակրելու Ֆրից բարեկամս. գործ մըն ալ աս էր. ամէն դուռ բանալուս, ամբողջ հասակովը կը ցցուէր եւ զիս կը դիմաւորէր թաթերը ուսիս դնելով: Պտոյտի ելանք եւ մուտք կոխելուն ետ վերադարձանք: Հեր Սաք յայտնեց թէ նոր հագուստներս պատրաստ են եւ յաջորդ օրը կրնայի առնել: Ծնորհակալութիւն յայտնեցի իրեն: Հետապնդման գործը այս գնացքով վրաս պիտի մնար եւ որքան շատ հագուստ ունենայի, այնքան լաւ էր:

Անկողնիս վրայ երկնցած խորհեցայ. տէրտ մը պակաս «տէրտ» մը աւելի: Մեքենան գէշ աղէկ կը բանի սակայն եւ ամէն գնով պէտք է փութացնել ճակատադրական վայրկեանը: Վաղուան հանգիստ ու ապահով կեանքի մը երազը յաճախեց ինծի: Այս գործը զլուխ հանելէ վերջ պիտի անցնէի Պոլիս, նշանուէի եւ ամուսնանայի ու պիտի նետուէի գործնական ասպարէզ մը, հեռաւոր երկիր մը, խաղաղօրէն ապրելու, առանց այլեւս ամենօրեայ վախ ու դողի: Իսկ եթէ հնարաւոր չըլլար, մտադրած էի մտնել Բժշկական Վարժարան մը, ինչ որ մանկութենէս մեծագոյն փափաքս եղած էր եւ յարմարութիւններ ալ ունէի: Վերջապէս պէտք էր արագ շարժիլ ու գործել, նոր յոգնութիւններ ու սրամաշուքներ աչք առնելով: Կացութիւնս բոլորովին տարբեր էր: Ընկերներս գոնէ իրենց սենեակները քաշուած ատեն, չափով մը հանգիստ կրնային քնանալ: Իսկ ե՞ս. տունէս ներս ալ պարտաւոր էի միշտ արթուն մնալ եւ շատ խոհեմ: Դերա-

կատարութիւնս անթերի պէտք է ըլլար: Տնեցիներուն հետ մտերիմ դառնալ անշուշտ որ օգտակար էր. խօսիլ, ժպտիլ, խնդալ ու ծիծաղիլ, կատակներ ընել. բայց այդ մտերմութեանս մէջն իսկ ըլլալու էի վերապահ ու հեռաւորութիւնները պահելու ընդունակ: Ատրճանակս չէի կրնար տուն ձգել, միշտ կողիս վրան էր ու պէտք էր խուսափիլ մանաւանդ ձեռքի կատակներէ: Տնեցիներուն հոգածութեան տաք պահերուն իսկ կը հսկէի անոնց վրայ: Ինչպէս ըսի, հետապնդումս երկու ճակատի վրայ էր. դուրսը եւ ներսը: Երբեմն նոյնիսկ դող կ'ելլէի, երբ Ֆրիցը վրաս վազած աւտեն, դունչը կը դպէր ատրճանակիս կոթին:

Արշակն ալ գնաց, կ'ըսէի ինքնիրենս. ինչ լաւ կ'ըլլար եթէ ներկայանալի արտաքին մը ունենար: Պոլսոյ մէջ շատ հետապնդումներ կատարած էր յաջողութեամբ: Վարժ էր ու փորձառու. ծայր աստիճան վստահելի ու հաւատարիմ. լեռնական մարդ, Արշակ, առանց ամենափոքր յոգնութեան կրնար 24 ժամ շրջիլ, վաղել, կամ հրահանդուած վայրին վրայ կենալ անօթի ծարաւ, առանց տրտունջի: Ափսոս... Ս.ն ալ գործի չէր գար եւ յայտնի էր որ զայն ալ պիտի ճամբէինք:

Մեր յաճախակի հանդիպման վայր էնկլիշէ Քաֆէին մէջ իրարմէ հեռու կը նստէինք. բայց պայմանադրական նշան մը ունէինք: Եթէ գաղտնի ըսելիք մը ունենայինք, մատով երեք անգամ սեղանին կը զարնէինք եւ անմիջապէս կը մտնէինք լուացարան, ժամադրավայրերը որոշելու համար: Կէսօրուան մը մօտ Ս.ն մէջտեղ ելաւ ու ինծի նշան ըրաւ. նստաւ ու յայտնեց թէ ուղղակի հանդիպած է Պէհաէտին Շաքիրին, Ազմիին տունը գացած միջոցին. իսկ անոր ընկերացող երկու անձեր կասկածանքով իրեն նայած են երկար երկար: Եւ կրկին կարդաց իր սովորական քարոզը ու յանձնարարեց խիստ զգոյշ ըլլալ, քանի որ ամէնքս ալ կասկածներու ենթարկուած ենք: Պէտք էր, կը պնդէր, շաբաթով մը գոնէ հետապնդումը դադարեցնել: Այս մտքով նամակներ գրած էր Պատասխանատու Մարմնին, որ ջղայնոտ նամակներ կը ղրկէր մեզի:

Արշակին մեկնելէն վերջ Արամը մինակ մնացած շատ կը

նեղուէր. առանց ընկերոջ չէր կրնար մնալ. հետեւաբար միասին կ'ըլլայինք, բայց շատ հեռու տեղեր: Հետեւեալ օրը շէր Սաքին հետ, նոր հալուստներս առնելէս վերջ, նստած էինք էնկլիշէ Քաֆէն. ականջիս մէջն էր տակաւին տնեցիներուս զովասանքը, — «Տարիներէ ի վեր Գերմանիա հաստատուած մարդու տպաւորութիւնը կը թողու», ըսած էր Ֆրաու շանն. շատ զոհ մնացած էի: Արդ, շէր Սաքին հետ վաղիս զլիւի խօսակցութեան պահուն յանկարծ Արամ ներս մտաւ եւ շիտակ քօլս եկաւ: Քանի անգամ ըսած էի իրեն որ գերմանացիի մը հետ զոտուած միջոցիս քօլս չգայ. մտիկ չէր ըրած: Ստիպուեցայ զանոնք իրարու ներկայացնել: Արամը ներկայացուցի իրբեւ Ռուս, զոր ճանչցած էի այդ սրճարանին մէջ: Լեզուս ալ կը խօսի, լսի շէր Սաքին: Բարեմիտ տանտէրս շատ ուրախ եղաւ որ վերջապէս ընկեր մը գտած եմ: Դուրս ելլելէն վերջ նեղուեցայ իրեն եւ քանի մը ժամ շիտուեցայ հետը: «Հիմա ալ քեզի՞ հետ պիտի սկսինք...» եւ առած քայած էի:

Իրիկուան դէմ իրար գտանք:

— Թորպոմ, ինչո՞ւ կը նեղուիս... սիրտս ալ կը կոտրես... մի վախնար. հոյ մի ըներ... ես երազ տեսայ... մենք դարկինք անոնց եւ հրեշտակ մը հասաւ մեր ձեռքէն բռնեց ու յափշտակեց տարաւ:

Արամ այդ տեսակ երազներ գրեթէ ամէն դիշեր կը տեսնէր եւ ամէն անգամուն ալ կուզար կը պատմէր, ոչ միայն ինծի, այլ եւ Շահանին, որ իր կարգին երազներու սիրահար ըլլալով իր տեսած երազները, վառ գոյներով կը պատմէր անոր: — Թորպոմ, դուն ալ շատ անհամ ես, կ'ըսէր Արամ:

Սեղծ ընկեր, եկուր տես որ իր երազները ճիշդ ելան: Դէպքէն վերջ երկուքս ալ աղատեցանք:

ԱՐԱՄ ԿԸ ՀԱՆԴԻՊԻ ՊԷՀԱԷՏՏԻՆԻՆ

Արամին հետ որոշեցինք փոխն ի փոխ հետապնդել Պէհաէտտին Շաքիրը: Կէսօրէ առաջ ես այդ վայրերը պիտի ըլլայի, կէսօրէ վերջ ինք: Մետեխի բանտին շարշարանքներուն աղղեցութիւնը դեռ կը մնար վրան. առողջութիւնը խանգարուած էր քիչ մը. երկար ատեն չէր կրնար ոտքի մնալ կամ քալել: Հակառակ ասոր բարեխղճօրէն իր պարտականութիւնը կը կատարէր, երբեմն հանդիստ ընելով Շթայմ Բլացի նստարաններուն վրայ: Միակ դանդաղը սա

ՊԷՀԱԷՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ

Իքթիհատի Կեդր. Մարմնի անդամ,
Հայաստաննութեան ծրագրի գլխաւոր վարիչ բազուկը:

էր, որ Ս.ն նորէն մեզ կը խաբէ: Առտունները միայն հինգ վայրկեանի չափ այդ կողմերը կ'երեւար. իսկ կէսօրէ վերջ հոն կ'ըլլար, հասկնալով որ Պէհաէտտինէն աւելի զինք հետապնդելու ելած եմ:

Երկու օր վերջ Արամը յայտնեց թէ ինքն ալ Պէհաէտտին Շաքիրը տեսած է ճամբուն վրայ եւ իրենց աչքերը իրար հանդիպած են, այն պահուն երբ Մեծ Զարդարարը կասկածանքով շուրջը ակնարկներ կը պտտցնէր: Սոսա՞ծ ատեն, այդ հանդարտ, անփոյթ տղան ջշայնացած վիճակ մը առած էր: — Արամ, ըսի, ատեն մը այլեւս այս կողմերը չերեւանք: Քանի մը օր հանդիստ ձղենք ասոնք:

Իրաւ նալ ատեն մը այդ կողմերը չերեւցանք: Այդ հետապնդումներու ընթացքին, շարք մը վտանդներ աչք առնելով, կարելի էր հարուածը իջեցնել. բայց մեր որոշումը յստակ էր. մենք քանի մը Զարդարար միաժամանակ հարուածելու էինք, այլապէս այդքան բազմութեամբ երթալու պէտք չունէինք:

Հետապնդումներուն դժուարութիւնն ու մեր սրտնեղութիւններն և ջղայնոտութիւնը բացատրելի էին անով, որ շուտով կ'ուղէինք նպատակին հասնիլ, բայց անհրաժեշտ պայմանները կը պակսէին ոմանց քով: Պետութեան մը հետախուզական բաժնի անդամները յատկապէս պատրաստուած մարդիկ են, բարձրագոյն վարժարաններ աւարտած եւ գիտական ու մասնագիտական հիմունքներով կը գործեն: Մինչդեռ մեր ընկերները ոչ միայն զուրկ էին այդ մասնագիտութենէն, այլ եւ լեզուի, միջավայրի եւ բարքերու անտեղեակ: Բացի Ս.էն, բոլորն ալ իրենց դժուարին պարտականութիւնը կատարելու միշտ պատրաստ էին: Հետեւաբար եթէ կան երբեմն դառն խօսքեր, մեղադրանք կամ քննադատութիւն չեն, այլ պարզապէս իրողութիւններու նկարագրական մը:

ՄԱՐՏ 28.— Ս.ն եկաւ եւ յուսահատական զեկուցում ըրաւ: — Ոստիկանութիւնը արդէն սկսած է մեզ հետապնդել. արդէն շղթայի տակ առած է Պէհաէտտինի եւ Ազմի բնակարանները. արդէն Հրաչ կասկածներ հրաւիրած է իր վրայ տաճիկներու տուններուն մէջ. եւ ինչպէս միշտ,

վկայութեան կը կանչէր նախկին ոստիկանապետի իր հարուստ փորձառութիւնը: Մինչեւ Ե՞րբ պիտի հանդուրժէինք այդ անվերջանալի «մասալ»ներուն: Եւ չէինք հասկնար թէ ինչո՞ւ մեր ընկերները վարանումի մէջ են եւ կտրուկ որոշում մը չեն տար անոր մասին: Պէտք էր վերջ տալ այս կատակերգութեան:

Ճիշդ է որ Թուրք մեծամեծները կասկածոտ դարձած էին Թալաթի եւ Սալիտ Հալիմի սպանութենէն ետք եւ դէմք մը երկու անգամ իրենց ճամբուն վրայ տեսնելէ վերջ կամ ճամբանին կը փոխէին եւ կամ տուններնին եւ ատեն մըն ալ տունէն դուրս չէին ելլեր: Սակայն այդ օրերուն մեզի համար մտահոյիչ կամ վտանգաւոր բան մը չկար եւ մեր տեղեկատուէն աւելի բան չգիտէինք: Ոսք առի եւ անգամ մըն ալ ճշմարտութիւնը երեսին դարկի. այդ բոլորը յերկրանքներ են, ըսի. եթէ ատանկ ոստիկանական հետապնդում կամ տունները շղթայի տակ առնելու խնդիր ըլլար, կ'իմանայի: Ոչ ալ Թուրքերը դիմում կամ բողոք ներկայացուցած են: Հեր Սաքը յաճախ ինձի կը պատմէր իր կամ յորժակից պաղտնի կամ պաշտօնական ոստիկաններուն շահատակութիւններէն. բոլորն ալ կը դառնային գողութեանց այլադան դէպքերու շուրջ: Ես երեսայի հետաքրքրութեամբ կը հետեւէի անոր պատմածներուն, բառաբանիս օտնութեամբ եւ կը փափաքէի ամէն ինչ գիտնալ, որպէսզի պաղտնիքներ կորզէի: Մաքին խօսքերուն մէջ ակնարկութիւն մ'անգամ չկար Թուրքերու մասին: Ամէն զիշեր Հեր Սաքին հետն եմ. անիկա այս չըջանի ապահովութեան պետերէն է եւ ամէն ինչ կը գիտնայ:

Հակառակ ասոր, նոյն զիշերը դարձեալ իրեն հրահանգըւեցաւ շարունակել իր գործը, քանի որ Արամն ու ես այդ կողմերը պէտք չէ երեւայինք ատեն մը:

ԱՊՐԻԼ 8.— Յուրտ օր մըն էր. կը մսէի ու կոկորդս փաթթած էի: Արամին հետ դատ-դատ նստած էինք, երբ Ս.ն եկաւ ու յայտնեց թէ Պէհաէտտին Շաքիր եւ ուրիշներ կը հաւաքուին ձեմալ Ազմիին տունը: Յետոյ պատրուակով մը անհետացաւ, շուտով վերադառնալու խօսք տալէ վերջ: Արամին նշան րրի. դուրս ելանք եւ յիշեալ տան շուրջ ճիշդ

չորս ժամ շրջեցանք ամէն անկիւն քննելով ու պրպտելով, առանց յայտնի կամ գաղտնի ոստիկանի մը շուքին իսկ հանդիպելու: Գաղտնի ոստիկաններուն մեծ մասին ծանօթ էի, տեսած էի զանոնք եւ ոմանց անուններն անգամ գիտէի, շնորհիւ Հեր Սաքին: Ժամը եօթին Պէհաէտտին ծերունիի մը հետ դուրս ելաւ եւ ուղղուեցաւ Ազմիին տան կողմը: Ոչ մէկ հետեւորդ, ոչ մէկ հետեւող:

Գիշերը ժամադրաւայր ճաշարանը հաւաքուեցանք: Ս.ն եկած էր, բայց չէր գիտեր թէ մենք ժամերով հետապնդում կատարած ենք: Հանեց սեւ տետրակը ու թարմ թարմ սուտերը շարեց. թէ մեզմէ բաժնուելէ վերջ գացած է հոն եւ մինչեւ ժամը եօթնուկէս սպասած է եւ աւելցուց.—

— Ճաշէն վերջ նորէն պիտի երթամ... հաւանաբար մինչեւ կէս զիշեր հոն ըլլամ:

Արամը ալ չզիմացաւ եւ ճշմարտութիւնը երեսին զարկաւ: «Նորէն սկսար սուտ խօսիլ», ըսաւ Արամ: Իսկ Ս.ն կատակի զարկաւ, իբրեւ թէ: Երկուքս առաջարկեցինք անմիջապէս Պերլինէն հեռացնել Ս.ն, որ ոչ միայն օգտակար չէր, այլ եւ կը վնասէր մեր ծրագրին դորձադուրութեան: Երեք օր պայմանաժամ ուզեց եւ խնդրեց անգամ մը եւս փորձել զինքը: Հաւանեցանք, խնայելու համար անցեալ ունեցող ընկերով մը, որ կազմակերպութենէն իսկ վտարուելու վտանգին տակ կը գտնուէր, իր արարքներուն պատճառով: Նորէն գործի էր, եւ մենք ալ զբաղած:

Արամը արտօնազրի նորոգութեան պէտք ունէր. բարեբախտաբար ամիս մը եւս երկարաձգեցին արտօնութիւնը: Հապա ի՞մա. առեղծուած դարձած էր ընկերներուս համար եւ մտահոգութիւն կը պատճառէր անոնց: Մինչդեռ ես կը մտածէի որ մտահոգուելու պատճառ չունիմ, հակառակ ոստիկանութեան բնաւ դիմած չըլլալուս: Հեր Սաքը զիս կը վստահեցնէր, թէ անպայման պիտի կարգադրէ եւ թէ տարիներով Պերլին կրնայի մնալ առանց անհանգիստ ըլլալու: Արդէն շատոնց պայմանաժամս աւարտած էր եւ ուշացած դիմում մը երկար բարակ նեղացուցիչ հարցուփորձերու տեղի պիտի տար եւ ով գիտէ տակաւին ինչ հետեւանքներ կրնար ունենալ: Գործին կարգադրութիւնը վստահած էի իմ

սիրելի տանտիրոջս, որուն հետ խաղի ելած էի յանուն Սուրբ Գործին: Իրաւ ալ, ամէն անգամ որ ազատ ըլլար եւ փութար զիս առնել տանելու, խոյս տալու կամ խուսափելու պատճառ մը կամ պատրուակ մը կը գտնէի: Բայց ամենայն փութկոտութեամբ եւ խնդրանքով վրան կ'իյնայի որ ժամ առաջ թողութեան խնդիրը կարողորէ ճիշդ այն պահերուն, երբ ինք զբաղուած կ'ըլլար կամ գլուխ քերելու ատեն չէր ունենար:

Կէս ժամ շանցած, Պէհաէտտին անձամբ սուտ կը հանէր մեր Ս.ն: Իրաւ ալ սովորական հաւաքատեղիէն երբ դուրս ելած կ'երթայինք էնկլիշէ Քաֆէ, տեսանք Իթթի-հատական ծիւղը, որ իր կնոջը հետ բռնած էր Ուլանտըթրասէի ճամբան:

Իսկոյն հետեւեցայ իրենց. հանրակառք մը առին ու մեկնեցան Ազմիին տունը, թիւ 80, զոր սովոր էինք Ձէզոք տուն կոչելու: Տունը շատ հեռու չէր. կամ զգուշութենէ մղուած էին եւ կամ պարզապէս չյողնելու համար: Գոհ էինք որ հոն կ'երթար: Ձէզոք տան հաւաքոյթները յարմար էին մեր նպատակին իրականացման, քանի որ շարդարարները համախումբ անկէ դուրս ելած ատեննին զանոնք դիւրութեամբ պիտի հարուածէինք: Վերադարձայ եւ Արամին լուր տուի. ատրճանակները փայփայելով դուրս ելանք, նոյն դիշերն իսկ, «Մեծ Հաշուեյարդարը» տեսնելու հաստատ մտադրութեամբ: Միայն թէ շատ ըլլային:

Գիշերուան ժամը 11. Շահանն ու Հրաչը մեկնած են տուն եւ ալ գործ չունին: Արամին հետ դուրսը մութին ու ցուրտին կը սպասենք. բարակ վերարկու մը առած եմ ու կը մսիմ: Ծակատագրական ժամը հնչած է արդեօք: Ափսոս. կէս ժամ վերջ Պէհաէտտին իր կնոջ հետ միայն դուրս ելաւ 80 թիւ տունէն. որոշումին դէմ չէինք կրնար երթալ. առնուազն երկուք: Զեռնունայն ու սրտնեղ վերադարձանք: Այնքան յողնած էի որ անկողնիս վրայ ինկած եմ ու հագուստով եւ կոշիկներով քնացեր եմ:

Յաջորդ օր տաղնապ մը ունեցայ, որ բարիով վերջացաւ սակայն: Հեր Սաք իմացուց, թէ այլեւս արձանագրութիւնը պէտք էր անպայման կատարել: Համը փախցնելու

չէինք, քանի որ օրէնքը աւելի խստացած էր: Պէտք էր միասին ուստիկանութեան երթայինք: Ի՞նչ ընել: Եթէ աւելի լաւ կայմակերպուած ըլլայինք եւ սուտերով չօրօրուէինք ու շտնտնայինք, վաղուց մեր Գործը գլուխ հանած կ'ըլլայինք եւ հիմա ծանր մտահոգութեան չէի մատնուեր: Պէտք էր ժամանակ շահիլ, պէտք էր խաղցնել եւ ճարը գտնել: Իրամպայանակէս հանեցի ծրար մը մառք, շլացուցիլ գումար մը եւ երկարեցի Հեր Սաքին ու խնդրեցի իրմէ որ անձամբ կարողորէ. յետոյ յանկարծ հարցուցի.— Գալուս պէտք կա՞յ: — Է, լաւ, լաւ, պատասխանեց ծրարը շոյելով. լաւ բարեկամս, պէտք չկայ... միայն լուսանկար մը կ'ուզեմ. ուշ մնացած ենք եւ անհրաժեշտ է: — Այդ դերին է... վաղը կը քաշուիմ...

Վաղը միւս օր եղաւ ու քանի մը օր եւս շահեցանք. յետոյ ակնոցով լուսանկար մը հանեցի ու յանձնեցի: Թէ ինչ ըրաւ շեմ զիտեր. ինչպէս ըսած եմ, տանտէրս շատ մտացրիւ էր ու շատ ալ մոռացկոտ: Ըսեմ որ տան մէջ միշտ ալ ակնոց կը գործածէի դեղին շրջանակով: Երեկոյին անցազրիս խնդիրը պարզեցի Շահանին. բաւական մտահոգուեցաւ ու շատ ալ սրտնեղ էր: Պատճա՞ռ:

Բոլորս հաւաքուած էինք տաքուկ սրճարանը. դուրսը սաստիկ էր ցուրտը. կը սպասէինք Ս.ին, երբ Շահանը զրպանէն նամակ մը հանեց ու կարդաց: Պատասխանատու Մարմինը Ս.ին եւ Մ.ին թելադրանքներուն եւ էնթրիկներուն ազդեցութեան տակ հրահանգ կուտար մեզի Գործը դադարեցնել: Եւ վախ կը յայտնէր որ բոլորս ալ կրնանք ձերբակալուել:

Ընդհանուր սրտաբեկում առաջ եկաւ նախ. զսպելով ներքին դայրոյթս, խօսք առի եւ առաջարկ ըրի.— Գործը ինձի յանձնել. այսքան յողնութիւններէ եւ շարժարանքներէ վերջ չէի ուզեր վերադառնալ. մեզի համար անպատուութիւն էր Պերլինի մէջ ողջ առողջ թողուլ գոնէ սա երկուքը, որոնք ամէն օր մեր ճամբուն վրան են, Պէհաէտտին Շաքիրը եւ Զեմալ Ազմին: Խնդրեցի որ առաջարկս զրեն Պատասխանատու Մարմնին. այս ձեւով անոր հրահանգներուն դէմ ալ դացած չենք ըլլար:

Լուս էին բոլորն ալ: Հրաշք համամիտ եղաւ ինծի ու ըսաւ.— Լաւ միտք է, գրե՛նք:

— Բայց, աւելցուցի, նախ եւ առաջ անմիջապէս պէտք է Ս.ն հեռացնել Պերլինէն, թող Պոլիս վերադառնայ. Արամին հետ հետապնդումը պիտի շարունակենք:

Հաւանութիւն յայտնեցին: Կէս ժամ վերջ Ս.ն եկաւ ու կը պատրաստուէր Սեւ Տետրակը հանել, երբ թոյլ չտուինք ու որոշումը հաղորդեցինք. յաջորդ օրն իսկ Պերլինէն հեռանալ: Առանց բռն մը իսկ արտասանելու եւ առանց ճաշելու Ս.ն դուրս ելաւ: Ծահանը՝ դրամական խնդիրը պիտի կարգադրէր: Այլ ազատած էինք Ս.էն ու իր «մասայ»ներէն:

Հետեւեալ օր, ըստ ժամադրութեան Արամին հետ գացինք Կենդանարանական Պարտէզը: Ան ալ ջղայնացած էր նամակէն ու կը փափաքէր օր առաջ դործ տեսնել, մանաւանդ որ ետ կանչուելու վտանգը կար: Աշխատանքի բաժանում ըրինք. մեր հանդիպման վայրը պիտի ըլլար Ուլանտը՝ Թրասէի անկիւնի սրճարանը: Մեր ատրճանակները ամէն օր խնամքով կը մաքրէինք եւ վճռած էինք առիթը չփախցընել. կրկնեմ որ ճաշարանին մէջ զատ-զատ կը նստէինք:

ԱՊրիլ 12.— Ո՞վ կրնար նախատեսել որ հինգ օր վերջ դժոխք դրկած պիտի ըլլայինք Իթթիհատի այդ երկու արիւնարրու Հրէշնեքը: Աւազ Ծարաթն էր: Ծիշդ եօթը տարի առաջ այս օրերուն ԻթթիՀԱՏԱԿԱՆ Հրոսախումբը գործած էր Պատմութեան մեծագոյն Ոճիրը, հաւաքելով եւ Անատոլուի սպանդանոցները տանելով Հայ ժողովուրդի մտաւորական ընտրանին, ազգային գործիչներ ու հերոսներ: Եւ անլուր գաղանութեամբ բնաջինջ ըրած էր մեր դարաւոր Ս. Հայրենիքին հարազատ զաւակները, մէկ միլիոնէ աւելի քրիստոնեայ, բարեպաշտ, աշխատասէր եւ անմեղ հայեր: Եւ մեր հարազատներուն մահավճիռը ստորագրող ու անձամբ ալ գործադրող մարդակեր ծիւաղները հոս են, մեր աչքին տակ՝ ազատօրէն կը շրջին, հեղնելով նոյնիսկ եւրոպայի քրիստոնեայ պետութիւններն ու ազգերը եւ անձնատուր են վայելքներու առանց դոյզն խղճահարութեան եւ ամօթի: Ինչպէ՞ս կարելի էր ձեռնածալ մնալ եւ անտարբեր ու հանդիստ մը վայելել:

Արամին հետ նստած էինք տխուր, այլ վճռական. մէկ մէկ գոնեաք ապսպրած էինք, երբ Հրաշք եկաւ ու յայտնեց թէ ձեմալ փաշան հասած է իր թիկնապահին հետ: Եւ իջեանած է Կրիւնվալտ, էնվեր փաշային տունը: Հրաշք սատնանչած էր այդ տունը եւ ես արդէն ծանօթ էի անոր. անպամ մը Ծահանին հետ գացած, բայց չէինք մօտեցած, պարտէզին պատճառով: Էնկլիշ Գաֆէին մէջ գտանք Ծահանը եւ մեկնեցանք ու չուն բաւական սպասելի վերջ տեսանք միայն ձեմալ Ալմին, մեզի համար երկու անշան թուրքերու հետ, ծրարիկ մը ձեռքին մէջ: Աղ էր, նոր ժամանած ընկեր մը դիմաւորելու համար, ինչպէս կը բացատրէր Հրաշք, որ լաւատեղեակ էր թուրքերու սովորութիւններուն: Անցաւ գնաց եւ մենք վերադարձանք: Այլեւս ամէն առաւօտ Ուլանտը՝ Թրասէի անկիւնի 176 թիւ սրճարանը սպասելու պարտականութիւնը առած էի վրաս: Անցուցարձերն ու ճամբաները հսկողութեան տակ առած էի եւ կէսօրներէ վերջն ալ Արամը կուգար ու ինծի կ'ընկերանար:

Այս առթիւ է որ Արամին հետաքրքրութեան գոհացում տալու համար, կը խօսէի Իթթիհատի շոջերուն եւ մասնաւորաբար Պէհէտտին Ծաքիրի եւ ձեմալ Ազմիի, Մուսամէշի, Պետրիի եւ շարաշուք ու տխրահռչակ Գըսմը Սիասիի հայազէտ տնօրէն Բեշատի մասին: Այս վերջինն էր որ մեր բոլոր մտաւորական ու յեղափոխական գործիչները հարցաքննած էր, յաճախ հայերէն խօսելով: Իսկ միւսներուն գազանութիւնը չափ ու սահման չէր ճանչցած: Հանրակառքի պաշտօնեայ եղած շրջանիս, անոնցմէ շատերուն հանդիպած էի Պայազիտի հրապարակին կամ Պատերազմական Նախարարութեան չէնքին մօտ:

1922 ԱՊրիլ 14.— Առտուան ժամը 11ին տունէն դուրս ելայ եւ փողոցին մէջ հանդիպեցայ Հեր Սաքին, որուն առաջարկեցի բան մը խմել.— «Վ.Օ՞լրնդի էթվաս տրինքլն», — Եւստի, պատասխանեց: Մեր սրճարանը գացինք ու անկիւն մը տեղաւորուեցանք: Անկէ կը տեսնուէր ձեմալ Ազմիին բնակարանը: Մարդս դուրս ելաւ տունէն եւ հանդարտ քայլերով եկաւ ու անցաւ: Այդ վայրկեանին Հեր Սաքին դէմքը կը գննէի եւ արդեօք կը ճանչնա՞ր թուրքը: Բա-

ցարձակապէս անտարբեր էր եւ բացայայտ էր որ զայն բնաւ չէր ճանչնար ու նաեւ մեր երթեւեկներէն ալ նշոյլի մը չափ լուր կամ տեղեկութիւն չունէր: Շատ կը փափաքէի որ Տրապիզոնի ճիւղը այդ պահուն յանկարծ ներս մտնէր եւ զիս անսնելով պաշտօնական համազգեստով ոստիկանապետի մը հետ, բոլորովին ասպհովուէր իմ մասին, եթէ երբեք օր մը կամ պահ մը կասկածներ ունեցած ըլլար: Յետոյ կրկին կը տրամաբանէի, եթէ թուրքերը կասկածի մը վրայ դիմում մը կամ բողոք մը ներկայացուցած իսկ ըլլային, ոստիկանութիւնը զանոնք նկատի առնելէ վերջ բարձի թող պիտի ընէր, առ ի չպոյէ որեւէ փաստի կամ ապացոյցի, ինչպէս կ'ընեն աշխարհի որեւէ պաշտօնատան մէջ:

Հեր Սաք մասնաւոր ստիպողական գործ չունենալով կը տնտնար: Մէյ մէկ գոնեաք եւս ապսպրեցինք: Այդ միջոցին Արամ ներս մտաւ. զինք չտեսնելու դարկի. անտեղուանքը չեղաւ ու շիտակ մեր քով դալով, «Կու՛թ Մորկըն»ով մը բարեւեց եւ նստաւ: Այս անգամ չճանչնալ կեղծեցի, բայց տեսնելով որ շատ վրան բաց է կեղծիքս, օ՛հ, գոչեցի եւ ձեռքը սեղմեցի եւ կրկին Հեր Սաքը ներկայացուցի: Մեր ցնդին, որ անգամ մը միայն տեսած էր Արամը բայց մոռցած, յանկարծ յիշեց ու «Յա, եա» մը ըսելով իր ուրախութիւնը յայտնեց: Արամ ձեռք մը հագուստ կարելու խօսք բացաւ եւ բարեմիտ տանտէրս խոստացաւ զինք տանիլ լաւ դերձակի մը: Այս պարագան հետադային մեր գլխուն փորձանք պիտի բանար, եթէ արդէն Պերլինէն հեռացած չըլլայինք բարեբախտաբար:

Դուրս ելանք. անոնք մեկնեցան դերձակին երթալու համար, իսկ ես տուն դարձայ նամակ գրելու պատրուակով: Քիչ վերջ Հրաչին յայտնեցի Արամին անխոհեմութիւնը եւ մտահոգութիւնս: Ի՞նչ ընենք ըսաւ Հրաչը, եղածը եղած է.

Կէսօրէ վերջ Արամին հետ բաւական առինք տուինք: Ի՞նչ պէտք կար ծանօթի պէս քովս դալու: Եթէ, Աստուած մի արասցէ, մէկերնիս ձերբակալուի, միւսն ալ դիւրութեամբ ձեռք պիտի անցնեն: Եթէ ինք ձերբակալուէր, ես արդէն թակարդի մէջ էի. անցազիրս ալ կանոնաւոր չէր եւ

ուրիշ սենեակ ալ չէի կրնար փոխադրուիլ այդ պայմաններուն տակ, քանի որ ամէն տեղ ինքնութեան թուղթ պիտի պահանջէին:

— Ծանա, ըսաւ ժպտելով, դուն ալ շատ խրթին բաներ կը մտածես... դէ, անհող կաց, բան չի պատահիր... ամէն ինչ լաւ կը վերջանայ... Հոյ մի ընեք...

Սիրտս կ'առնէր: Կարելի չէր Արամին նման կտրիճ ընկերէ մը քէնտտիլ. հաշիւներու մարդը չէր, պարզ էր ու անփոյթ, միշտ ալ վստահելով իր երազներու հրեշտակին. այս մասին սկսանք կատակել. ու կուշտ մը խնդացինք, հակառակ անոր որ քիչ առաջ բաւական ջղայնացած վիճակ մը ունէի: Արամ շատ ուրախ էր, նոր եւ բնտիր կերպասէ ձեռք մը հագուստ ապսպրած էր եւ փոխարժէքն ալ գրեթէ ամբողջութեամբ վճարած էր: Խեղճ Արամ. «յըսմէթ» չպիտի ըլլար իրեն...

Գիշերը ուշ ատեն տուն գացի: Սպասուհին ընթրիքս բերած տեղաւորած էր արդէն: Իսկ առտուները երբ դար պնակները վերցնելու, կերակուրս անհետացած կ'ըլլար: Եւ անիկա չէր պիտի թէ իր ինամքով պատրաստած ուտելիքները Ֆրիցին լափել կուտայի, ախորժակ չունենալու համար եւ կամ եթէ Ֆրից պաշտօնով մը տարուած ըլլար, կերակուրները կը թափէի լուացարանը, կասկած չտալու համար որ անհանդիստ եմ կամ անտրամադիր, մտահոգութիւններու պատճառով:

Անկողին մտնելու կը պատրաստուէի, երբ դուռս դարկին: Պերթան եկած էր դիւ հրաւիրելու Զատկուան Տօնը իրենց հետ անցնելու համար: Եկեղեցի պիտի երթայինք, յետոյ ճաշարան մը: Ծնորհակալութիւն յայտնեցի. — «Տանքէ-չէճօ» ըսի, եւ հրաւէրը ընդունեցի. ինքն ալ շնորհակալութիւն յայտնեց նուէրիս համար: Զատկուան առթիւ փափաքած էր ճերմակ մետաքսեայ շրջադրեստ մը ունենալ եւ փոխարժէքը ես վճարած էի:

Միայն գործիս չէր դար ամբողջ օրը բացակայիլ Ուլանտէն: Սակայն Արամ խոստացած էր ամբողջ օրը հոն սպասել. բարեխիղճ էր, վստահ էի եւ մտահոգուելու պատճառ չունէի:

Երէկ ամբողջ օրս անցուցի Սաք ընտանիքին հետ: Առաւօտուն եկեղեցի գացինք, յետոյ տան մէջ հացկերոյթ մը տուին, որուն մասնակցեցան նաեւ երեք չորս բարձրաստիճան ուստիկանապետներ, ընտանիքներով միասին: Ճոխ էր սեղանը եւ համեղ ուտելիքներ ու պտուղներ, առատ խմիչքներով: Կը շաղակրատէինք, խնդալով, ծիծաղելով եւ ըսեմ որ ծիծաղներու պատճառը մասնաւորաբար իմ կոտորած գերմաներէնս էր եւ անբաժանելի բառարանս: Եթէ գիտնային թէ ես ով եմ եւ ինչո՞ւ հոն կը գտնուիմ, արդեօք ինչ աչքերով պիտի նայէին ինձի. եւ եթէ գիտնային Ռուսականայ մեծահարուստի տղուս կեանքը ինչ բարակ թելէ մը կախուած էր, այդ օրերուն կամ ժամերուն, ինչ պիտի ըսէին արդեօք: Մեզի արգիլուած էր ասանկ բաներու վրայ խորհիլ. սրբազան նպատակի մը կը դիմէինք եւ ամէն գնով պէտք էր հասնիլ անոր: Բաժակներ կը պարպուէին ամէնուս կենացը, երջանիկ եւ երկար տարիներու համար բարեմաղթութիւններ կը տեղային եւ մենք չէինք գիտեր թէ քանի օր եւս պիտի ապրինք...

Հիւրերը մեկնելէ վերջ բաւական մը հանգիստ ըրինք եւ իրիկուան դէմ, իմ ազնիւ ու գուրգուրոտ ընտանիքիս անդամները հրաւիրեցի գարեջրատուն-ճաշարան մը, ուր շարունակեցինք մեր «քէյֆ»ը: Գիշերը բաւական հանգիստ քնացայ:

Այս առտու երբ աչքերս բացի, Տրից բարեկամս հսկայ թաթերով դուռս կը հարուածէր. ելայ բացի: Խելագարի նման ամբողջ ուժովը նետուեցաւ վրաս եւ քիչ մնաց սապալէր դիս: Յետոյ փոռուեցաւ անկողնիս վրայ եւ սպասեց որ գինք հիւրասիրեմ, ըստ սովորութեանս: Սեղանիս վրայէն շոքոլայի խոշոր կտոր մը վերցուցի եւ առջեւը ձգեցի. ախորժակով լափեց. կտոր մը եւս տուի. քիչ մը խաղաց ու ան ալ կլլեց. յետոյ նստաւ ու սկսաւ հետեւիլ շարժումներու:

Նախ ածիլուեցայ, ապա եղունգներս յարզարեցի, քանի

մը մարմնամարզական շարժումներ ըրի, լաւ մը լուացուեցայ ու մաս մաքուր ճերմակեղէններս փոխեցի եւ հազայ Պերլինի մէջ իմ կարել տուած նոր ու շիք հագուստը: Կօշիկներս բծախնդրութեամբ ներկեցի եւ փայլեցուցի: Հայելին մէջ նայեցայ եւ հաւնեցայ արդուզարդիս:

Ճեփ-ճերմակ շապիկիս տակ հագած էի Թալիսմանս. շօշափեցի եւ ապահովութեամբ լայն շունչ մը առի: Ի՞նչ է Թալիսմանս:

Առանց օձիքի ճերմակ շապիկ մը, զոր հագած էի մատնիչ-խաֆիէ վահէ Իհսանը ահաբեկած օրս: Վրայէս չէի հանած Մետեխի բանտին մէջն ալ, մեր շարժարանքի օրերուն: Մարմնէս անբաժան պահեցի նաեւ Սայիտ Հալիմ Փաշային գանկը տաղած օրս: Անկէ վերջ քանի մը անգամ հագած էի, վճռական որոշումներ տուած օրերուս: Ոչ ոքի վստահած եմ դայն, ոչ ոքի յանձնած եմ: Ես կը լուայի ու առանց արդուկի կը հագնէի, քանի որ անբաժան ատրճանակիս ժանգը վրան խոշոր խալ մը շինած է: Զրահ մը ըլլար կարծես, որ դիս դերժ կը պահէր շար աչքէ, շար արկածներէ եւ փտանդներէ: Եւ մինչեւ այսօր ալ այս շապիկս հոգածութեամբ կը պահեմ:

Տրից բարեկամս զարմանալի ուշադրութեամբ կը հետեւէր շարժումներուս. ամէն անգամ որ իր կողմը դառնայի, անասունի մեծ ու փայլուն աչքերը աչքերուս յառած, կարծես կ'ուղէր ըմբռնել, թէ ինչո՞ւ այս առտու այդ պատրաստութիւնները կը տեսնեմ եւ որո՞ւ համար: Երբեմն տըխուր բան մը կ'անցնէր աչքերէն, մտահոգութեան պէս բան մը. կամ գոնէ ես այդպէս կը տեսնէի: Բարեկամս կը զգա՞ր արդեօք, թէ այդ պահուն ինչ փոթորիկ մը ներսս կ'ալիկոծէր...

Իուրս ելլելու վրայ էի, երբ Պերթան ներս մտաւ: Առանց սպասելու որ ինձի դալուն պատճառը պարզէս, ահա հարցումը ըրի «գերմաներէնով».

— Շունը դուրս հանե՞նք:

— Ես, ես, ըսաւ ու անմիջապէս գնաց հագուեցաւ շքուեցաւ ու եկաւ:

Գտոյտ մը ըրինք ասդին անդին, կենդանաբանական

պարտէզին կողմերը: Շունը հանդարտեցնելու նպատակով այդ պտոյտը առաջարկած էի. գոնէ ինծի այնպէս կուզար որ անհրաժեշտ էր. ոչը ամպոտ էր, Մեռելոցի վայել ոչ: Ճամբան խումբ խումբ ընտանիքներ, ծաղիկներով բեռնաւոր, իրենց սիրելիներուն գերեզմանները զարդարելու կ'երթային: Իսկ անդին, կը խորհէի, մեր ամայացած Հայրենիքին դաշտերուն եւ արտերուն մէջ, լեռներուն եւ բլուրներուն վրայ, ձորերուն եւ հովիտներուն խորը, հաղար հաղար անյայտ դերեզմաններ կը մնային ոչ միայն առանց ծաղիկի կամ շիւղ մը կանաչի, այլ եւ առանց այցելուի...

Վերադարձանք տուն եւ դրան առջեւէն բաժնուեցայ Պերթայէն ու Ֆրից բարեկամէս եւ ուղղակի պացի մեր 176 թիւ սրճարանը, ուր կարկանդակով սուրճ մը ապպրեցի: Ոչ գոնեաք, ոչ ալ ուրիշ որեւէ խմիչք: Ինչո՞ւ պատրաստուեցայ, ինչո՞ւ Թալիսմանս հագայ. յստակ հաշիւ մը չէի կրնար ընել եւ հաւանականութիւններ նկատի առած էի: Եթէ այս գիշեր առիթը ներկայանար, արդարութեան հարուածը պիտի իջնէր այդ անօրէն աշխարհին եւ մարդակեր գազաններուն վրայ, հոգ չէ փայլակի մը արադութեամբ: Բայց կը հաւատայի որ մեր անթիւ անշիրիմ նահատակները անդամ մը եւս սփոփանքի դող մը պիտի ունենային, Մեռելոցի այս օրով:

Միտքս ուրիշ բաներով ալ զբաղած էր. կարելի չէր մտահոգութիւն չունենալ: Հա՞պա եթէ բռնուէինք. դատ դատաստանէ վերջ կրնային մահուան դատապարտել մեզ կամ տաժանակիր աշխատանքի եւ կամ տեղւոյն վրայ իսկ կրնային մեզ սպաննել: Հայրենիքի վրէժխնդրութեան կիրքը սակայն կը կտրտէր այդ սեւ թելերը: Ազատ ու ապահով ապագայի մը պատկերը հոս ալ ներկայացաւ եւ նշանածս իր մշտապիտ աչքերով եւ իր հիւսած դեղեցիկ երազներով: Բայց ասոնց ատենը չէր ու զանոնք ալ կը ջնջէի: Կեանքը քաղցր է այս թարմ տարիքին մէջ, երբ կը յորդիմ դուարթութեամբ, ուժով ու եռանդով. ճանչցած էի սէրը եւ ինքզինքս բաւական փորձառու ու հասունցած կը գտնէի լաւագոյն կեանքի մը համար: Եւ ամէն ինչ կրնար կորսուիլ ու փճանալ մէկ ակնթարթի մէջ, մէկ հարուածով: Որքան

ալ լաւ պատրաստուած ըլլայինք ու հաւանականութիւնները հաշուած, անակնկալը կամ աննախատեսելին կրնար ամէն ինչ տակնուվրայ ընել:

Պոստովանիմ որ Հոռոմի մէջ ասանկ միտքերով շատ չէի տարուած եւ մտահոգութիւններս ուրիշ տեսակ էին. շատ էինք անտնացեր եւ թանկապին ժամանակ վատնած: Հոս ալ նոյն պատմութիւնը կրկնուած էր եւ համբերութեանս բաժակը յորդելու վրայ էր: Այսօր ջիղերս պրկուած են եւ անհամբեր դարձած եմ: Ալ պէտք է շարժիլ արադ եւ կտրուկ: Մինչեւ ե՞րբ պիտի փնտռենք յարմար առիթը. ինչո՞ւ մենք շտեղծէինք: Պատասխանատու Մարմինէն 15 օրուայ պայմանաժամ ուղած էինք եւ լրանալու մօտ է: Եթէ մեզ ետ կանչէին, կատարեալ խայտառակութիւն եւ անպատուութիւն պիտի ըլլար: Նեղացուցիչ մէկ պարպան ալ սա էր, որ ներսէն էնթրիկներ կը դարձնէին եւ անոնց ալ հեղինակներն ինք պիտի դառնայինք: Արամը դտնեմ ու համոզեմ, ըսի ինքնիրենս:

Կէսօրէ վերջ ժամը 3ին տոնները Պէհաէտտին Շաքիրը անցաւ ծերունիի մը ընկերակցութեամբ դէպի ձեմալ Ադմիին տան կողմերը: Սուրճիս դրամը վճարեցի ու կը պատրաստուէի դուրս ելլել, երբ Արամը երեւան ելաւ: — Քիչ մը սպասէ ինծի, ըսի ու դուրս ելայ հետեւելով Պ. Շաքիրին, որ ուղղակի մտաւ ձեմալ Ադմիին տունը: Մեր գործին չէր պար այնտեղ գործել. մէկը դուրսն էր, միւսը ներսը: Կ'ուղէինք որ հաւաքուած ըլլան թիւ 80 տունը, Ձէղոք տունը, ուր կը նստէր Ադմի անուն նախկին կուսակալ մը կարծեմ, որ մեր ցանկին մէջ չկար:

Վերադարձայ եւ Արամին յայտնեցի թէ այսօր պէտք է պատրաստ ըլլանք: Արդէն միշտ դիտուած էինք: Հոն մինչեւ ժամը ութ սպասեցինք. մարդը մէջտեղ չեկաւ. անգամ մը եւս այդ կողմերը դեղերիլ կասկածներու տեղի կրնար տալ եւ մենք ծայրայեղ զգուշութեան պէտք ունէինք, քանի որ վճռած էինք այդ գիշերն իսկ հարուածել: Աւելի ուշ, աւելի ապահով կերպով կրնայինք այդ կողմերը շրջիլ: Բաւական հեռու ճաշարան մը գացինք ու լաւ ճաշ մը բրինք: Գրեթէ լուս էինք: Պահ մը ըսի:

— Արամ, կրնայ ըլլալ որ մեր վերջին ճաշն է...

Ժպտեցաւ. այտոսկրները քիչ մը եւս ցցուեցան, ինչ որ կատաղութեան նշան էր եւ գլուխը շարժեց ինքնայատուկ ձեւով մը, որ սա իմաստը ունէր.— Ատանկ բան չըլլար... Հոգ մի ընէր...

Ժամը իննին ձեմալ Ազմիին տան կողմը հասանք. տունը մութի մէջ էր: Արամը քիչ մը անդին սպասեց, իսկ ետ դացի Պէհախտին Եաքիրին տունը: Հոն ալ լոյս չկար: Ուրեմն ուրիշ տեղ մը հաւաքուած են: Գացինք մեր համբաւաւոր Չէզոք թիւ 80 տունը. բնակարանը արտակարգօրէն լուսաւորուած էր: Ապա ուրեմն բոլորն ալ հոս հաւաքուած են. վերջապէս, հազուագիւտ էր առիթը:

Այլեւս ոչ միայն ապիկարութիւն, այլ եւ վատութիւն էր այս առիթը փախցնել: Այնպիսի Մեռելոց մը սարքէինք, որ անգամ մը եւս մեր ազգը ուրախութեամբ մասնակցէր անոր:

Այնպիսի խանդավառութեամբ մը լեցուած էի, որ կեցած տեղս կ'եփէի: Արամին ըսի թէ ինչ հոգեկան վիճակի մէջ եմ: Ժպտեցաւ. ինքն ալ ուրախ էր, բայց լուռ կը մնար. միայն այտոսկրները աւելի ցցուեցան եւ նշածեւ աչքերը վայրագ ու կատաղի փայլ մը առած էին. ըստ սովորութեան գլուխը կ'երեւցնէր շարունակ:

— Արամ ըսի, դուն հոս սպասէ, երթամ Եահանը գրտնեմ եւ մեր որոշումը յայտնեմ:

Ինկիչէ Քաֆէին մէջ Եահանը պիլարտօ կը խաղար ճափոնցիի մը հետ: Կացութիւնը պարզեցի — հիմա կուգամ, ըսաւ:

Առանց իրեն սպասելու վերադարձայ Արամին մօտ. չէի ուզեր առանձին թողուլ: Օդը ցուրտ էր եւ կը մսէր. գնաց գոնեաք մը պարպելու եւ վերադարձաւ: Արագ երթեկէն քրտնած էի. ժամը տասն էր. կը ճեմէինք փողոցին մէջ եւ երբեմն դիմաց անցնելով ասդին անդին կը գննէի:

Ուլանտի վրայ անսովոր բան մը չկար եւ ժողովուրդը խումբ խումբ սինեմաները կ'երթար: Մինեմայի մը առջեւ պահ մը կեցայ ու աչք մը նետեցի հսկայ ծանուցումին վրայ: Կը ներկայացնէին այդ շրջանին հռչակաւոր դարձած

Ֆիլմ մը, — Տոքթ. Մապիւս: Ասդին անդին աչք մը եւս պտտցնելէ վերջ Արամին քով դացի: Եահանը հասաւ. յայտնեցինք իրեն մեր որոշումը եւ մեր տրամադրութիւնը. Ֆիլիքապէս եւ հոգեպէս պատրաստ էինք եւ ամէն վտանգ աչք առած էինք այդ գիշերն իսկ գործը դուրս հանելու համար: Մեկնեցաւ, ալ պէտք չունէինք իրեն: Հետագային իմացանք, որ դէպքին վայրը գացած էր, ու կը սորսէր անկիւն մը:

Այնտեղ պամուած սպասեցինք: Ժամերը չէին սահեր եւ վայրկեանները ժամ էին դարձած: Կեանքիս մէջ այդքան երկար եւ չարշարալից սպասում չէի ունեցած: Գրեթէ ջղայնացած էի. Արամը կը տեսնէր ու կը զգար եւ զիս հանգարուեցնելու համար բաւ:

— Եղբայր, ինչո՞ւ այդքան ինքզինքդ կ'ուտես... Եթէ այսօր չամփոցինք, էդուց կը փորձենք... ձեռքերնէս չեն կրնար փախչիլ...

Այդ խօսքին վրայ պազ քրտինք մը անցաւ կոնակէս:

— Արամ, բսի, ասանկ առիթի մը կը սպասէինք երկար ատենէ ի վեր: Այս մարդիկը յաճախ հաւաքոյթներ կամ ժողովներ կ'ունենան առհասարակ ձեմալ Ազմիին եւ Պէհախտին Եաքիրին տուները: Արդ, երբ ձեմալ Ազմիին տունը հաւաքուելէ վերջ կը մեկնին, բնականաբար տանտէրը տունը կը մնայ. նոյնն է պարագան Պ. Եաքիրին: Մինչդեռ հիւսիսայինն ալ Չէզոք տունը հաւաքուած են եւ մեր երկու շրջանները այս գիշեր միայն միասին կը գտնենք, նայինք ուրիշ սասնկ լաւ առիթ մը պիտի կարենանք գտնել: Այսօր է մեր օրը:

Եւ աւելցուցի.— Արամ, լաւ միտքդ դիր, բառարանիս մէջ էդուց չկայ, այսօր պէտք է վերջացնենք...

Այդ պահուն զղջացի Եահանին շուտ մեկնելուն համար: Վստահ էի որ ան ալ էդուցը չպիտի սիրէր: Յետոյ Պատասխանատու Մարմինը մէկ վայրկեանէն միւսը կրնար մեկ ետ կանչել կամ գործը դադարեցնելու հրահանգը զրկել: Անգիի էնթրիկներն ալ տարրեր: Եթէ զրական գործ մը չտեսնէինք, Պատասխանատու Մարմինը անոնց բոլոր միին իրատունք պիտի տար: Կարծես սթափեցայ եւ կրկնեցի.— Այս

գիշեր պէտք է վերջացնել...

Փողոցին մէջ անցորդներուն թիւը կը շատնար. աչք մը պտտացուցի եւ ընկերոջս ըսի — եթէ նոյնիսկ բանակ մը ունենան դիրենք պաշտպանող, ես պիտի յարձակիմ...

Արամը լուռ էր եւ Մետեխի օրերէն գիտէր որ ես յաճառ եմ:

ԺԱՄԸ 11-15

Երբ սինեմաներէն խուռն բազմութիւնը դուրս կը խուժէր եւ կը սահէր պողոտաներու վրայ, ալիք ալիք իրարու ետեւէ, էլեկտրական լապտերներու յորդ լոյսերուն տակէն, 80 թիւ արարթըմանին դուռը բացուեցաւ:

Նախ դուրս ելաւ Բուհսի Պէյ, կարճահասակ մօրուսաւոր թուրք մը, մօտ յիսուն տարեկան, որ միշտ շուարած մէկու մը կերպարանքը ունէր. շատ անգամ տեսած էի զինքը ծրարներ ձեռքին. կարծեմ բոլորին առեւտուրը ան կ'ընէր եւ միշտ ալ ձեռքը զրպանն էր:

Պէյը՝ դարձեալ ձեռքը զրպանն էր, դուցէ ատրճանակի մը վրայ. քանի մը քայլ առաւ, ասդին նայեցաւ, յետոյ ետ գնաց, կրկին դարձաւ ասդին անդին նայեցաւ ու նորէն տուն մտաւ: Արամին հետ դիմացի անկիւնէն կը դիտէինք: Բուհսի Պէյ դուրս ելաւ նորէն, բայց այս անգամ բազմութիւն մը ետեւէն: Ճեմալ Աղմիին կինը, աղջիկը, մայրը եւ մեծ տղուն նշանածը: Անոնց ետեւէն Պէհաէտտին Շաքիր եւ Ճեմալ Աղմի, թեւ թեւի ու կը խօսակցէին, երեւի վերի խորհրդակցութիւնը շարունակելով: Ամենէն ետեւը Թալէաթին եւ Պ. Շաքիրին կիները: Հանդարտ, հանդարտ կը յառաջանային դէպի Ճեմալ Աղմիին բնակարանը, Ուլանտի վրայով դէպի Քուրֆուրսթենտամ: Անոնց բռնած փողոցին դիմացը, անկիւն մը, ծառի մը տակ կանգնած, լարուած եւ անթարթ աչքերով գիրենք կը դիտէինք: Բազմութիւնը շատցած էր փողոցին մէջ:

Մեքենարար դէմքս խաչակնքեցի: Տասը վայրկեան վերջ ի՞նչ պիտի պատահէր, ի՞նչ պիտի ըլլար, չէի ուզեր մտածել անգամ: Մէկ բան դիտէի. պէտք էր վերջացնել:

Արամը դարձեալ յայտնեց որ այդ գիշեր չենք կրնար յաջողիլ. նախ փողոցը շատ մարդ կար եւ յետոյ չէկ մարդ մըն ալ վերի անկիւնէն դալով կը հետեւէր թուրքերու խուժքին եւ թէ՛ վերջ առաջ պիտի անցնէր ու նոր ևտ պիտի դար: Յայտնի էր որ այդ մարդը վարձուած մէկն էր: Ասմըր տասի բարձրացաւ:

Հակառակ ասոր, աւելի յարմար ու գեղեցիկ առիթ մը չէր կրնար ըլլալ մեզի համար: Արդէն ամէն գիշեր այդ ժամերուն բազմութիւն կար հոն, ինչպէս դիտած էի գիշերային պտոյտներուս ընթացքին շեր Սաքին ու Ճրիցին հետ: Այդ երկու հրէշները մէկ մըն ալ ե՞րբ միասին պիտի գտնէինք. ժամանակ չունէինք. կարճ էր մեր ժամանակը: Եթէ այս առիթը վախցնէինք, ամբողջ ազգ մը մահուան դատապարտած ճիւղները ազատած պիտի ըլլային: Այս միտքը այնքան դիտողաց, որ նկատեցի թէ ձեռքս բարկութենէս ցուցուած է: Լայն շունչ մը քաշեցի եւ առանց շարժումի թուրքերուս մէջ պահեցի. ընկերոջս ընթացքը անակնկալ էր եւ թուրքերուն խուժքը կը յառաջանար. ալ ժամանակ չկար. քանի մը վայրկեանէն հասած պիտի ըլլային Տրապիզոնի շարդարարին տունը... սարսափելի էր վիճակս. մարմինէս դող մը անցաւ. իրա՞ւ առիթը պիտի փախցընէինք:

— Արամ, ըսի, եթէ չլսաս, մինակս կ'երթամ: Եւ քաւելու պէս շարժում մը ըրի:

Ջարդարարներու խուժքը բաւական առաջացած էր եւ իրենց հասնելու համար պէտք է կռնակէն քայլէինք, ինչ որ մեր դործին չէր դար. անոնց հետեւելով հաւանաբար կասկածի ենթարկուէինք, մինչ ճակատէն իրենց վրայ խուժելու եւ հարուածելու պատահութիւնը կորսնցուցած էինք: Ե՛կ մարդը անոնց ետեւէն կ'երթար միշտ: Պէտք էր ուրեմն զիրենք յանկարծակիի բերել, առջևնին ելլելով: Այդ յապաղումը փոխեց մեր կանխաւ դժած փլանը: Հետեւաբար որոշում մը տուինք: Ես խուժքին վրայ պիտի յարձակէի, իսկ Արամը չէկ մարդը զինաթափ պիտի ընէր, գործն ու դիտչութանը համար: Անմիջապէս շարժման անցանք եւ մայթը կտրելով անցանք փողոցէն ու մտանք դիմացի փո-

ղոցը. մեր որոշումն էր վարի փողոցէն խումբին առաջը կտրել, վազելով: Բայց Արամին ոտքերը կը ցաւէին եւ ստիպուած երբեմն կը կենայինք, ինչ որ ժամանակի կորուստ էր: Պահ մը շնչասպառ դիս կեցուց ու ըսաւ.— Այլ չեմ կրնար վազել... ոտքերս կը կտրին... ուրիշ առիթի մը ձգենք:

Մետեխի բանտէն ի վեր առաջին անգամն է որ կծու վիճարանութիւն մը ունեցանք. հեռացայ եւ դէպի Չարդարարները վազեցի:

Հասայ Ուլանտշթրասէ, ձեմալ Ազմիին տան անկիւնը. ուշ էր արդէն. անոնք անցած էին մեր նշանակած կէտը. վայրկեան մը եւս ու իրարմէ բաժնուած սիտի ըլլայինք. խումբը կանկ առած էր, բայց խօսակցութիւնը կը շարունակէին տակաւին: Չորս դիս ակնարկ մը պտտցուցի. շէկ մարդը բաւական անդին էր եւ առջեւները կը նայէր, փոխանակ մեր կողմը նայելու:

Սեվէյճ ատրճանակս ձեռքիս նետուեցայ. խումբին յետսպահ թալէաթին կինը դիս տեսաւ. ամբողջ կատաղութեամբս խոյացայ եւ ձախ ձեռքով նստո ձեռով, ուժգին հարուած մը տուի թալէաթին կնոջը, որ ճիշ մը արձակելով գետին ինկաւ: Այդ ճիշին վրայ ձեմալ Ազմին ինծի դարձաւ: Այնքան մօտ էր որ ատրճանակիս խողովակը դէպի աջ կողմը ուղղելով կրակեցի: Ճիւղը տապալեցաւ: Խողովակը դարձուցի Պէհաէտտին Ծաքիրին. մէկ ձեռքը գրպանն էր եւ լեզուն բռնուած էր. երբ ատրճանակիս խողովակը տեսաւ. «ա, ա, ար» րրաւ. «Ա, եա», պոչեցի եւ գնդակ մը տուի ճակտին. բայց գնդակը վրիպեցաւ եւ մտաւ ձախ այտը: Դեռ ոտքի վրայ էր. արդէն Արամը հասած էր եւ իր մաուգեր ատրճանակով գնդակ մը պարպեց ճիւղտ ճակատին ու գետին փոքեց գայն: Պէհաէտտին Ծաքիր երկու գնդակ կերած էր, մէկը Արամէն եւ միւսը ինձմէ: Եւ տապալեցաւ, իր ընկերոջ ձեմալ Ազմիի դիակին վրայ, արտառոց խաչ մը ձեւացնելով:

Լուսադարձ փողոցին վրայ, գերմանացիներու բազմութիւնը, քարացած, կարծես անձանօթ ոգիներու սարսափին տակ, խոր լուսթեամբ կը դիտէր այնքան առջեւ

պարզուող արտակարգ տեսարանը: Իսկ հրէշներուն ընկերացող կիները, գետին պառկած էին բոլորն ալ: Միայն Բուհսի Պէյ կը փորձէր ատրճանակը հանել. նետուեցայ վրան եւ ջանացի ձեռքը գրպանէն հանել. շէկ մարդէն վախ չունէի. քանի որ Արամը պաշտօն ունէր զայն գինաթափ ընելու: Բայց այն պահուն երբ Բուհսի Պէյ յաջողած էր մէկ ձեռքս բռնել եւ շատ դիւրութեամբ կրնայի զայն մէկդի նետել, ահաւոր պայթիւն մը թնդացուց օդը: Արամն էր. մեր ուղղութեամբ երկու գնդակ պարպած էր. յայտնի էր որ աչքը դարձած էր: Գնդակները սուլելով անցան մեր պլուխներուն վրայէն: Օդին ճնշումէն երկուքս ալ գետին ինկանք, Պէյը կոնակիս վրայ. բարբախտարար նուազած էր, անշուշտ սարսափէն: Իսկ Սեվէյճ ատրճանակս թռած էր ձեռքէս ու քանի մը քայլ անդին լոյսերուն տակ կը փայլէր: Կզակս զարնուած էր սալալատակին եւ բերնիս մէջ արիւնի համ մը զգացի. արդեօք վիրաւորուած եմ. շօշափեցի մարմինս, ոչ մէկ ցաւի նշան:

Արամ տեսնելով որ ատրճանակս անդին ինկած է, մօտեցաւ ինծի եւ խելագարի աչքերով նայեցաւ: Աչքիս պոչով վեր նայեցայ. խիստ տխուր էր եւ լալը պակաս, վախնալով որ դիս սպաննած է:

Անմիջապէս Պէյը վրայէս նետեցի, մէկ ակնթարթի մէջ ոտքի ցատկեցի եւ փախչելու ազդանշանը տուի, օրհնած բերանս ալ բանալով, քանի որ բազմութիւնը սկսած էր շարժիլ մեր կողմը եւ վայրկեան մը անգամ պէտք չէ կորսընցնէինք:

Աուկսպուրկէր փողոցէն վար կը վազէինք, մինչ մեր ետեւէն պողոտաբներն ու գոռու գոչումները ծայր տուած էին.— «Բռնեցէ՛ք, բռնեցէ՛ք»...

— So ասոնք ի՞նչ կը պոռան, բաւ Արամ ու զայրացած այդ ժխորէն, սկսաւ աջ ու ձախ կրակել, փողոցին լոյսերը մարելու համար: — Ուշադրութիւն, Արամ պոռացի, մարդ չսպաննուի... Դժբախտարար յուզումին եւ աճապարանքին մէջ չէր յաջողած լոյսերը մարել:

Փողոցին կէսը կտրած էինք արդէն, երբ համադրեստաւոր զինուորական մը մեր ճամբան կտրեց, հրամայեց կանգ

առնել եւ սպառնաց սպանել մեզ: Ատրճանակ չունէի. բայց կար բազուկս. առանց շարժելու ատեն ձգելու իրեն, ուժով մը զայն հրեցի եւ յաջողեցայ սպրդել: Արամ տեսնելով որ զինուորականը իր վրայ պիտի նետուի, ակնթարթի մը մէջ երկու զնդակ պարպեց անոր ոտքերուն առջեւ: Մարդը ճնշումէն զետիւն ինկաւ ու այդպէս ալ անշարժ մնաց չեմ գիտեր մինչեւ երբ...

Երջակայքի տուներն ալ շարժման անցած էին եւ պատուհաններէն ալ գոռում-գոչում մը փրթած էր. զնդակի սոյլեր կը լուռէին. երեւի շէկ մարդն էր, որ շատ ուշ մնացած էր բարեբախտաբար: Մեր առջեւն ալ բազմութիւն մը ելած էր, ինչ որ մասամբ բարեբախտութիւն էր. անընդհատ բազմութեան կողմը կը վազէի, Արամը ետեւէս. կրակողը պիտի չհամարձակէր կրակել ամբոխին վրայ: Փողոցը անցած էինք եւ հետքերնիս կորսնցնելու նպատակով քովտի փողոցը պիտի դարնէինք, երբ ուրիշ բազմութիւն մը մեր դէմ ելաւ, խուճապի մատնուած սակայն, յարձակողական ոչ մէկ շարժում տակաւին: Արամ վաղքը դադրեցուց, չափազանց յոյնած էր եւ շունչը կը կտրէր. յանկարծ պոռաց.

— Դու զնա, զնա, ալ չեմ կրնար վազել... դու զնա, զնա...

Վայրկեան մը իրեն նայեցայ. կը հեւար. կարծես հրաժեշտ կ'առնէի եւ վաղքս շարունակեցի ՓԱՐԻՍԷՐ փողոցի ուղղութեամբ: Արամին այդ սխալ հարուածը մեր փախուստին ծրարիբը տակնուվրայ ըրած էր: Որոշած էինք դէպքէն վերջ Ուլանտէն դէպի ձախ դառնալ, ուր փողոցը կարճ էր եւ դիւրութեամբ կրնայինք մեր հետքը կորսնցնել: Մինչդիռ, ստիպուած դարձած էինք դէպի աջ, ուր փողոցը երկար էր եւ մեղ յոյնեցուց. հաշուի մէջ չկար աս, բայց սրբադրելու ատեն ալ չունէինք. պէտք էր ամէն զնով խոյս տալ ամբոխէն, ինչ որ դիւրին չէր:

Երբ Արամէն բաժնուեցայ մտահոգութեամբ, անիկա կեցած էր տան մը դրան քով, շնչասպառ դրեթէ: Մեզ հետապնդող բազմութիւնը կը հասնի իրեն եւ կարծելով որ ան ալ զիս հալածողներէն է ու յոյնած, առանց զայն հարցու-

փորձելու, ուղղակի ետեւէս կ'իյնայ «բռնեցէք, բռնեցէք» պոռալով շարունակ: Պահ մը կանց առի եւ զարմանալի է, ամբոխն ալ կանց առաւ: Առջեւս գտնուող բազմութեան շղթան ճեղքելու զաղափարը ունեցայ եւ ուրիշ ճար չկար: Եթէ միայն զէնքս քովս ըլլար... բայց ունէի մէջքիս փայլուն երկաթապատ գլուխով գոտիս: Քակեցի. խնթ կտրած էի եւ յարձակելու պատրաստուեցայ:

Յանկարծ թաթ մը իջաւ ուսիս. մարդ մը խուճապին պատճառը կը հարցնէր. — «նիֆրիթէն» — չեմ գիտեր, պատասխանեցի: Մարդը աւելի ուժով սեղմեց ուսս ու սպառնաց. վախցայ որ ոստիկան է եւ զող մը ունեցայ. բայց վարսնումի ատեն չկար. անակնկալ ուժոյին հարուած մը իջկոցիցի մարդուն, որ տապալեցաւ: Եւ կաշիս գոտիովս խելապարի նման նետուեցայ բազմութեան վրայ ու սկսայ աջ ձախ հարուածներ տեղացնել: Ոմանք կը փախչէին եւ ուրիշներ բանը մը կը պոռային, բառ մը, միակ բառ մը երբեմն, հաւանաբար դաշոյն բառը ըլլար, քանի որ գոտիս երկաթէ ծայրը կը փայլէր լոյսերուն տակ: Այլեւս ես էի հալածողը: Մտայ ՓԱՐԻՍԷՐ փողոցը հետքս կորսնցնելով: Կռակս ամայութիւն էր եւ առջեւս դեռ բան չկար: Միայն ահարկու ժխոր մը լեցուցած էր քաղաքը. ոստիկանական օթոներու եւ ժօթօսիքէթներու, ճչակներու եւ սուլիչներու ձայներն էին:

Այստա՞ծ էի, դեռ վստահ չէի: Ամայի փողոցներէն տուն դառնալ վտանգաւոր էր, անհաստ անցորդները հապա՞ եթէ բռնեն, խորհեցայ: Ետտ հաւանաբար: Մէկ բան կը մնար ինծի. — Վերադառնալ բազմութեան մը, որ կը խուժէր դէպքին վայրը: Գոտիս մէջքիս անցուցի եւ ծառի մը տակ նետեցի ատրճանակիս երկրորդ ժեշտը (ժակազին), որ աւելորդ էր այլեւս ու գրպանս մնացած

Վերադարձայ Ուլանտէթրասէ, դէպքին վայրը: Հետաքրքիր բազմութիւն մը շրջապատած էր գիակները: Երրորդ մըն ալ դեռ պառկած կը մնար. ուշադրութեամբ նայեցայ եւ ներսէս խնդուք մը փրթաւ: Բուհաի Պէյն էր, որ դեռ նուաղած կը մնար եւ երեսին անընդհատ ջուր կը սրակէին զայն «թափեցնելու համար: Եէկ մարդը մէջտեղ չկար: Իսկ

կիներէն ոմանք մարած էին եւ ոմանք ալ լացուկոծ փրցնելով մազ կը փետտէին: Թրքուհի մը, որ ինծի անծանօթ էր, միտիթարական շէշտով մը անընդհատ կը կրկնէր.— Մի վախնաք, դեռ չեն մեռած... Դող մը անցաւ մարմնէս եւ կասկած մը արթնացրին այդ բառերը: Քայլ մը եւս մօտեցայ եւ երկար երկար նայեցայ դիակներուն: Անկարելի էր թրքուհին ըսածը պարզ միտիթարութենէ անդին չէր անցնէր. հազարաւոր հայ անմեղներու դահիճները նողկալի սատակներու վերածուած էին:

Ճեմալ Աղմի, Տրապիզոնի ճիւղալ կուսակալը եւ Իթթի-ՀԱՏԻ առաջնակարգ ոճրածին ուղեղներէն, հայ երկսեռ երախները կողովներով ու սնտուկներով Սեւ Ծով թափող գազանը, եւ Պէհաէտտին Շաքիր, Համալսարանի դասախօս, Իթթի-ՀԱՏԻ ամենագոր ղեկավարներէն, որուն մտաւորականի ամբողջ եւ միակ գաղափարականը եղաւ բնաջնջել Արեւելեան նահանգներու բոլոր Հայութիւնը, մասնակցութեամբ թուրք կառավարական անդամներուն, թուրք աւարառու եւ գազանացած ժողովուրդին ու տեղական ցեղախումբերուն:

Երկուքն ալ նոր ոճիրներ կը յղանային, բայց արդարադատութեան սրբազան հարուածին տակ հիմա փոռած էին եւրոպական քաղաքի մը սալալատակին վրայ, իրենց արիւնովը պղծելով գայն: Եւ աւարով ու կողոպուտով դիզած հարստութիւնները կը ձգէին լալկան կիներու, որոնք հիմա ողբուկոծ կ'արձակէին, երբ այնքան անզգամ ու քար կտրած էին Հայ հազարաւոր կին ու երախներու լաց ու ողբերուն առջեւ: Եւ կը ճշային, հակած՝ սատակներու արիւնաներկ ճակատներուն վերեւ: Իսկ այդ ճակատներուն ետին, ուղեղները այլեւս չէին գործեր, եւ նոր ոճիրներ ու նոր մեթոտներ պիտի չկարենային յղանալ, Հայութեան ամբողջական բնաջնջման համար:

Յաւիտենական գերի նկատուած Հայը զրկած էր իր գաւակները, որոնք արժանի պատիժը տուած էին այդ արիւնարբու գազաններուն:

Երկու դիակներուն առջեւ այս խորհրդածութիւններով տարուած էի, երբ կին մը յանկարծ վիզս պլլուեցաւ ու գո-

չեց. «Քեմալ, պապանքն հալիմէ պագ», «Քեմալ, հօրդ դի-ճակին նայէ»: — Երիտասարդ կին մըն էր, որ դիս նմանցուցած էր Աղմիի տղուն: Նախ վախցայ, կարծելով որ զիս ճանչցած է ու հիմա պիտի պոռայ թէ աս է սպանիչը: Բայց «Քեմալ» անունը լսելով պաղարիւնս գտայ եւ գերմաններէնով ըսի.— Վա՞ս իս տաս Ծրոյլան... (Ի՞նչ է այս): Կինը ներողութիւն խնդրեց ու բաշուեցաւ:

Ոստիկանութիւնը հասած էր զէպֆին վայրը եւ խիստ վտանգաւոր էր մնալ այլեւս: Ո՞ր կողմէն եւ ինչպէս. ոստիկանները պաշարման օղակ մը կազմած էին եւ ստունձին մարդիկ կասկածելի կը դտնէին: Անհամբեր էի հեռանալու. հա՞պա եթէ յանկարծ Հեր Սաք գար Ծրիցին հետ: Աչքիս առջեւ երկու հոգի կառք մը դրին ու տարին, բնականարար հարցուփորձի համար: Ծուրջս ուշադրութեամբ նայեցայ ճար մը փնտռելով: Այր ու կին մը դիտեցին ու հեռանալու վրայ էին, երբ մօտեցայ աղջիկներէն մէկուն եւ դերմաններէնով հարցուցի.— Ծրոյլայն, վէ՞ր վայս էս իսք — «Ի՞նչ պատահած է»: Աղջիկը պատասխանեց եւ զէպֆին վայրը լքած բաները հաղորդեց ինծի: Կարեւորը խօսքի բոնուիյն էր՝ անոնց ընկերացայ իրրեւ դերմանացի բնտանիքի մը ինքնակոչ անդամ եւ անցայ ոստիկանական շղթայէն: Ո՞ր ոստիկանը կրնար կասկածիլ վրաս. հայրիկիս, մայրիկիս եւ քոյրերուս հետ տուն կ'երթայի վերջապէս. նոյնիսկ մայթը իջնելու ատեն մէկ աղջկան թեւ բռնեցի, մտերիմի կամ եղբոր պէս անոր օղնելու համար: Ումբըր հասու Քուրֆուրսթենտամ. բաժնուեցայ բնտանիքէն եւ ինքնաշարժ մը առնելով գացի Հայրցիկէր Բլաց, անկէ ալ ուրիշ ինքնաշարժով մը հասայ կենդանարանական պարտէզին կողմը, որ շատ մօտիկ էր մեր տան:

ՀԵՐ ՍԱՔ ԴԵՊՔԸ ԿԸ ՀԱՂՈՐԴԷ ԻՆՍԻ

Ուլանտզթրասէնն հեռանալէս վերջ սաստիկ անձրեւ մը տեղաց, այնպէս որ ժողովուրդը կը վազվզէր վայրկեան առաջ ապաստան մը կամ տուն հասնելու համար: Առանց թրջուելու տուն հասայ եւ կամայցուի մը դուռը բանալով ոտքիս ծայրերուն վրայ սենեակս մտայ: Կերակուրս հոն գրուած էր, յայտնի էր որ ժամը 7էն ի վեր ոչ ոք սենեակս մտած էր, այլուպէս կը վերցնէին կերակուրս: Ի հարկին կրնայի բսել թէ ամբողջ գիշերը տունն էի: Ախորժակ չունէի, բայց մէկ մասը դժուարութեամբ կերայ, միւս մասն ալ թափեցի եւ սնակները մէկ կողմ դնելով, հանուեցայ ու անկողին մտայ, քանի մը գիրք սուղին անդին ցրուելէ վերջ: Անդրադարձայ որ ատրճանակս մտքերու փոքր վրձինը եւ վազելիքի սրուակը սենեակիս մէկ անկիւնն են: Վրձինը պատուհանն հեռու շարտեցի եւ վազելինն ալ լուացարան թափեցի:

Տան մէջ խոր լուծիւն կը տիրէր: Լոյսը մարեցի եւ անկողին մտայ «օխ» մը քաշելով եւ ինչդինքս թեթեւցած գտայ: Սրտհատումներու, յոգնութիւններու, վազվզուքներու եւ չարաչար աշխատանքներու վարձքս ստացած էի, ինչպէս եւ հոգեկան խորունկ գոհունակութիւն մը, որ այդ պահուն կը բաժնէին հազարաւոր արեւակիցներս: Նահատակներու վրէժը լուծուած էր:

Միակ մտահոգութիւնս Արամն էր. ի՞նչ եղաւ արդեօք. եթէ այատած է, ինչպէ՞ս. եթէ լռուած է շատ պէ՛շ նաեւ ինձի համար: Երանի թէ Հեր Սաքին ծանօթացած չըլլար եւ գերձակին ալ գտցած չըլլար: Զերբակալուելու պարագային, նոյնիսկ Հեր Սաք, առանց այլեւայլի դիս ալ պիտի ձերբակալէր, գիտնալով որ իրարու ծանօթ ենք եւ հարցուփորձի պիտի ենթարկէր:

Ուրիշ մտահոգիչ մտածում մըն ալ ունեցայ: Հա՞պա եթէ Հեր Սաք սենեակս եկած եւ ստուգած է որ հոն չեմ. հաւանական չէ՞ որ դիտմամբ կերակուրս չէ վերցուցած, որպէսզի դիս հակասութեան մէջ բռնէ: Ի՞նչ պիտի պատասխանէի, եթէ զար եւ հարցնէր թէ ես ուր էի: Այս մամտուքը

պիտի չունենայի, եթէ Արամը Հեր Սաքին հետ ծանօթացած չըլլար, կամ երկրորդ անգամ մեզի մօտեցած չըլլար:

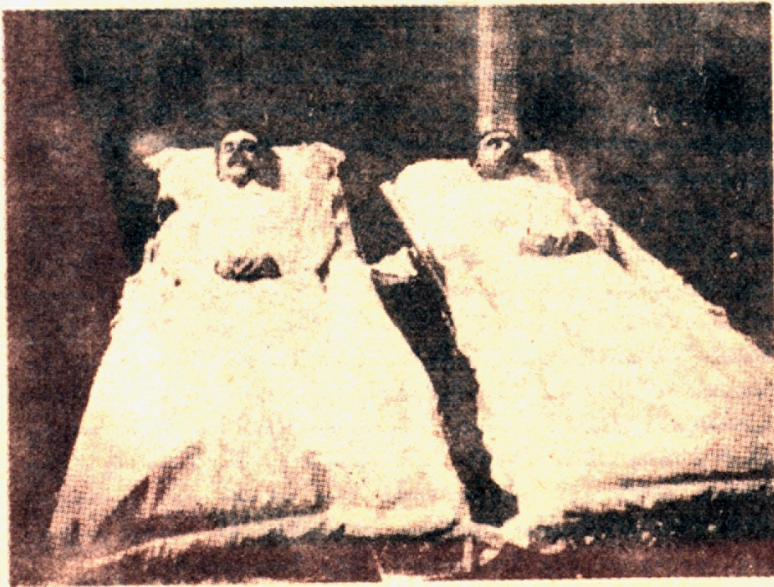
Անկողնիս մէջ այս մտահոգութիւններով թէեւ կը տանջուէի, բայց բան մը կար որ աւելի քան ստոյգ էր եւ միակ միթթարութիւնս էր: Մահավճիռը գործադրուած էր. այս էր կարեւորը:

Այդ պահուն հեռախօսը դարկաւ. սկանջ տուի. Սաքին մայրը Ֆրանու Հանա, «դեռ չեկաւ» պատասխանեց: Երեւի Հեր Սաքը պաշտօնատունէն մեկնած էր տուն գալու համար եւ արդէն ետ կը կանչէին զայն: Հինգ վայրկեան վերջ տանտէրս տուն մտաւ Ֆրիցին հետ: Մայրը դիմաւորած էր տղան, եւ մինչ կը խօսակցէին, Ֆրից եկած էր դուռս ճանկրտելու: Մայր ու տղու խօսակցութիւնը երկար տեւեց կամ անանկ եկաւ ինձի. անհամբեր էի եւ մտահոգ: Հեր Սաքին ամէն մէկ քայլափոխին հետ սիրտս կը տրոփէր: Տանտէրս վերջապէս մօտեցաւ սենեակիս եւ դուռը բախելով, գոչեց.— Հէր Ղազարեան, Հէր Ղազարեան...

Նախ պատասխան չտուի. ապա երբ քանի մը անգամ զարկաւ, լոյսը բացի, այն տպաւորութիւնը տալու համար թէ նոր կ'արթնայի եւ ելայ դուռը բացի, հազիւ զսպելով ներքին վրդովումս:

Ոստիկանապետը ներս մտաւ: Ինչերո՞ւ կը սպասէի... բայց անմիջապէս հանդարտեցայ, երբ տեսայ որ դէմքին վրայ անսովոր ոչինչ կայ եւ ամենօրեայ նոյն խնդումներն տղան է: Ժամը նայեցայ եւ քիչ մը շփոթած կերպարանքով բերնէն կախուեցայ: Կ'ուզէի այդ անակնկալ այցելութեան պատճառը հասկնալ: Ֆրից, առիթէն օգտուելով ներս մտած էր ու դիս անհանգիստ կ'ընէր. խոշոր թաթերով դիս կը հրէր ու գիշերանոցիս ծայրերը խածնելով կարծես ինձի կը հրամայէր դուրս ելլել. եւ եթէ լեզու ունենար, անշուշտ պիտի պոռար երեսիս.— «Դուն մէկն ես այդ ահաւոր դէպքին մասնակցողներէն...»: Ֆրիցի այս անգամուան շարժումները, անհանդարտութիւնն ու նայելու ձեւը բոլորովին արտասովոր էին, բայց Հեր Սաքին համար սովորական էր քանի դիտէր թէ Ֆրիցը միշտ ալ սովորութիւն ունէր

Ահաբեկումէն ետք, Պէհաէտտին Շաքիրի եւ ձեմալ Ազմիի դիակները կը փոխադրուին Պերլինի Դիարանը

վրաս նետուելու կամ հետս խաղալու: Ուրիշ միտքերու չէր կրնար երթալ:

— Գիտե՞ս ինչ կայ, Հեր Դազարեան, ըսաւ Հեր Սաք, «ցուայ Արմենիան հապրն ցուայ Թիւրքն էրմօրտրք».— Երկու Հայեր երկու Թուրք սպաններ են...

— Ի՛նչ, գոչեցի չհասկնալ ձեւացնելով... երկու Հայեր սպաննուած են երկու Թուրքերու կողմէ՞...

— Ոչ, ոչ, վրայ բերաւ Հեր Սաք փութկոտութեամբ, երկու Հայեր սպաննած են երկու Թուրքեր ժամուկէս առաջ: Եւ բառերը հատիկ հատիկ կրկնելով:

Այնպէս մը ձեւացուցի որ կ'ուրախանամ իր բերած լուրէն՝ եւ գոնեաք մը հրամցուցի: Եւ սրտազոզս խեղդելով հարցուցի.— Բռնուած են Հայերը... ովքե՞ր են...

— Քանի մը հոգի ձերբակալած ենք, բայց դեռ յայտնի չէ... բաւական կասկածելի մարդ մըն ալ բռնած են, բայց Ռուս է...

Նորէն դող մը անցաւ մարմնէս: Արամը ոռուխ անցա- գիր ունէր. եթէ բռնուած ըլլար ու Սաքը տեսած ըլլար, անպայման ինծի պիտի հաղորդէր, իբրեւ մեր երկուքիս ծանօթը: Մտահոգութիւնս բոլորովին չէր փարատած, խոր- հելով որ Արամն է բռնուողը, բայց Հեր Սաք հեռաձայնով միայն տեղեկացած էր, եւ պահականոց վերադարձին պի- տի տեսնէր զայն: Հա՞պա եթէ ձերբակալուածը Արամն էր, ի՞նչ պիտի ըլլար կացութիւնս: Մանաւանդ հիմա Թուրքերը անընդհատ կը բանին պահականոցէ պահականոց եւ դիւրու- թեամբ բռնել կուտան կասկածելի Հայերը. ոմանց դուռնե- բուն առջեւ կամ փողոցներուն մէջ յաճախ դեղերած էի. իսկ մասնաւորաբար Թալէաթին կիներ զիս տեսած էր քանի մը անգամ...

— Քալէ, հետս եկուր, ըսաւ Հեր Սաք, սպաննուածնե- րը կը տեսնես...

Առանց առարկութեան եւ լռութեամբ հաւանեցայ ու տարատս վրաս քաշեցի: Բարեբախտաբար մայրը վրայ հա- սաւ ու զիս վտանգաւոր կացութենէ մը փրկեց: Յանդիմա- նեց տղան, որ կէս գիշերին եկեր զիս անհանդիստ կ'ընէ: Հեր Սաք անխօս մեկնեցաւ, զիս առանձին ձգելով Ֆրեյցին հետ: Անորոջ խորհուրդներու մէջ լուսնալուն կը սպասէի անհամբեր, փնտռուքի ելլելու եւ ճիշդ կացութիւնը հաս- կընալու համար: Որքան երկար գիշեր էր. մինչեւ առտու աչքերս չկըցայ գոցել: Առտուան ժամը չորսին Հեր Սաք վերադարձաւ, քիչ մը ներս դուրս շափչփեց, յետոյ սենեա- կը քաշուեցաւ: Քիչ մը հանգստացայ եւ աչքերս գոցեցի. ժամը ութնուկէսն էր երբ արթնցայ:

1922 ԱՊՐԻԼ 18.— Առաւօտուն Շահանին հեռաձայն բացի. Արամը ի՛նչ եղաւ արդեօք, ո՛ւր էր: Հեռաձայնի կեղրոնը, սխալմամբ, կամ թերեւս օտարականի շեշտէս տարուած, տուաւ ձեմալ Ազմիին տան թիւը. անմիջապէս փակեցի, սխալ է ըսելով: Երեւի այդ թիւը անընդհատ կը բանէր եւ կեղրոնի աղշիկը օտարականի շեշտը առնելուն պէս, մեքենաբար Ազմիին տան թիւը կը փոխանցէր: Այլ չփորձեցի հեռաձայնել եւ ուղղակի գացի Ուլանտչթրասէ, Շահանին տան կողմերը: Քիչ մը սպասեցի, մէջտեղ չելաւ.

խոհեմաբար քովընտի փողոցներէն անցայ Բուրֆիւրսթենտամ, եւ անկէ ալ գետնուղիով դացի Արամը գտնելու: Ի զուր. մերիններէն ոչ մէկը կրցայ գտնել: Վերադարձայ տուն. դրան վրայ կարմիր խոշոր յայտարարութիւն մը փակցուած էր: Ոստիկանութիւնը ծանուցանելով ձեմալ Ազմիի եւ Պէհաէտտին Շաքիրի սպանութիւնը, մեծ գումար մը պարգեւ կը խոստանար անոնց սպանիչները գտնողին:

Հակառակ պաղարիւնիս, եւ վտանգները արհամարհելու տրամադրութեանս, խոստովանիմ, որ յայտարարութիւնը կարդացած ատենս, սարսուռ մը ունեցայ: Կ'ուզէի ամէն բան հասկնալ ու չէի յաջողեր, երբ Հեր Սաք վրայ հասաւ եւ հետաքրքրութիւնս գոհացուց, մանրամասնօրէն կարդալով ու բացատրելով: Ապա միասին տուն մտանք եւ միասին ալ ճաշեցինք: Բնականաբար խօսակցութեան նիւթը օրուան դէպքն էր: Տեղեկացուց թէ ձերբակալութիւնները խստիւ կը շարունակուին եւ աւելի քան 30 Հայ ուսանող տարուած են պահականոց: Միամիտ հարցումներ կ'ուղղէի եւ ոստիկանապետ բարեկամս կը հաստատէր, թէ ահաբեկիչները հսկայ եւ թիկնեղ մարդիկ էին, քանի որ հարուածած ու ծեծած: են զիրենք բռնելու փորձ ընող անցորդները:

Յաջորդ առաւօտ Բուրֆիւրսթենտամի վրայ հանդիպեցայ Շահանին. մտանք կողմնակի փողոց մը՝ ուր շնորհաւորեց զիս եւ յայտնեց թէ Արամ չէ ձերբակալուած: Չափազանց ուրախացայ եւ միտքս հանդարտեցաւ: Անհամբեր դէպքին մանրամասնութիւններուն կ'ուզէր տեղեակ ըլլալ. պատմեցի: Արամին ազատ ըլլալու պարագան ուրիշ տեսակէտով ալ ուրախալի էր եւ յուսադրիչ: Դեռ թակարդին մէջն էինք, բայց անդամ մը որ դուրս գայինք, մեր սեւ ցանկը վերստին աչքէ անցնելու ատենը կ'ունենայինք: Այս մասին բան մը չըսի Շահանին, որ արդէն կը պատրաստուէր մեկնիլ Պերլինէն, գերմանական թերթի մը այն լուրին վերայ, թէ ոստիկանութիւնը կը փնտռէ Ամերիկայէն իբրեւ թղթակից Պերլին ժամանած անձ մը: Իրաւ ալ Շահանը այդ հանգամանքը ունէր՝ ստիպուած էր խոհեմ ըլլալ ու հեռքը կորսնցնել: Կառախումբի տոմսակը գնած էր: Ժամը 7ին բաժնուեցայ իրմէ եւ տուն վերադարձայ: Մեր Հեր Սաքը

կարելոր լուրեր բերաւ: Թէ ոստիկանութիւնը կասկածելիներու ցանկ մը պատրաստած է եւ ձերբակալութիւնները ըստ այնմ կը կատարուին:

Բարեբախտաբար անունս չկար, այն պարզ պատճառով որ պահականոցին տոմարներուն մէջ արձանագրութիւն չունէի. ձգձգումներս, Հեր Սաքին հետ խաղացած խաղերս, բարերար եւ փրկարար դեր ունեցան: Ապա թէ ոչ զիս ալ կը բռնէին կը տանէին: Ինչպէս յայտնի է, ինձմէ լուսանկար մըն ալ ուզած էր եւ ես ալ ակնոցով լուսանկարուած էի եւ երկու երեք հատ յանձնած էի իրեն, տանտէրս մոռացկոտ ըլլալով, գանձք իր սեղանին վրայ ձգած էր, ես ալ օր մը, յարմար մէկ պահուն այդ լուսանկարներս ետ առած էի եւ մարդս անտեղուանքը չէր եղած:

Ձերբակալուած բոլոր կասկածելիները կը տարուէին Թալէաթ Փաշայի կնոջ առջեւ, որ ոստիկանութեան հաւատարմէ տուած էր, թէ կը ճանչնար ահաբեկիչներէն մին, որովհետեւ զայն քանի մը անգամ տեսած էր փողոցը ու դրան առջեւ եւ այդ գիշեր անկա գինք հարուածեր էր: Սակայն Թալէաթին Հանըմը այնքան շտապ եղած էր նմանցընելու արուեստին մէջ, այնքան շատ հայ երիտասարդներ նմանցուցած էր իր ճանչցած ահաբեկիչին, այսինքն ինձի, եւ այնքան սուտ ելած էր, որ ի վերջոյ ոստիկանութիւնը ալ կարելորութիւն չէր տուած անոր ցուցմունքներուն եւ բաւականացած էր վար դնելով բոլորովին անմեղ, բոլորովին անտեղեակ հայ ուսանող մը, Չատիի առթիւ Միւնիխէն Պերլին ընկեր-բարեկամի այցելութեան եկած Պէրպէրեանը: Այդ երիտասարդը տեսնելու առիթ չունեցայ, բայց կ'ըսէին թէ շատ կը նմանի ինձի: Խեղճ տղան բաւական ատեն բանտ մնաց, իմ գործած «մեղքս» քաւելու համար՝ եւ ի վերջոյ անպարտ արձակուած էր:

Հարցաքննութեան միջոցին այնքան նեղած էին զինքը, որ օր մը կտրիճ տղան, ալ համբերութիւնը հատած պոռացած էր ոստիկանութեան երեսին. — Չարնողը ես չեմ... բայց պատիւ կ'ընէք ինձի վերագրելով այդ դէպքը...

Ապրիլ 21 ժամը 4ին, էնկլիշէ Բաֆէ նստած էի, երբ դէպքէն վերջ առաջին անգամ ըլլալով Արամը գտայ: Իր

սովորական ծանր քայլերով ու հանդարտ, հանդարտ մօտեցաւ եւ սեղանս նստաւ: Եւ սեղանի տակէն, առանց ուշադրութիւն հրաւիրելու, իրարու ձեռք երկարեցինք եւ ուժով մը սեղմեցինք: Յետոյ անմիջապէս դուրս ելանք ու կատակելով ու ծիծաղելով զուարճալի խօսակցութիւն մը ունեցանք:

— Բայց թորգոմ, ատ ինչ ղալմաղալ էր էտ գիշեր... էտ ինչ գոռում պոչում էր...

Ընկերոջս այդ միամիտ հարցումը պատճառ ունէր: Արամ Կովկասի մէջ ահաբեկումներ կատարած էր, ու բնաւ չէր հանդիպած նման ղալմաղալի: Այնտեղ, երբ ահաբեկում մը կը կատարուի, կամ երբ վնդակները կը տեղան, ժողովուրդը անմիջապէս գետին կը պառկի, փոխանակ դէպքին վայրը փութալու: Ոստիկանութիւնն անգամ չէր վազեր կամ մօտենար դէպքին վայրը: Մինչդեռ եւրոպական որեւէ քաղաքի ժողովուրդը վարժուած չըլլալով նմանօրինակ դէպքերու, ատրճանակի ձայն առնելուն պէս, կը հետաքրքրուի, կը վազէ եւ կը յարձակի: Կովկասի ժողովուրդները վարժուած էին, քանի որ ամիս չէր անցներ, որ տեոօր մը տեղի չունենար, Հայերու, Ռուսերու եւ կամ Վրացիներու կողմէ: Այն ատեն Արամը հասկցաւ մեր դիշերուան «ղալմաղալին» պատճառն ու իմաստը: Կը խնդայինք եւ իւրաքանչիւրս պատմեց իր փախուստը: Հետաքրքիր էի գիտնալու թէ, ինք այդ դրան առջեւ որքա՞ն մնացեր էր եւ ինչպէս չէր բռնուած ու ինչպէս տուն հասած էր:

— Ինչ ընէի, պատմեց Արամ ժպտելով. էնտեղ մի քիչ շունչ առի. յետոյ «եաւաչ եաւաչ» քալեցի... ժողովուրդը մօտեցաւ ինձ... դեռ շունչս կը կտրէր եւ քու կողմդ կը նայէի գլուխս շարժելով. բան մը ըսող չեղաւ. կարծեցին որ քեզ հետապնդողն եմ... միշտ քու կողմդ կը նայէի... երբ քիչ մը հեռացան էտ մարդիկ, քալել սկսայ. քանի մը տուն անդին տեսայ ցանկապատ մը փոքրիկ պարտէզի մը շուրջ. մաւղերս ցանկապատին վրայէն ներս նետեցի ու աւելի հանդիստ եւ ապահով եղայ: Միայն փողոց մը անդին ինձո՞նքս պահականոցի մը դէմ գտայ. անհոգ անհոգ կը քալէի, երբ ոստիկան մը յանկարծ երեւցաւ ու իմ կողմս

եկաւ արագ արագ. կարծեցի որ դիս բռնելու կուգայ. մտքս անցաւ փախչել, բայց ուժս կը պակսէր. ինչ կը լինի թող լինի, ըսի ինքնիրենս, կ'ուրանամ եթէ բռնելու գայ: Ոստիկանը հասաւ ու բաներ մը ըսաւ. բան չհասկցայ: Այս անգամ երկու ձեռքովը նշաններ մը ըրաւ, յետոյ մատները բերնին տարաւ: Եան որդին լուցկի կ'ուզէ եղեր... շունչ առի, լուցկիս տուի իրեն. «տանքէչէօն, տանքէչէօն» ըսաւ ու ճեհննէմ եղաւ դնաց: Կտոք մը գտայ եւ տուն գացի...

Այդ օրը հանդիպեցայ նաեւ Հրաչին կամ Մեհմէտ Ալիին, որ սրճարանէն ներս մտնելուն պէս ողջագորուեցանք. խիստ հետաքրքիր էր մանրամասնութիւնները իմանալ. պատմեցի ամէն բան. մեր տուած որոշումը, Արամին վարանումն ու մեր կարծ ու կծու վէճը եւ վերջապէս յարձակումն ու յաջողութիւնը եւ մեր փախուստին դրուակները: Մենք տակաւին չէինք գիտեր թէ ահաբեկումը ինչ տրպաւորութիւն եւ աղղեցութիւն բրած է մեր աղգակիցներուն եւ արտաքին աշխարհի վրայ, քանի որ որեւէ Հայ չըջանակի մէջ մտած չէինք եւ անտեղեակ էինք: Բայց ինք պատմեց թէ թուրքերը շմամ են եւ անմիթիթար սուզի մատնուած. եւ աւելցուց թէ ինքն ալ պիտի մասնակցի յուղարկաւորութեան, որ մեծ շուքով պիտի կատարուի: Բաղմաթիւ ակաւաւոր անձեր, ինչպէս ձեմալ եւ էնվէր Փաշաներն ալ պիտի մասնակցին թափօրին. թելադրեց այդ օրը փողոց չելլել. ոստիկանութիւնը արտակարգ միջոցներ ձեռք առած է հսկելու համար թափօրին վրայ: Զգոյշ եղիր...

— Քանի մը օրէն, ըսաւ բաժնուած ատեն, Վիեննա պիտի անցնիմ... հոն քեզի պիտի սպասեմ, միասին Պոլիս կը վերադառնանք:

Հրաչէն բաժնուելէս վերջ հիանալի գաղափար մը գրաւեց զիս. տարիներու երազը: Եթեղ յուղարկաւորութիւն եւ մնացեալ ջարդարարներու կամ իթթիհատակաւ ականաւոր անձերու համախմբում: Այս պատկերը անհանգիստ կ'ընէր զիս ու երեւակայութիւնս կը զրգոէր շարունակ: Ինչո՞ւ կարելի չըլլար եւ շատ ալ կարելի էր մրրիկի պէս պայթիլ յուղարկաւորութեան թափօրին վրայ, հանդիսաւոր դնացի պահուն, կամ մեռելատան մէջ եւ կամ նոյնիսկ հողա-

կոյտին վրայ եւ համազարկով մը մէկ անգամէն մաքրել-
 սրբել հայակեր այդ բոլոր հրէշները: Եթէ Արամ համա-
 միտ ըլլար, Արշակն ալ կը կանչէինք, որ խենթի նման պի-
 տի վազէր դար եւ այն ատեն այդ արիւնարբու դազաններուն
 վերջին ժամը հնչած պիտի ըլլար: Ձէնք շունչէինք. իմ սն-
 վէյնս ոստիկանութեան մօտն էր, իսկ Արամն ալ իր մաւ-
 գերը պարակց մը նետած էր: Բայց Արշակին ատրճանակը
 Շահանին քովն էր. հատ մըն ալ ինք ունէր. իսկ եթէ մեր-
 ժէր, որոշած էի Հեր Սաքին ատրճանակը թոցնել պահած
 տեղէն: Միայն Արամն ու Հրաչը համոզուէին:

Այդ երեկոյ Օր. Պերթային հետ դուրսը ճաշեցինք, վե-
 րադարձանք տուն եւ Ֆրիցը առնելով Քուրֆիւրսթենտամ
 պտոյտի ելանք. այլեւս գործ շունչի ու պտոյտներով ժա-
 մանակս կ'անցնէի. ամենօրեայ ապահով միջոցը աս էր
 այլեւս: Ինչո՞ւ կասկած արթնցնէին աղջիկ մը եւ տղայ մը,
 որոնք շունի մը հետ կը շրջէին. Պերլինի ընտանի տեսա-
 րաններէն մէկն էր: Օր. Սաք անընդհատ կը խօսէր, լեզուի
 դաս տալու ձեւով, բայց դրեթէ չէի լսեր, այնքան տար-
 ուած էի այդ երազով: Պահ մը յանդիմանեց զիս, որ զինք
 չեմ լսեր: — «Չհասկցայ ըսածներդ» վրայ բերի ներողու-
 թիւն խնդրելով:

Սենեակս առանձնացայ. չափազանց աղմկալից էր. շո-
 գեկառքը կ'անցնէր դրեթէ պատուհանիս քովէն, որ կա-
 մուրջին կցուածի պէս էր. ամբողջ տունը երբեմն կը ցըն-
 ցուէր եւ առաջին անգամ ըլլալով կ'անդրադառնայի սենեա-
 կիս այդ անյարմարութեան, դիշերները, հետապնդումնե-
 բու ատեն մանաւանդ ուշ տուն կը դառնայի, իսկ հիմա փա-
 խըստականի պէս օրուան մեծ մասը հոն կ'անցնէի: Քնարեր
 դեղի մը վարժուած էի ատենէ մը ի վեր եւ անժամանակ
 անկողին մտնելու անպատեհութիւնը մոլի դարձուցած էր
 զիս. նորէն հատ մը առի:

Առաւօտուն Արամը եկաւ. տեղս սորված էր եւ արգելք-
 ներս օդուտ չէին ունեցած. — «Բան չկայ» կ'ըսէր շարունակ
 եւ մինչեւ մեկնումը եկաւ դնաց: Բարեբախտարար անանկ
 ատեններ կուզար, որ Հեր Սաք տունը չէր ըլլար: Դուրս ե-
 լանք այդ կողմերը մի քիչ շրջելու: Ծագկավաճառանոցի մը

առջեւէն անցած ատեննիս, բազմաթիւ ծաղկեպսակներ տե-
 սանք ցուցափեղկին առջեւ. աչք մը նետեցի, Թուրքի ա-
 նուններ: Ուրեմն մօտ էր յուղարկաւորութիւնը: Հրաչը ը-
 սած էր, եւ ի՞նչ դառն ճակատագիր, մեր ընկերը, իբրեւ
 մտերիմը ձեմալ Ազմիի ընտանիքին, իր ուսերուն վրայ
 պիտի կրէր հայ մանուկներու դահիճ հրէշին դազաղը,
 մինչեւ գերեզման:

Ուրիշ գերեզմաններ չէինք կրնար բանալ, այդ օրն
 իսկ. այս միտքը զիս կը չարչարէր: Արամին բացուեցայ.
 կարծես զաղափարին հետ հաշտուեցաւ, միայն հարցուց.

Ճեմալ փաշայի ահաբեկիչները,
 Ստեփան Ծաղիկեան եւ Պետրոս Տէր Պողոսեան,
 որոնք 1922 Յուլիսին, Թիֆլիսի մէջ, Չեկայի շէնքին առջեւ,
 պատուհասեցին Ապրիլեան Եղեռնի գլխաւոր
 պատասխանատուներէն Ճեմալ փաշան և իր թիկնապահները

— Ինչպէ՞ս պիտի մօտենանք... ամէն կողմէ պաշարուած պիտի ըլլանք ոստիկաններով:

— Դիւրին է, պատասխանեցի, ներշնչուելով՝ ծաղկեպսակ կրողի մը պատկերէն: Երկու գեղեցիկ ծաղկեպսակ շինել կուտանք, եւ կը տանինք ամենէն վերջ, երբ բոլորը հաւաքուած են, կը մտնենք մեռելատունը եւ յանկարծ ատրճանակները քաշելով, առանց աչք թարթել տալու, կը գնդակահարենք էնվէրը, ձեմալը եւ միւսները, որոնք որ կրնանք: Թող թրքութիւնը այս անգամ ընդհանուր սուգ բռնէ:

Արամին աչքերը փայլեցան, բայց չպատասխանեց: Մտազրա՞ղ էր, թէ կը վարանէր: Հաւանաբար չէր ուզեր զիս նեղել, ոչ ըսելով: Իսկ այոն, նոր մեծ վտանգ մը կը բերէր: Ինչպէս ըսի, զէնք չունէինք: «Քալէ, քալէ, ըսի, ժամանակ չկորսնցնենք եւ Շահանէն առնենք Արշակին ատրճանակը»: Գացինք եւ Շահանին պարզեցի միտքս: Իրեւ պատասխան յայտնեց, թէ եթէ յարմար առիթ գտնենք, կը գործենք: Արամն ալ ծաղկեպսակները պատրաստելու պիտի երթար:

Ատրճանակ չկար. հասկցուեցաւ որ Շահանը մեկնումի պատրաստութեան միջոցին, Արշակին զէնքը ջուրը նետած է, ապագայ տաղտուկներէ դերձ մնալու համար: Շատ ազդուեցայ, բայց բան մը չէի կրնար ընել եւ այդ բացառիկ առիթը կը փախցնէինք: Շահանը մեկնեցաւ, իսկ երկու օր վերջն ալ Արամը կը մեկնէր Վլիննա, ռուսական անցադրով, դիւրութեամբ «վիզա» առնելով: Պիտի մնայի մինակ եւ խիստ դժուար էր երկրէն դուրս ելլել, քանի որ անցագիրս արձանագրուած չէր ոստիկանական տոմարներուն մէջ: Այդ տաղնապալի օրերուն, բնականաբար չէի կրնար մտածել հանդիպելու որեւէ պահականոց: Հարցաքննութիւնները կը շարունակուէին, մամուլը ահագին աղմուկ ու վլվուկ կը փրցնէր եւ ոստիկանութիւնը դուր ու դադար չունէր: Մանաւանդ, եթէ Թալէաթին կիներ զիս տեսնէր, ա՛լ աղատում չունէի: Իսկ Հեր Սաքին լուրերն ալ կրակի վրայ իւր կը թափէին: Կ'ըսէր թէ Պոլսէն թուրք մասնագէտներ կուգան, բերելով Պէրպէրեանին լուսանկարը եւ այդ Պէր-

պէրեանը արդէն ծանօթ մէկն է եղեր: Միտքս ակամայ կ'երթար թուրք գաղտնի ոստիկաններուն եւ մասնաւորաբար հին ծանօթիս՝ էշրէֆին: Եթէ լուսանկարովս գար, անշուշտ պիտի ճանչնար զիս: Սիրտս կը սեղմուէր ու տազնապի մատնուած էի, բայց բնաւ յայտնի չէի ըներ եւ խնդալով ու կատակելով կը խօսէի տանտիրոջս հետ:

Գացի էնկլիշէ Քաֆէ, քանի մը բաժակ գոնեաք պարպելու եւ այս հանելուկին մէջէն ելլելու ճար մը մտածելու համար: Դէպքին օրը կրնայինք սպաննուիլ. բայց կեանքը ի՞նչ կ'արժէ. քանի դեռ ողջ ենք, հսկայ գործ մը պլուխ հանելու էինք, սարսափեցնելով ոճրագործներու բոլոր գարշելի ցեղապետները եւ ցնցելով Եւրոպայի խիղճը, եթէ ունէր: Հայ ժողովուրդը եւ Դաշնակցութիւնը գլխատուած էին եօթը տարի առաջ, ահաւոր ու անդարմանելի կորուստ էր: Այդ պահուն, եթէ ողջ ըլլային ու մեր քով գտնուէին Ռոստոմներն ու Նիկոլ Դումանները, մեր ծրագիրը իրականացած պիտի ըլլար: Ազգին վրէժը կը լուծէինք եւ հանգիստի արժանի կ'ըլլայինք:

Հրաշք այլեւս չէր կրնար օգտակար ըլլալ. իսկ Շահանը եթէ մեկնելու վճռական մտադրութիւնը չունենար, քանի մը ժամէն Արշակն ալ բերել կուտայինք Վիեննայէն եւ այն ատեն կը սարքէինք մեծագոյն հարսանիքը, մեր ցեղին արժանապատուութեան փրկութեան համար:

Մեկնելու պահուն, Շահանը հաւաստիք տուած էր թէ Լիպարիտը եւ Զօրեանը պիտի օգնեն ինծի:

Նախ գացի Արամին. մեկնելու կը պատրաստուէր. թէ ժամանակ չունէր եւ թէ դրամ. իր ապսպրած նոր հագուստը դերձակին քովէն առնելու ստացագիրը ինծի յանձնեց, որպէսզի մնացեալ պարտքը վճարեմ ու հագուստը Վիեննա տանիմ: Շատ նեղուեցայ, բայց ձայն չհանեցի: Սիրտ չըրի դերձակին երթալու եւ լաւ ըրի: Հետագային Վիեննայի մէջ պիտի տեղեկանայինք, թէ ինչպէս այդ ձեռք մը հագուստը անսպառ նիւթ եղած էր գերմանական թերթերուն: Շոգեկառք մեկնեցաւ. վերադարձիս, երանի տուի իրեն: Արդե՞ն՞օք ես ալ այդքան դիւրութեամբ պիտի կարենայի օճիքս աղատել:

Ալ մինակ մնացած էի եւ զլիսու ճարը պէտք էր տեսնէի:

Գացի Լիպարիտին. փոքրիկ սեղանի մը վրայ թէյ պատրաստած էր: — Օ՛, լաւ որ եկար Արշաւիր, հիմա Միխայիլն ալ պիտի գայ: Երկու օր առաջ Քուրֆիւրսթենտաժի մէկ անկիւնը հանդիպած էի Միխայիլին — Վարանդեան —: Զիս համբուրեց եւ սա կատակն ալ ըրաւ: — Երանի՛ թէ ինձմէ առաջ դու մեռնէիր...: Ես գրէի քո մասին...:

Լիպարիտին պարզեցի դրութիւնս եւ յայտնեցի որ ձեռով մը զիս երկրէն դուրս հանելու են: Բայց որովհետեւ անցազիրս ոստիկանութեան մօտ արձանագրութիւն չունէր, Լիպարիտ անպատեհ եւ վտանգաւոր դտաւ խնդրին խառնելի: Ես ալ նկատեցի որ մեծ դժուարութիւններ կան ու բարդութիւններ կրնան առաջ գալ, չուզեցի որ պաշտօնական մարմիններ խառնուին: Այդ միջոցին Վարանդեանը հասաւ. անոր ալ պարզեցինք խնդիրը: Վարանդեան յանձնարարեց երթալ Զօրեանին: Այդ օրն իսկ Զօրեանին գայի եւ կացութիւնը անոր ալ պարզեցի:

— Օ, գոչեց ձեռքերը բանալով, ի՞նչ կրնամ ընել. մեզ բոլորս աքցանի մէջ առած են: Եթէ այդքան վտանգ կը տեսնես, եկուր հոս եւ ամիսներով մնացիր, իմ վրաս չեն կասկածիր:

Ատոր վրայ ուզեցի գոնէ կարելոր գոյքերս պարունակող պայուսակներս իր տունը փոխադրել. հաւանեցաւ: Նոյն գիշերն իսկ տուն դարձին, պայուսակներէս մին առի եւ հոն տարի: Հետեւեալ առաւօտ, սովորական լրացումներովս ժամանակ անցուցի. այսինքն Ֆրիցը պտոյտի տարի. տուն վերադարձայ ու Պերթային ընկերացայ մինչեւ դպրոց: Մայրիկն ու սպասուհին գնումներու գացած էին եւ տունը մարդ չկար: Միւս պայուսակս ալ անմիջապէս փոխադրեցի Զօրեանին բնակարանը՝ հոն ձգելով միւս պայուսակներս...:

Մեկնած միջոցին, Արամին ըսած էի որ Վիեննա հասնելուն պէս հեռագիր մը ղրկէ ինձի, հաղորդելով հօրեղբորս մահամերձ ըլլալը, որպէսզի գայն Հեր Սաքին ցոյց տալով, խնդիրս վայրկեան առաջ կարգադրէր: Տանտէրս

իրաւամբ հաւատացած էր թէ միլիոնատէր հօրեղբայր մը ունիմ Ռուսմանիոյ մէջ, որուն միակ ժառանգորդն էի: Եւ ժառանգ ուտողի պէս ալ կը ծախսէի:

Երկու օր սպասեցի. Արամէն լուր չկար, ոչ ալ հեռագիր: Արդէն դաւադիրի խառնուածք չունէր: Բարկացած էի եւ սաստիկ ջղայնացած. ճարահատ՝ գրեցի Վիեննա, ընկերոջս՝ Ա. Օ. Ին, որ Գայխանէին եւ իմ թղթակցութիւններս կ'ապահովէր, որպէսզի տեղս գաղտնի մնար: Պարտաճանաչ տղան անմիջապէս ղրկեց սա հեռագիրը. — «Հօրեղբայրդ մահամերձ է. ժառանգութեան խնդիրը կարգադրելու համար իսկոյն վերադարձիր»:

Որով չորս հինգ օր եւս անցաւ ու տակաւին ես տագնապի մէջ էի: Իրիկուան դէմ էր. Հեր Սաք հեռագիրը բացաւ, կարդաց ու այլայլեցաւ մէկէն: Բացատրեց եւ գոյժը տուաւ: Դերասանութեան պէտք կար. ես ալ այլայլեցայ, գոյն առի, գոյն տուի եւ եթէ չամչնայի, պիտի լայի: Երեսը նայեցայ մէյ մը, մէյ մըն ալ շուրջս եւ շուրթածի կերպարանքով իրեն հարցուցի թէ ի՞նչ պէտք է ընէի... Սա ի՞նչ անակնկալ դժբախտութիւն է... Հիմա փ՞նչ պիտի ընէի: Եւ խնդրեցի որ զիս միտակ չձգէ, հետս ճամբորդէ, բոլոր ծախքերը վրաս: Ահագին գործ էր եւ միմակս երբեք պիտի չկարենայի մէջէն ելլել. մտերիմ բարեկամի մը պէտք ունէի. իրմէ զատ ո՞վ ունէի...:

Հեր Սաք մօրը հետ քանի մը խօսք փոխանակեց եւ ըսկան մխիթարել զիս: Ոստիկանապետը խոստացաւ յաջորդ օրն իսկ կարգադրել անցազիրս խնդիրը ու աճապարանքով ելաւ գնաց. կարծեմ այդ օրն էր յուղարկաւորութիւնը եւ ինքը իբրեւ պարտաճանաչ պաշտօնեայ, պէտք է գործի վրայ ըլլար. արդէն խօսած ատեն, նստած տեղը չէր կրնար պարտկիլ եւ գլուխը կը քերէր: Գիշերը, ճաշի ատեն, գրեթէ բան չկերայ, ջղային վիճակի մէջ էի եւ անեցիք ասոր պատճառ կը նկատէին տխուր լուրը...:

Յաջորդ առաւօտ մօտեցայ Հեր Սաքին, մտահոգ կերպարանքով եւ գլուխս շարժելով:

— Օ՛, օ՛, ըրաւ եւ աւելցուց. անցազիրդ բե՛ր: Սենեակս վազեցի բերի, եւ իրեն երկարեցի:

Արամ Երկանեանի վերջին լուսանկարը

Այցեքարտը հանեց բաներ մը գրեց, անուն մը՝ Հեր Ծմիտ, եւ յանձնարարեց անմիջապէս ոստիկանութեան կեդրոնը երթալ, ուր իր ընկերը խնդիրս պիտի կարգադրէր: — Չէի ուզեր երթալ, բայց եւ չէի կրնար պնդել. կացութիւնը փափուկ էր: Վարանուծս տեսնելով ըսաւ.

— Ես շատ զրազած եմ, դուն գնա, անիկա ամէն ինչ կը կարգադրէ...

Ինքնաշարժ մը ցատկելով գացի կեդրոնական ոստիկանութեան շէնքը, որ ոստիկան ու վաղտնի ոստիկաններով կը

վիտար: Վար իջայ, մտադրելով տուն վերադառնալ եւ Հեր Սաքին ըսել թէ ընկերը չեմ գտած: Յետոյ խորհեցայ. եղածը եղած է քանի որ այս քարտը կայ, ուրեմն Հեր Ծմիտ բան մը պիտի ընէ: Կրկին վեր ելայ, սակայն ոտքիս եղունգէն մինչեւ մազերուս ծայրը զողի մէջ էի: Հարցնելով զրտայ մարդս, խոշոր սրահի մը մէջ, բազմաթիւ սպասողներ կային: Քարտս իրեն երկարեցի, անցազրիս հետ միասին:

Հեր Ծմիտ կարգաց, անցազրիս վրայ աչք մը նետեց ու ինքնիրեն փսփսալու ձեւով մը ըսաւ. — Արմենիչէ Բասրոթ: Ապա երեսս նայեցաւ, եւ փոխանակ անցազրիս կընքելու, ինչ որ կը յուսայի, դայն դրաւ սեղանին ծայրը: Երեւի, խորհեցայ, կնքելէ առաջ մտադիր է աւելի բարձրատեսիճան պաշտօնեայի մը հետ խորհրդակցել, ինչ որ զործիս չէր վար: Պահ մը մտադրեցի հոն ձգել անցազրիս եւ հեռանալ, քանի ուշ չէր: Հեր Ծմիտ ինձմով չէր զբաղեր անգամ եւ միւս սպասողներուն թուղթերը կը կնքէր ու կը ստորագրէր: Ասեղներու վրայ նստած էի: Պահ մը, երբ չեմ դիտեր ինչ բանի համար դուրս ելաւ, կամացուկ մը անցազրիս վերցուցի եւ կրկին տեղաւորուեցայ աթոռին վրայ: Դիմողներուն երթեւեկը վերջ չունէր եւ գործս կը մնար: Հեր Ծմիտ ներկայութիւնս անգամ մոռցած էր, երբ անշուշտ դուրս ելայ եւ շիտակ տուն վազեցի, կացութիւնը Հեր Սաքին պարզելու համար:

Հեր Սաք տունը չէր եւ գացած էր Լայրցիկ. մնացի շուարած: Գիշերը Պերթան խնդրեց որ գինքը սինեմա մը տանիմ. վացինք, բայց թէ բան մը տեսայ կամ հասկցայ, չեմ յիշեր: Միայն գիտեմ որ ժողովուրդը կը խնդար: Սինեմայէն ելանք եւ վացինք Ինկիլիչէ Քաֆէ, ուր քանի մը հատ գոնեաք աւելի խմեցի եւ պահ մը սրճարանի նուազախումբին եղանակներուն ազդեցութեան տակ, վանեցի մտահոգութիւններս, բախտիս ձգելով ամէն բան: Պերթան փափաքեցաւ իր սիրած մէկ կտորը նուազել տալ. պահարանով դուժմար մը զրկեցի զեկավարին ու աղջկան փափաքը կատարուեցաւ: Գիշերը գրեթէ անքուն անցուցի:

Հետեւեալ օրը Ֆրիցը առի եւ դուրս ելայ, բայց այս անգամ հեռուէն մեր տունը քննութեան տակ առի. կասկած

մը մէջ մտած էր. սակայն անսովոր բան մը չկար տան մէջ կամ դուրսը: Այլեւս տունը շատ չէի մնար եւ դուրսերը կը դեզերէի:

Այդ օրը կրկին այցելեցի Զօրեանին, որուն յայտնեցի թէ տակաւին բան մը չեմ ըրած. ինքն ալ մտահոգուեցաւ: Իրեն յանձնեցի յիսուն տոլար, որպէսզի մառքի վերածէ: Մէկ երկու ժամ հոն մնացի, մինչեւ որ վերադարձաւ: Մառքերը առի եւ կրկին գացի Էնկլիշէ Քաֆէ: Ալ տեղ չէի կրնար նստիլ եւ շուտ մը դուրս ելայ: Այնքան նեղուած էի ու բարկացած մերիններուն, որ ձեռքս անցնէին՝ կը խեղդէի: Այս կացութիւնս աւելի մտահոգիչ էր քան դէպքէն առաջ եւ նոյնիսկ դէպքի օրուան կացութիւնս. ահաւոր օրեր ապրեցայ: Զէի գիտեր ե՞րբ պիտի գար Հեր Սաք եւ ի՞նչ տրամադրութեամբ:

Հոգեկան այս դրութեան մէջն էի, երբ Հեր Սաք վերադարձաւ: Տուն վերադարձիս զինք գտայ. յոգնած կ'երեւար. իսկ ես՝ այլայրած ու նոյն շուարած դէմքը առի:

— Դեռ հո՞ս ես, հարցուց.

— Քեզի կը սպասէի, միասին պիտի երթայինք:

— Ինչո՞ւ, ինչպէ՞ս, բայց այս օրերս խիստ զբաղած եմ, մանաւանդ այս օրերս...

Գլուխս տխրութեամբ շարժեցի, յետոյ գրպանէս տարրցակ մը մառք հանելով մօրը տուի, իբրեւ սենեակիս երեք ամսուան վարձք, եւ խնդրեցի որ սենեակս պահէ, որովհետեւ պիտի վերադառնամ:

Այդ միջոցին Հեր Սաք կրկին անցազրիս խօսքը բացաւ: Բացատրեցի թէ Հեր Շմիտին հետ չէինք կրցած հասկցուիլ: Մայրն ալ յանդիմանութեան պէս բաներ մը ըսաւ սուրուն: Յաջորդ օրը Ա. Օ. Էն երկրորդ հեռագիր մը հասաւ, որով կը յայտնէր, թէ Յօրեգրայրս շատ ծանր է եւ ինչո՞ւ կ'ուշանայի: Փրկարար եղաւ այս հեռագիրը: Հեր Սաք փութկոտութեամբ ոտքի ելաւ ու «երթա՛նք» ըսաւ: Քանի մը հարիւր մառք իրեն երկարեցի, խնդրելով որ կառքով երթանք: Ելանք եւ ուղղակի ոստիկանութեան կեդրոնը գացինք: Մինչ ես կը աչքտայի սրահներուն մէջ, տանտէրս մէկ սենեակէն միւսը կ'երթար կուգար եւ իր ձեռքովը կը կնքէր

թուղթս: Երբ դուրս ելանք, կոնակէս բեռ մը ինկաւ. թեթեւցած էի: Վիզան առնելը դիւրին էր ինծի համար. Արամին եւ Արչակին վիզաներն ալ ես առած էի արդէն:

Վերադարձին, բոլոր տնեցիները հաւաքեցի եւ պացինք ճաշարան-գարեջրատուն մը, ուր լաւ մը կերանք խրմեցինք: Հոն կրկնեցի որ սենեակս վարձու շտան, քանի որ շուտով պիտի վերադառնայի: Եւ կրկին Հեր Սաքէն խնդրեցի, որ ընկերանայ ինծի: Իսկ եթէ ինք չի կրնար գալ, գոնէ մայրիկը կամ քոյրը ընկերանան ինծի:

— Այս օրերս շատ զբաղած եմ, պատասխանեց Հեր Սաք: Այս դէպքին պատճառով Լայրցիկ պիտի երթամ. երկու օրէն կը վերադառնամ. յետոյ Պոլսէն գալիք մարդոց պիտի գործակցիմ. անհնար է որ ընկերանամ քեզի: Եւ սիրտը կոտրած բարեկամի շեշտով աւելցուց. — Բայց մէկ երկու օր սպասէ ինծի. նայինք ի՞նչ կրնանք ընել...

— Անշուշտ կը սպասեմ, սակայն, եթէ չկարենաս գալ օրիորդը թող ընկերանայ ինծի:

Տուն վերադարձին, հեռագրայն մը եկաւ: Հեր Սաք երկար խօսելէ ետք, ելաւ ու մեկնեցաւ. նորէն մտահոգուեցայ. ինչո՞ւ յանկարծ գիշերանց կը կանչուի: Ես ալ դուրս ելայ ու մօտակայքը շրջեցայ, անոր վերադարձին սպասելով: Հեռուէն տեսայ որ կուգայ. սովորականին պէս, կը քալէր. մօտեցայ իրեն.

— Օ՛, ինչ կ'ընես հոս, հարցուց.

— Կը պտտէի... բայց դուն ինչո՞ւ գացիր... ինչ ըրիր...

— Վաղը նորէն Լայրցիկ պիտի երթամ:

Հետեւեալ առտու Հեր Սաք մեկնեցաւ Լայրցիկ, ինչ որ գործիս եկաւ: Միասին դուրս ելած եւ ճամբան ու յետոյ սրճարանը, երկարօրէն խօսած էի ապագայ ծրագիրներու մասին. թէ ինչպէս Գերմանիա պիտի փոխադրեմ ինծի ժառանգ մնացած հսկայ գումարը, եւ այդ գումարով ինչե՞ր կարելի էր ընել. կալուած ոչ խանութներ գնել եւ առետրական ձեռնարկներ գլուխ հանել, պայմանաւ որ ինծի օղնէր. վստահելի բարեկամի պէտք ունէի եւ իրմէ լաւը չէի կրնար գտնել: Տանտէրս ալ խանդավառուած էր երազ-

ներովս, որոնցմէ մեծապէս պիտի օգտուէր: Իրմէ բաժնուելէ վերջ, Պերթային հետ խաղաղ ժամեր անցուցի, ապա գացի Զօրեանին, եւ ժամադրուեցանք, յաջորդ օր Աւրատրիական Դեսպանատուն երթալու համար:

Հանգիստ սրտով տուն վերադարձայ կրկին. Ծրիցը վրաս վազեց, տխուր էր եւ կարծես անցուղարձերուն տեղեակ. շոքուա մը տուի, չկերաւ. դուրս հանեցի, եւ ճամբան խողի միս առի իրեն համար ու պահ մը կենդանարանական պարտէզ շրջելէ վերջ, կրկին տուն եկանք: Քուկս չէր դառուեր ու մանաւանդ շատ կ'ախորժէր որ զլուխը անընդհատ շոյիմ: Ես ալ այդ վերջին օրերը չէի ուզեր տունէն հեռանալ, եւ տնեցիներուն հետ յաճախ տեսնուելու կամ խօսակցելու առիթներ կը փնտռէի, բան մը հասկնալու, լուրէ մը կամ խօսքէ մը հետեւութիւն մը հանելու եւ անցուղարձերուն տեղեակ ըլլալու համար: Պարզապէս հսկողութիւն կատարելու նպատակովն է որ երբեմն դուրս կ'ելլէի: Այդ գիշեր Պերթային հետ սինեմա մը դացինք, յետոյ ասդին անդին պտոյտ մըն ալ բնելէ վերջ ուշ ատեն վերադարձանք:

Առտուն ժամը ութին, մեր տան փողոցին դուռը դարկին. ելայ բացի. ցրուիչը հեռագիր մը երկարեց. ուղղուած էր Մայր Սաքին. պաշտօնեան հեռանալէ ետք, մտադրեցի պահել հեռագիրը, բայց տիկինը վրայ հասաւ: Յանձնեցի հեռագիրը. բացաւ ու սկսաւ կարդալ. քիչ մը անդին կեցած էի, իր դէմքը դիտելու եւ տպաւորութիւնը հասկնալու համար: Դէմքին վրայ մտահոգութեան պէս բան մը նշմարեցի եւ սիրտս թեթեւ մը թպրտաց: Անշուկ մէկ կողմ քաշուեցայ ու սենեակս մտայ, անկիւն մը նստայ: Տիկին Հանա քիչ վերջ եկաւ, ներս մտաւ, չորս դին աչք մը պտտցուց եւ հարցուց.—

— Ե՞րբ կը մեկնիս...

— Չեմ գիտեր, պատասխանեցի, Հեր Սաքին պիտի սպասեմ:

— Վաղը կէսօրին հոս պիտի ըլլայ... կ'ուզէ որ սպասես իրեն...

Եւ երեսս ի վեր նայեցաւ: Այս անգամ անսովոր էր նայուածքը. այդ խնդումներս եւ բարի կնոջ աչքերը շատ

լրջացած էին. չհաւնեցայ, բայց անմեղուկ աչքերով նայեցայ իրեն, յաջողելով ներքին յուզումս զսպել եւ անմեղուկ շեշտով ալ ըսի.—

— Շատ լաւ, շատ լաւ, իրեն պիտի սպասեմ: Յետոյ խնդրեցի կէսօրին միասին ճաշել:

— Ուրախութեամբ, պատասխանեց ու հեռացաւ:

Երկուշաբթի օր վիզաս առի եւ վճռեցի ալ Պերլինէն հեռանալ, Երեքշաբթի առաւօտ: Շողեկառքը ժամը տասնին կը մեկնէր:

ՄԱՅԻՍ 8.— Առաւօտուն շատ կանուխ ելայ: Ծրիցը եկաւ, երեսը շոյեցի, շոքուաներ տուի եւ տոմսակս գրպանիս մէջ շօշափելով դուրս ելայ: Բոյրը գոյքերս տեղւոյն վրայ ձգած էի սովորականին պէս: Դեռ կանուխ էր կայարան երթալու համար եւ կենդանարանական պարտէզին կողմերը պտոյտ մը ըրի: Հանդարտ, հանդարտ տուն կը վերադառնայի, երբ տեսայ որ երկու ոտիկան մեր տունը կը մտնեն: Սովորական էր ասիկա. սակայն սպասեցի հինգ տաս վայրկեան, անոնք դուրս չեկան: Կասկածը ծանրացաւ մէջս եւ միտքս կարգ մը բաներու գնաց... Նախորդ օրուան հեռագիրը... տիկինին դէմքը, նայուածքներն ու լրջութիւնը... Արամին հազուատները... Եւ տրամարանեցի որ հիմա այդ ոտիկանները ինծի կը սպասեն, մանաւանդ մայր Սաքը անոնց հաւատացուցած պիտի ըլլար թէ Հէր Ղազարեանը ուր ալ գացած ըլլար, պիտի վերադառնար անպայման... ամենօրեայ սովորութեան համաձայն...

Ալ տուն երթալը մոռնալու է, ըսի ինքնիրենս, նախագահացումներուս հաւատալով շիտակ գացի Զօրեանին, գոյքերս առի եւ կայարան փութացի: Թալիսման շապիկս վրաս էր: Կայարանին մէջ հանդիպեցայ ընկեր Վարանդեանին, որ տեղեակ էր գաղտնի փախուստիս. Փարիզ պիտի անցնէր: Շատ կարճ խօսակցութիւն մը ունեցանք. ժամանակ չունէի եւ ինքն ալ կ'ուզէր որ վայրկեան առաջ շողեկառքին մէջ տեղաւորուիմ:

— Աս է կառախումբդ, ըսաւ մատովը ցոյց տալով, ինքզինքիդ հոգ տար եւ ժպտելով աւելցուց.— Աղջիկներուն շատ մի նայիր:

Ոնդացի, հրաժեշտ առի եւ վեր ելայ:

Շոգեկառքը կը սուրար եւ կարծես ան ալ կ'ուզէր վայրկեան առաջ զիս հեռացնել ու փախցնել վտանգէն: Դէպքէն վերջ, մարդ վախկոտի պէս բան մը կը դառնայ. առաջուան քաջութիւնը եւ պաղարիւնութիւնը ակամայ կորսնցուցած կ'ըլլայ. ամէն ինչ կասկածելի էր. շուք մը, ճամբորդի մը երթեակը, քովէդ անցած ամէն մէկուն անտարբեր նայուածքն անգամ, կառախումբի պաշտօնեաներուն հանդարտ քալուածքը կամ աճապարանքը, ամէն ինչ վտանգի սպառնալիք մը կը նկատես: Քանի անգամ զգացի, որ արիւնը կարծես կը պարպուէր երակներէս եւ ջղային դրութիւնս կը քայքայուէր: Զարմանալի բան, վտանգէն առաջ երբեք այս վիճակը չէի ունեցած: Տունէն բաժնուելէս վերջ եւ մասնաւորաբար կառախումբին մէջ հետզհետէ սաստկացաւ անձկութիւնս: Հետեւաբար, քանի շոգեկառքը կը սուրար, ես այնքան աւելի անհամբեր դարձած էի եւ կ'ուզէի թեւեր առնել, վայրկեան առաջ եւ անկէ առաջ սահմանը կտրել անցնելու համար:

Թերթ մը երեսս, կը կարդայի, առանց բան մը հասկընալու եւ միտքս անդին գնաց. հիմա Սաքերը, մայր ու աղջիկ ինծի կը սպասեն ճաշի. անշուշտ ոստիկաններն ալ հոն են կամ մեկնելէ վերջ պիտի վերադառնան, քանի որ մայր Սաքը անոնց բացարձակ հաւաստիք տուած պիտի ըլլայ, թէ ես, կէսօրուան ճաշին ալ եթէ տուն չհանդիպէի, իրկուներ անպայման տունն եմ: Ինչպէս սովորութիւն եղած էր երկար ատենէ ի վեր: Յետոյ բացառիկ կամ արտասովոր բան մըն ալ պատահած չէր, որ ես տուն չվերադառնալու պատճառ ունենայի: Պայուսակներս ալ անկողնին տակն են եւ սեղանիս բոլոր առարկաները, գերմաներէնի գիրքս, ածիուելու գործիքս, եւայլն, իրենց տեղերն են: Այնպէս որ սենեակս մտած ատեննին կասկած պիտի չունենային:

Շոգեկառքը մեծ աղմուկով կը սուրար եւ ես սիկարէթ սիկարէթի վրայ կը ծխէի. վտանգը վտանգ էր տակաւին եւ սահմանը չանցած ազատութեան շունչը չէի կրնար առնել: Սահմանին վրայ իսկ կրնայի զիս ձերբակալել, եթէ ինքնութիւնս ստուգէին: Մտահոգութիւնս ծանր կերպով կը

ճնշէր եւ անհամբերութիւնը դիս կը քայքայէր: Տեղ մը, կաշարանէ մը «պոմպէ» գլխարկով մարդ մը ներս մտաւ. գըլանիկ մը բերնին յաճախ ինծի կը նայէր. գաղտնի ոստիկանի նմանցուցի: Ժամու մը չափ նոր տաղնապ մը ապրեցայ, մինչեւ որ մարդս ուրիշ կայարան մը իջաւ եւ շունչ առի:

Վերջապէս սահմանը հասանք: Անցադիրս ձեռքիս՝ ըսպասեցի հերթիս: Թուղթերս քննեցին, երեսս նայեցան մէյ մը, քանի մը հարցումներ ըրին, որոնց գլխով պատասխան տուի. յետոյ երկու պայուսակներս ալ բացին, քննեցին, եւ թուղթերս կնքեցին ու արտօնեցին որ անցնիմ: Ազատած էի: Եւ երբ ուրիշ շոգեկառք մը առի Վիեննա հասնելու համար, առաջին գործս եղաւ մտնել ճաշարան-վակոնը: Այդ միջոցին ահաւոր երազէ մը արթնցածի պէս էի. ամբողջ մարմինս քրտնած էր. մէկէն ամբողջովին թեթեւացայ. ջիղերս խաղաղեցան, ինքզինքս գտայ եւ առիւծի ախորժակս բացուեցաւ: Սիկարէթ մը վառեցի եւ դարձեալ միտքս զնաց խեղճ Հեր Սաքին տունը:

Անշուշտ ոստիկանները վերադարձած են եւ մայր Սաքը անոնց ի՞նչ բացատրութիւններ տուած է արդեօք: Ի՞նչ կըրնայ ըսած ըլլալ: Եթէ Հեր Սաք Լայրցիկի մէջ գտած է Պոլսէն հասնող թուրք ոստիկանները, որոնցմէ առած պիտի ըլլայ լուսանկարս, ի՞նչ հոգեվիճակի մէջ է հիմա արդեօք: Այս հանելուկներուն լուծումը, կը խորհէի պիտի գտնեմ Վիեննայի մէջ: Ա՛լ շոգեկառքը կը սուրա՞ր կամ դանդաղ կ'ընթանար, հոգս չէր: Ազատ էի եւ ընկերներս ալ պիտի գտնէի...

ՎԱՌՆԱՅԻ ՄԷՋ

ԹՈՒՐԳ ԳԱՂՏՆԻ ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐ ԿԸ ՓՈՐՁԵՆ
ԱՌԵՒԱՆԳԵԼ ԶԻՍ

Վիեննա հասնելու տեղաւորուեցայ սովորական ծանօթ պանդոկս եւ պայուսակներս հոն ձգելէ յետոյ գացի մանկութեանս ընկերներէն ուսանող Ա. Ս.ին, զոր գտայ Բիրբընկասէ փողոցի մէկ սրճարանին մէջ: Մեծ ուրախու-

Թեամբ դէմս վագեց ու գրկեց զիս, յուզումով եւ գուրգուրանքով: Դէպքին տեղեակ էր թէ թերթերէն եւ թէ Արամէն, եւ օրերէ ի վեր ջղախին հետաքրքրութեամբ հետեւած էր գերման եւ աւստրիական թերթերուն, հասկնալու համար մասնաւորաբար թէ ինչ եղած էի ես, եւ անհամբեր կը ըստպասէր վերադարձիս: Տեղական դրամ չունէի եւ իրմէ քանի մը հարիւր քրօն ուզեցի:

Հիանալի տղայ էր. տասնոց չունէր, Պոլսէն սպասած դրամը ուշացած էր, բայց ձեռք դպցուցած չէր թրքական թղթադրամ-ոսկիներուն եւ 10.000 իտալական լիրէթին, զորս ի պահ դրած էի իր մօտ, Պերլին երթալէս առաջ: Շատ նեղուեցայ որ այդ դրամները չէ գործածած: Եւ իր սենեակը գացինք, ուր դրամապանակս նոյնութեամբ ինծի վերադարձուց, Գայիանէին քանի մը նամակներուն հետ: Մաս մը դրամ փոխեցինք եւ գացինք լաւագոյն ճաշարան մը, ուր մեծ ախորժակով պատուական ճաշ մը ըրինք: Այդ գիշեր պանդոկ չգացի եւ իր սենեակը պառկեցայ: Չափազանց հետաքրքիր էր տեղեկանալու դէպքի մանրամասնութիւններուն եւ մասնաւորաբար վերջին օրերու պարագաներու, վախ ու սրտազոզերու, հնարքներու եւ փախուստիս դրուագին, որոնք տակաւին անծանօթ կը մնային բոլորին համար: Կլանուած մտիկ կ'ընէր:

Ընկերս իր կարգին յայտնեց թէ Արամն ու Արշակը արդէն մեկնած են Պուլկարիա, իսկ Հրաչը, թեթեւ գործողութեան մը համար փոխադրուած է հիւանդանոց: Աւտուն առաջին գործս եղաւ, հանդարտ մտքով պատասխանել Գայիանէին նամակներուն, որոնք բաւական հին էին, իսկ վերջինով դժգոհութիւն կը յայտնէր, զինք անպատասխան թողելու համար: Այցելեցի Հրաչին եւ որոշեցինք միասին մեկնիլ Վիեննայէն. մինչեւ ապաքինումը պիտի սպասէի. այդ առթիւ իր ատրճանակը յանձնեց ինծի:

Ամէն օր կը հետեւէինք Պերլինի անցուդարձերուն, որոնք դեռ լայն արձագանդ կը գտնէին թերթերուն մէջ: Թուրք գաղտնի ոստիկաններ հասած եւ գործի անցած էին: Անակնկալ լուր մըն ալ ա. էջերուն վրայ — Ոստիկանութիւնը սպաննիչներուն հետքին վրայ է եւ կը փնտռէ երկու

հոգի: Ամիս մը առաջ ուստի նմանող օտարական մը, գերմանացի բարեկամի մը հետ — անունը չէին տար — առաջնակարգ դերձակի մը գացած եւ ձեռք մը հագուստ ապրապրած էր: Չափը առնելու ատեն, երբ օտարականը բաճկոնը կը հանէ, դերձակը անոր տարատին վրայ կը տեսնէ կաշիէ պահպանակի մը մէջ խոշոր մատուէր ատրճանակ մը: Այդ պահուն դերձակը մտքէն բան մը չի կրնար անցնել, եւ կասկած մը չ'ունենար, նկատելով որ զայն ներկայացնող բարեկամը շատ ծանօթ անձ մըն էր: Բայց դերձակը իր կասկածները ոստիկանութեան յայտնելու կ'երթայ այն օրը, երբ յիշեալ ատրճանակին պատկերը կը տեսնէ թերթերուն մէջ — ինչպէս յայտնի է Արամը դէպքին գիշերը իր մատուէրը նետած էր պարտէզ մը ու ոստիկանութիւնը գտած էր — մանաւանդ երբ կ'անդրադառնայ, որ օտարականը հագուստը առնելու չէ գացած, հակառակ փոխարժէքին մեծ մասը վճարած ըլլալուն:

Ճիշդ էր. ոստիկանութիւնը մեր հետքին վրայ էր. բայց շատ ուշ: Տարուեցայ խորհելու, որ իրաւունք ունէի մտահոգուելու Լայքցիկէն Տիկին Սաքին զրկուած հեռագրին պարունակութենէն: Երբ Հեր Սաք անպայման կը փափաքէր որ իրեն սպասեմ, ուրեմն մտադիր էր հետս խօսիլ Արամի մասին եւ ստուգել անոր ինքնութիւնը: Ու կծիկը պիտի քակուէր եւ ես արդէն իրենց ափին մէջն էի: Իսկ անակնկալ փախուստս տունէն, արդէն հիմնաւորած պիտի ըլլար վերջին պահուն ունեցած կասկածները: Թեզ՝ Հեր Սաք, ով գիտէ ինչ դժնդակ կացութեան մէջ էր այդ օրերուն: Անշուշտ բացած են պայուսակներս եւ գտած են միայն հին թերթեր, հին կօշիկներ եւ իտալական Պորսալինօ դլխարկ մը: Ով գիտէ ինչքան կատաղած փրփրած է միամիտ բարեկամս: Խորհիլ, որ ամիսներով մնացած էի իր տունը իրրեւ տան տղայ, անիմայ ծախսած էի մեծահարուստի պէս, անփորձ ու մանկամիտ երեւնալով միշտ, ատրճանակին հետ խաղալով. եւ ստորափի մասնելով գիրենք, միշտ ժպտուն: ու սիրալիր, վերջին օրերուն, հսկայ մտանցութեան մը առասպելն ալ յերկրելով. եւ անընդհատ ձգձգելով անցազրիս արձանագրութիւնը, եւ օր մըն ալ, առանց

մնաք բարով մ'անվամ ըսելու, փախած էի, բոլորն ալ խաղի բերելով: Իսկ եթէ թուրք ոստիկանները իրեն ցոյց տուած են լուսանկարս, անդրադարձած պիտի ըլլար՝ իր գերադրական միամտութեան եւ ապիկարութեան: Ոչ միայն կեանքիս ապահովութեան, այլ փախուստիս ալ օգնած էր... Խեղճ Հեր Սաք...

Ա. Ս. ընկերս թերթերը կը կարդար եւ ես ալ մանրամասնութիւններ կուտայի իրեն: Կեանքս մազի թելէ մը կախուած պիտի ըլլար, եթէ այդ օրն իսկ Պերլինէն մեկնած չըլլայի: Անխոհեմ Արամ, ի՛նչ հարկ անպայման ծանօթանալ Հեր Սաքին հետ եւ զայն խառնել գործին: Ինչ հարկ, չափ առնելու կամ փորձի օրը անպայման ատրճանակով երթալ դերձակին: Բայց մեր անթիւ նահատակներուն ոգին, Արամին հրեշտակն ու իմ Թալիսմանս փրկած էին մեզ: Ա. Ս. ին հետ վաղեցիկնք հիւանդանոց, Հրաչին տեղեկութիւններ տալու համար: Ապշահար մնացած էր եւ երեսս կը նայէր:

1922 Յունիս 1ին Հրաչին հետ ճամբայ ելանք զէպի Պուլկարիա: Ան Ֆիլիպէնցի, իսկ ես քանի մը օր հանգիստ ընելու նպատակով գացի Վառնա, ուր հայկական հիւպատոսարանէն նոր անցապիւր մը պիտի առնէի, նոր անուն մականունով մը ճամբորդելու համար: Որոշած էի անպատճառ Պոլիս վերադառնալ, երազներս իրականացնելու համար:

Իջայ Օթէլ Պալքան, ուր առանձին սենեակ չգտայ: Ամառ էր եւ Վառնա ոչ միայն Պուլկարներուն, այլ եւ Արեւելեան Եւրոպայի դրօսաչրջիկներուն նախասիրած օդափոխութեան վայրն էր, խաղաղ եւ անաղմուկ եւ գեղեցիկ ծովափով: Պանդոկները խճողուած էին: Հետեւաբար երկու անկողիննոց սենեակ մը ցոյց տուին ինձի. միւս անկողինը տրամադրուած էր թուրք վաճառականի մը: Ի՛նչ հանդիպում, թուրքի մը հետ սենեակակից: Մարդուն հետ քանի մը խօսք փոխանակեցինք եւ յայտնեցի թէ զպրօցական եմ ու կուզամ Վիեննայէն. իսկ մարդը առեւտուր կ'ընէր Պուլկարիոյ հետ:

Ածիլուեցայ, լուսցուեցայ եւ իջայ վար ու պանդոկի

բովի «երգեցիկ սրճարան»ը մտայ, սեղան մը դրակցի, ճաշեցի եւ մէկ երկու գոնեաք պարպեցի, եւ հառ մը ես ապրապրեցի: Նուազախումը մը գուարթ եղանակներ կը նրկադէր եւ երիտասարդ յոյսեր կ'երկէին ու կը պարէին: Ամէն ոք, գլուխը տաքցած, «բէյֆ» կ'ընէր ու ես ալ կը գուարձանայի եւ մասնակից էի բոլորին ուրախութեան, անհոգ ու գուարթ:

Վերջին գաւաթս պարպելու վրայ էի եւ կը պատրաստուէի ոտքի ելլել պանդոկ վերադառնալու համար, երբ քաղաքային տարազով մէկը մօտեցաւ ինձի, ինքզինք ներկայացուց իբրեւ գաղտնի ոստիկան եւ ինդրեց ինձմէ որ իրեն հետեւիմ մինչեւ պահականոց, թեթեւ հարցուփորձի մը համար:

Սթափեցայ. ապահովութեան մէջ կը նկատէի ինքզինքըս, միջոցով մտանգը չէր հեռացած երեւի, խորհեցայ անմիջապէս: Նոր հասած էի Պուլկարիա, եւ որեւէ յանցանք չէի գործած, որպէսզի ոստիկանութեան հետ գործ մը ունենամ: Մարդուն երեսը նայեցայ. մօտենալու եղանակը անախորժ դտայ եւ կասկածելի. թրջութիւն կը հօտէր. քաղաքավարական այդ ձեւերուն ծանօթ էի եւ այդ եղանակով բռնած ու ձերբակալած էին մեր մեծ ընկերներն ու մտաւորականները եւ անվերադարձ տարած էին դանոնք: Մինչ այդ, երեք-չորս հոգի եւս երեւան եկան ու զրոս պաշարեցին: Ալ յստակ էր ինձի համար. եկած էին զիս առեւանգելու...

— Սպասեցէք ըսի, գոնեաք խմեմ, դրամը վճարեմ... կ'երթանք...

Եւ շուրջս աչք մը պտտցուցի, Հայ մարդ մը կամ համազպետաւոր ոստիկան մը գտնելու յոյսով. ի զուր կը անծանօթ վայր մը եւ անծանօթ երկիր մը եւ անծանօթ յաճախորդներ բոլորովին: Բարեբախտաբար դէնք ունէի. Հրաչը իր ատրճանակը ինձի տուած էր, անակնկալ պարագայի մը ինքնապաշտպանութեան միջոց մը ունենալու համար: Եւ անակնկալը հասած էր: Անձայն ոտքի ելայ կոնակս բեմին տուի, շուրջս նայեցայ եւ յանկարծ մարդոց գառնալով դոչեցի.—

— Ո՞վ էք դուք եւ ի՞նչ կ'ուզէք ինձմէ... ձեր ինքնութեան թուղթերը ցոյց տուէք...

— Մենք պուլկար ոստիկաններ ենք, ըսին միաբերան եւ փորձեցին զիս բռնել տանիլ դուրս:

Կացութիւնը կը ծանրանար. այդքան մեծ վտանգներէ ազատել վերջ այս անակնկալ փորձանքին հանդիպիլ մըտքէս չէր անցած: Եթէ տեղի տայի, կորստեան օրս էր, զիս պիտի տանէին Պոլլիս կամ Անատոլու եւ հետքս անգամ կորսուած պիտի ըլլար: Ո՞վ պիտի իմանար եւ ո՞վ որու: Քաֆէի «Երզնէցիկ»ին նուազախումբը աւելի ոգեւորուած էր, աղջիկ տղայ կը շարունակէին պարել ու երգել եւ հտպիտ մըն ալ միմոտութիւններ կ'ընէր: Սրահը կը թնդար ծիծաղելով, քահանայներով եւ աղմուկով: Ոչ ոք տակաւին մեզմով կը զբաղէր: Բայց այն պահուն երբ այդ մարդիկներէն մին ձեռքը ուսիս դնելով կը ջանար զիս դուրս քաշել, ատրճանակս հանեցի եւ միւս ձեռքով այնքան ուժգին հրէցի այդ մարդը, որ քայլ մը անդին գետին ինկաւ. յետոյ ատրճանակս ուղղելով անոնց գոչեցի:—

— Ձեռքերը վե՛ր... եթէ ոչ, բոլորդ ալ շանսատակ կ'ընեմ...

Սրահը մէկ ակնթարթի մէջ քարացաւ կարծես. մարդիկը յանկարծակիի եկած, ապշահար ինծի նայեցան: Շուրջանակի աչք մը պտտցուցի եւ աւելի մօտեցայ բեմի երդուհիներուն. թուրքերուն բոլորին ձեռքերը վեր էին: Կանչեցի զբոսարանին տէրը եւ խնդրեցի որ ոստիկան մը կանչէ, ու իրեն ըսի թէ այս մարդիկը գող ու աւազակներ են: Համազպետաւոր ոստիկան մը շուտով հասաւ. բայց ես պահանջեցի որ ոստիկանապետ մը կանչեն քանի մը ոստիկաններով: Զբոսարանին մէջ նուազ ու աղմուկ դադրած էր, երբ ոստիկանապետ մը ոստիկաններով ներս մտաւ: Ատրճանակս յանձնեցի քոմիսէրին եւ քովը կեցայ, չափով մը ապահովուած զգալով: Պաշտօնատարը զարմացումով մէյ մը ինծի կը նայէր, մէյ մը անոնց եւ հարցուց թէ ինչ է պատահեր:

Մարդիկը իրենց պատմութիւնը առաջուրձ հիւսած էին. բայց խնդրեցին ոստիկանապետէն դուրս ելլել: Ամէն-

քըս մէկ գացինք մեր պանդուկը եւ իմ սենեակս մտանք: Անոնք հանեցին իրենց ինքնութեան թուղթերը եւ ցոյց տուին: Բոլորն ալ թուրք գաղտնի ոստիկանութեան բաժնին կը պատկանէին:

— Է, լաւ, ինչ կ'ուզէք այս տղայէն, հարցուց ոստիկանապետը:

— Շատ կարեւոր է... այս տղան պէտք է Պոլլիս վերադարձնենք: Քանի մը օր առաջ զիչերանց մեծ աւազակութիւն մը ըրած է... 100,000 ոսկի գողցած ու փախած է, դրամատէրը մահացու կերպով վիրաւորելէ եւ պահապանն ալ սպաննելէ վերջ: Դրամատէրը հիւանդանոց փոխադրուած է եւ այս տղուն անունը տուաւ. արդէն անձամբ ալ կը ճանչնայ. պիտի տանինք ինքնութիւնը ստուգելու... եթէ յանցաւոր չէ ազատ պիտի արձակենք:

Ոստիկանապետը մասամբ համոզուած այս ճարտարօրէն հիւսուած պատմութեան, անցապիս հարցուց: Դժբախտաբար քովս չէր: Հայկական հիւպատոսարանը զրկած էի նոր մը առնելու համար: Պայուսակներս բացին եւ գաղտնի մէկ խորչէն գտան զեղեցիկ դաշոյն մը, զոր Արշակէն առած էի Պերլինի մէջ: Գրպաններս խուզարկեցին. 500 ոսկի ելաւ իտալական լիբէթներու եւ պուլկարական լեվաներու տրցակի մը հետ: Յետոյ գտան Հոռմի, Վիեննայի եւ Պերլինի փողոցներու քարտէզներ: Ոստիկանապետը զարմացումով երեսս նայեցաւ ու հարցուց.

— Անունդ ի՞նչ է...

— Սուրէն, պատասխանեցի:

— Ոչ, ոչ, գոչեց թուրքերէն մին... անոր անունը Արշակ է... ճեհեննէմ Արշակ... Գանլը Գաթիլ Արշակ... սարսափելի անուններ ունի... չոեսա՞ք, թիչ մնաց բոլորս ալ սպաննէր. վտանգաւոր տղայ է... դուք մեզի տուէք, ահաւասիկ մեր պաշտօնաթուղթերը... ստացադիրը կը յանձնենք ձեզի, ահաւասիկ:

Ոստիկանապետը անգամ մըն ալ երեսս նայեցաւ. արտայայտութենէն հասկցայ որ համոզուած չէր «Գանլը Գաթիլ» մը ըլլալու. սակայն ըսաւ.

— Ճար չունիմ... քեզ պիտի յանձնեմ...

— Բայց ես Պոլսէն չեմ գար, Վիեննայէն կուգամ...

— Փաստ չունիս եւ անցագիր ալ չունիս... չեմ կրնար խօսքիդ հաւատալ. յետոյ ուսանող եմ կ'ըսես, այսքան դրամ, ատրճանակ, դաշոյն ի՞նչ գործ ունին քովդ... կը ցաւիմ, բայց քեզ պիտի յանձնեմ...

Մինչ այդ, թուրք ոստիկաններէն մին իր մէկ ընկերոջ բաներ մը փսփսաց. անիկա փութաց վար իջնել, հաւանաբար զիս տանելու պատրաստութեան համար... Միւսներուն դէմքերը գոհունակութիւն կ'արտայայտէին արդէն...

Ոստիկանապետը վրայ բերաւ.— Եթէ Պոլսոյ այդ դէպքը չպատահէր, թուրք ոստիկանութիւնը ի՞նչ գործ պիտի ունենար քեզի հետ... ինչո՞ւ հինգ հոգի զրկէին հոս...

— Ձիս Պոլիս տանելու համար նախ պէտք է արտօնութիւն առնեն Ներքին Գործոց Նախարարութենէն. այդ պաշտօնական դործողութիւնը կատարած են: Եւ չեչտակի ոստիկանապետին երեսին նայելով, հարցուցի.— Տեսա՞ք թուղթերը... ճի՞շդ են...

— Անպիտանը ժամանակ չահիլ կ'ուզէ, ընդմիջեց թուրք ոստիկան մը. միակ վկան մահամբրձ է եւ եթէ մեռնի, զինքը դատելու փաստ պիտի չունենանք: Ուրիշ անգամ ալ ասանկ բաներ ըրած է. չէք զիտեր որքան խորամանկ է... Նայէ՛, նայէ, ինչեր ալ գիտէ, այս անգամ ալ չի կըրնար մեզ խաբել եւ մանաւանդ պուլկար բարձրաստիճան պաշտօնատար մը, աւելցուց, փայփայելու համար ոստիկանապետին ինքնասիրութիւնը:

— Այո, այո, ըսաւ ոստիկանապետը, պիտի յանձնեմ քեզ, եթէ յանցանք չունիս, արդէն ազատ պիտի արձակեն...

— Շատ լաւ, ըսի, ուրեմն հայկական հիւպատոսարանը երթանք անցագիրս առնելու. վերջապէս Հայ մը թող եղելութեան տեղեակ դառնայ...

— Ժամանակ չկայ, ժամանակ չկայ, կը պոռային թուրքերը միարեբան:

Ճարս հատած էր, պիտի տանէին զիս. ոստիկանապետը բոլորովին թուլցած էր. արդէն թուրքերը երբեմն զայն անկիւն մը տանելով բաներ մը կը փսփսային, հաւանաբար դրամական մեծ խոստումներ կ'ընէին:

Այդ պահուն պանդոկապետն ալ եկաւ ու սենեակին վարձքը ուզեց: Առտուան ժամը երկուքին մօտ էր. սենեակից թուրք վաճառականը ապշահար երեսս կը նայէր եւ յանկարծ ըսաւ.

— Եղբայր, սա ինչ սարսափելի փորձանքի մը հետ պիտի գիշերեմ եղեր...

— Առտուն գլուխդ կտրուած պիտի ըլլար, վրայ տըլաւ թուրք ոստիկան մը:

Այդ ծանր կացութեանս մէջ այդ մէկ հատիկ խօսքը դայրոյթս գրգռեց եւ հազիւ ինքզինքս զսպեցի, այդ անզգամ լիրբը չապտակելու համար: Բայց ինքզինքս կորսնցնելու ատենը չէր. անկարելի էր փախուստի վրայ խորհիլ: Թուրք եւ պուլկար տասնեակ մը ոստիկան շուրջս կեցած էին եւ վարն ալ հետաքրքիրներու մեծ բազմութիւն: Գիտէին որ պանդոկէն ներս բաներ մը կը դառնան, բայց թէ ինչ... Փորձեցի պատուհան մը վազել Հայ մը գոնէ դտնելու յոյսով, թող չտուին:

— Ինքզինքդ վար պիտի նետես... մենք քեզի պէտք ունինք, հարիւր հազարը գտնելու համար:

Ոստիկանապետին երեսը նայեցայ եւ յուսահատի շեշտով մը ըսի.

— Ուրեմն թող պիտի տա՞ որ թուրքերը առնեն տանին զիս...

— Ուրիշ միջոց չունիմ, ըսաւ. ամէն ինչ պաշտօնական է. վաղը այս թուղթերը կը զրկեմ նախարարութիւն. հոն ալ նոյն բանը պիտի ընեն. քանի որ Պոլսոյ մէջ քեզ իրբեւ ոճրագործ կը փնտռեն, անոնք ալ պիտի յանձնեն...

— Ոչ ըսի, օրէնքը այդպէս չէ. նախ պէտք է քննեն թուղթերս եւ եթէ իրենց պնդումը հիմ ունենայ, թող տանին. իսկ դուն այդ բանը ընելու հնարաւորութիւն չունիս այս պահուս. պաշտօնատուները գոց են: Արդէն թուրք ոստիկաններն ալ դիտմամբ այս ժամերուն սպասեցին, որ պէսզի աճապարանքի բերեն ձեզ, միջոց չունենաք ինքնութիւնս հաստատելու եւ դիւրութեամբ զիս յանձնէք: Բայց ձեզի ըսեմ որ վաղը մեծ պատասխանատուութեան պիտի ենթարկուիք եւ պիտի զղջաք...

Ոստիկանապետը քիչ մը թուլցաւ, իսկ թուրքերուն գոյնը նետեց. միայն անոնցմէ մին ըսաւ.

— Ժամանակ չունինք պարոն քոմիսէր... ստիպուած պիտի ըլլանք օդանաւով Պոլիս տանիլ:

Ոստիկանապետը ինծի դարձաւ ու ըսաւ.— Բան մը չեմ կրնար ընել, ստիպուած եմ քեզ յանձնել:

Միւսները ուրախութեամբ կը մօտենային երկաթէ ձեռնակապը դաստակիս անցնելու նպատակով, երբ Հինգ վայրկեանի առանձին տեսակցութիւն մը խնդրեցի ոստիկանապետէն:

— Շատ լաւ, եկուր նայինք, ինչ ունիս ըսելիք:

Սենեակին մէկ անկիւնը քաշուելու վրայ էինք, երբ թուրք ոստիկան մը, իր թրքութիւնը չկրցաւ ծածկել, թեւէս քաշեց ու փորձեց բռնի տանիլ գոչելով.— Ա՛լ երկար ըրիր, քալէ նայինք...

— Քեզ նման չունին չեմ պատասխաներ անգամ, ես ոստիկանապետին հետ կը խօսիմ...

— Ճանրմ, գոչեց բարկութեամբ թուրք ոստիկանը, «պօջ» խօսքերէն վազ անցէք... տուէք տանիմ...

Ոստիկանապետը ինքզինք անպատուուած նկատելով բարկացաւ: Ի զուր ջանաց չբեղանք յայտնել, թէ խօսքը իրեն համար չէ: Պուկար պաշտօնատարը հաւանեցաւ որ առանձինն խօսինք:

— Ինչո՞ւ կը վախնաք մեր առանձին խօսակցութենէն. ժամ մըն է ձեզ կը լսեմ. Հինգ վայրկեան ուշ մեկնեցէք...

Եւ զիս անկիւն մը տանելով պատուիրեց որ ճշմարտութիւնը ըսեմ իրեն:

Վերջին խաղաթուղթս էր եւ պէտք էր բանայի քաջութեամբ:

— Պարոն. ոստիկանապետ, ըսի, ես քաղաքական յանցաւոր եմ...

— Ի՞նչ, փսփսաց, դրեթէ, քաղաքական յանցաւոր...

Եւ սկսայ ամէն բան պատմել: Հոռմի եւ Պերլինի դէպքերը քանի մը խօսքերով: «Պիտի հարցնես թէ այս մարդիկը ուրկէ ուր քեզ գտած ու հետապնդած են: Չեմ գիտեր տակաւին թէ ինչպէս: Միայն աւելցնեմ թէ Պոլսոյ մէջ ալ

զարկած եմ իրենց գաղտնի մէկ ոստիկանապետը, որ Հայ էր եւ բալմաթիւ հայ ընտանիքներու դժբախտութեան եւ կորստեան պատճառ եղած էր: Ասոնք գիտեն եւ եթէ հիմա անոնց քրպանները խուզարկես, լուսանկարս կրնաս գտնել, թերեւս ալ Ոստիկանութեան Պաշտօնաթերթը, ուր իմ մասիս գրուածքներ կան: Իրենց այս պատմութիւնը, գողութիւն, աւազակութիւն՝ բոլորովին անհիմն ու յերիւրածոյ են: Այս սուտը շինած են, զիս Պոլիս տանելու պատրուակ մը գտնելու նպատակով: Արդ, ես քաղաքական յանցաւոր եմ, եւ կը պատկանիմ Յեղափոխական Կուսակցութեան մը, որ մեր ժողովուրդին ազատագրութեան համար պայքարած է թուրքերուն դէմ, ճիշդ ինչպէս դուք Պուկարներդ, Մակեդոնացի ձեր եղբայրներուն հետ կուուած էք Պուկարիոյ անկախութեան եւ ազատագրութեան համար ու յաջողած էք ձեր հայրենիքը փրկել թրքական լուծէն:

«Յետոյ, շարունակեցի, այս թուրքերը եթէ կ'ուզէին զիս տանիլ, նախ պէտք է ձեզի գային եւ ձեզի հետ միասին տանէին: Շատ պարզ է որ ձեզմէ գաղտնի կերպով մը կ'ուզէին զիս առեւանդել: Պարոն ոստիկանապետ, առանց ինքնութիւնս ստուգելու, չէք կրնար զիս ասոնց յանձնել: Բան մըն ալ կը ընդրեմ ձեզմէ. հոս ծանօթ վաճառական մը ունիմ... Ճ. — անուն մականունը տուի — որ զիս հայկական հիւպատոսարանը տարած էր անցագրիս խնդիրը կարգադրելու: Թող գայ, տեսնուեցէք իրեն հետ»:

Եւ տեսնելով որ թուրքերը ամբածի պէս մնացեր են, աւելցուցի.

— Նայէ, ալ չեն կանչեր... կը կռահեն որ ճշմարտութիւնը կը յայտնեմ ձեզի...

Ոստիկանապետը երեսո նայեցաւ ու ժպտեցաւ: Ալ համոզուած էր, առեւանդում էր թուրքերուն պատրաստած խաղը: Դարձեալ խօսեցայ եւ իրմէ խնդրեցի դրամներս իր մօտ պահել եւ ըսի.

— Մէկ երկու ոստիկան հոս ձգէ, առաւօտուն միասին կ'երթանք, ամէն ինչ կը պարզուի:

Ոստիկանապետը Մակեդոնացի էր եւ մօտիկ բարեկամը վաճառական մեր ընկերոջ Ճ.ին, որ այդ չըջանին Կեդրո-

նական կոմիտէի ատենապետն էր, ինչպէս յաջորդ օրն իսկ պիտի իմանայի: ՅԵՂԱՓՈՌԱԿԱՆ, ՊԱՅՔԱՐ, ԱԶՍԱՍ-ԳՐՈՒԹԻՒՆ բառերը արտասանած միջոցին, աչքերը կը փայլէին: Թերթերուն ալ հետեւած էր եւ տեղեակ էր Հոռոմի ու Պերլինի դէպքերուն, որոնք համապատասխան էին իմ պատմածներուն: Կը զգայի որ դատս շահած եմ: Իրաւ ալ յանկարծ դարձաւ թուրքերուն եւ ըսաւ անոնց.

— Քանի մը ժամէն կը լուսնայ. այս գործին մէջ պատասխանատուութիւն չեմ առներ. ոչ կրնամ ձերբակալել, ոչ ալ բանտ տանիլ. ամէնքս ալ հոս կը սպասենք եւ միասին կ'երթանք ոստիկանութեան կեդրոն: Այս տղան հոս Հայ մը կը ճանչնայ. ան ալ կուզայ, անցապիտը կը տեսնենք: Եթէ նախարարութիւնը յարմար տեսնէ դայն յանձնել, կը յանձնէ ձեզի. իր դիտնալիք բանն է... ուրիշ կերպ չեմ կրնար շար-
ժիլ...

Այնքան վճռական շեշտով խօսեցաւ որ թուրքերը ակոսանին սեղմած ինծի դարձան եւ մրմոսցին: Այդ լուռ բապառնալիքը օգտագործելով, փսփսացի ոստիկանապետին.— Այս մարդիկը կրնան մեր վրայ յարձակիլ... շատ են եւ վարն ալ մարդ ունին... զգոյշ ըլլալու է...

Ասոր վրայ ոստիկանապետը անմիջապէս հրամայեց իրեն ընկերացող ոստիկան զինուորներուն սուիները զէնքերուն անցնել: Եւ խստիւ պատուիրեց անոնց թոյլ չտալ ոեւէ մէկու ներս մտնել: Ոստիկան զինուորները հրամանը կատարեցին եւ արձաններու պէս կեցան: Այդ միջոցին թուրքերէն մէկը ինծի դարձաւ նորէն ու ըսաւ.

— Ըսած էին որ ճարպիկ ես... ասոնք ալ կրցար համոզել... բայց վաղը կը տեսնուինք...

Ուշադրութեամբ զննեցի իրենց դէմքերը եւ պատահախանցի.

— Դուք զիս իրրեւ գող ու ոճրագործ ներկայացուցիք պարոն ոստիկանապետին. բայց զգոյշ եղէք որ ուրիշ անգամ չհանդիպիք ինծի Պուլկարիոյ մէջ կամ որեւէ ուրիշ տեղ: Եւ մասնաւորաբար մատնանշելով այն ոստիկանը, որ մեր վիճարանութեան ընթացքին սրտնեղելով փորձած էր ձեռքս բռնել ու ձեռնակապը անցնել, ըսի, — Մանաւորդ

դուն... եւ խնդալով աւելցուցի.— Էշտէ՞ք է՞Ֆէնտին ի՞նչ եղաւ... ո՞ր է... Թէ ոչ տեղ մը կը սպասէ ինծի...

Թուրք գաղտնի ոստիկանները գլխիկոր ու կատղած մեկնեցան: Իսկ սենեկակից թուրքը կը վախնար նոյն սենեակին մէջ պառկելու: Ոստիկանապետը ըսաւ անոր: .. Եթէ չես ուզեր պառկիլ, գնա փողոց... առ պայուսակդ: — Եւ մարդը դուրս հանեցին...

Պանդոկապետը անհետացած էր արդէն:

Ոստիկանապետը մեկնելու պահուն կրկին հրաճայեց ոստիկան զինուորներուն որ խիստ հսկողութիւն կատարեն եւ պատուիրեց զիս առաւօտուն Ոստիկանական կեդրոն տանիլ: Ասոր վրայ ըսի.

— Այս ոստիկանները անբաւական են, եւ պատուհանէն մատնանիշ ընելով դուրսի բազմութիւնը՝ աւելցուցի: — Թուրքերը շատ մարդիկ ունին հոս...

Ոստիկանապետը պուլկարերէն բաներ մը խօսեցաւ, եւ ելաւ դնաց, երկու ոստիկան զինուոր ձգելով սենեակիս մէջ: Ես միշտ պատուհանն էի. շատ չանցած, տեսայ շարք մը ոստիկաններ որոնք դուրսի բազմութիւնը կը ցրուէին: Եւ հոն մնացին: Այս տեսնելով անկողնիս վրայ ինկայ հագուստներով եւ մրափ մը քաշեցի: Երբ աչքերս բացի, սենեակիս մէջ գտայ երեք չորս ոստիկանապետներ, մէկը քաղաքային տարալով:

Չանոնք տեսնելով բոլորովին ապահովուեցայ, բայց դեռ չէի դիտեր թէ ուր պիտի տանին զիս.

— Տղաս, ըսաւ քաղաքային տարալով ոստիկանապետը, անուշ շեշտով մը, դեռ ժամանակ ունինք, հանգստացիր...

Արշալոյսը բացուելու վրայ էր: Ելայ ածիլուեցայ, լուացուեցայ եւ շապիկս փոխեցի: Միաժամանակ մարդուն հարցուցի թէ ուր պիտի տանին զիս: — Անհոգ եղիր... Ըսաւ ժպտելով... մեզի պիտի տանինք...

Նորէն պատուհան դացի. ինչ տեսնեմ. բազմութիւն մը ոստիկաններու եւ հրէջջ գունդէն համազգեստաւոր անձեր: Իսկ գիշերուան Մակեդոնացի ոստիկանապետը երկու ոստիկաններով հասաւ ու շիտակ սենեակս ելաւ: Կատակելով հարցուց.— Լաւ մը քնացա՞ր: — Այո, պատասխանեցի:

Յետոյ ամէնքս իջանք ու ամէն կողմէ ոստիկաններով եւ դադտնի ոստիկաններով շրջապատուած քալեցինք դէպի Ոստիկանութեան Կեդրոն: Բազմութեան կը նայէի եւ կը տեսնէի դէմքեր, որոնք թուրք կը հոտէին. բայց իմ մարդիկս մէջանդ չկային:

Ոստիկանութեան Կեդրոնին մէջ ինչ տեսնեմ: Մեր ընկերներէն ձ.ը եւ քանի մը անձեր արդէն հոն հասած էին եւ կը սպասէին: Համբուրուեցանք. բոլորին ալ դէմքերը ուրախութենէ կը ճառագայթէին: Դրամներս եւ ատրճանակս անկամ ինծի տուին: Մակեդոնացի ոստիկանապետը, կարգ մը բաներ ըսելէ վերջ, նոյնպէս մօտեցաւ ու զիս համբուրեց ու կատակելով ըսաւ.— Մարդ չզարնես հա՞...:

Մենք ամէնքս ալ բաւական մը սպասեցինք թուրքերուն որոնք բնաւ չերեւցան. ձ.ը մեզ բոլորս, ոստիկանները որոնք զիշերը անջուն մնացած էին, նախաճաշի տարաւ: Վերադարձին կրկին սպասեցինք: Ոչ մէկ թուրք մէջտեղ ելաւ: Նախաճաշի սեղանին վրայ ոստիկանապետը յայտնեց որ այս տղան չենք կրնար պաշտպանել կամ ամէն օր ջոկատ մը զինուոր տրամադրել, հետեւաբար տեղ մը երթալու է... երեք օրէն պէտք է դուրս ելլէ: ձ.ը պատասխանեց.

— Ինծի յանձնեցէք... այդ գործը... ես կը կարգադրեմ...

Եւ միասին, դարձեալ քանի մը ոստիկաններու ընկերակցութեամբ, գացինք պանդոկ, գոյքերս առինք եւ ձ.ին որոշած մէկ տունը մեկնեցանք կառքով:

Իմ բարեկամ Մակեդոնացի ոստիկանապետին հետ, դիշերը դրաւի բռնուած էի թէ թուրքերը բնաւ ալ պիտի չերեւան եւ գրաւը շահած էի: Թէեւ ինք գրաւը կորսնցուցած էր, բայց չափազանց ուրախ էր որ ես ազատած եմ...

— Ինչ սարսափելի սխալ մը ըրած պիտի ըլլայի, եթէ տղան յանձնէի... մինչեւ կեանքիս վերջը պիտի տառապէի...

Երեք օր ձ.ին ցոյց տուած գաղտնի տան մէջ մնալէ վերջ, մեկնեցայ Հիսարի ջերմուկները, ուր 15 օր հանգըտանայլ վերջ անցայ Ռումանիա: Հոն եկան զիս գտան Հ.ը եւ Արչակը: Շատ հաճելի ժամանակ անցուցինք: Հիսարի

ճամբուն վրայ մեր ընկեր ձ.ը պատմեց իր բարեկամ ոստիկանապետին տպաւորութիւնն ու այդ զիշերուան հոգեկան տաղնապը: Մարդը զարմացած էր թէ ինչպէ՞ս ամենանեղրոպէներուն, առանց պաղարիւնս կորսնցնելու, յարմար պատասխան մը գտած էի իր նեղացուցիչ հարցումներուն եւ փաստարկութիւններուն եւ ինչպէս ի վերջոյ զինաթափ եղած էր: Ու անընդհատ կրկնած էր.

— Լաւ որ համոզուեցայ... Լաւ որ համոզուեցայ... Ի՞նչ ծանր ու անդարմանելի սխալ մը զործած պիտի ըլլայի, եթէ այդ տղան թուրքերուն յանձնած ըլլայի... կեանքիս մինչեւ վերջը խղճի խայթ պիտի ունենայի եւ պիտի տանջուէի...

Ճամբան ընկեր ձ. հետաքրքրական պարապայ մը պատմեց: Պուլկար ոստիկանութիւնը հրամանագիր մը հանած է թուրք գաղտնի ոստիկանները բռնելու եւ հարցաքննելու համար: Նկատելով որ անոնք սուտ ու սխալ տեղեկութիւններով փորձած էին առեւանգել Հայ երիտասարդ մը եւ մանաւանդ ինքզինքնին ներկայացուցած էին իբրեւ պուլկար գաղտնի ոստիկան: Դժբախտաբար պուլկար ոստիկանապետը այդ զիշերուան երկար հարցուփորձերու, շփոթութեան եւ ջղայնութեան մէջ, մոռցած էր առնել թուրքերուն անունները եւ անոնց թուղթերը: Միայն Շեվքէթ Պէյ անունը գիտէինք, ատ ալ խօսակցութեան ընթացքին լսած էի երբ փորձած էր զիս բռնել ու դաստակիս ձեռնակապ անցնել:

Ընկեր ձ.ին պատմութենէն յայտնի եղաւ որ պուլկար ոստիկանապետը զիս վկայութեան պիտի կանչէր, թուրք գաղտնի ոստիկանները բռնելու պարագային: Հարցաքննութեան միջոցին ներկայութիւնս անհրաժեշտ գտած էին: Սակայն ես, ինչպէս ոստիկանապետին հետ դրաւի բռնուած ու շահած էի, բոլորովին վստահ էի թէ թուրք ոստիկանները ալ բնաւ մէջտեղ պիտի չելլէին եւ չելան, Պուլկար փախչելով, հաւանաբար: Պուլկար ոստիկանութիւնը անհանդուրժելի գտած էր թուրքերուն այդ յանդգնութիւնը եւ հաշիւ պիտի պահանջէր: Իսկ թուրքերը ոչ միայն վախցած էին այդ հաջուկետուութենէն, այլ եւ մեր ահաբեկիչ ընկերներէն, որոնք այդ օրերուն կը հասնէին Պուլկարիա...

Պուլկար ոստիկանութիւնը, մեկնումէս առաջ շարք մը թուղթեր ստորագրել տուաւ ինծի: Բայց թէ ինչ եղաւ ոստիկանութեան հետապնդումին կամ քննութեան արդիւնքը, երբեք չգիտցանք:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՊՈԼԻՍ

ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ՄԵԿՆՈՒՄ ՊՈԼՍԷՆ ՓԱՐԻՋ ԵՒ ԱՄԵՐԻԿԱ

1922 ՅՈՒՆԻՍ.— Տեղացի ընկերներուն թելադրութեամբ եւ կարգադրութեամբ, քիչ մը աւելի մնացի Պուլկարիս, հակառակ ինծի տրուած երեք օրուան պայմանաժամին: Եւ յանձնարարեցին երթալ երկրին լաւաւոյն ամառանոցներէն Հիսար, խաղաղ բնութեան եւ հանքային ջուրերու մէջ հանգստանալու եւ կազդուրուելու համար: Եւ որպէսզի մինակ չմնամ, ինծի ընկերացաւ Իգմիրի Առաջնորդ Դուրեան Սրբազան, որ այդ շրջանին Պուլկարիս կը գտնուէր եւ նոյնպէս մտադրութիւն ունէր ջերմուկ երթալու: Մեր ծախքերը ամբողջ հոգացած էր ընկեր ձ. ր:

Թանկագին էր ինծի համար այդ պատեհութիւնը: Յոգնած ու ջղային վիճակ մը ունէի. լեռնային սքանչելի վայր մըն էր Հիսար, ուր կառքով հասանք չորս-հինգ ժամ զառիվերներ կտրելէ եւ կաղնիներու ու թաւ մացառուտներու մէջէն, եւ նեղ ու ոլորապտոյտ ճամբաներէ անցնելէ վերջ: Պատիկ գիւղ մըն էր, միակ ներկայանալի սլանդոկով մը, որուն պուլկար տէրը եւ 17 ամեայ գիրուկ աղջիկը բոլոր գործերը կը կատարէին փութկոտութեամբ եւ զուարթութեամբ:

Ամբողջ Հիսարը վարդ կը բուրէր. մերձակայքը երկու հրեայ ընկերներ վարդի իւղի զործարան մը կը բանեցնէին եւ աշխարհի զանազան մասերուն հետ առեւտուր կ'ընէին. ունէին քանի մը բանուոր, որոնք կը բնակէին տնակներու մէջ: Պանդոկին մէջ մեզմէ զատ երկու երեք հոգի կային միայն: Այնպէս որ ջերմուկները մեզի մնացած էին: Կեանքըն ալ զարմանալի կերպով աժան էր. դառնուկ մը կարելի էր գնել թրքական տաս դահեկանով. խորովածը մեր սովո-

րական ամենօրեայ կերակուրն էր: Կը յիշեմ որ տասնըհինգ օրուայ ընթացքին, հազիւ տասնըհինգ տոլար ծախսած էի, հիւրասիրելով ընկեր ու այցելուներ: Քանի մը օր վերջ հասան նաեւ Հրաչը, Արամն ու Արշակը, որոնց հետ շատ հաճելի ժամեր ապրեցանք եւ բոլորս ալ լաւ մը հանգստացանք:

Հիանալի բնութիւնը, առողջարար օդն ու ջուրերը, խաղաղութիւնը ու հանդարտութիւնը բարեբար ազդեցութիւն ըրին եւ կարճ ատենուան մէջ կազդուրուեցայ ու բուրովին նոր մարդ մը դարձած էի. ջիղերս հանդարտեցան ու միակ մտածում մը ունէի այլեւս: Վերադառնալ Պոլիս, Գայիանէին հետ նշանուիլ, ամուսնանալ եւ մեկնիլ հեռաւոր երկիր մը, հանգիստ ու ապահով ապրելու եւ աշխատելու համար:

Ընկերներս սակայն խոհեմութեան եւ զգուշաւորութեան կը հրաւիրէին զիս. պէտք չէ աչքէ հեռացնէի ձերբակալուելու վտանգը: Թարմ օրինակը կար եւ թուրք ոստիկանութիւնը հանգիստ պիտի չընէր ու պիտի հետապնդէր զիս: Մանաւանդ Պոլիս վերադառնալու մտադրութիւնս անտեղի ու վտանգաւոր կը գտնէին, քանի որ լուրերը իրարու ետեւէ կը հասնէին եւ շատ, շատ գէշ էին: Պոլիսը հետզհետէ բայց արագօրէն կը կորոնցնէր միջազգային իր կերպարանքն ու հանգամանքը եւ քեմալական գործակալներով կը վիստար, Միլլի բանակին յաջորդական յաղթանակներուն պատճառով: Պոլսոյ ստրկացած թուրքերը գլուխ բարձրացուցած էին եւ սպառնալից դարձած, համաձայնական բազմազգի զինուորներուն եւ ծովայիններուն քթին տակ: Գրուման բանակներուն նահանջը այլեւս յայտնի կը դառնար. քանի Հելլէն բանակը ձախորդութիւններ կը կրէր, այնքան Համաձայնական պետութիւններուն տարակարծութիւններն ու վէճերը կը շեշտուէին:

Արդէն զրոյցներ չըջան կ'ընէին թէ Համաձայնականները Պոլիսը Քեմալին յանձնելու վրայ են եւ տեղացի քրիտոնեայ տարրը խուճապի մատնուած է: Ես ալ գիտէի թէ ինչ տանջանքներ եւ ինչ վախճան կը սպասէր ինծի, եթէ թուրքերու ձեռքը անցնէի. որքան ատեն հեռու ըլլայի անոնցմէ եւ ապահով վայր մը, խնդիր չէր կրնար ըլլալ:

غربت شهيدلری التي لولدی!

یاد ایلرده دشمن آلرک اولدیردیکی آتی مسدان

جمال پاشا مرحوم

سعید حلیم پاشا مرحوم

طلعت پاشا مرحوم

جمال حزمی پاشا مرحوم

جمال پاشا گریک مرحوم

جمال حزمی پاشا مرحوم

جمال پاشا گریک ارمنی طرفندن دکل، بولشویکار طرفندن قتل ایلمش اولدی ایتماندن بحث ایدیور . بو بحثده (تامیس) . اینا قی قایدیر ؟ هم مسئله ، اولورون شخصده دکل ، وطایق تورک لریک منتظماً ویکدیگر کی تمقیباً احساسه فرار و برلش اولماستده در . اولجه وقوع بولان منفور جنايتلر وسیله سیله ، ویکدیگر کی یز ، وطنداشلر سزک تورک لریک قارشی کناهار بحساب ویرمه مجبور اولسه یله یاد ایلرده ویکدیگر کی سیله سیله ، ویکدیگر کی یز ، وطنداشلر سزک تورک لریک قارشی کناهار ویتنداشلر سزکی بولم خاناه اولدورمکه اولرک بوتون کناهلری عفو ایتمه ییور ویدنی مظلوم برر وطن فدائیسی حانه کتیرمش اولوبورلر . بومسلانرک پاپلیجی و دشمن آلر طرفندن بوسورده آلیجیه نجهجه افنا ایلمه لری بوتون مسلمانلری دغون اینجه کدر . مرهاله بونجبع قتلری ایضاح ایلملر امین اولسونلر که ایچیزدن بویوک کوچوک بر قاج کفی اکسیلمکه بزرک قومزه ، مزیمزه ذره ندر خلل قاز . بالکس بوجانیتلرک توالیسی همومزده زها وسلمات ایچون هیزک اتحاد ایتمسندن باشقه چاره اولمادی قناحتی بر قات دها تقویه ایدیور . مرهاله مسلمانرک بولم اوتده بریده بر قاج شقی خوزنجوارک انتقامنه قربان کیتهمی دوره سنک آرتق خانی بک پایلاشمش اولدینه یز به شهه یوندیر .

ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԸ ԵՒ

ԹՈՒՐԿ ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՄԱՄՈՒԼԸ

Ապրիլեան եղեռնին հանդէպ թուրք մամուլն ու մտաւորականութիւնը ամենէն անարգ վերաբերումը ցուցաբերեցին: Անոնք ոչ միայն չըմբոստացան ի տես կատարուած զեղասպանութեան, այլ նաեւ ջանացին արդարացնել զսանկերոզ դարու մեծադոյն ջարդարարները: Գերման մտաւորականութեան ամենէն փայլուն ներկայացուցիչները ծառայան նացիներու կողմակերպած ջարդերուն դէմ, համաշխարհային երկրորդ պատերազմի ընթացքին թէ պատերազմէն վերջ:

Համաշխարհային Առաջին պատերազմի ընթացքին Գերմանացի Տօքթ. Լեփսիւս եւ այլ դէմքեր դատապարտեցին իրենց կառավարութիւնը, որ հայկական ջարդերու հանդէպ լուս հանդիսատեսի եւ երբեմն ալ զաջակերողի դիրքին մէջ գտնուած էր: Թուրք ժողովուրդին մէջէն Տօքթ. Լեփսիւս մը չգտնուեցաւ որ դատապարտէր կատարուած անաւոր զեղասպանութիւնը:

Թուրք ժողովուրդի ամբողջ ողբերգութիւնը այս իրողութեան մէջ պէտք է փնտռել:

1922-ին, Պոլսական թերթ մը, ձեմալ Փաշայի սպանութեան առթիւ, հրատարակել է եռք «Նահատակուած» վեց թուրք զահապետներուն լուսանկարները, կը գրէր.

ՊԱՆԴՈՒԽՏ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒ ԹԻՒԼ ՎԵՏ ԵՂԱԻ ՕՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ԹՇՆԱՄԻՆ ՁԵՌՔՈՎ ՍՊԱՆՈՒԱԾ ՎԵՏ ԹՈՒՐԿԵՐ

Թայմըզ քերթը ձեմալ Փաշայի ահաբեկումը ոչ թէ հայերու՝ այլ բոլշեւիկներու կողմէ կատարուած ըլլալու հաւանականութեան մասին կը գրէ: Այս հարցի մասին կարելի՞ է հաւատք ընծայել Թայմըզի գրածին: Եւ արդէն կարելոք սպաննողին անձը չէ, այլ՝ կարգ մը բուրքերու հանդէպ կանոնաւոր հետեւողականութեամբ եւ բերքայաշորի կերպով ոչնչացման վճիռ տրուած ըլլալու պարագան: Ինչպէս կ'ըսէինք սակէ առաջ կատարուած նողկալի սպաննութիւններու առթիւ, եթէ նոյնիսկ մեր այդ հայրենակիցները քրոնքեան հանդէպ յանցաւոր եւ հաշուետու ըլլան, անոնց օտարութեան մէջ այսպէս վատօրէն սպաննուիլը նողկանքով կը դիմաւորենք: Այդ ոճրագործները, մեր հայրենակիցները այդ ձեւով դաւադրաբար սպաննելով՝ անոնց բոլոր մեղքերուն քաղութիւն տուին եւ զանոնք վերածեցին ազգին համար գոհուած հերոսներու: Մեր հայրենակիցներու օտար եւ քշեմալի ձեռքերով վատարար ոչնչացումը բոլոր բուրք հայրենակիցները հոգեպէս պիտի ցնցէ: Ամէն պարագայի տակ, այս գզուիլի ոճիրները գործարողները պէտք է վըստահ ըլլան, որ մեզմէ քանի մը հոգի ոչնչացնելով մեր ուժին եւ վնասկամութեան հիւլէի չափ վնաս չեն կրնար հասցնել. ընդհակառակը, այս ոճիրներու շարունակութիւնը մեր մէջ պիտի շեշտէ այն համագումը որ ապահովութեան եւ խաղաղութեան միակ միջոցը մեր միակամ ըլլալն է: Ամէն պարագայի տակ, կասկած չունինք, որ բուրքերու անարգ ոճրագործներու յիսկալութեան գոհը դառնալու վախճանը մտնեցած է:

Բռնուելուս պարագային կացութիւնը խիստ տառնապալի պիտի դառնար նաեւ տեղւոյն Հայութեան համար: Մեր Կուսակցութեան Վերին Մարմինը Պոլիս մուտքս արգելեց եւ ինծի յանձնարարած էր Եւրոպա անցնիլ:

Հրաչը, Արամն ու Արշակը մեկնեցան եւ ես առանձին մնացի: Այլեւս Պուլկարիա ալ չէի կրնար մնալ: Պոլիսը սակայն մտասեւեռուած էր եւ մերիները՝ վերստին տեսնելու փափաքը այնքան բուռն էր, որ զգուշութեան եւ խոհեմութեան բոլոր հրաւերներն ու պատուիրանները մոռցայ եւ անցայ Քօսթանցա, անկէ գաղտնօրէն Պոլիս երթալու հաստատ որոշումով: Վերի Մարմնին անդամներէն Ամատունին նամակներով կարգ մը հարցումներ կ'ուղղէր ինծի. չպատասխանեցի, նախընտրելով հետադային բերանացի զեկուցում տալ իրեն եւ ընկերներուն:

Քօսթանցայի մէջ գտայ Միսաք Թորլաքեանը, Շարաֆեանը եւ Կարօ Զարդարեանը, որոնք ամէն ջանք թափեցին հանգիստս ապահովելու եւ զիս ուրախ տրամադրութեան մէջ պահելու համար: Ոչ մէկ բան աչքիս կ'երեւար սակայն եւ կը փափաքէի օր առաջ Պոլիս վերադառնալ, ու կարգադրութիւններս ընել:

Եւ Օգոստոս 20ին շողեռուով մեկնեցայ: Սեւ ծովու վրայ սարսափելի փոթորիկի մը բռնուեցանք. գայլի պէս կ'ոռնար ծովը եւ վիթխարի ալիքներ տակնուվրայ կ'ընէին կամրջակներն ու յարկերը: Ըսին թէ ալիքները երկու երեք ճամբորդ առած տարած են: Ոցիկիս ճամբորդները կուլային ու կ'աղօթէին: Յուսահատական պահեր ապրեցանք, ամէն վայրկեան ընկղմելու վտանդին ենթակայ:

Հետեւեալ առաւօտ, կարծես բան մը պատահած չըլլար, խաղաղ ծովով մտանք Վոսփոր: Պայուսակ չունէի. Պուլկարիայէն Արշակին հետ պայուսակներս զրկած էի Գայիանէնց, հետեւաբար դիւրութեամբ նաւահանգիստ իջայ եւ բաղմութեան խառնուելով անհետացայ: Գայիանէնց անակնկալի եկան զիս տեսնելով եւ չափազանց ուրախացան: Յաջորդ օրը, Ամատունիին եւ Նաւասարդեանին հետ երկարօրէն խօսեցանք ղէպքերու մասին: Երկուքն ալ շատ նեղուեցան Պոլիս վերադառնալուս համար ու մեղա-

դրանքներ ըրին: Յետոյ որոշում տուին, որ անցնիմ Փարիզ, Պուլկարիան եւ Ռումանիան վտանգաւոր գտնելով, վերջին առեւանդմանս փորձին պատճառով:

Պոլսոյ մասին Պուլկարիոյ մէջ մեզի տրուած լուրերն ու տեղեկութիւնները ճիշդ էին մեծ մասով: Սուլթանի մայրաքաղաքը կերպարանափոխուած էր. նախկին սմբած, տըխուր ու զլխիկոր թուրքերը, դարձած էին խրոխտ, դաժան եւ սպառնալից նայուածքներով կը չափէին անցորդներն ու Համաձայնական դիմուորներն անկամ: Քրիստոնեաները անձկութեան մատնուած եւ արդէն իսկ ինքզինքին անպահով դրութեան մէջ կը նկատէին, հակառակ օտար բաղմատեսակ մարտանաւերու ներկայութեան Վոսփորի եւ Մարմարայի ջուրերուն մէջ: Զեւական էր անոնց ներկայութիւնը եւ անշուշտ իրենց հպատակներուն պաշտպանութեան համար տակաւին հոն կը մնային: Եւ թերթերուն լուրերէն ու մեկնաբանութիւններէն յստակ երեւան կուզար, որ Հելլէն բանակը իր վերջին յուսահատական կոխը կը մղէր թուրք Միլլի կոշուած բանակներուն դէմ:

Հայ եւ Յոյն ունեւորները կը ջանային հեռանալ եւ հակական ու օտար հիւպատոսարաններուն առջեւ խուճապի մատնուած մարդիկ պոչ կը բռնէին, ժամ առաջ վիզա մը ստանալու նպատակով: Պոլսոյ չըջկալ քաղաքները ճամբորդութիւնը վտանգաւոր դարձած էր եւ կը տեղեկանայինք թէ յունական զրսուման չըջաններէն, Իզմիրէն, Պանտրիմայէն, Պալլէսիիէն, Իզմիրէն եւ նոյնիսկ Պուրսայէն Պոլիս զործով ճամբորդող բազմաթիւ Հայեր նաւերէն դուրս եկած միջոցին իսկ կը ձերբակալուէին, Հելլէն բանակին զործակցելու պատրուակին տակ: Մեր ընկերներն ալ, Վերին Մարմնի անդամներ, ձակատամարտի խմբապիւրներ, զործիչներ նոյնպէս պատրաստութիւններ կը տեսնէին, հեռանալու համար:

1922 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1.— Աւելի քան ամիս մըն է Պոլիս եմ :

Այսօր, Օրթադիւղ, Գայիանէնց ընկարանին մէկ փոքր սենեակին մէջ, փոքրիկ կանթեղի մը լոյսին տակ, կատարուեցաւ Գայիանէին եւ իմ նշանախօսութիւնը: Ներկայ էին միայն ընտանիքին անդամները, քոյրս էլիզը եւ ամուսինը Մանուկ Ասլանեան: Արարողութիւնը տեւեց ճիշդ տասը վայրկեան: Մանուկը կ'աճապարէր, Բերա տուն պիտի երթային եւ վտանգաւոր էր ուշ ատեն փողոցը մնալը:

Ամէն օր դէպքեր կը պատահէին եւ քրիստոնեաները մասնաւորաբար մութը չկոխած կը փութային իրենց տուները: Քեմալի բանակները վերջնական յաղթանակը տարած են, ըստ իրենց բացատրութեան, Հելլէն բանակը ծովը թափելով: «Կեալուր» Իզմիրը այրեցին եւ պոլսեցիք սարսափի մէջ են, որ նոյն ճակատադրին պիտի ենթարկուին: Եւ կամ քեմալական բանակը քաղաք մտած միջոցին պիտի ջարդեն ոչ թուրքերը:

Որոշուած է որ մեկնիմ. բայց տակաւին որեւէ կարգադրութիւն ըրած չեմ: Ձիս տագնապեցնող խնդիրը սա է որ ինչ պիտի ըլլայ մերիններուն վիճակը: Նշանածս պիտի մընայ մօրը եւ երկու անչափահաս քոյրերուն հետ: Մեր թաղը մեծ մասամբ թրքանոց է. եւ հոն խռնուած են հազարաւոր գաղթականներ, որոնք տարադրութենէն վերադարձած տեղաւորուած են դէշ աղէկ: Աս ու ան թաղին մէջ ալ ուրիշ հարիւրաւոր եւ հազարաւոր որբեր:

Չանոնք պաշտպանել պէտք էր: Ձէնքի դաղտնի փոխադրութիւնները նորէն սկսան Գալանկցութեան Վերին Մարմնի շնորհիւ. քաղաքը քանի մը շրջաններու բաժնած էին ինքնապաշտպանութեան դիւրութեան համար: Եթէ Համաձայնականները քաշուէին երթային, մեր թաղը կը յանձնուէր Պոսրով Պապայեանին եւ ինձի. հետեւաբար մեկնումս յետաձգուեցաւ: Արդէն ես ալ կը փափաքէի մնալ. այդ դժոխքին մէջ, ինչպէ՞ս հեռանայի. ինչ պիտի ըլլային Գայիանէն եւ ընտանիքը: Ինչ որ ըլլանք միասին ըլլանք,

կը խորհէի: Բայց կեանքն ալ օրէ օր աւելի անտանելի կը դառնար:

Միլի բանակին յաղթանակներէն զինովցած թուրք ամբոխը ցոյց կ'ընէր, քրիստոնեայ հաստատութեանց վրայ յարձակումներ կը կատարէր ու անցորդներ կը խոչտանգէր: Նոյնիսկ գիշեր մը, Սկիւտարի մէջ զլխատած էին մեր մէկ ընկերը եւ զլուխը փողոց նետած: Համաձայնականները հանդիսատեսի դիրքին մէջն էին: Մեր ղեկավար ընկերներէն ոմանք հեռացան: Մանուկ Ասլանեան մնաց, իսկ Գուրգէն Մխիթարեան մեկնելու կը պատրաստուէր: Պոսրով Պապայեան պնդեց որ ա'լ չկենամ. բայց նիւթական միջոցներս կը պահպէին:

Հոկտեմբեր 7ին այցելեցի Պատրիարք Տ. Ջաւէն Սըրբազանին, իր հրահրին վրայ: Յայտնի էր որ կանխաւ խօսուած էր իմ մասին: Սրբազանն ալ շատ նեղուեցաւ որ տակաւին Պոլիս կը մնամ: Անցագիր մը պատրաստել տուաւ ինձի համար Սուրէն Ղազարեան անունով, տոմսակս գնել տուաւ, հինգ հարիւր ոսկի յանձնեց ինձի եւ յանձնարարեց Հոկտեմբեր 10ին շոգենաւով մեկնիլ Յրանսա: Իր օրհնութիւններուն հետ տուաւ նաեւ երկու յանձնարարական գիրեր, մէկը Փարիզ Պ. Վահան Պօրասանճեանին, միւսը՝ Ամերիկա, Գ. Հաստատութեան:

1922 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 10.— Ղալթիոյ քարափը բեռնատար նաւ մը կեցած է. անով պիտի ճամբորդեմ: Գոյրս՝ էլիզը, Մանուկը եւ Գայիանէնք ողջերթի եկած են: Նաւակով հինգ վայրկեանէն հասայ ու ելայ վեր: Պահակ ոստիկանը թուղթերս աչքէ անցուց եւ ճամբայ տուաւ: Ներսը պայուսակներս տեղաւորեցի ընկերով մը՝ Դաւոյին հետ, որ Հայաստանի մէջ զինուորութիւն ըրած կտրիճ մըն էր եւ պահապանի պէս կը հսկէր վրաս: Անձամբ ամէն կարգադրութիւն ըրա՝ բեռնատարին մէկ անկիւնը մաքրեց սրբեց, գետինը թերթեր փռեց եւ անկողնի պէս բան մը պատրաստեց: Նստանք, սպասելով նաւուն մեկնումին: Տասը ժամէն միայն ճամբայ պիտի ելլէր. սպասելէն հոգինիս ելաւ:

Կարելի է երեւակայել մեր տագնապն ու բարկութեան չափը, երբ քիչ վերջ եկան հաղորդելու, որ նաւը յաջորդ

առաւօտ ճամբայ պիտի ելլէ: Ինչ ընէինք սակայն. ճար չու-
նէինք: Մեզի ուղեկից ուրիշ ազգակիցներ, անընդհատ կ'եր-
թեւեկէին եւ նաւէն դուրս կ'ելլէին, գնումներ ընելու.
Խումբ մը կը վերադառնար: Հարցուցինք թէ երթեւեկի ըն-
թացքին դժուարութեան կը հանդիպի՞ն: — Ոչ, պատաս-
խանեցին:

Ասոր վրայ որոշեցի դուրս ելլել եւ ժամու մը չափ
Գայիանէնց հանդիպիլ, անակնկալ մը ընելու համար:
Դաւոն խոհեմութիւն յանձնարարեց, խնդրեց ու պնդեց,
բայց մտիկ չըրի, եւ դուրս ելայ, ոստիկանին յայտնելով
որ քանի մը բաներ պիտի գնեմ եւ շուտով կը վերադառնամ:
Յետոյ զինք կաշառելու դիտումով աւելցուցի.

— Քանի մը տուփ սիկարէթ առնե՞մ քեզի... կ'ու-
զե՞ս...

— Գոհ կը մնամ, պատասխանեց, դեռ մէկ երկու ժամ
հոս եմ:

Նաւամատոյց ելայ, բայց հայրենակիցներու ըսածին
պէս չէր մնացած կացութիւնը: Ոստիկաններ պաշարումի
տակ առած էին քարափը եւ մօտ 100 հոգի հաւաքած կը տա-
նէին մեր հին, համբաւաւոր Վոյվոտայի պահականոցը:
Յայտնի էր որ շրջակայ դաւառներէն դարձեալ ճամբորդներ
հասած էին Ղալաթիա, ուր կը մօտենային կամ կը խարբու-
խէին Պանտրմայի, Իզմիթի շոգենաւերը: Հայ եւ Յոյն,
Մուսթաֆա Քեմալ փաշայի բանակներուն դէմ կռուած ըլ-
լալու ճրի ամբաստանութեամբ կը ձերբակալուէին: Եւ շա-
տեր տարած էին, անվերադարձ կերպով:

Բնականաբար ազատում չունէի եւ ես ալ ինկայ շղթա-
յին տակ: Մեզ տարին. սաստիկ անձկութեան մատնուած էի
եւ զզջացի անխոհեմութեանս համար: Հապա՞ եթէ ծանօթ
զազոտնի ոստիկան մը հանդիպէր. ինչ պիտի ըլլար վիճակս:
Մտադրեցի անմիջապէս արտասահման մեկնումս պահել,
հարցուփորձի մը ատեն: Պահականոցին մէջ կարգի կեցանք
եւ քոմիսէր մը հարցուփորձի սկսաւ, իսկ մեզ շրջապատող
ոստիկաններն ալ ուշադրութեամբ կը զննէին հարցա-
քըննուողներուն դէմքը: Երբ կարգը ինձի եկաւ, մարդիկը
զարմացումով երեսս նայեցան: Ես ալ զարմանք կեղծեցի եւ

հարցուցի թէ ինձմէ ինչ կ'ուզեն:

— Դուն հոս ի՞նչ գործ ունիս, հարցուց ոստիկանա-
պետը. անունդ ի՞նչ է...

— Սամաթիացի եմ, անունս Գրիգոր:

— Հա՞յրդ...

— Մեռած է...

— Բայց ինչ գործ ունէիր քարափը...

— Կը պտտէի:

— Լաւ, անդին կեցիր... սպասէ...

Անդին կեցայ եւ սպասեցի: Այդ միջոցին տեսայ որ ոս-
տիկանապետին սեղանին վրայէն թուղթ մը ինկած է. ծոռ-
ցայ, վերցուցի եւ յարգանքով դրի սեղանին վրայ: Քանի
մը քայլ անդին կեցող պահակ ոստիկանը տեսաւ յարգալիբ
վարմունքս եւ ժպտեցաւ: Առանց սպասելու, մօտեցայ ի-
րեն, քանի մը բառ մրմռացի եւ հանդարտ քայլերով դուրս
ելայ: Ոստիկանը չարգիլեց, կարծելով որ գործողութիւնս
լրացած է: Քիչ մը հեռանալէ ետք, արագ քայլերով հասայ
քարափ, ոստիկանին խոստացած սիկարէթները, զոր քա-
րափի խանութէ մը գնած էի, յանձնեցի ոստիկանին, նա-
ւակով մը շոգենաւ հասնելէ ետք:

Յաջորդ առաւօտ ժամը 11ին բեռնատարը ճամբայ ելաւ:
Այս անգամ Պոլսէն կը մեկնէի չվերադառնալու հաստատ
մտադրութեամբ: Նաւը թրքական ջուրերէն հեռանալէն
ետք, ինքզինքս բոլորովին ապահով զգացի: Վտանգը ան-
ցած էր եւ խառնուեցայ մեր միւս հայրենակիցներուն, ո-
րոնք ինձի պէս օտար երկիրներ կը ճամբորդէին, անգամ
մըն ալ չվերադառնալու պայմանով: Ես, կը խորհէի, Փա-
րիզէն պիտի անցնիմ Ամերիկա, ուր պիտի հաստատուիմ,
նոր կեանք մը սկսելու համար: Ու առաջին գործս պիտի ըլ-
լար Գայիանէնց հոն փոխադրել:

1922 Հոկտեմբեր 21ին հասայ Փարիզ, ուր առաջին
գործս եղաւ Պատասխանատու Մարմնին յանձնարարագրերը
ներկայացնել. Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրա-
կութեան, որուն նախագահն էր ընկեր Աւետիս Ահարոն-
եան: Այնտեղ դտայ ընկեր Ս. Վրացեանն ու ընկեր Ղա-
զարեանը, որոնք զիս վստահեցուցին թէ Ամերիկա մեկնու-

ԱՐՇԱԻԻ ՇԻՐԱԿԵԱՆ, 1964 Ապրիլին

միս գործը շուտով պիտի կարգադրեն: Յաջորդ օրն ալ գացի Պատուիրակութեան գրասենեակը, ուր ընկեր Ահարոնեան անսովոր ջերմութեամբ ու համրոյրներով զիս ողջագուրեց: Յայտնեց նաև թէ անցապրայիս գործողութիւնները պիտի կարգադրուին ու աւելցուց:

— Քանի մը օր Փարիզ մնացիր... Պ. Վահան Պօրասանճեանը կը փափաքի քեզ տեսնել... Զաւէն Սրբազանէն նամակ է ստացած:

Պ. Վահան Պօրասանճեան, արտակարգ ընդունելութիւն մը ըրաւ ինձի: Մեծատուն Հայը, մեծաճողի եւ ազնուական, իր խօսքերով, վարմունքով, եւ նիստ ու կացով, հայրական գուրգուրանքով շրջապատեց զիս. տարաւ իր բնա-

կած առաջնակարգ պանդոկը, ուր պիտի մնայի մինչեւ Նոյեմբերի վերջ: Պ. Վ. Պօրասանճեան անձամբ ճանչցած էր մեր անմահ նահատակ մտաւորականներուն մեծ մասը եւ կը յուզուէր անոնց անունները տուած ատեն իսկ: Զէր հաւատար, որ թուրքէն աւելի վայրենի ու գազան ցեղ մը երբեւիցէ աշխարհ եկած ըլլայ: Ինչպէ՞ս կարելի էր սպաննել այդ հանճարեղ մարդիկը, որոնք երկրին այդքան ծառայութիւններ մատուցած էին: Ինչպէ՞ս կարելի էր այդքան վայրագութեամբ եւ առանց ամենափոքր խղճահարութեան, կոտորել բարի, աշխատասէր ու քրիստոնեայ ժողովուրդ մը: Զէր մոռցած, չէր կրնար մոռնալ ու չէր կրնար ներել: Եւ կը մխիթարուէր, լսելով շարաշար սատակումը թուրք հրէշային ջարդարարներուն, հայ տղոց՝ իր հարազատներուն զնդակներուն տակ: Իր անմոռանալի թանկագին բարեկամներուն եւ սիրելիներուն վրէժը լուծուած էր եւ աչքերը կը թրջուէին:

Համբաւաւոր հին Հայ գերդաստանի զաւակ այդ պահպանողական ազնիւ Հայը կը ծափահարէր Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը եւ անոր կամաւոր անարեկիչները: Ամէն միջոց խորհած ու կարգադրութիւններ ըրած էր, որ ես Փարիզի մէջ իշխանավայել կեանք մը անցընեմ: Քանի՞ քանի անգամ պնդեց որ մնամ իր քով եւ միակ փափաքն էր զիս տանիլ Պրիւքսէլ կամ Լոնտոն, զործս ու ապագաս ապահովելով: Մերժեցի: Համոզելու բոլոր ջանքերը ապարդիւն մնացին: Որոշումս տուած էի. անցնիլ Ամերիկա, որ ինձի համար տիպար, քաղաքակիրթ, ազատութեան եւ արդարութեան միակ երկիրն էր, եւ ուր մտադրած էի անձնական աշխատանքովս ու ճակտիս քրտինքով կեանքս շահիլ եւ դիրք ունենալ: Եւ այդպէս ալ ըրի:

Պարոն Պօրասանճեան զնեց շոգենաւի տոմսակս եւ կարելոր զուճարի չէք մըն ալ յանձնեց ինձի, որպէսզի, ինչպէս այնքան հոգածութեամբ ըսաւ, Ամերիկայի մէջ առաջին օրերուս, որեւէ նեղութեան չենթարկուիմ: Մերժեցի, դժուարութեամբ տուաւ: Բաժանման պահուն յուզուեցաւ, զիս նոր ճանչցած օրուան պէս, յաջողութիւններ մաղթեց եւ սա յանձնարարութիւնը ըրաւ:

— Տղաս, Աստուած մի արասցէ, եթէ օր մը նեղութեան մատնուիս, զիս չմոռնաս...

1923 ՕԳՈՍՏՈՍ.— Ութ ամիսէ ի վեր հոս եմ, Միացեալ Նահանգներ: Կը բնակիմ Նիւ Ճըրզի եւ խաղաղ կեանք մը ունիմ ու վաղուան մտահոգութենէ զերծ եմ: Երեւակայածէս աւելին գտայ հոս: Անսահման ազատութեան եւ ապահովութեան երկիր մը, որուն արժէքն ու մեծութիւնը շատ աւելի շեշտուած կերպով կը տեսնես, երբ մեզի նման կուգաս Արեւելքի յետամնաց, կիսաքաղաքակիրթ, ծոյլ եւ ապիկար ժողովուրդներու մէջէն. եւ նոյնիսկ Եւրոպայէն նոր Աշխարհ եկողը կը գտնէ իրապէս նոր ու գեղեցիկ, չէն ու բարգաւաճ եւ օրէ օր աւելի հսկայաքայլ մեծնալու ընդունակ երկիր մը: Մեր հալածուած ազգակիցները այստեղ գտած են ամենէն հիւրընկալ բնակավայրը եւ դոհունակութեամբ ու առանց վախի կ'աշխատին: Արդարութեան երկիր մը գերազանցապէս եւ հաւասարութեան երկիր եւ օրէնքի տիրապետութեան տիպար Հայրենիքը:

Ամենօրեայ մտմտութիւններու, սրտհամեմունքներու, հալածանքի կամ հետապնդումի վախերու եւ կասկածներու հետքը չէ մնացած: Դեռ պաշտօնեայ մը, կամ ոստիկան մը չհարցուց թէ ով եմ եւ ինչ եմ կամ ինչ կ'ընեմ: Եւ հին հայրենակիցներս կը հաւաստեն, թէ հարցնող փնտոող ալ չպիտի ըլլայ, որքան ատեն քաղաքացի մը կամ օտարական մը յանցանք մը չէ գործած:

Բացարձակ ապահովութեան եւ ազատութեան այս մթնոլորտին մէջ խաղաղօրէն ապրելով, հանդարտ մտքով ու հանգստացած ջիղերով, կը ջանամ անցնող օրերուս գրութաւոր դրուագները նօթ առնել: Տակաւին թարմ են անոնք:

Վ Ե Ր Զ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
ԱՐՇԱԻՐ ՇԻՐԱԿԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ	—
ԵՒ ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԸ	—
Արշաիր Շիրակեան —	
համեստ, կարգապահ, գաղափարական — Ե. Մ.	7
Արշաիր Շիրակեան — Կ. Սասունի	21
Ապրիլեան Եղեռնը — Եր. Փամպուլեան	25
Հայկական Նիւրեմբերգը — Ս. Վ.	71
Ապրիլեան Եղեռնի քարտէս	49
«ԿՏԱԿՆ ԷՐ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ»	
ՀԱՄԱՇԵԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ	83
Զինատար եւ սուրհանդակ — խուզարկութիւն մեր	
թագստոց տան մէջ — կրակի մկրտութիւն	83
Համրակառփի տոմսակազմառ	97
Հայ տռամաքիկի անդամակցութիւնս	105
Կրակի մկրտութիւն — դաւաճան Վահէ Իսաանի	
ահաբեկումը	111
Բերչէն Պաթում	137
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ	145
Դէպի Պաֆու հալիլի եւ Էնվէր փաշաները	
գտնելու համար — Թիֆլիսի մէջ Արամ	
Երկանեանի եւ իմ ձերբակալութիւնը — Մեսեխի	
մէջ չարչարանք եւ մեր փախուստը	
ԴԱՐՁԵԱԼ ՊՈԼԻՍ	163
Հանդիպում ընկերներու եւ Վայիանէի հետ —	
դէպի Մարսիլիա եւ Հոսմ	

ԱՀԱՐԵԿՈՒՄ ՎԱՐՁԱՊԵՏ ՍԱՅԻՏ ՀԱԼԻՄ ՓԱՇԱՅԻ	174
Մարիա	198
Հելենա	202
Սայիտ Հալիմի վերջին օրը	207
Հելենայիմ հետ հանդիպում	230
Յետադարձ ակնարկ մը	234
ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՊՈԼԻՍ, ՍՎԻԼԵՆԿՐԱՏԻ ԵՒ ՊՈՒՐԿԱԶԻ ՃԱՄԲՈՎ	238
ԴէՊի Պերլին — Երեք ահաբեկիչներով եւ երեք	
գործիչներով ահաբեկում Պէհաէտտին	
Շաֆիր պէյի եւ ձեմալ Ազմի փաշայի	248
Պերլինի մէջ	259
Հետապնդումներ	261
Տնեցիներս	265
Ս.ն գեկուցում կու տայ	274
Հրաչ կը գտնէ եւ ես կը ստուգեմ	280
Արշակ կը մեկնի	284
Արամ կը հանդիպի Պէհաէտտինի	292
Ահաբեկում — 1922 Ապրիլ 17 — Մեսեխի օր	302
Հեր Սաֆ դէպքը կը հազարդէ ինծի	316
ՎԱՌՆԱՅԻ ՄԷՋ ԹՈՒՐԳ ԳԱՂՏՆԻ ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐ	
ԿԸ ՓՈՐՁԵՆ ԱՌԵԻԱՆԳԵԼ ԶԻՍ	337
ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՊՈԼԻՍ — ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ՄԵԿՆՈՒՄ	
ՊՈԼՍԷՆ ՓԱՐԻՋ ԵՒ ԱՄԵՐԻԿԱ	352
ՆՇԱՆՏՈՒՔ	358
ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԸ ԵՒ ԹՈՒՐԳ	
ՄՏԱԻՈՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՄԱՄՈՒԼԸ	354-355

Հանձնված է արտադրության 20-IX-91 թ.: Ստորագրված է տպագրության՝ 27-IX-91 թ. Չափսը՝ 60x84/16. Թուղթ՝ օֆսեթ: Տպագրություն՝ օֆսեթ, 23 տպ. մամ. Տպաքանակ 10000 Պատվեր 34. Գինը պայմանագրային կողայերատիվ «Նավասարդ—1»